

P1
Ч-56

А.П.ЧЕХОВ

ДЕРЖАТВИДЛО

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

А. П. Ч Е Х О В

ВИБРАНІ ТВОРИ В ТРЬОХ ТОМАХ

Переклад з російської

4

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1954

ГОРДІСТЬ РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ

«Вперед! Ми нестримно йдемо до ясної зорі, що горить там, вдалини! Вперед!.. Вся Росія наш сад!»

В цих закличчях, повних полум'яної віри в майбутнє словах одного з чеховських героїв ззвучить передчуття близької революційної бурі, в них виявлені завітні думи великого письменника про долю рідної країни і народу.

Давно викрита фальшивна ліберально-народницька легенда про «похмурого Чехова» — сумовитого співця нікчемних інтелігентиків, письменника талановитого, але нібито безкрилого і безідейного. Ще на початку двадцятого століття О. М. Горький побачив в творчості автора повістей «В яру», «Мужики» та інших таких же правдивих і суворих творів про російську дійсність не тільки нещадне викриття сучасного Чехову соціального ладу, але й мужню прекрасну мрію про світле нове життя.

«— Кожне нове оповідання Чехова,— писав О. М. Горький,— все посилює одну і вкрай потрібну для нас ноту — ноту бадьорості і любові до життя¹.

У 1914 році В. Маяковський в статті «Два Чехови» з усім запалом юності і пристрастю поета-перетворювача протестував проти спотворення обличчя великого майстра слова буржуазною критикою. Поет шукав і знаходив у Чехові близькі йому самому риси ненависника торжествуючого буржуазного міщенства, геніального новатора-«плебея». Для Маяковського уже тоді було ясно, що з кожним роком все більш виразно «із-за звичкої для обивателя фігури нічим не задоволеного нитика, заступника перед суспільством за «сміш-

¹ М. Горький. Несобранные литературно-критические статьи. Гослитиздат. М., 1941, стор. 42.

них» людей, Чехова — «співця сутінок», виступають риси іншого Чехова — сильного, веселого художника слова¹.

Продовжуючи традиції Горького і Маяковського, радянські літературознавці остаточно викрили і відкинули обивательське тра-фаретне уявлення про Чехова, як про «жертву похмурого часу», письменника «без ідеалів». На весь згіст став перед нашим читачем справжній Чехов — великий гуманіст, геніальний художник, розумний, непідкупний і правдивий «друг Росії» (Гор'кий). Він зайняв своє законне місце в плеяді класиків російської літератури, поряд з Пушкіним, Гоголем, Тургеневим, Толстим, з тими, чия творчість є дорогоцінним культурним надбанням радянських людей. В той же час Чехов сприймається сьогодні як живий борець і сучасник нашої епохи. Для нас надзвичайно близька його сувора і нещадна критика егоїстичного власницького буття, його ненависть до деспотизму, до брехні і насильства над людиною, його заклик до творчого, радісного життя, заснованого на глибокій повазі до людської особи і на вільній розумній праці в ім'я загального блага.

Краса і правда нерозривно зв'язані в творчості Чехова, яка хвилює нас сьогодні і своїм великим внутрішнім демоکратизмом і своїм глибоким відтворенням складного душевного життя людини. Тонкий, всепроникаючий ліризм нерозривно поєднується в стилі Чехова з м'яким теплим гумором і нещадною сатирою. Незрівнянний стиліст і майстер художнього слова, Чехов створив безсмертні твори, слава яких давно перейшла за межі нашої країни. Творчість Чехова набула великого світового значення і справила сильний вплив на зарубіжних новелістів і драматургів.

I

Початок творчої діяльності А. П. Чехова припадає на вісімдесяті роки минулого століття, на епоху похмурої реакції. Після розгрому революційного народництва в середовищі демократичної інтелігенції нерідкі були настрої утоми і зневіри, виражені в словах поета: «Облетіли квітки, догоріли вогні, хмура ніч непроглядна, темніє, мов склеп...» Народницькі кола поступово повертали до убогого лібералізму, боягузливого пристосовництва. Колишні дерзання дедалі виразніше змінювались проповіддю «малих діл» і всілякими проектами, суттю яких було «штопання дірок» в самодержавно-кріпосницькій системі, яка прогнила і розлазилася по всіх швах. Великого

¹ В. В. Маяковский. Полн. собр. соч. в двадцяти томах, т. I, М., 1929, стор. 44.

поширення набула толстовська філософія непротивлення злу насильством і проповідь морального самовдосконалення замість активної суспільної боротьби.

Урядова реакція швидко поширювалась на всі галузі суспільної ідеології. Жорстоко переслідувалась передова революційно-демократична преса. Перестав звучати непідкупний голос «Отечественных записок» Щедріна, заборонених до видання. Наприкінці вісімдесятих років трагічно пішли із життя С. Надсон, Вс. Гаршин. На поверхні літератури подвизались епігони народництва, задовольнялися беззубою критикою помірковано-ліберальні і ліберально-народницькі видання. Найбільш впливовими ставали реакційні журнали і газети типу «Нового времени» Суворіна. Придушення передової журналістики призводило і до виникнення в широких масштабах поверхових гумористичних журнальчиків («Зритель», «Стрекоза», «Осколки», «Будильник» та ін.). Проте неправильно було б обмежувати весь характер російської культури вісімдесятих років виключно цими явищами і не бачити могутніх передових суспільних сил, які продовжували діяти і в умовах самодержавного терористичного режиму. В статті «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» В. І. Ленін писав: «...ми, революціонери, далекі від думки заперечувати революційну роль реакційних періодів. Ми знаємо, що форма суспільного руху міняється, що періоди безпосередньої політичної творчості народних мас змінюються в історії періодами, коли панує зовнішній спокій, коли мовчать або сплять (начебто, сплять) затуркані і задушенні катожиною роботою і зліднями маси, коли революціонізуються особливо швидко способи виробництва, коли мисль передових представників людського розуму підживлює підсумки минулому, буде нові системи і нові методи дослідження»¹.

В вісімдесяті роки явно визначилось торжество матеріалізму в галузі філософії і природничих наук. Підготовлялась майбутня перемога марксизму в Росії, і не випадково саме в ці роки створюється група «Визволення праці» і з'являються перші праці російських марксистів.

Поглиблення і вдосконалення реалізму в мистецтві обумовило появу чудових творів, в яких оспіувалась краса і сила могутньої душі народу, його невгасиме прагнення волі. Яскравим свідченням цього є сповнені величного трагізму полотна Рєпіна і Сурикова, хвилююча музична творчість Римського-Корсакова і Чайковського, ліричні пейзажі Левітана.

Російську літературу «похмурої епохи», епохи чорної реакції, також не можна зводити до сірої писанини епігонів народництва, бо

¹ В. І. Ленін. Твори, вид. 4-те, т. 10, стор. 221—222.

в ній звучав голос титана російської і світової культури Льва Толстого, народжувались скорботні і протестуючі твори В. Гаршина і сповнені соціального оптимізму і громадянського пафосу повісті і оповідання В. Короленка. Тільки в зв'язку з усім цим можна осмислити і збагнути таке надзвичайне явище російського мистецтва, яким була творчість А. Чехова.

О. І. Білецький у статті «Письменник і час», характеризуючи вісімдесяті роки минулого століття, говорить: «Живої душі в творчих російської культури не могли задушити ніякі тенета реакції. Вільно чи проти волі, але російські художники цієї епохи, як і раніше, відображали настрій народної маси і не тільки її горе, але й сподівання кращого майбутнього, але й пориви до революційної боротьби, яка в цей час вступала в нову знаменну фазу розвитку»¹.

Впливом «похмурого часу» можна пояснити елементи аполітичності, мотиви глибокої туги в творчості Чехова, але основний соціальний і художній зміст його творчості визначається глибокими внутрішніми процесами в середовищі російського народу, його шуканнями і жадобою боротьби за світле, справедливе життя.

Перше оповідання Чехова «Лист до вченого сусіда» було опубліковано в журналі «Стрекоза» 9 березня 1880 року². В 1884 році вийшла перша збірка чеховських оповідань під назвою «Казки Мельпомени», в 1886 році друга, значно більша — «Строкаті оповідання».

Уже в ранніх творах Чехова, які друкувались на сторінках мініатюрних гумористичних журналів («Стрекоза», «Осколки» і ін.) виявлялася своєрідність молодого письменника.

Юний студент медичного факультету Московського університету, виходець із зубожілої міщанської сім'ї, Чехов ради шматка хліба був змушений зайняти посаду журнального чорнороба.

Побутові і літературні пародії, репортерські повідомлення із суду, сценки-мініатюри, олітературені анекdotи, афоризми, статті-огляди («Осколки московской жизни» та інші) із незвичайною швидкістю виходять з-під пера нового співробітника «Осколків», що був спостережливим юнаком і мав гумористичний талант. Але дедалі частіше серед швидкоплинної і невідкладної газетної писанини з'являються оповідання своєрідно-чеховського типу — смішні, дотепні, що іскрилися усмішкою і раптом змушували читача серйозно задуматися і відчути душевний неспокій. Рабське підлабузництво, тупа

¹ А. И. Беленский. Писатель и время. «Литература и искусство». 15. XI 1944 р.

² Відомо, що ще в 1877 р. А. Чехов пересилав у Москву братові Олександру різні анекdotи і дотепи і що той передавав їх до редакції гумористичного журналу «Будильник». Однак досі ці літературні «дрібниці» А. П. Чехова не розшукані.

ситість, косна міщанська пошлість знаходять в юному Чехові непримиреного ворога. Ось чиновник, який випадково чхнув на лисину генерала і помер з страху перед можливим гнівом «його пре-восходительства» («Смерть чиновника»). Поряд з ним виступає оби-ваттель, який помилково визнав у бані довговолосого чоловіка за «нігіліста» й збирався послати по городового, а чоловік виявився дия-коном («У бані»). З ідкою іронією змальовує Чехов сконфуженого обивателя, який бурмоче: «Простіть мене, Христа ради, окаянного!.. За те, що я подумав, що у вас у голові есть ідеї!» Пригоди на-чебто незначні, анекдотичні, інколи начебто навіть неможливі, але скільки в них життєвої правди, скільки характерного для огидного «рабського часу». Небагатослівно і водночас вичерпно молодий Че-хов розкриває психіку дійових осіб. Характер героя оповідання «Ка-пітанський мундир» кравця Меркулова виражений фактично в одній протесно загостреній і надзвичайно життєво зображеній рисі — ра-болістві перед «делікатним благородним панством». Безглазість косного власницького буття суворо й правдиво змальовується пись-менником, і вже в ранніх оповіданнях він не тільки життерадісний гуморист, але й зіркий непідкупний викривач.

Мініатюрне оповідання-анекдот, оповідання-сценка раніш тулили-ся на вадвірках гумористичної преси. Чехов бере цю форму корот-кого оповідання й насичує її багатоюм змістом, гострою думкою, і поступово сама форма докорінно змінюється. Народжується новий жанр — чеховська побутова і лірико-психологічна новела. З цього часу оповідання, «коротші за горобиний ніс» (А. Чехов), стають надзвичайно змістовними і не поступаються своїм соціальним і худож-нім значенням багатотомному роману і великій повісті.

В рамках цих оповідань виростають широкі узагальнення, з'яв-ляються художньо-сатиричні типи, імена яких стають назовними і служать синонімами характерних явищ, що виростають на ґрунті деспотизму і свавілля. Такий унтер Пришибеєв із одноіменного оповідання — добровільний жандарм, нахабний і тупий хам, який хотів би задушити все живе і примусити людей жити «без світла». Такий поліцейський наглядач Очумелов, цей хамелеон, який то на-бирає вигляду непідкупного грізного охоронця порядку, то перетво-рюється в підлесливу нікчемність («Хамелеон»). Близько до цих оповідань стоїть новела «Маска», де в тій же формі звичай-ної побутової сценки викривається пошлість ліберальної інтелігенції, що плаває перед багатим негідником-фабрикантом. В оповіданні «Зловмисник» Чехов із стриманою, але глибокою гіркотою змальо-вує образ темного, затурканого селянина.

«Я добре пам'ятаю,— говорив О. М. Горький,— початок літера-турної діяльності А. П. Чехова, пам'ятаю кисленькі усмішечки доре-

волюційних обивателів, коли вони відчули, що людина, яка здавалась їм тільки веселим забавником, почала м'якою рукою але безжалісно викривати пошлість і безглаздість їх життя.. Ії проникливий погляд надзвичайно легко і влучно розкривав за облудністю звичайної ліберальної балаканини тупий egoїзм і боягузливе лицемірство¹.

В середині вісімдесятих років сміх Чехова стає дедалі сумнішим і водночас незмірно зростає його бичуюча викривальна сила.

Суворий і непримирений ворог косного міщанства, тупої ситості і деспотичного свавілля, Чехов у другій половині вісімдесятих років пише цілий ряд чудових творів: «Чоловік», «Хористка», «Вороги», «Знайомий мужчина», «Беззахисна істота», «Дами» і багато інших. Кожен з них довершений художньою формою, незрівнянний своїм розумним, тонким гумором і вбивчо-влучною іронією.

Безглаздість, «неприродність» сучасних йому суспільних форм життя розкривається Чеховим не менш виразно і в тих оповіданнях, де в центрі стоять образи скромних трудівників, рядових «маленьких людей». Тут гумор Чехова набирає особливих нот задушевної лагідності і щемливого смутку.

«Горе», «Туга», «Анютка», «Нахлібники», «Спати хочеться» — всі ці шедеври новелістичної майстерності проіняті розуміюче-журмовою усмішкою і глибоким співчуттям до гіркої долі міської різночинної і сільської бідноти. Можливо, зовні комічна сцена, в якій візник Іона Потапов розповідає про смерть сина змореній конячині і старається знайти «зрозумілі» для неї слова. Але який глибокий трагічний смисл у цій картині, що так образно показує безмежну самотність маленької людини у вирі гомілівого байдужого міста! «Кому повім печаль мою?» — говорить епіграф оповідання. Чіткі зарисовки міського пейзажу, короткі виразні діалоги тут перериваються ліричним відступом, гранично стислим, який, проте, вміщує величезний зміст:

«Очі Іони тривожно й страдницькі перебігають по юрбах, що рухаються по обидва боки вулиці: чи не знайдеться серед цих тисяч людей хоч одного, який вислухав би його! Але юрби біжать, не помічаючи ні його, ні туги... Туга величезна, безмежна. Якби лопнули груди Іони і вилилася з них туга, то вона б, здається, весь світ залила, а проте її не видно».

Трагедія трудівника з надзвичайною силою розкривається і в оповіданні «Горе». Скорботний підсумок життя старого майстратокаря потрясає своїм драматизмом, свою трагічною несподіваністю і водночас трагічне тут нерозривно зв'язане з буденним, звичайним

¹ М. Горький и А. Чехов, «Переписка, статьи, высказывания». ГИХЛ, М., 1951, стор. 179.

ходом життя. Цим підкреслюється, що доля героя оповідання — рядової людини — не виняток, бо вона обумовлена всією протиприродною суспільною системою.

Одна з найхарактерніших рис чеховської поетики — уміння бачити драматичне і незвичайне в повсякденному — посилює викривальну силу творів письменника, показує закономірність страждань «маленьких людей» в умовах старого «рабського побуту». Досить згадати оповідання «Спати хочеться», в якому зображене, як малолітня нянька, доведена до нестягами стусанами, голодом і постійним недоспіянням, задушує свого «ворога» — маленку дитину. Явище незвичайне, але душевний стан змученої, знедоленої дівчинки розкрито так переконливо, що трагічний кінець сприймається як природний результат тих обставин, в які поставлена геройня оповідання.

В 1889 році письменник створює надзвичайну глибиною думки і тонкістю психологічного малюнка новелу «Припадок», яку сам він розглядав як даніну пам'яті Вс. Гаршина. Героем цієї новели є молодий чоловік «гаршинського типу» з чуйною совістю і чистою душою. Потрапивши в нову для нього обстановку будинків розпусти, з її багном і пошлістю, студент Васильєв відчуває нестерпний душевний біль, гострий «припадок» туги. В його душі піdnімається ціла буря сумнівів, гарячий протест проти жахливої несправедливості і розpac від усвідомлення неможливості знайти вихід з ненормального, несправедливого устрою суспільного життя. Контраст між душевною чистотою і свіжістю почуттів студента і мерзенною гнилизою навколошньої дійсності підкреслений в повісті прекрасним образом білого, пухнастого снігу, що падає в брудні провулки, де знаходяться будинки розпусти. «В повітрі пахло снігом, під ногами м'яко хрустів сніг, земля, дахи, дерева, лавки на бульварах — усе було м'яке, біле, молоде, і від того будинки мали вигляд інший, ніж учора, ліхтарі горіли яскравіше, повітря було прозоріше, екіпажі гуркотіли тихше, і в душу разом із свіжим, легким морозним повітрям просилося почуття, схоже на білій, молодий, пухнастий сніг... «І як може сніг падати в цей провулок! — думав Васильєв. — Будь прокляті ці будинки!»

Похмура політична обстановка вісімдесятих років, пошлість обицітельського болота гнітили душу великого художника Чехова, породжували глибокий сум, що виразно відчувається в його творах, але це не означало пасивної покірливості і примирення. Жадоба свідомого передового світогляду, праґнення активного діяльного життя характеризує душевний стан письменника. В одному з своїх листів він говорить: «Пригадайте, що письменники, яких ми називаємо вічними або просто хорошими і які чарують нас, мають одну спільну і дуже важливу ознаку: вони кудись ідуть і Вас кличуть туди ж, і

Ви почуваєте не розумом, а всім своїм єством, що у них є якась мета, як у тіні Гамлета, яка недарма приходила і тривожила уяву... Країні в них реальні і змальовують життя таким, як воно є, але від того, що кожен рядок просякнутий, як соком, свідомістю мети, Ви, крім життя, яке є, відчуваєте іші те життя, яке повинно бути, і це полонить Вас. А ми? Ми! Ми змальовуємо життя таким, яким воно є, а далі — ні тпрору, ні ну...»¹.

В кінці вісімдесятих років Чехов дедалі наполегливіше звертається до теми інтелігенції, роздумує про її відповідальність перед народом, показує брехливість і згубність егоїстичного, холодного буття. В повісті «Нудна історія» письменник змальовує трагедію інтелігента, який болісно усвідомлює марність і непотрібність життя, прожитого без світла надихаючої «загальній ідеї», без зв'язку з народом.

Елементи аполітичності, примарні ілюзії про можливість принципової цілковитої «незалежності» художника від боротьби будь-яких суспільних груп і партій не тільки робили можливим для Чехова на протязі кількох років друкування своїх творів в «Новому времени» Суворана, але й заважали йому відчути пафос нових зростаючих соціальних сил, велич і могутність революційного пролетаріату, який піднімався на боротьбу. Однак глибоке знання дійсності і правдивість, властиві художників, допомагають йому відчути фальш і брехню антинародних реакційних філософських систем і суспільних учень. Чехов свідомо і різко відштовхується від сучасної йому ліберально-народницької дидактики, від пессимістичної проповіді безцільності і марності людського буття. Письменник відкинув і невірне пасивістське вчення про непротивлення злу насильством і спасенність особистого самовдосконалення.

З надзвичайною проникливістю В. Короленко побачив позитивне значення того факту, що Чехов внутрішньо відштовхувався від суспільних груп 80-х рр. і жадібно вдивлявся в російське життя, стаючись осягнути справжні перспективи майбутнього.

«Російське життя,— пише В. Короленко,— закінчило з гріхом пополам один з своїх коротких циклів, які, звичайно, не втілились у щось реальне, і в повітрі почувалась необхідність певного «перегляду», щоб вирушити на шлях дальшої боротьби і дальших шукань. І тому сама свобода Чехова від партій даного моменту, при наявності великого таланту і великої щирості,— здавалась мені тоді певною перевагою. Однаково,— думав я,— це ненадовго...»².

¹ А. П. Чехов. Полн. собр. соч. и писем, т. XV, М., 1949, стор. 446.

² В. Г. Короленко. «Антон Павлович Чехов в кн. «А. П. Чехов в воспоминаниях современников», ОГИЗ, 1947, стор. 22—23.

В своїх шуканнях правди і краси Чехов незмінно звертався до народу і рідної країни. Образ страждаючої, але могутньої і сильної батьківщини, відчуття дрімаючого океану народних сил помітний в таких творах Чехова кінця вісімдесятих років, як «Щастя» і «Степ». Вільна степова широчінь асоціється в сприйманні Єгорушки з усією неосяжною Руссю і викликає в його уяві образи Іллі Муромця і інших билинних богатирів. Одухотворений степ живе напруженим, тужливим життям, його образ нерозривно зливається з образом батьківщини, яка прагне свободи, правди і краси і кличе співця своїх заповітних сподівань: «В тріскотняві комах, у підозрілих постатах і могилах, у блакитному небі, в місячному сяйві, в льоті нічного птаха, в усьому, що бачиш і чуєш, починає уявлятися тріумф краси, молодість, розквіт сил і жагуче прагнення жити; душа озивається до прекрасної, суворої вітчизни, і хочеться летіти над степом разом з нічним птахом. І в тріумфі краси, в надмірному щасті почуваєш напруження і туту, начебто степ усвідомлює, що він самотній, що багатство його й натхнення гинуть марно для світу...»

«Степ» справедливо вважається одним з найважливіших етапів в історії чеховської творчості. Новаторство Чехова-художника в змалюванні пейзажу тут виявляється особливо виразно. Письменник знаходить свіжі оригінальні порівняння, проводить сміливі аналогії між явищами природи і людським життям, примушуючи читача з особливою гостротою сприймати красу російської природи. Розроблені до дрібниць, докладні реальні описи змінюються тут точними і короткими деталями, які роблять явища майже фізично відчутними і видимими. Тільки Чехов міг написати про блискавку: «Ліворуч, начебто хто чиркнув по небу сірником, мигнула бліда, фосфорична смужка й погасла» або про грім: «Почулось, як десь дуже далеко хтось пройшовся по залізному даху. Мабуть, по даху йшли босоніж, бо залізо пробурчало глухо».

Тільки Чехов зумів помітити «п'яній, бешкетний вигляд» у пливучій розкошланій хмарі і показати всю природу в русі, в напруженій радості буття.

Але не тільки степовий аромат і лілову далечінь відтворює художник Йому вдається створити синтетичний образ батьківщини — Росії і розгорнути в повісті цілу галерею найцікавіших російських людей в епоху капіталізму, що розвивається. Юну душу Єгорушки хвилюють питання суспільної несправедливості, і він допитливо вдивляється в обличчя скотопромисловця Варlamова, намагаючись зрозуміти причини нерівності і приниження людської гідності. На сторінках твору з'являються то образ молодого повітового інтелігента з його протестом проти холопства і рабської догідливості, то образ сильного і озлобленого життям селянина Димова, який

ніколи вже не примириться із сонним огидним існуванням і рабською покірливістю «господарям життя». В листі до О. Плещеєва А. П. Чехов писав: «Такі натури, як Димов, створюються життям не для розколу, не для бродяжництва, не для осілого життя, а прямісінько для революції...»¹.

Шляхів до революції Чехов не бачив, її безпосередньої близькості ще не відчував, але зірким оком художника-реаліста він помічав нові явища дійсності і втілював їх у закінчених художніх образах. Вся повість забарвлена життєверджуючим ясним колоритом, сповнена соціального оптимізму, віри в майбутнє батьківщини. Росія знайшла в самому Чехові одного з своїх великих співців.

II

В умовах зростаючого суспільного піднесення дев'яностих років в творчості Чехова посилюється гостра і сурова критика пасивної безвольної інтелігенції, росте його ненависть до деспотизму і насильства.

В цей час уже в біографії Чехова можна відмітити явний поворот до активної громадської діяльності, прагнення бути безпосередньо корисним народові.

Одним з актів громадянської мужності була поїздка Чехова в 1890 році на острів Сахалін і обслідування становища ув'язнених в царських тюрмах і на каторжному засланні. По-різному пояснював письменник причину своєї сахалінської поїздки, але головним було те, що його послала туди вразлива чуйна совість російського письменника, усвідомлення відповідальності за страждання народу. Наслідком поїздки була поява книги Чехова «Острів Сахалін», в якій надзвичайна правдивість і точність викладу людських документів поєднується з творчим темпераментом і непідкупним викриванням соціального зла. Книга Чехова викликала великий громадський відгук, в ній відбилася і зростаюча ідейна самосвідомість письменника.

Із Сахаліну Чехов повертається на батьківщину морським шляхом, через Великий океан і Суецький канал. Письменник побачив Гонконг, Сінгапур, Цейлон, Порт-Саїд, Константинополь, де він міг спостерігати глибокі соціальні суперечності капіталістичного світу і жорстоку колоніальну політику «білих панів».

Здійснена ним перед написанням книги закордонна подорож —

¹ А. П. Чехов. Полн. собр. соч. и писем, т. XIV. М., 1949, стор. 37.

відвідання Відня, цілого ряду міст Італії і Франції — також дала немало нових гірких спостережень над європейським буржуаенним ладом і побутом.

В 1892 р. Чехов придбав невеликий маєток Меліхово в Серпуховському повіті і, оселившись там, в безпосередній близькості до селянського середовища, розгорнув активну громадську діяльність. Безплатна медичинська допомога селянам, будівництво сільських шкіл (в селах Талежі, Новоселках, Меліхові були побудовані школи на власні кошти письменника) і повсякденне піклування про них, самовіддана робота санітарного лікаря в селах під час холерної епідемії, обов'язки земського гласного — такі загальновідомі характерні факти життя Чехова в «меліховський період».

В цей час розвиває і талант Чехова, створюються його класичні зрілі твори: «Палата № 6», «Людина в футлярі», «Учитель словесності», «Мужики», «Будинок з мезоніном» та інші.

Зміст твору «Палата № 6» полягає в ствердженні протесту і боротьби проти безправ'я і деспотизму. Палата, в якій ув'язнені божевільні, викинуті із життя, нещасні люди, виростає в символ всієї самодержавної Росії. Характерні фігури хворих: грубий мужик, затурканий і вже байдужий до знушань і побоїв, колишній чиновник, який марить орденами і медалями, мислячий інтелігент. Характерна і сама хвороба інтелігента. Він хворіє на манію переслідування, на страх перед можливим арештом і ув'язненням без суду і слідства — явищами, типовими для реакційних вісімдесятих років. І над усім стоїть фігура тупого, грубого і жорстокого сторожа Микити, який немилосердно б'є ув'язнених палати № 6 в ім'я підримання «порядку».

Беззастережно засуджується письменником філософська концепція Рагіна, який протягом багатьох років проповідував необхідність пасивного примирення з життям, безглуздість опору пануючому злу. Чехов показує зворотний бік цього скептицизму, який означає підлу байдужість до страждань змучених людей і до несправедливого суспільного устрою. Лікарів Рагіну протистоїть хворий інтелігент Громов, який палко протестує проти насильства і уперто відстоює ідеї боротьби за свободу. Його проповідь є відгомоном визвольних закликів шістдесятих років і не випадково ми читаємо в повісті рядки: «Говорить він про людську підлоту, про насильство, що топче правду, про прекрасне життя, яке колись буде на землі, про грati на вікнах, що нагадують йому кожноЯ хвилини про тупість і жорстокість насильників. Виходить безладне, нескладне попурі із старих, але ще не доспіваних пісень». В суперечках Рагіна і Громова стикаються дві контрастні філософські концепції: пессимістичний і похмурий пасивізм з гарячою активною проповіддю дій, боротьби, зміни

життя. «На біль я відповідаю криком і слізми, на підлоту — обуренням, на мерзоту — огидою,— говорить Громов.— На мою думку, це, власне, і звєтиться життям... Вчення, що проповідує байдужість до багатства, до вигод життя, зневагу до страждань і смерті, зовсім неизрозуміле для величезної більшості, бо ця більшість ніколи не знала ні багатства, ні вигод у житті, а зневажати страждання означало б для неї зневажати саме життя...» Сама дійсність вирішує суперечку, що надто затягнулася. Безпосереднє зіткнення лікаря Рагіна з грубими фактами насильства, мимо яких він раніше проходив з іронічною безнадійністю, робить переворот в його душі і вмить розкриває перед ним всю неспроможність і брехливість його теорії непротивлення злу і відходу від життєвої дійсності.

Так зазнає крупу життєва філософія Рагіна, і її змінює бунт проти деспотизму і сваволі. «Палата № 6» спровокає величезне врахження на всю мислячу передову Росію.

У своїх спогадах О. І. Ульянова-Єлізарова розповідає про те, як схвилював чеховський твір В. І. Леніна, який прочитав «Палату № 6» скоро після того, як вона з'явилася в пресі. «Коли я дочитав учора ввечері це оповідання,— сказав Ленін,— мені стало просто таки моторошно, я не міг залишатися в своїй кімнаті, я встав і вийшов. У мене таке відчуття, немов і я замкнутий в палаті № 6!»¹.

Викриття пасивності і толстовства, а також ліберально-народницьких ілюзій, горевісної теорії «малих діл», втілюється Чеховим і в художніх образах оповідань «На засланні», «Сусіди», «Дружина», «Будинок з мезоніном», «Мое життя».

Не співцем «інтелігентів»-нитників, а суворим суддею млявої, бездіяльної дрібнобуржуазної інтелігенції виступає Чехов. З гіркотою і огидою малює він здрібнення, духовну убогість, пошлість і відсутність громадських інтересів в середовищі інтелігентів, які опустилися до рівня тупих самовдоволених обивателів.

Величевного узагальнюючого значення набув чеховський образ Белікова. «Людина в футлярі» намагається придушити всяке живе, свіже віяння своїм безглуздим страхом «коли б чого не сталося», своїми доносами, заборонами і лиховісними підозріннями. Для розкриття внутрішньої суті образу Чехов широко користувався засобами сатиричного гротеску, підкresлюючи і перебільшуючи характерні деталі зображеного. «Футляром» є зонтик і калоші Белікова, які він взвував в ясну погоду, «Футляром» стають і стародавні мови, які він викладає, щоб заховатися від реального життя. «І зонтик у нього був у чохлі, і годинник у чохлі з сірої замши і, коли виймав ножки-

¹ А. И. Ульянова-Елизарова. Воспоминания об Ильиче. Мол. Гвардия. 1935, стор. 48—49.

ка, щоб застругати олівець, то й ножик у нього був у чохольчику; і обличчя, здавалося, теж було в чохлі, бо він весь час ховав його в піднятий комір. Він носив темні окуляри, Фуфайку, вуха затикав ватою і, коли сідав на візника, то наказував піднімати верх».

Не тільки портрет, але й побутова обстановка, і взаємини з співробітниками і учнями — виявляють прагнення Белікова все обгорнути «футляром». Гротескно зображена і картина похорону героя: проводжаючі з зонтиками, похмуре небо, хмарна, дощова погода — і, нарешті, сам Беліков, який лежав в труні з задоволеним виразом обличчя — «наче він був радий, що, нарешті, його поклали у футляр, з якого він уже ніколи не вийде».

В оповіданні Чехова всі ці гротескні мотиви анітрохи не порушують життєвої правди, а сприяють виявленню найбільш типових рис образу і всієї тієї дійсності, яка створює ґрунт для появи Белікових. Письменник виразно показує, що похмуре гніточка сила Белікова полягає не так у ньому самому, як у тих реакційних суспільних умовах, які його породили і на які він опирається.

«...Повернулись ми з кладовища,— говорить оповідач, товариш Белікова по службі,— в добром настрої. Ale минуло не більше тижня, і життя пішло, як і раніше, таке саме суvore, втомливе, безладне життя, не заборонене циркуляром, ale й не дозволене цілком; не стало краще. I справді, Белікова поховали, а скільки ще таких людей у футлярі залишилося, скільки їх ще буде!»

Однак характерне те, що «Людина в футлярі» не може достаточно перемогти в дійсності. В місті Белікова зневажають і не люблять. З'являються нові, сміливі, запальні люди, які з огидою ставляться до жалюгідного боягуза і «фіскала». Дедалі гостріше інтелігенція ставить питання про необхідність вийти із сонного мертвельського одуру, змінити життя, відчути свіжий подих свободи.

Яскраву викривальну картину обивательського благополуччя, самозаспокоєної пошлості змаював письменник в оповіданні «Агрус». В центрі оповідання образ чиновника Чимші-Гімалайського, який все життя мріяв про придбання садиби. Майбутній поміщик збирає гроши, одружується з розрахункю, живе надголовь, жадібно читає в газетах об'яви про продаж маєтків. В момент повного задоволення всіх прагнень Чимші-Гімалайського його відвідує брат. Перед очима Івана Івановича розкривається суть придбаного садибного «раю». Тут Чехов знову, як і в оповіданні «Людина в футлярі» вдається до сатиричного гротеску. Приїжджий гість зустрічає в садибі перш за все рудого собаку «товстого, схожого на свиню», потім голоногу, товсту, теж схожу на свиню, куховарку. I, нарешті, він бачить щасливого власника садиби, який «постарів, розтovств, обрезкнув... Ось, ось. здається, рохне в ковдру». Іронічно змальована картина

здійсненої «мрії» звучить прокляттям егоїзму і підлій синості. «Людині потрібні не три аршини землі,— говорить оповідач,— не садиба, а вся земна куля, вся природа, де на просторі вона могла б виявити всі властивості і особливості свого вільного духу».

Але крім засудження власницького свинства в оповіданні Чехова звучить і презирливий відгук на крохоборські проекти лібералів про поліпшення суспільного устрою. Не жалюгідне «штопання дірок», а докорінне перетворення життя потрібне людям, тільки воно дасть можливість справжнього, розумного і прекрасного буття. «Мені кажуть, що не все зразу,— вигукує Іван Іванович,— всяка ідея здійснюється в житті поступово, в свій час. Але хто ж це каже? Де докази, що це справедливо? Ви посилаєтесь на природний порядок речей, на законність явищ, але хіба ж є порядок і законність у тому, що я, мисляча людина, стою над ровом і чекаю, коли він заросте сам, або затягне його мулом, тоді як, можливо, я міг би перескочити через нього, або збудувати через нього міст? І знов-таки, в ім'я чого чекати? Чекати, коли нема сил жити, а тимчасом жити треба й хочеться жити!»

Так приходить герой до висновку, що існуючий лад неможливий, і закликає молоде покоління інтелігенції боротися, шукати, іти до великої, розумної мети.

Сам Чехов і в цьому оповіданні, і в інших виступає «людиною з молоточком», яка будить людську совість, нагадує про несправедливість, про людські страждання, про підлість байдужості до соціального зла.

Але інтелігенти в творчості Чехова — це не тільки занепалі, пошлі люди, які спустилися до рівня міщанського, обивательського середовища. Письменник показує складний і болісний шлях шукань соціальних ідеалів, дільного світогляду в той період, коли революційне народництво відійшло в минуле, а російська соціал-демократія перебувала ще в процесі «утробного розвитку». Ці шукання не змінно закінчуються поразкою, якщо вони спрямовуються у вузькі тупики нікчемних «малих діл» або ліберальних ілюзій («Мое життя», «Сусіди», «Дружина» і ін.). З ніжною симпатією і палким співчуттям Чехов змальовує справжніх представників різночинної демократичної інтелігенції, рядових, непомітних, але чесних і сміливих трудівників, чие життя присвячене безкорисливо науці, людям, які вміють любити, вірити в майбутнє, працювати і самовіддано шукати правду і справедливість. Привабливий образ вченого Димова («Вітрогонка») — цієї мужньої, талановитої і сильної людини, такої лагідної і делікатної в побуті і такої незламно-наполегливої і вольової в своїх наукових шуканнях. З гіркою насмішкою змальовує Чехов «вітрогонку», яка все життя шукала незвичайних людей і недобачила справді не-

звичайну, рідкісну особу в близькій її, благородній і скромній людині.

Такі самі образи демократичної інтелігенції ми зустрічаемо в оповіданні «На підводі», в повісті «Три роки». Молодий учений хімік Ярцев, помічник присяжного повіреного Костя Кочевої — вихідці з різночиндів — бадьорі, розумні і сміливі люди. Чехов наділяє Ярцева такими важливими для нього самого рисами, як любов до науки, широта інтересів і глибока любов до обдарованого і прекрасного російського народу.

Мрію про щастя, про велику, красиву любов, сповнені чудові чеховські новели «Про любов», «Дама з собачкою». І в той же час це твір про марні надії, про нездійснені пориви. Щастя можливé лише в майбутньому, на ґрунті нових суспільних відносин, в житті, побудованому на розумних основах праці і справедливості.

Передвістя народного щастя з особливою силою починає звучати в творчості Чехова з кінця 90-х років, коли виразно почувається піднесення визвольного руху в Росії. Тверезий реаліст Чехов ясно бачить огидну суть капіталістичних відносин. Його повісті про російське село: «Мужики», «В яру», «Нова дача» завдають важкого удару безпідставним народницьким теоріям і правдиво зображують соціальне розшарування в селянському середовищі, ріст куркульства і зубоження мас трудівників. В яскравих художніх образах письменник показує справжнє темне і похмуре життя дореволюційного селянства, голод, хвороби, страждання і культурну відсталість. Куркулі Цибукіни і фабриканти Хриміни нахабно і цинічно знущаються із залежної від них фабричної і сільської бідноти, почуваючи свою необмежену владу і цілковиту безкарність.

Але достоїнство повістей Чехова не тільки в тверезій, неприкрашеній правді, з якою зображеній селянський побут, але і в тій задушевній ніжності і широті, з якою змальовані народні образи: бідна дівчина Липа, тесляр Костиль, коваль Родіон, Ольга і багато інших. Почуття людської гідності і своєрідна гордість труда вівника звучать в словах Костиля: «Хто працює, хто терпить, той і старший». Скривдженна, ображена в кращих почуттях Липа, яка пережила величезне горе, знову співає-заливається і вносить радість і світло в змідение, убоге життя. Вона — проста наймичка — духовно багатша і сильніша за злих і жорстоких власників, прив'язаних до свого «діла», які отруюють існування собі й іншим тупою жадібністю, заздрістю і злістю. Багато віри і бадьорості, багато життєстверджуючого оптимізму в словах старого селянина, який втішає Липу в степу: «Твоє горе як півгоря. Життя довгє, — буде ще і доброго і лихого, всього буде. Велика матінка Росія!». Не випадково Горський почув в новому оповіданні Чехова, «по-

хмурому і трагічному до жаху», міцну, дзвінку ноту бадьорості і любові до життя. Повторюючи слова письменника: «Велика матінка Росія...» Горський вигукує: «І величезні народжуються в ній таланти, чудові, глибокі серця в ній є! Будемо вірити, що доброго не тільки було більше, але й буде більше!»

Характерно, що якраз напередодні революційної бурі п'ятого року міцніє і росте дружба Чехова і Горького, іх творчий зв'язок і взаєморозуміння. Непримиренна критика тупого міщанства, викриття ліберально-народницької брехні про російське село, бичуюча сатира в змалюванні млявої, боягузливої, кволої і відірваної від народу інтелігенції — всі ці важливі риси чеховської творчості безперечно були близькі Горькому. Він бачив у Чехові великого реаліста, головним героєм якого і законом творчості завжди була сурова правда життя. Але разом з тим його ріднило з Чеховим уміння підняти реалізм до «одухотвореного символу» і заглянути в прекрасне майбутнє народу.

Як відомо, Чехов не зрозумів історичної місії революційного пролетаріату, не став, подібно до Горького, могутнім співцем цього нового, великого «господаря життя» і тому не міг створити образів активних політичних борців проти буржуазного ладу. Однак не тільки критичне, але й стверджуюче начало в його творчості, цей погляд вперед, цей ліричний підтекст, який говорить, що краса, правда, свобода повинні перемогти в людських взаєминах, робили творчість письменника особливо цінною для Горького — основоположника мистецтва соціалістичного реалізму. Великий гуманіст, який проголосив «Людина — це звучить гордо!» («На дні»), повинен був знаходити багато співзвучного в словах одного із чеховських героїв: «Людина повинна усвідомлювати себе вище за левів, тигрів, за зірки, вище за все у природі, навіть вище за те, що незрозуміле і здається чудесним, інакше вона не людина, а миша, яка всього боїться» («Будинок в мезонініом»).

З другого боку, Чехов у Горькому і його героях-борцях міг бачити те нове, покликане перетворити життя, молоде покоління, до якого так часто звертаються його герої.

На межі дев'яностих-дев'ятиріччя багато сучасників Чехова помічали рішучу зміну в його світогляді і насамперед небувале до того душевне піднесення і жагучий інтерес до громадських подій в країні. Надлом у відносинах між Чеховим і Суворіним, що назрівав давно, закінчився рішучим розривом з редактором «Нового времени». Роарін був прискорений реакційними виступами газети в зв'язку з справою Дрейфуса. Характерним був і різкий громадський виступ Чехова проти самодержавної сваволі. В 1902 році А. П. Чехов одночасно із В. Г. Короленком заявив свою рішучу незгоду із скасу-

ванням «за височайшим повелінням» виборів Горького в склад Академії. На знак протесту Чехов і Короленко відмовились від звання почесних академіків.

Тяжка хвороба, що загострилася в цей час, гнала Чехова в Ялту — в «теплий Сахалін», на «Чортів острів», але при кожній нагоді він поривається в Москву, в Петербург, в саму гущу подій.

Сучасник Чехова, письменник Єлпатьєвський, розповідає: «Бурхлива російська хвиля, що піднімалася тоді, підняла і понесла з собою і Чехова. Він, що відвертався від політики, весь увійшов у політику, по-іншому і не став читати в газетах, як і що читав раніше. Песимістично і в усікому разі скептично настроєний Чехов став віруючим. Віруючим не в те, що буде хороше життя через дієті років, як говорили персонажі його творів, а що це хороше життя для Росії стало дуже близьким, що ось-ось зараз перебудується вся Росія по-новому, світлу, радісному»¹.

Цей новий, піднесений настрій не міг не позначитися на творчості Чехова останніх років. Із-за реальних фактів і осіб, змальованих в його повістях і оповіданнях, дедалі виразніше вимальовуються обриси радісного завтрашнього дня. Ось невеличка новела «Випадок з практики», в якій з такою реальністю показане обличчя «сліпого диявола» — капіталістичної фабрики, важка нудьга непотрібного, паразитичного існування власників підприємства на фоні тяжкого життя голодних, змучених робітників. Лікар Корольов, що відвідує хвору дочку власника маєтку, роздумує над згубністю і безглаздям капіталістичних відносин. У ньому самому немає уже тієї самовдоволеності і обмеженості, яка була характерна для самозаспокоєної інтелігентської обивательщини попередніх часів. Хоч Корольов не відчуває в собі і в своєму поколінні здатності усунути фальш і неправду, піретворити існуючий лад, але в думці він бачить крокуючі нові покоління, нових людей і вітає їх від широго серця. Повість закінчується картиною ясного, тихого ранку і мрією про життя нове і світле.

В одному із останніх творів Чехова — повісті «Наречені» (1903 р.) з особливою силою відбилось поривання в майбутнє. Коли Вересаєв докорив авторові «Наречені», сказавши, що молоді дівчата ідуть в революцію не так, як це змальовано в оповіданні, Чехов поглянув на Вересаєва в суворою настороженістю і відповів: «Туди різні шляхи бувають».

Героїні оповідання рішуче пориває зв'язки із старим світом і йде назустріч прекрасному новому: «Надя ходила по саду, по вулиці, дивилася на будинки, на сірі паркани, і їй здавалося, що в місті

¹ А. П. Чехов в воспоминаниях современников. ГИХЛ, 1947, стор. 194.

все давно вже постаріло, віджило і чекає чи то кінця, чи то початку чогось молодого, свіжого. О, якби швидше настало це нове, ясне життя, коли можна буде прямо і сміливо дивитися в очі своїй долі, почувати себе правим, бути веселим, вільним! А таке життя рано чи пізно настане!»

III

По своему художньому методу Чехов належить до письменників-реалістів. «В оповіданнях Чехова нема нічого такого, чого не було б в дійсності,— говорить О. М. Горький.— Страшна сила його таланту саме в тому, що він ніколи нічого не видумує від себе, не зображує того, «чого немає на світі», але що може бути і добре, може бути і бажане. Він ніколи не прикрашує людей...»¹.

Нерідко Чехов і в листах і в творах говорив про необхідність нових форм мистецтва. Однак нові форми він шукав не на шляхах декадентського містичизму, відходу від дійсності, занепадницьких настроїв, а на шляхах великого реалістичного мистецтва, зв'язаного з традиціями попередньої і сучасної йому російської літератури: традиціями Гоголя, Тургенєва, Шедріна, Л. Толстого. Разом з тим реалізм Чехова має особливі своєрідні риси, і майстерність його творів відмінна від майстерності Толстого, Тургенєва, чи якого-небудь іншого письменника.

«Чехов — це Пушкін у прозі»,— говорив Л. Толстой.

Як уже зазначалось вище, Чехов зробив цілу революцію в галузі новелістичного жанру, створив неперевершенні зразки побутового, лірико-психологічного оповідання і повісті. Його творчий принцип полягає у виразному афоризмі: «стисливість — сестра таланту». В рамку гранично стислого, малого за розмірами оповідання, художник вкладає величезний по своему суспільному значенню зміст. Природно, що в його творах відсутні занадто довгі, докладні натуралістично-точні описи побуту, природи, портрета. Форма короткого оповідання, в якому художник додержувався правила: щоб словам було тісно, а думкам просторо, вимагала максимальної економії і надзвичайної виразності художніх засобів.

На перший план чеховської поетики висувається художня деталь, яка стає найважливішим засобом характеристики найбільш типових, істотних рис зображеного. Характерно при цьому, що чеховська майстерність деталі не існує сама по собі, вона завжди підпорядкована ідейному задуму і відбиває глибоке розуміння історичної закономірності. В повісті «В яру» побут села Уклєєва характеризується

¹ М. Горький. Несобранные литературно-критические статьи. М., 1941, стор. 38.

одною-двоюма, на перший погляд незначними і дрібними, але по суті надзвичайно характерними синтетичними деталями. На протязі десяти років жителі села згадують і розповідають, як про найважливішу подію, про випадок з місцевим дячком, який на похороні з'їв чотири фунти ікри. Випадок мікроскопічний, але значення, якого він набирає, говорить про те, яким похмурим, темним і нерадісним, яким нерухомим і косним було життя «в яру». Не менш красномовно про побут Уклеєва говорить і друга деталь — згадка про телефон, в яко-му завелись таргани.

Деталь відіграє важливу роль і в зображені душевного стану персонажів, і в описах природи. «Чехов не розмальовує «красоту природи», — говорить М. Рильський, — не дає широких описів, а лише діткнеться обережним пензлем тої чи тої подробиці, — і все малювання разом освітиться, заживе, заграє»¹.

В листі до брата Олександра А. П. Чехов говорить про нову манеру опису місячної ночі через зображення одної-двох характерних подробиць: тінь від млинового колеса і уламок розбитої пляшки, що блищить проти місяця. Про цю ж манеру пейзажного опису говориться в п'єсі «Чайка». В оповіданні Чехова «Вовк» читаемо: «На греблі, залий місячним сяйвом, не було ні шматочка тіні; на середині її блищала зірочкою шийка від розбитої пляшки. Двоє коліс млина, наполовину сковані в тіні широкої верби, дзвилися сердито, похмуро...»

Такими самими скупими і надзвичайно виразними рисами Чехов передає зміст намальованого художником етюда в повісті «Три роки»: «На передньому плані річка, через неї дерев'яний місток, на тому березі стежка, що зникає в темній траві, поле, далі праворуч смужка лісу, біля нього багаття; мабуть, нічне стережуть. А вдалині догоряє вечірня заграва». В цьому «левітановському» пейзажі, скромному і неяскравому, героїня повісті бачить знайому з дитинства російську далечінь і відчуває глибоко красу і радість злиття з рідною і вічною землею. «І чомусь раптом їй почало здаватися, що ці самі хмарки, які простяглися по червоній частині неба, і ліс, і поле вона бачила вже давно і багато разів, вона відчула себе самотньою і захотілось їй іти, іти і йти стежкою; і там, де була вечірня заграва, мрів відблиск чогось неземного, вічного».

Жанр оповідання-мініатюри вимагав від заглиблення в передісторію подій, від довгих екскурсів у минуле героя. Людина повинна була виступати безпосередньо в дії, русі, в тих почуттях і думках, які відповідали б саме даній події і душевному стану.

¹ М. Рильський. «Чехов по-українському» в кн. А. П. Чехов, Вибрані твори, 1927.

Герої в творах Чехова звичайно виявляють себе не через розповідь автора про них, вони самовиявляються в діях, поведінці, думах про події, що відбуваються, в надзвичайно виразній індивідуалізований мові. До мінімуму зводяться автогорські пояснення і доповнення, стисло характеризуються умови і обстановка, в якій читач застae персонажів, а потім вони, як живі, проходять на сторінках повістей із своїми жестами, вчинками, словами і ділами, на яких звичайно перевіряється ширість чи фальшива патетика їх слів.

Серед компонентів чеховських новел велике місце займає живий, виразний діалог.

Характерним для Чехова є увага до внутрішнього світу людей, уміння розкрити найглибші тайники людської душі. Одним з художніх засобів для виявлення душевних порухів героїв є в творах Чехова іх мова. За допомогою індивідуалізації словника, голосу, інтонації персонажа письменник відтворює живі образи, які так надовго запам'ятовуються. До того ж Чехов прекрасно знає мову представників кожної професії, соціальної групи, зображеній ним. Художник в повісті «Вітрогонка» говорить про «кричащу» хмарку і «зжуваний» передній план картини, а прикажчик в оповіданні «Полінка» пересипає розмову з коханою дівчиною словами, характерними для лексикону прикажчиків. «Є два сорти мережив, пані! Бавовняні і шовкові! Орієнタル, британські, валанські, кроше, торшон — це бавовняні, а рококо, сутажет, камбр — це шовкові. Ради бога, витріть слізози! Сюди йдуть!»

В передачі мови селян, людей з народу Чехов не вдається, як деякі інші побутописці села, до вживання маловідомих діалектизмів і підкресленої вульгаризації мови. Залишаючись в межах загальнолітературної мови, письменник побудовою фрази, особливим слововживанням і інтонацією відтворює своєрідний селянський колорит мови і водночас виявляє народну мудрість, силу і простоту. В мові чеховських героїв чітко виявляється іх кругозір, розумові здібності, вік, індивідуальний характер.

Одним з найважливіших естетичних принципів Чехова є поетизація звичайного, і рідкісне уміння розкрити красу повсякденного буття, душевне благородство і велич звичайних рядових людей. Письменник відмовляється від зображення виняткової, надприродної особи, яка високо підноситься над масою, його герой — це рядові «маленькі люди», в образах яких завжди відчувається та конкретна життєва дійсність і те соціальне середовище, до якого вони належать. Драматизм ситуацій і подій, що виникає в оповіданнях Чехова, обумовлений всією соціально-побутовою обстановкою, в якій живуть і діють його герой. Внаслідок такого підходу до зображення

дійсності критика письменника спрямовується не на окремі подробиці, а на глибоке суспільне коріння сучасного йому ладу.

Сама форма творів письменника говорить про його нелюбов до фальшивого пафосу, до гучних фраз. Стреманістю, точністю вислову, прагненням максимальної об'єктивності розповіді характеризуються його новели і повісті.

На думку Чехова, письменник не повинен безпосередньо втручатися у вчинки і дії своїх героїв, в творі не повинна відчуватися присутність автора і будь-яке «проповідництво». Проте це аж ніяк не говорить про байдужість Чехова до своїх героїв і їх долі, скрізь відчувається у вигляді особливої, захованої «підводної течії» скорботна дума художника про несправедливість і гніт, що панують у сучасному йому суспільстві, палкий протест проти брехні і насильства і прекрасна мрія про свободу і щастя людей.

«...Під крижаним покровом об'єктивної розповіді,— говорить поет М. Тихонов, характеризуючи стиль Чехова,— тече гарячий струмінь натхнення і думки про те, що люди живуть не так, як треба жити, а жити треба краще, чистіше, корисніше,— ці думки володіли чеховським пером, таким нещадним і таким ніжним»¹.

Нерідко ліричний підтекст зображеннях подій і образів безпосередньо виявляється в думках і мріях дійових осіб, або в описах природи, які дані крізь призму світогляду персонажів. Таким чином, наприклад, у повісті «В яру» виявлене палке співчуття автора до горя і самотності Липи після смерті дитини. «Липа йшла швидко, загубила з голови хустку... Вона дивилась на небо й думала про те, де тепер душа її хлопчика: йде слідом за нею, чи літає там, угорі, біля вір, і вже не думає про свою матір? О, як самотньо в полі вночі, серед цього співу, коли сам не можеш співати, серед безугавних криків радості, коли сам не можеш радіти, коли в неба дивиться місяць, також самотній, якому однаково — весна тепер чи зима, живі люди чи мертві... Коли на душі горе, то тяжко без людей».

Ліризм Чехова стриманий. Він тече напівсхованим струменем серед реалістично-точного опису обстановки і буденого плину життя і лише інколи проривається на поверхню. Класичним зразком цього може служити, наприклад, оповідання «На підводі», де роздуми сільської вчительки про своє тяжке безрадісне життя раптом перериваються ліричними спогадами про дитинство, материнську ласку, про далекі дні в колі близьких людей і мрію про щастя в теперішньому,— щастя, «якого ніколи не було». Контраст між мрією і жалюгідною дійсністю примушує різко відчути весь тягар стано-

¹ Н. Тихонов. А. П. Чехов — гордость и слава нашей родины. Большевик, 1944 р., № 12.

вища скромної непомітної трудівниці, трагічний плин її буденного життя.

Одною з характерних рис чеховського стилю є нерозривне сплетіння ліричного начала з гумористичним і сатиричним.

В сатирично-побутових новелах, побудованих на живому діалозі і на зображенні дій героїв, Чехов не цурається гротескного перебільшення тих чи інших типових рис персонажів («Агрус», «Людина в футлярі»), нерідко вдається до ефектних раптових кінцівок, що викликають веселу усмішку, але завжди безпомилково б'ють по пошлості і нікчемності («Помста», «Довгий язик», «Коняче прізвище»). В психологічній новелі сюжет не відіграє великого значення, увага письменника зосереджена на внутрішньому, скованому від сторонніх очей, людському житті. Ліричний пейзаж, внутрішній монолог — роздум героя тут звичайно визначають особливий тонкий, зворушливо-задушевний тон твору, надають йому композиційні стрункості і музикальності. Нерідко зустрічаються в психологічних новелах ліричні кінцівки, короткі, як в оповіданні «Будинок з мезоніном», або більш поширені («Дама з собачкою», «Випадок з практики»). Ці закінчення завжди підкреслюють внутрішній зміст твору і особливу спрямованість у майбутнє, той ліричний порив до звільнення від пут насильства, лицемірства, пошлості, які характерні для чеховської новели. «...Вони довго радилися, говорили про те, як звільнити себе від потреби ховатися, обманювати, жити в різних містах, не бачитися довгий час. Як визволитися від цих нестерпних пут?

— Як? Як? — питав він, хапаючи себе за голову.— Як?

І здавалося, що ще трохи,— і вирішення буде знайдено, і тоді почнеться нове, прекрасне життя; і обом було ясно, що до кінця ще далеко-далеко, і що найскладніше і найважче тільки ще починається» («Дама з собачкою»).

IV

Нові шляхи Чехов відкрив і в історії російського театру і драматургії. Наприкінці вісімдесятих — на початку дев'яностих років він створює свої чудові водевілі («Ведмідь», «Освідчення», «Про шкідливість тютюну», «Весілля», «Ювілей»), сповнені веселого гумору і напівприхованої ідкої насмішки над пошлістю.

Проте паралельно з першими п'єсами-водевілями А. П. Чехов працює над створенням нової, соціально-психологічної драми, тісно зв'язаної темами і настроями з чеховською прозою — повістями і оповіданнями про інтелігенцію. Першим із творів цього нового оригінального типу була драма «Іванов» (1887—1889 рр.) В середині дев'яностих років Чехов закінчує п'єсу-«комедію» «Чайка».

Основною проблемою «Чайки» є тема мистецтва, як великого подвигу, який стоїть вище від особистих пристрастей і страждань. В. Ермилов у книжці «Драматургія Чехова» пише: «В «Чайці» відбилися туга Чехова і його надія. П'еса була підсумком багаторічних роздумів про обов'язок художника, про суть художнього таланту, про завдання мистецтва»¹.

Перед глядачем проходить важкий і тернистий життєвий шлях «чайки» Ніни Заречної. На початку п'єси — це юна дівчина, яка з захватом дивиться на приїжджого відомого письменника Тригоріна і говорить йому: «Дивний світ! Як я заздрю вам, якби ви знали! Доля людей різна. Одні ледве животіють, нудно й непомітно, всі подібні один до одного, всі нещасні, а іншим, як, наприклад, вам,— ви один із мільйона,— випало на долю життя інтересне, ясне, сповнене змісту...» Ніна бачить в Тригоріні ідеальну людину із невідомого її чарівного світу мистецтва. В порівні молодої пристрасті вона покидає рідний дім і, не роздумуючи, йде назустріч щастю любові, самостійному життю, творчій праці. У фіналі Ніна — обманута в своєму коханні, страждаюча жінка, провінціальна актриса, яка пізнала грубість і пошлість реального життя. І разом з тим вона приходить в дім Трепльова, як людина, що оволоділа своїм покликанням і палко вірить в силу і красу мистецтва, у велич подвигу художника. Розповідаючи про свої творчі муки і перші сценічні невдачі, Ніна говорить: «Тепер уже я не та... Я вже справжня актриса, я граю з насолодою, з захопленням, п'янію на сцені і почиваю себе прекрасною. А тепер, поки живу тут, я все ходжу пішки, ходжу і думаю, думаю і почиваю, як з кожним днем ростуть мої душевні сили».

Ніні Заречній, — чудовій «чайці», — в п'єсі протиставлений Трепльов. Поривання Трепльова до боротьби проти рутини, до нових форм мистецтва зазнають краху, бо він по своїй вдачі виявляється нездатним на подвиг, а головне — пише свої твори у відриві від живого життя, заходить в тупик фальшивих ілюзій, вигаданих образів. В результаті він виявляється в замкнутому колі тієї самої рутини, проти якої протестував на початку свого шляху. З сумом і свідомістю свого бессилля Трепльов бачить в своїх творах трафетні, заяжені фрази і розуміє, занадто пізно розуміє, фальшивість формалістичних, поверхових шукань: «Я все більше і більше переконуюсь, — говорить він, — що справа не в старих і не в нових формах, а в тому, що людина пише, не думаючи ні про які форми, пише, бо це вільно вилівається з її душі».

¹ В. Ермилов. Драматургия Чехова. Сов. писатель. М., 1948 р., стор. 12.

В судженнях письменника Тригоріна немало власних думок Чехова про роль і завдання мистецтва, про майстерність художника і труднощі творчого шляху. Безперечно, чеховські думки вкладені в уста Тригоріна, коли він говорить про відповіальність письменника перед країною і народом: «...я не пейзажист тільки, адже я ще громадянин, я люблю батьківщину, народ, я почиваю, що коли я письменник, то я повинен говорити про народ, про його страждання, про його майбутнє, говорити про науку, про права людини...» Але Тригорін — не Чехов. Він талановита, але безвольна людина, нездатна на сильні почуття, егоїстична і себелюбна. Як письменник Тригорін не може піднятися до вершин мистецтва, бо в нього нема ясного і цільного світогляду. Відсутність «загальної ідеї» гнітить Тригоріна, бо він справедливо бачить в цьому реальну загрозу своєму талантові. Тільки «чайка» — Ніна перемагає в світі мистецтва і виносить із усіх випробувань світу віру в своє покликання.

Сучасний Чехову глядач не зразу зrozумів і оцінив його одухотворену, пройняту високими благородними ідеями, новаторську драму. Перша постановка «Чайки» на сцені Александрінського театру (1896 р.) закінчилася провалом і принесла Чехову багато важких переживань. Великою мірою був винен театр, який застиг на старому репертуарі і не зумів відчути за зовнішньою дією п'еси її підводної течії, глибокого внутрішнього змісту речей і вчинків героїв.

В 1897 році був організований К. Станіславським і В. Немировичем-Данченком Московський Художньо-загальнодоступний театр, який приніс з собою нове уявлення про сценічне мистецтво, про завдання театру і актора.

Демократичний, юний, сміливий театр зrozумів драматурга-новатора. На сцені цього театру п'еси Чехова почали жити повнокровним життям. 17 жовтня 1898 року новий театральний колектив з величезним успіхом провів першу виставу «Чайки». Біла летюча чайка з розпростертими крилами стала емблемою Московського Художнього Театру.

В наступних п'есах Чехова («Дядя Ваня», «Три сестри») послідовно розгорталися неповторні своєрідні принципи його драматургічного мистецтва. Це були п'еси про духовно прекрасних, але слабких людей, краса і сила яких даремно гине серед пошлості і бруду безглуздої соціальної дійсності. Самовіддана праця дяді Вані, душевна чистота Соні, талановитість і розмах лікаря Астрова приречені на беъплідне згасання. Дядя Ваня в сумом переконується, що його страждання віddані фальшивому кумиру — пустому, бездарному професорові Серебрякову, у якого за душою нема жодного цінного на-

укового відкриття, жодної сміливої, благородної ідеї. Однак протест дяді Вані безплідний і приходить занадто пізно.

Мріють про нове життя сестри, витончені, розумні, красиві. «В Москву! В Москву!» — вигукують вони, і Москва є в їх очах прекрасним символом осмисленого буття, в якому будуть потрібні їх знання, їх душевне благородство і жадоба дії. Разом з ними полковник Вершинін мріє про щастя, яке прийде для людей через двісті чи триста років.

Але Чехов показує, що всі ці хороши, чесні люди слабкі і пасивні. Письменник жаліє їх і водночас змальовує їх з сумно-іронічною усмішкою. Героїні не можуть протидіяти пошлості навіть тоді, коли вона заповзає в їх дім в образі «шершавої тварини» Наташі, не можуть врятувати від остаточного падіння навіть близької ім, рідної людини — брата Андрія. Пусті їх гніздо, не здійснюються їхні мрії про осмислену працю, про щастя красивої, великої любові.

Як і в своїй прозі, Чехов-драматург послідовно викриває слабкість сучасної йому інтелігенції, мріє про людей сильних і стійких, здатних на боротьбу.

«Прийшов час, насувається на всіх нас громаддя, готується здорова, сильна буря, яка йде, вже близько і скоро звіє з нашого суспільства лінощі, байдужість, упередження до праці, гнилу нудьгу», — говорить Тузенбах. Цим відчуттям кінця старого світу, тривожним неспокоєм і томлінням, жадобою нових взаємин між людьми сповнені і мрійливі сестри, і полковник Вершинін. Для себе вони ще не знають реальних шляхів до нового, сумують і знемагають, але в словах їх звучить чеховська віра в майбутнє і привітання нового, молодого і сильного покоління, яке буде гідне майбутньої бурі.

В останньому своєму драматичному творі — п'єсі «Вишневий сад» (1903—1904) письменник показав загибел старого світу, його неминуче руйнування і сміливе поривання вперед нової, молодої Росії. Г'єса являє собою незвичайне поєднання гротескно-комічного начала з лірико-драматичним: Чехов назвав свій твір «комедією», підкресливши тим самим наявність прямої іронії, подекуди навіть фарсу по відношенню до типів старого життя — Раневської і Гаєва. Власники «Вишневого саду» мріють і плачуть, часом виголошують непотрібні промови про благо і лірично прощаються з минулим, але звичка до бездільного паразитичного життя і ділковите нерозуміння дійсності роблять їх безсилими і приреченими. Певна витонченість і печать дворянської культури не можуть приховати від глядача внутрішньої нікчемності Раневських і Гаєвих, їх любов до фрази і в той же час їх глибоку бездушність і холодне, байдуже ставлення до людей. Вірний собі Чехов не виступає з прямим обвинуваченням мешканців вишневого саду, даючи їм змогу самовиявлятися в різних ситуаціях

і обставинах, які створює дійсність. Але все ж таки в п'есі звучать і такі мотиви, які глядачем сприймаються, як суворий осуд, як безпосередній показ зворотного боку старої дворянської культури. Вишневий квітучий сад, як говорить про це в п'есі Трофімов, був свідком багатьох страшних подій, і предки теперішніх його хазяїв, що вимирають і вироджуються, були жорсткими поміщиками-кріпосниками. «...Подумайте, Аню, ваш дід, прадід і всі ваші предки були кріпосники, що володіли живими душами, і невже зожної вишні в саду, з кожного листка, з кожного стовбура не дивляться на вас людські істоти, невже ви не чуете голосів... Володіти живими душами — адже це переродило всіх вас, що раніше жили й тепер живете, так що ваша мати, ви, дядько вже не помічаєте, що ви живете в борг, на чужий рахунок, на рахунок тих людей, яких ви непускаєте далі свого передпокою...»

Надзвичайно виразний і заключний епізод, в якому на сцену виходить забутий всіма, замкнений в забитому до весни будинку хесрій Фірс. Тільки що відлунали сумні ліричні вигуки Раневської і Гаєва про «милий, ніжний, чудовий сад», пролились їх слізи за минулою молодістю і щастям, але, прощаючись із домом і садибою, вони забувають про людину, про старого замученого слугу, в якого «силоњки немає, нічого не залишилось, нічого...» Цей контраст між словом і ділом допомагає осмислити соціальну і психологічну суть власників вишневого саду, до кінця виявляє їх паразитичну легковажність, egoїзм і бездушність.

Майбутнє не зв'язане у Чехова і з образом Лопахіна. «Хижий звір» — він вирубає вишневі сади, а його розмах і енергія неминуче виродяється у вузький буржуазний розрахунок і міщанську прозаічну обмеженість. Не Лопахіним судилося принести в життя світло й красу. Іх історична роль лише в тому, що вони своєю буржуазною практикою можуть прискорити кінець «дворянських гнізд» і розчистити тим самим шлях для нових соціальних сил. Чехов показує, що між особистими людськими якостями Лопахіна: його розумом, сміливістю і волєю, його недавнім зв'язком з «мужицьким» демократичним середовищем і між його вузькою прозаічною діяльністю, на яку спрямовуються його запал і енергія, існує певна суперечність. Але суперечність ця не змінює основної направленості образу: Лопахін — новий буржуазний хижак, і його кращі якості приреченні на згасання і підкорення грубому чистоганові. «Він багатіє, захоплений ділом...» — каже про нього Варя.

На відміну від інших персонажів Аня і Трофімов радісно і сміливо, без жалю прощаються з вишневим садом і йдуть назустріч майбутньому. В образі Трофімова зберігаються риси «недотепи», неуважливість і слабкість мрійника, властиві деяким попереднім обра-

зам чеховських інтелігентів. Але він — чесний і чистий, глибоко зневажає буржуазний чистоган і давно розпізнав гнилигину і мертвотність мешканців дворянських садиб. «Вічний студент» відкриває юній Ані очі на несправедливість, що оточує їх, він кличе її в світ борців за нові суспільні відносини. І Аня безповоротно пориває зв'язки із старим світом і йде назустріч гарячому подиху соціальних бур. Образ вишневого саду виростає в могутній образ батьківщини-Росії, вільної і щасливої...

П'єси Чехова — це п'єси великих узагальнень, в яких глибока психологічна характеристика дійових осіб поєднується із значною соціальною темою. Для драматургії великого письменника, як і для його прози, характерна нелюбов до фальшивої риторики, до вишукування неприродних, нарочито-ускладнених інтриг, до створення виняткових осіб, що протистоять масі. Художник іде за власним принципом, який говорить, що в п'єсах все повинно бути так само просто і так само складно, як і в житті. Драматизм виявляється в п'єсах Чехова через ліричну «підводну течію», сковану за звичайними розмовами, буденними подіями. Але коли краса, скована в звичайному, виявляється, вона вражає глядача, як одкровення, сприймається ним, як висока поезія життя, давно знайома, але така, що неясно відчуvalася і відкрита, названа вперше великим майстром слова. Об'єктивність манери зображення життя поєднується в Чехова в внутрішньою пристрасністю і зацікавленістю. Психологічна майстерність його п'єс служить цілям боротьби за свободу людської особи і її гідності.

Прем'єра «Viшневого саду», яка відбулася 17 січня 1904 року у Москві, збіглася з днем народження Чехова. Актори і публіка урочисто вшановували великого драматурга.

В останні роки свого життя, змучений важкою хворобою, вимушеним перебуванням у Ялті —далеко від бурхливих громадських подій, від літературних і сценічних кіл, Чехов продовжував свою наїхенну творчу роботу і з пильною увагою вдавлявся в суспільні явища Росії напередодні революції 1905 року. Але дожити до першої революційної бурі йому не судилося. Весною 1904 року стан здоров'я А. П. Чехова так погіршав, що на настійну вимогу лікарів він змушений був виїхати в Баденвейлер, де й помер 1 липня 1904 року. Тіло великого російського письменника було перевезено в Москву і поховано на Новодівичому кладовищі.

Завітні думи Чехова, його світлі мрії, його скорботне і суворе засудження пошлості, міщенства і пасивності, його ненависть до деспотизму і насильства втілені в його безсмертних творах, які залишились назавжди чудесним даром генія своєму народові.

Творчість Чехова стала школою для наступного покоління російських письменників. Він багато в чому підготував своїм мистецтвом перехід до життєстверджуючих шукань соціалістичного реалізму і в цьому розумінні був одним з попередників О. М. Горького, який високо цінив Чехова, як безпощадного сатирика і тонкого, задушевного лірика, чудового стиліста. Під безпосереднім впливом майстерності Чехова були і Купрін, і Бунін, і багато інших російських письменників ХХ століття.

В біографії Чехова є немало сторінок, які говорять про близькість великого діяча російської культури до України і її народу. А. П. Чехов бував у багатьох місцевостях на Україні. Дитячі і юнацькі роки його минули в Таганрозі, він добре знав Донбас, Харків, цікавився життям робітничого люду, селянства, інтелігенції. В 1888 році письменник з усією родиною жив на хуторі Лука, на березі Псла, під Сумами. В своїх листах цього періоду А. П. Чехов говорить про своєрідність і яскраву барвистість звичаїв українського народу, його музики і поезії. Йому глибоко симпатичний український народ, «веселий, балакучий, дотепний»...¹ В одному із своїх листів він говорить: «Жінки нагадують мені Заньковецьку, а всі чоловіки — Садовського»². В листі до Плещеєва від 14 травня 1889 року А. П. Чехов запрошує його проїхатися разом з ним по українських містах і селах і переконатися, що Україна «справді заслуговує уваги хороших поетів»³. Але в листах Чехова немало і гірких рядків, які говорять про пригноблення українського селянства, про злідні і голод його в умовах старого буржуазно-поміщицького ладу.

У творах Чехова відбилася природа і типи української землі. Донецький степ з його широчинною і запашним духом полину і чебрецю чудово відтворений письменником в його відомій повісті «Степ». А образи брата і сестри Коваленко в оповіданні «Людина в футлярі», змальовані з душевним співчуттям і м'яким любовним гумором, говорять про те, як уважно спостерігав письменник типи нової української різночинної інтелігенції.

Добре знову А. П. Чехов українську демократичну культуру: захоплювався титанічною силою Шевченкового «Кобзаря» і цікавився його перекладами на російську мову, високо цінив українських діячів театру: Заньковецьку, Садовського та інших.

¹ А. П. Чехов. Полн. собр. соч. и писем. т. XIV. М., 1949, стор. 109

² Там же, стор. 118.

³ Там же, стор. 364.

Твори Чехова загалом були досконалими зразками для українських демократичних письменників.

Благородні ідеї і новелістична майстерність російського класика справили серйозний вплив на формування творчості чудового українського новеліста М. Коцюбинського.

«Нитки, що тягнуться від його прозоро-прекрасних творів до творів наших письменників, цілком очевидні,— пише в своїй статті про Чехова Максим Рильський.— Тут у першу чергу треба назвати Михайла Коцюбинського, художника, багато в чому протилежного Чехову, а проте багато в чому і залежного від нього...

Знати Чехова і не любити його — неможливо. Життерадісним сміхотуном, Антошою Чехонте, ввійшовши в російську літературу, Чехов дуже рано заплів у свій нібито безжурній сміх струни прекрасної туги, мати котрої — любов до людини¹. Повістями і оповіданнями Чехова Коцюбинський зачитувався в ранніх юнацьких років. Любов і глибоке розуміння новаторства майстра російської культури міцніли і зростали в міру творчої зрілості українського письменника. В 1908 році М. Коцюбинський в одному з своїх листів говорив: «Ще років 3—4 перед сим, як тільки вийшов І-й том моїх оповідань у Києві, я наважився послати свою книжку тим з російських письменників (з одповідним написом), кого я найбільше люблю. В числі іх був і Гор'кий. Чехов і Короленко незабаром мені одписали і прислали свої книжки...»². Таким чином, М. Коцюбинський відносив Чехова до числа своїх найулюблених письменників.

В творчості Чехова М. Коцюбинському була близька нещадна правдивість в зображені життя російського селянства, а також задушевна теплота в ставленні до рядових «маленьких людей» і уміння показати внутрішнє благородство і красу іх духовного обличчя. Ще в більшій мірі Коцюбинського зближує з Чеховим огіда до ренегатської інтелігенції, яка оміщанилась і відмовляється від визвольних ідеалів, поринає в баговиння моральної пустоти і бездіяльності. Сучасна українському письменникові критика відзначала «подих Чехова» в новелі М. Коцюбинського «Лялечка», спрямованої проти фальшивої проповіді «малих діл» і безгрунтovних ліберально-народницьких теорій. Початок цієї новели, в якій на фоні чудової природи зображуються роздуми вчительки про труднощі в її повсякденному житті, в умовах неповаги, грубості, переслідувань з боку попечителів, інспекторів, попів і сільської внаті, нагадує чеховське оповідання «На підводі». Далі Коцюбинський своєрідно розвиває свою тему,

¹ Максим Рильський. Антон Чехов, «Україна», 1944, № 7. стор. 37

² Музей Коцюбинського в Чернігові. Арх. М. М. Коцюбинського, інв. номер 2487.

показуючи духовний занепад Раїси, яка потрапила під моральну владу сільського попа і отруєна релігійною містикою. Близькі до чеховських новел своєю загальною спрямованістю, безпощадною іронією в зображенні пошлості і духовної гнилізни інтелігенції, що оміщались, і такі твори Коцюбинського, як «Поєдинок» і «Дебют».

В роки реакції Коцюбинський створює новелу «В дорозі», в якій змальовує яскраву сатиричну картину власницького буття інтелігентів-ренегатів, які боягузливо втекли з поля битви і поринули в болото обивательщини. Різка гротескна манера в зображенні пошлого, власницького «раю» і його мешканців нагадує стиль чеховської новели «Агрус». Тут ми теж зустрічаємо наїмисне підкреслення тваринного, косного нутра тупого і ситого міщанина з допомогою виразних сатиричних деталей і порівнянь. Якщо у Чехова «щастиль» житель садиби і кислого аграсу Чимша-Гімалайський і всі, що його оточують, нагадують жирних, самовдоволених свиней, то у Коцюбинського Марія — «гладка й сирова у своєму капоті, що нашвидку застібала на голій ший, оця годована гуска». Тут те саме обмежене егоїстичне коло життя, відсутність духовних інтересів — «служба, телята, символізм і капуста». Проте нова дійсність, досвід революційних днів, вплив пролетарської ідеології забарвили новелу Коцюбинського в цілому в інші тони, порівнюючи з чеховським «Аграсом». Герой новели «В дорозі», свідомий революціонер Кирило, не тільки мріє про нове, прекрасне життя і засуджує власницьке свинство, але, подолавши тимчасовий занепад і вагання, рішуче йде назустріч революційній боротьбі, щоб віддати всі сили і життя визволенню народу.

Безперечно, що велике значення для М. Коцюбинського в процесі його творчого зростання мали й художні досягнення Чехованивеліста. Про це говорять такі риси творчості Коцюбинського, як ліризм у зображенні рідної природи, тонка іронія, вміння в стислому, короткому оповіданні дати великий соціальний зміст і перенесення уваги автора на зображення внутрішнього світу, психології дійових осіб. Але при всьому тому Коцюбинський цілком своєрідний художник, бо, як і всі справжні майстри мистецтва, він не наслідує, а, творчо сприймаючи традиції великих попередників, створює самобутню і національно-виразну художню форму для змісту, який підказує насамперед сама дійсність.

Високо цінила творчість А. П. Чехова революційно-демократична поетеса Леся Українка. В своїй критичній роботі вона глибоко проникає в суть творів великого російського письменника. Новели Чехова є для неї мірилом в оцінці майстерності українських письменників, які беруться за зображення внутрішнього світу людини і викриття житейської пошлості. На думку Лесі Українки, Чехов умів

не тільки глибоко заглянути в людську душу і показати, «як ламаються в безвихідній пошлості житейській і без того «невеликі сили» середньої людини», але й довести своїми образами неминуче виникнення пошлості в умовах власницького несправедливого ладу. «Тому,— говорить Лесь Українка,— драма пошлості набирала розмірів справжньої трагедії, безвихідність якої, принаймні при всіх існуючих даних, була для всякої очевидна». В таланті Чехова поетеса відзначає надзвичайне уміння, з одного боку, «зображенувати «настрій» обстановки і владу її над людиною», а з другого — розкривати внутрішній «мікрокосмос» людини, який забарвлює «все зовнішнє у свій колір»¹.

На жаль, до цього часу не розшукана стаття Івана Франка, присвячена творчості А. П. Чехова. А проте згадування про неї ми зустрічаємо в листуванні О. М. Горького. В листі до А. П. Чехова, що відноситься до кінця квітня 1899 року, О. М. Горький повідомляє: «...ще про вас написав Франко, галицєць, у своїй газеті — кажуть, дуже задушевно написано. Мені пришилють газету — хочете — перешлю вам»².

Відомо, що творами А. П. Чехова зачитувались і високо цінили їх В. Стефаник, Лесь Мартович, а також інші демократичні західноукраїнські новелісти.

Твори А. П. Чехова відіграли велику роль і в розвитку реалістичного мистецтва талановитого українського новеліста С. Васильченка. В своїх автобіографічних спогадах («Записки вчителя») і літературних нотатках С. Васильченко пише про те, що Чехов особливо схвилював його своїми правдивими оповіданнями про тяжку долю сільського вчителя в дореволюційній Росії. Український письменник чудово знав життя трудівників-інтелігентів у селі з власного життєвого досвіду і зробив його зображення кровною, насущною темою своїх творів. Він не міг без їдої іронії і роздратування говорити про писанину українських буржуазно-націоналістичних прозаїків і публіцистів з їх брехливою проповіддю «каганцовання» і фальшивою ідеалізацією побуту і духовного обличчя сільської інтелігенції в умовах рабського «бюрократичного ладу». От чому він в такою напружену увагу читає оповідання Чехова «Учитель», «Людина в футлярі», так проникливо відзначає гуманне ставлення великого письменника до учителя, виявлене в п'єсі «Чайка» та інших творах. «Більш, здається, широкого правдивого слова об учителі мені не приходилося читати у передових сьогоднішніх письменників. А жаль. Такі розкази заставили б і самого учителя глибше дивитись на своє

¹ Л. Українка. Повна збірка творів, т. XII, стор. 245—246.

² М. Горький и А. Чехов. Переписка, статьи и высказывания. ГИХЛ, М., 1951, стор. 38—39.

становище, заставили б його самого боротися за своє чоловіче достойнство, братися до освіти, міняти свій тип, що тепер панує між учителями»¹.

Вплив чеховського оповідання «Учитель» відчувається в новелі С. Васильченка «Над Россю». Однак ідеться не про які-небудь запозичення чи наслідування, а про близькість до Чехова в самій реалістичній і лаконічній манері характеристики життя і душевного стану учителя-трудівника, а також в стриманій, але виразно відчутній тузі за марно витраченими душевними силами людей, які гинуть в атмосфері загальної бездушності, темноти і пригноблення.

Близьким для С. Васильченка — автора чудових новел про дітей — було також глибоке проникнення в дитячу психологію і та людяність, задушевна теплота і м'який любовний гумор, з яким Чехов розповідає про своїх маленьких героїв в оповіданнях «Дітвора», «Хлопчики», «Каштанка», «Кухарка жениться» і ін. А. П. Чехов з надзвичайною простотою і правдивістю розкрив глибокий драматизм зіткнення природних бажань і прагнень чутливої дитячої душі з нелюдським, потворним ладом життя, який прирікає дитину на страждання, самотність, а часом призводить навіть і до стихійних неусвідомлених злочинів, як, наприклад, в оповіданні «Спати хочеться». Критика справедливо знаходила подібність між згаданим оповіданням Чехова і новелою С. Васильченка «Дома». Близькі настрої і тоном до чеховських творів і такі оповідання С. Васильченка, як «Волошки», «Гріх» і деякі інші.

Різко виступаючи проти намагань буржуазно-націоналістичної критики вбачати в його реалістичних творах вплив західноєвропейських декадентів, письменник-демократ С. Васильченко писав: «Щодо мене, то тут, здається, особливо не пощастило критикам, що я пояснюю малим знайомством їх з російською літературою, яка багато впливала на мене. Стас іноді дивною іхня безпорадність. Товчиться на цьому питанні вона більше 15 років... і не бачить прямих впливів Гоголя («В хуртовину»), Тургенєва, Некрасова, Чехова, Короленка («Сон Макара», «У панів») — це щось більше за поверховість у праці»².

Безперечний вплив справив Чехов на С. Васильченка як майстер короткого змістового оповідання. С. Васильченко творчо сприймав чеховський лаконізм, уміння розкрити суть зображеного через влучну художню деталь, його тонкий ліризм в зображені людських переживань і в передачі пейзажу рідної землі.

¹ М. Грудницька, В. Курашова. Степан Васильченко. Статті та матеріали. Вид. АН УРСР, Київ, 1950, стор. 297.

² Там же, стор. 323.

Уже в радянський період своєї творчості С. Васильченко наполегливо закликав вчитися в класиків російської і української літератури і вказував на їх уміння поєднувати високу словесну майстерність з глибиною ідейного змісту. «Нова форма, нові художні засоби,— писав він,— річ, виявляється, не така проста. По суті ще не опановані форми Чехова, Короленка, Стефанича. Тепер тільки дочитуються. Перша для цього умова — треба дати сильний зміст. Хто не дасть змісту, хто не художник — не дасть форми.

У художника вона може виникнути сама. Чехов не думав, певне, особливо про форму і дав новелу»¹.

Радянські письменники і драматурги, представники культури всіх соціалістичних націй, високо цінять світлий геній Чехова і вчаться у нього майстерності в зображені людської психології, в створенні досконалих словесних форм для передачі нових життєвих явищ. Чехов, як ніхто, умів через тонку іронію або підкреслений гротеск викривати косне, віджиле, реакційне, все, що заважає розвитку і руху суспільства вперед.

Перед радянськими прозаїками і драматургами стоять завдання дальнього творчого засвоєння високих художніх досягнень А. П. Чехова. В одній із своїх статей М. І. Калінін писав:

«Адже в минулі роки, коли ми зростали духовно і набиралися сил, в художній літературі ми шукали відповіді на всі хвилюючі питання. У нас були свої улюблені герої, улюблені письменники, на яких ми дивились, як на учителів життя. Це були володарі дум. Узяти хоча б таких людей, як Чернишевський, Салтиков-Щедрін, а потім наші сучасники — Короленко, Лев Толстой з його критичним ставленням до дійсності, далі — Чехов, який підбадьорював нас, вселяв непримиренну ненависть до деспотизму, поліцейщини...

Візьміть, наприклад, Чехова... Оце письменник!.. Чудовий письменник! Читаю його і щораразу відчуваю якусь невимовну радість... ні, щось подібне до щастя. «Людина в футлярі», «Іонич», «Дуель», «В яру», «Три сестри», «Хамелеон»... Я не знаю ні в кого з письменників, навіть у Лескова, такої пластичної і справді людської фігури, зворушливо-живої, як чеховський архієрей. А які жінки, дівчата! У кого ви тепер знайдете такі музикальні пейзажі? Два-три простих і несподівано-свіжих слова, і картина живе»².

В наші дні, коли здійснилося те життя, за яким так тужили і про яке мріяли чеховські герої, книги Чехова, які дишуть безсмерт-

¹ М. Грудницька, В. Курашова. Степан Васильченко. Статті та матеріали, вид. АН УРСР, Київ, 1950, стор. 298.

² «Літературная газета», 1946, № 24, 6.VI.

ною красою і багатством почуттів і думок, стали справді всенародним надбанням. Ленін і Сталін використовували класичні чеховські обrazy в боротьбі з реакціонерами, з прихованими і явними ворогами народу. Так, в полум'яних полемічних статтях і виступах В. І. Леніна ми зустрічаємо вбивче порівняння кадетів з Бєліковим, «людиною в футлярі», а меншовиків — з косним, обмеженим учителем географії Іпполитом Іпполитовичем, який без кінця повторював заяжені міркування про те, що коні ідять овес, а Волга тече в Каспійське море («Учитель словесності»). Й. В. Сталін на XVI з'їзді партії, викриваючи ворожу контрреволюційну групу бухарінців, агентів фашизму, скористався сатиричним образом «людини в футлярі», як гострою зброєю. У дні Великої Вітчизняної війни радянського народу Й. В. Сталін назвав ім'я А. П. Чехова серед найсвітліших і дорогих імен діячів могутньої культури, які становлять славу і гордість великої російської нації.

Твори Чехова допомагають вихованню високих моральних якостей і естетичних ідеалів нашої радянської людини. Не випадково самовіддана патріотка Зоя Космодем'янська в своєму щоденнику записала чеховські слова: «В людині повинно все бути прекрасне: і обличчя, і одяг, і душа, і думки».

Співець правди і краси, натхненої творчої праці, полум'яний патріот і великий гуманіст А. П. Чехов нерозривно зв'язаний з нашою радянською дійсністю.

H. KРУТИКОВА

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

(1883—1890)

СМЕРТЬ ЧИНОВНИКА

Одного чудового вечора не менш чудовий екзекутор, Іван Дмитрович Черв'яков, сидів у другому ряді крісел і дивився в бінокль на «Корневільські дзвони». Він дивився і почував себе як у раю. Та раптом... В оповіданнях часто зустрічається оде «та раптом». Автори праві: в житті так багато несподіванок! Та раптом обличчя його зморщилося, очі підкотилися під лоб, подих спинився... він одвів від очей бінокль, нагнувся і... апчхи!!! Чхнув, як бачите. Чхати нікому й ніде не забороняється. Чхають і мужики, і поліцмейстери, і часом навіть таємні радники. Усі чхають. Черв'яков нітрохи не сконфузився, втерся хусточкою і, як людина чемна, поглянув навколо себе: чи не потурбував кого-небудь він своїм чханням? Але тут уже довелося сконфузитися. Він побачив, що дідок, який сидів поперед нього, в першому ряді крісел, старанно витирає свою лисину і шию рукавичкою і бурчав щось. У дідкові Черв'яков упізнав статського генерала Бризжалова, який служив у відомстві шляхів сполучення.

«Я його оббрізкав! — подумав Черв'яков.— Не мій начальник, чужий, але все-таки незручно. Попросити прощення треба».

Черв'яков кашлянув, подався тулубом наперед і зашепотів генералові на вухо:

— Пробачте, ваше-ство, я вас оббрізкав... я ненавмисне...

— Нічого, нічого...

— Ради бога, пробачте. Я ж... я не хотів!

— Ах, сидіть, будь ласка! Дайте слухати!

Черв'яков зніяковів, дурнувато посміхнувся і став дивитись на сцену.

Дивився він, але вже раювання більше не почував. Його став мучити неспокій. В антракті він підійшов до Бризжалова, походив біля нього і, переборовши нерішучість, пропісив:

— Я вас оббризкав, ваше-ство... Даруйте... Я ж... Не те щоб...

— Ах, облиште... Я вже забув, а ви все про те ж саме! — сказав генерал і нетерпляче ворухнув нижньою губою.

«Забув, а в самого єхидство в очах,— подумав Черв'яков, підозріливо позираючи на генерала.— І говорити не хоче. Треба б йому пояснити, що я зовсім не хотів... що це закон природи, а то подумає, що я плюнути хотів. Тепер не подумає, то потім подумає!»

Прийшовши додому, Черв'яков розповів дружині про свою нечесність. Дружина, як здалося йому, надто легко-важко поставилася до того, що трапилось; вона тільки злякалася, а дізнавшись, що Бризжалов «чужий», заспокоїлася.

— А все-таки ти піди, перепроси,— сказала вона.— Подумає, що ти пристойно поводитись на людях не вміеш!

— То ж бо й воно! Я перепрошував, та він якось дивно... Жодного слова путнього не сказав. Та й ніколи було розмовляти.

Другого дня Черв'яков одягнув новий відмундир, підстригся і подався до Бризжалова пояснювати... Зайшовши до прийомної генерала, він побачив там дуже багато відвідувачів, а поміж прохачів і самого генерала, що вже почав приймати прохання. Опитавши кількох відвідувачів, генерал звів очі на Черв'якова.

— Вчора в «Аркадії», якщо пригадуєте, ваше-ство,— почав доповідати екзекутор,— я чхнув і... ненароком оббрізкав... Проб...

— Які дурниці... Бог зна що! Ви в якій справі? — звернувся генерал до іншого прохача.

«Говорити не хоче! — подумав Черв'яков, бліднучи.— Гнівається, значить... Ні, цього не можна так залишити... Я йому поясню...»

Коли генерал закінчив бесіду з останнім відвідувачем і рушив було до внутрішніх апартаментів, Черв'яков поспішив за ним і забурмотів:

— Ваше-ство! Якщо я насмілююсь турбувати ваше-ство, то саме з почуття, можу сказати, розкайння!.. Ненавмисне, самі зволите знати!

Генерал плаксиво скривився і махнув рукою.

— Та ви просто глузуєте, пане мій! — сказав він, зникаючи за дверима.

«Яке ж тут глузування? — подумав Черв'яков.— І зовсім тут немає ніякого глузування! Генерал, а не може зрозуміти! Якщо так, не буду ж я більше просити прощення в цього фанфарона! Чорт з ним! Напишу йому листа, а ходити не буду! Йї-богу, не буду!»

Так думав Черв'яков, ідучи додому. Листа генералові він не написав. Думав, думав, і ніяк не видумав того листа. Довелося на другий день іти самому пояснювати.

— Я вчора приходив турбувати ваше-ство,— забурмottів він, коли генерал звів на нього запитливо очі: — не для того, щоб глузувати, як ви зволили сказати. Я перепрошував за те, що, чхаючи, бризнув... а сміячися я й не думав. Чи смію я сміячися? Якщо ми будемо сміячися, то ніякої тоді, значить, і пошани до персон... не буде...

— Забираїся геть! — гаркнув генерал, раптом посиливши і затрусившись.

— Шо-о? — запитав пошепки Черв'яков, мліючи від жаху.

— Забираїся геть звідси! — повторив генерал, затупавши ногами.

В животі у Черв'якова щось обірвалось. Нічого не бачачи, нічого не чуючи, він позадкував до дверей, вийшов на вулицю і поплентався... Прийшовши машинально додому, не скидаючи віцмундира, він ліг на диван і... помер.

ЗЛИЙ ХЛОПЧИК

Іван Іванович Лапкін, молодий чоловік приємної зовнішності, і Анна Семенівна Замблицька, молода дівчина з кирпатим носиком, спустилися вниз по крутому берегу і сіли на лавочці. Лавочка стояла коло самої води, між густими кущами вербняка. Чудова місцінка! Сіли ви тут, і ви сковані від світу — бачать вас лише риби та павуки-плавуни, що блискавкою бігають по воді. Молоді люди були озброєні вудками, сачками, банками з червами та іншим рибальським знаряддям. Посідавши, вони зразу ж заходилися ловити рибу.

— Я радий, що ми, нарешті, самі,— почав Лапкін, озираючись.— Я маю сказати вам багато чого, Анно Семенівно... Дуже багато... Коли я вас вперше побачив... У вас клює... Я зрозумів тоді, для чого живу, зрозумів, де мій кумир, якому я повинен присвятити своє чесне, трудове життя... Це, мабуть, велика клює... Побачивши вас... я покохав уперше, я покохав пристрасно! Почекайте, не смікайте... нехай краще клюне... Скажіть мені, моя люба, заклинаю вас, чи можу я сподіватися — не на взаємність, ні! — цього я не вартий, я не смію навіть помислити про це,— чи можу сподіватися на... Тягніть!

Анна Семенівна підняла вгору руку з вудлицем, рвонула і скрикнула. В повітрі блиснула сріблясто-зелена рибка.

— Боже мій, окунь! Ах, ах... Мерщій! Зірвався!

Окунь зірвався з гачка, застрибав по травичці до рідної стихії і... шубовств у воду!

Погнавшись за рибою, Лапкін, замість риби, якось ненавмисно скопив руку Анни Семенівни, ненавмисно при-

тулив її до губів... Та смикнула, але було вже пізно: уста ненавмисно злилися в поцілунок. Це вийшло якось ненавмисно. За поцілунком другий поцілунок, потім клятви, запевнення... Щасливі хвилини! Проте в цьому земному житті немає нічого абсолютно щасливого. Щасливе звичайно носить отруту в собі самому або отруюється чим-небудь зовні. Так і на цей раз. Коли молоді люди цілувались, раптом почувся сміх. Вони глянули на річку і обімліли: у воді по пояс стояв голий хлопчик. Це був Коля, гімназист, брат Анни Семенівни. Він стояв у воді, дивився на молодих людей і ехидно посміхався.

— А-а-а... ви цілуєтесь? — сказав він. — Ну добре! Я скажу матусі.

— Сподіваюсь, що ви, як чесна людина... — забурмотів Лапкін, червоніючи. — Підглядати підло, а переказувати негідно, гайдко і паскудно... Гадаю, що ви, як чесна і благородна людина...

— Дайте карбованця, тоді не скажу! — сказала благородна людина. — А то скажу.

Лапкін витяг з кишені карбованець і подав його Колі. Той стиснув його в мокрому кулаці, свиснув і поплив. І молоді люди на цей раз уже більше не цілувались.

Другого дня Лапкін привіз Колі з міста фарби і м'ячик, а сестра подарувала йому всі свої коробочки з-під пілюль. Потім довелося подарувати й запонки з собачими мордочками. Злому хлопчикові, очевидно, все це дуже подобалось, і, щоб одержати ще більше, він почав стежити. Куди Лапкін з Анною Семенівною, туди й він. Ні на хвилину не залишав їх самих.

— Негідник! — скреготів зубами Лапкін. — Який малій, і який уже великий негідник! Що ж з нього далі буде?

Весь червень Коля не давав жити бідним закоханим. Він погрожував доносом, стежив і вимагав подарунків; і йому все було мало, і кінець кінцем він завів розмови про кишеневковий годинник. І що ж? Довелося пообіцяти годинник.

Якось за обідом, коли подали вафлі, він раптом зарепоготовав, підморгнув одним оком і спітав у Лапкіна:

— Сказати? Га?

Лапкін страшенно почервонів і зажував замість вафлі серветку. Анна Семенівна скопилась з-за столу і побігла в другу кімнату.

І в такому становищі молоді люди перебували до кінця серпня, до того самого дня, коли, нарешті, Лапкін освідчився Анні Семенівні. О, який це був щасливий день! Поговоривши з батьками нареченої і одержавши згоду, Лапкін перш за все побіг у сад і почав шукати Колю. Знайшовши його, він мало не заридав від захвату і схопив злого хлопчика за вухо. Підбігла Анна Семенівна, яка теж шукала Колю, і схопила за друге вухо. І треба було бачити, яка насолода була написана на обличчях закоханих, коли Коля плакав і благав їх:

— Миленькі, гарненькі, голубчики, не буду! Ай, ай, простіть!

І потім вони обое признавались, що за весь час, поки були закохані одне в одного, вони ні разу не відчували такого щастя, такого захоплюючого блаженства, як у ті хвилини, коли крутили вуха злому хлопчикові.

1883

ДОВІДКА

Був полуцені. Поміщик Волдирьов, високий, оглядний мужчина з обстриженою головою і з витрішкуватими очима, зняв пальто, витер шовковою хусточкою лоб і несміливо ввійшов у присутствіє. Там скрипіли...

— Де тут я можу одержати довідку? — звернувся він до швейцара, який ніс із глибини присутствія піднос зі склянками.— Мені треба тут довідатися про дещо і взяти копію з журнальної постанови.

— Будь ласка, туди! Ось до цього, що біля вікна сидить! — сказав швейцар, показавши підносом на крайнє вікно.

Волдирьов кашлянув і попрямував до вікна. Там за зеленим, плямистим, як тиф, столом сидів молодий чоловік з чотирма чубами на голові, довгим вугруватим носом і в полинялому мундирі. Встромивши свій великий ніс у папери, він писав. Біля правої його ніздрі гуляла муха, і він раз у раз випинав нижню губу і дув собі під ніс, що надавало його обличчю надзвичайно заклопотаного виразу.

— Чи можу я тут... у вас,— звернувся до нього Волдирьов,— одержати довідку про мою справу? Я Волдирьов... І до речі мені треба взяти копію з журнальної постанови від другого березня.

Чиновник умочив перо в чорнильницю і подивився, чи не багато він набрав. Переконавшись, що перо не капне, він заскрипів. Губа його випнулась, але дути вже не треба було: муха сіла на вухо.

— Чи можу я навести тут довідку? — повторив через хвилину Волдирьов.— Я Волдирьов, землевласник...

— Іване Олексійовичу! — крикнув чиновник у повітря, немовби не помічаючи Волдирьова.— Скажеш купцеві Яликову, коли прийде, щоб копію з заяви в поліції засвідчив! Тисячу разів казав йому!

— Я відносно позову моого із спадкоємцями княгині Гугуліної,— пробурмотів Волдирьов.— Справа відома. Дуже вас прошу зайнятись мною.

Все не помічаючи Волдирьова, чиновник піймав на губі муху, подивився на неї уважно й кинув. Поміщик кашлянув і голосно висякався в свою картату хусточку. Але й це не допомогло. Його все ще не чули. Хвилини діяли тяжке мовчання. Волдирьов вийняв з кишені карбованець асигнаціями і поклав його перед чиновником на розкриту книгу. Чиновник зморщив лоба, потягнув до себе книгу з заклопотаним обличчям і закрив її.

— Маленьку довідочку... Мені хотілося б тільки дізнатися, на якій такій підставі спадкоємці княгині Гугуліної... Чи можу я вас потурбувати?

А чиновник, зайнятий своїми думками, встав і, чухаючи лікоть, пішов за чимось до шафи. Повернувшись за хвилину до свого стола, він знову зайнявся книгою: на ній лежав карбованець.

— Я потурбую вас на одну тільки хвилину... Мені довідочку зробити, тільки...

Чиновник не чув; він почав щось переписувати.

Волдирьов поморщився і безнадійно подивився на всю скриплячу братію.

«Пишуть! — подумав він, зітхаючи.— Пишуть, нечистий би їх зовсім узяв!»

Він відійшов від стола і зупинився посеред кімнати, безнадійно опустивши руки. Швейцар, що знову проходив зі склянками, помітив, мабуть, безпорадний вираз на його обличчі, бо підійшов до нього зовсім близько і спитав тихо:

— Ну, що? Довідувались?

— Довідувався, але зі мною говорити не хочуть.

— А ви дайте йому три карбованці... — шепнув швейцар.

— Я вже дав два.

— А ви ще дайте.

Волдирьов повернувся до стола і поклав на розкриту книгу зелений папірець.

Чиновник знову потягнув до себе книгу і зайнявся пе-регортанням, і раптом, ніби ненароком, звів очі на Вол-

дирьова. Ніс його залиснівся, почервонів і поморщився усмішкою.

— Ах... що вам треба? — спитав він.

— Я хотів би довідку відносно моєї справи... Я Волдирьов.

— Дуже приємно! В Гугулінській справі? Дуже добре! Так вам що ж, власне кажучи?

Волдирьов виклав йому своє прохання.

Чиновник ожив, ніби його підхопив вихор. Він дав довідку, розпорядився, щоб написали копію, подав прохачеві стілець — і все це в одну мить. Він навіть поговорив про погоду і спитав про врожай. І коли Волдирьов ішов, він проводжав його вниз по сходах, привітно і шанобливо посміхаючись і вдаючи, що він щохвилини готовий перед прохачем упасти ниць. Волдирьову чомусь стало незручно і, підкоряючись якомусь внутрішньому потягу, він вийняв з кишені карбованця і подав його чиновникові. А той все кланявся і посміхався і прийняв карбованця, як фокусник, так що він тільки промайнув у повітрі...

«Ну, люди...» — подумав поміщик, вийшовши на вулицю, зупинившися і витер лоб хусточкою.

ТОВСТИЙ І ТОНКИЙ

На вокзалі Миколаївської залізниці зустрілися два приятеля: один товстий, другий тонкий. Товстий щойно пообідав на вокзалі, і його губи в маслі лисніли, мов стиглі вишні. Пахло від нього хересом і флер-д'оранжем. А тонкий щойно зійшов з вагона і був нав'ючений чемоданами та картонками. Пахло від нього шинкою і кофейною гущею. З-за його спини визирала худенька жінка з довгим підборіддям — його дружина, і високий гімназист з примуженим оком — його син.

— Порfirій! — вигукнув товстий, угледівши тонкого.— Чи ти це? Голубчику мій! Скільки зим, скільки літ!

— Матінко! — здивувався тонкий.— Миша! Друг дитинства! Звідки ти взявся?

Приятелі тричі поцілувалися і дивилися один на одного очима, повними сліз. Обидва були приємно здивовані.

— Любий мій! — почав тонкий після поцілунків.— От не чекав! От сюрприз! Ну, та глянь же на мене гарненько! Такий же красунь, як і був! Такий же душечка і чепурун! Ах, ти господи! Ну, що ж ти! Багатий? Одружений? Я вже одружений, як бачиш... Це ось моя дружина, Луїза, уроджена Ванценбах... лютеранка... А це син мій Нафанаїл, учень третього класу. Це, Нафаня, друг моого дитинства! В гімназії разом училися!

Нафанаїл трохи подумав і зняв шапку.

— В гімназії разом училися! — продовжував тонкий.— Пам'ятаєш, як тебе дражнили? Тебе дражнили Геростратом за те, що ти казенну книжку цигаркою пропалив, а мене Ефіальтом за те, що я ябедничати любив. Хо-хо... Дітьми

були! Не бійся, Нафана! Підійди до нього ближче... А це
моя дружина, уроджена Ванценбах... лютеранка...

Нафанаїл трохи подумав і сховався за батькову спину.

— Ну, як живеш, друже? — спитав товстий, захоплено
дивлячись на друга.— Служиш де? Дослужився?

— Служу, мицький мій! Колезьким асесором уже другий
рік і Станіслава маю. Платня погана... ну, та бог з нею!
Дружина уроки музики дає, я портсигари приватно з де-
рева роблю. Чудові портсигари! По карбованцю за штуку
продаю. Якщо ж хто бере десять штук і більше, тому,
розумієш, знижка. Перебиваємось сяк-так. Служив, знаєш,
у департаменті, а тепер сюди перевели столонаочальником
по тому ж відомству... Тут буду служити. Ну, а ти як?
Либо ньож уже статський? Га?

— Ні, голубе мій, бери вище,— сказав товстий.— Я вже
до таємного дослужився... Дві звізді маю.

Тонкий раптом зблід, скам'янів, але скоро обличчя
його покривилося в усі сторони широчезною посмішкою;
здавалося, що від обличчя і очей його посыпались іскри.
Сам він зіщулився, згорбився, звузився... Його чемодани,
клунки, і картонки стиснулись, поморщились... Довге під-
боріддя дружини стало ще довшим; Нафанаїл витягся
струнко і застебнув усі гудзики свого мундира...

— Я, ваше превосходительство... Дуже приємно! Друг,
можна сказати, дитинства і раптом вийшли в такі вель-
можі! Хи-хи.

— Ну, годі! — поморщився товстий.— Навіщо цей тон?
Ми з тобою друзі дитинства — і до чого тут це чинопо-
читання!

— Та як же ж... Шо ви... — захихикав тонкий, ще
більше зіщулившись.— Милостива увага вашого превосхо-
дительства... ніби життєдайна волога... Це ось, ваше пре-
восходительство, син мій Нафанаїл... дружина Луїза, люте-
ранка, певним чином...

Товстий хотів було заперечити щось, але на обличчі
тонкого було написано стільки благоговіння, солодощів і
шанобливої кислоти, що таємного радника занудило. Він
одвернувся від тонкого і простяг йому на прощання руку.

Тонкий потиснув три пальці, уклонився всім тулубом
і захихикав, мов китаєць: «хи-хи-хи». Дружина посміхну-
лася. Нафанаїл шаркнув ногою і впустив картузу. Всі
троє були приємно вражені.

ТРАГІК

Був бенефіс трагіка Феногенова.

Ставили «Князя Серебряного». Сам бенефіціант грав Вяземського, антрепренер Лимонадов — Дружину Морозова, пані Beобахтова — Єлену... Вистава вийшла на славу. Трагік робив буквально чудеса. Він викрадав Єлену однією рукою і тримав її над головою, коли проносив через сцену. Він кричав, шипів, тупотів ногами, рвав у себе на грудях каптан. Відмовляючись від поєдинку з Морозовим, він трусився всім тілом, як насправді ніколи не трусяться, і голосно задихався. Театр дрижав од оплесків. Викликам не було кінця. Феногенову піднесли срібний портсигар і букет з довгими стрічками. Дами махали хусточками, примушували мужчин аплодувати, багато хто плакав... Але найбільше захоплювалась грою й хвилювалася дочка справника Сидорецького, Маша. Вона сиділа в першому ряді крісел, поруч свого батенька, не відривала очей од сцени навіть в антрактах і була в повному захваті. Її тоненькі ручки й ніжки тремтіли, оченята були повні сліз, обличчя дедалі блідло. Та й не дивно: вона була в театрі вперше в житті!..

— Як хороше вони грають! Як чудесно! — зверталася вона до свого батенька-справника щоразу, коли падала завіса.— Який гарний Феногенов!

І коли б батенько міг читати на обличчях, він би прочитав на блідому личку своєї дочки захоплення, що доходило до страждання. Вона страждала і від гри, і від п'єси, і від обстановки. Коли в антракті полковий оркестр починав грati свою музику, вона в знемозі заплющувала очі.

— Тату! — звернулася вона до батька в останньому антракті.— Піди на сцену і скажи їм усім, щоб приходили до нас завтра обідати!

Справник пішов за сцену, похвалив там усіх за хорошу гру і сказав пані Беобахтовій комплімент.

— Ваше красиве обличчя проситься на полотно. О, чому я не володію пензлем!

І шаркнув ногою, потім запросив акторів до себе на обід.

— Усі приходьте, крім жінок,— шепнув він.— Актрис не треба, бо в мене дочка.

На другий день у справника обідали артисти. Прийшли тільки антрепренер Лимонадов, трагік Феногенов і комік Водолазов; інші послалися на брак часу і не прийшли. Обід пройшов нудно. Лимонадов увесь час запевняв справника, що він його поважає і взагалі шанує всяке начальство. Водолазов удавав п'яних купців і вірмен, а Феногенов, високий, дебелій малорос (у паспорті він називався Книш) з чорними очима і нахмуреним лобом, продекламував «Біля парадного під єздю» і «Бути чи не бути». Лимонадов із слізами на очах розповів про побачення своє з колишнім губернатором генералом Канючиним. Справник слухав, нудьгував і благодушно усміхався. Незважаючи навіть на те, що від Лимонадова сильно тхнуло паленим пір'ям, а на Феногенові був чужий фрак і чоботи з кривими підборами, він був задоволений. Вони подобалися його дочці, веселили її, і цього йому було досить! А Маша дивилася на артистів, не відривала від них очей ні на хвилину. Ніколи раніше вона не бачила таких розумних, незвичайних людей!

Увечері справник і Маша були знову в театрі. Через тиждень артисти знову обідали в начальства, і з цього часу почали майже щодня приходити до дому справника, то обідати, то вечеряти, і Маша ще дужче прив'язалася до театру, і почала бувати в ньому щодня.

Вона закохалася в трагіка Феногенова. Одного чудового ранку, коли справник їздив зустрічати архієрея, вона втекла з трупою Лимонадова і в дорозі повінчалася із своїм коханим. Одсвяткувавши весілля, артисти написали довгого, зворушливого листа і надіслали його справникові. Писали всі разом.

— Ти йому мотиви, мотиви ти йому! — казав Лимонадов, диктуючи Водолазову.— Пошани йому підпусті...

Вони, чинодрали, люблять це... Додай чогось такого... щоб сльозу пустив...

Відповідь на цей лист була зовсім невтішна. Справник зрікався дочки, що вийшла, як він писав, «за дурного, гультяя-хохла, що не має певного становища».

І на другий день після того, як прийшла ця відповідь, Маша писала своєму батькові:

«Тату, він б'є мене! Прости нас!»

Він бив її, бив за кулісами в присутності Лимонадова, прачки й двох ламповщиків! Він пам'ятав, як за чотири дні до весілля, увечері, сидів він з усією трупою в трактирі «Лондон»; всі говорили про Машу, трупа радила їйому «рискнути», а Лимонадов переконував із сльозами на очах:

— Нерозумно їй нераціонально відмовлятися від такого випадку. Та за такі гроші не те, що женитися, в Сибір піти можна! Оженишся, збудуєш свій власний театр, і бери мене тоді до себе в трупу. Не я вже тоді володар, а ти володар.

Феногенов пам'ятав про це і тепер бурмотів, стискаючи кулаки:

— Коли він не пришле грошей, то я з неї трісок нарешту. Я не дозволю себе обдурювати, чорти б мене розірвали!

З одного губернського міста трупа хотіла виїхати потай од Маші, але Маша дізналася її прибігла на вокзал після другого дзвінка, коли актори вже сиділи у вагонах.

— Мене образив ваш батько,— сказав її трагік.— Між нами все скінчено!

А вона, незважаючи на те, що у вагоні були люди, зігнула свої маленькі ніжки, стала перед ним навколошки і простягла з благанням руки.

— Я люблю вас! — просила вона.— Не женіть мене, Кіндрате Івановичу! Я не можу жити без вас!

Зглянулись на її благання і, порадившись, прийняли її в трупу на амплуа «безперервної графині», — так називали маленьких актрис, що виходили на сцену звичайно юрбою і грали ролі без слів... Спочатку Маша грава по-коївок і пажів, але потім, коли пані Беобахтова, окраса лимонадівської трупи, втекла, то її зробили *ingénue*¹. Грава вона погано: сюсюкала, ніяковіла. Скорі, проте,

¹ Театральне амплуа найвної дівчини.

звикла її стала подобатися публіці. Феногенов був дуже незадоволений.

— Хіба це актриса? — говорив він. — Ні фігури, ні манер, а так тільки... сама дурість...

В одному губернському місті трупа Лимонадова давала «Розбійників» Шіллера. Феногенов грав Франца, Маша — Амалію. Трагік кричав і трусився, Маша читала свою роль, як добре завчений урок, і п'єса пройшла б, як проходять взагалі п'єси, якби не трапилося маленького скандалу. Усе йшло добре до того місця п'єси, де Франц освідчується в коханні до Амалії, а вона хапає його шпагу. Малорос прокричав, прошипів, затрусився і стиснув у своїх залізних обіймах Машу. А Маша замість того, щоб відштовхнути його, крикнути йому «геть!», затремтіла в його обіймах, як пташка, і не рухалась... Вона ніби заціпніла.

— Пожалійте мене! — прошепотіла вона йому на вухо. — О, пожалійте мене! Я така нещасна!

— Ролі не знаєш! Суфлера слухай! — прошипів трагік і тицьнув її у руки шпагу.

Після спектакля Лимонадов і Феногенов сиділи в касі і вели розмову.

— Жінка твоя ролей не вчить, це ти правильно... — говорив антрепренер. — Функції своєї не знаєш... У кожної людини є своя функція... Так от вона її й не знає...

Феногенов слухав, зітхав і хмурився, хмурився...

На другий день Маша сиділа в крамниці з дрібним крамом і писала:

«Тату, він б'є мене! Прости нас! Вишli нам грошей!»

У МОСКВІ НА ТРУБНІЙ ПЛОЩІ

Невелика площа поблизу Рождественського монастиря, яку називають Трубною, або просто Трубою: щонеділі на ній буває торг. Ворушаться, як раки в решеті, сотні кожухів, бекеш, хутрових кашкетів, циліндрів. Чути різного голосі співи птахів, що нагадують весну. Якщо світить сонце і на небі немає хмар, то співи й паході сіна відчуваються дужче, і цей спогад про весну збуджує думку і несе її далеко-далеко. На одному краю майданчика тягнеться ряд возів. На возах не сіно, не капуста, не боби, а щиглі, чижі, красавки, жайворонки, чорні й сірі дрозди, синиці, снігури. Усе це стрибає в поганих, саморобних клітках, поглядає з заздрістю на вільних горобців і щебече. Щиглі по п'ятаку, чижі дорожче, інше ж птаство має зовсім невизначену цінність.

— Почему жайворонок?

Продавець і сам не знає, яка ціна його жайворонку. Він чухає потилицю і заправляє, скільки спаде на думку — чи карбованець, чи три копійки, як на покупця. Є й дорогі птахи. На брудній жердинці сидить вицвілий старий дрізд з обшипаним хвостом. Він солідний, гордовитий і нерухомий, як генерал у відставці. На свою неволю він давно вже махнув лапкою і на блакитне небо давно вже дивиться байдуже. Можливо, саме за цю свою байдужість він і вважається розсудливим птахом. Його не можна продати дешевше, ніж за сорок копійок. Біля птахів товпляться, чалапаючи по грязюці, гімназисти, майстрові, молоді люди в модних пальтах, аматори у вкрай заношених шапках, в підкочених, побитих, ніби мишами поточених штанях.

Юнакам і майстровим продають самичок за самців, молодих за старих... Вони мало тямлять у птахах. Зате аматора не обдуриш. Аматор здалеку бачить і розуміє птаха.

— Немає добрих якостей у цьому птасі,— каже аматор, заглядаючи чижу в рота і рахуючи пера на його хвості.— Він тепер співає, ще так, але що ж із цього? І я в компанії заспіваю. Ні, ти, брат, мені без компанії, брат, заспівай; заспівай на самоті, якщо можеш... Ти подай мені он того, що сидить і мовчить! Тишка подай! Цей мовчить, отже, метикує щось...

Між возами з птаством попадаються вози і з живністю іншого роду. Тут ви бачите зайців, кролів, їжаків, морських свинок, тхорів. Сидить заєць і з горя солому жує. Морські свинки тримтять від холоду, а їжаки з цікавістю позирають з-під своїх колючок на публіку.

— Я десь читав,— каже чиновник поштового відомства, у полинялому пальті, ні до кого не звертаючись і любовно поглядаючи на зайця,— я читав, що в якогось ученого кішка, миша, кібчик і горобець з одної миски їли.

— Дуже це можливо, пане. Адже кішка бита, і в кібчика, либонь,увесь хвіст висмиканий. Ніякої ученості тут немає, пане мій. У моого кума була кішка, яка, вибачайте, огірки їла. Тижнів два частував пужалном, поки вивчив. Заєць, якщо його бити, сірники може запалювати. Чого ви дивуетесь? Дуже просто! Візьме в рота сірника — і чирк! Тварина те саме, що й людина. Людина від биття розумініша буває, так і тварина.

У натовпі сновигають чуйки з півнями й качками під пахвою. Птахи всі худі, голодні. З кліток висувають свої некрасиві, облізлі голови курчата і дзьобають щось у грязюці. Хлопчики з голубами заглядають вам в обличчя і намагаються впізнати у вас голубиного аматора.

— Та-ак! Говорити вам нічого! — кричить хтось сердито.— Ви подивітесь, а потім і говоріть! Хіба ж це голуб? Це орел, а не голуб!

Високий, тонкий чоловік з бачками й бритими вусами, на вигляд, лакей, хворий і п'янний, продає білу, як сніг, болонку. Старенька болонка плаче.

— Наказала ось продати цю гидоту,— каже лакей, превириливо посміхаючись.— Збанкрутувала на старості літ, істі нічого і тепер от собак та котів продає. Плаче, цілує їх в погані морди, а сама продає із зліднів. Й-богу, факт! Купіть, панове! На кофій гроші потрібні.

Але ніхто не сміється. Хлопчик стойте поблизу і, притягнувши одне око, дивиться на нього серйозно, із співчуттям.

Найцікавіший рибний відділ. Чоловік десять мужиків стоять вряд. Перед кожним з них відро, а у відрах тих маленьке кромішне пекло. Там у зеленкуватій, каламутній воді борсаються карасики, в'юнці, малявки, черепашки, жаби-жерлянки, тритони. Великі ракові жуки з переламаними ногами снують по маленькій поверхні, вилізаючи на карасів і перестрибуючи через жаб. Жаби лізуть на жуків, тритони на жаб. Живуча твар! Темнозелені лини, як більш дорога риба, мають пільгу: їх тримають в окремій баночці, де плавати не можна, а все ж не так тісно...

— Добряча риба карась! Витриманий карась, ваше високоблагородіє, бодай він здох. Його хоч рік тримай у відрі, а він все живий! Тиждень уже, як піймав я оцих самих рибів. Наловив я їх, шановний добродію, у Перерві і звідти пішки. Карасі по дві копійки, в'юни по три, а малявки гравінек за десяток, щоб вони повиїздили! Беріть малявок за п'ятак. Черв'ячків не бажаєте?

Продавець лізе у відро й дістает звідти своїми грубими, жорсткими пальцями ніжну малявку чи карасика, завбільшки з ніготь. Біля відер розкладені волосінь, гачки, жерлиці, і вилискують на сонці пурпуровим вогнем черв'яки з ставу.

Біля возів з птахами і біля відер з рибою ходить старик-аматор у хутряному картузі, залізних окулярах і капошах, схожих на два броненосці. Це, як його прозивають тут, «тип». У кишені в нього ні копійки за душою, але, незважаючи на це, він торгується, хвилюється, чіпляється до покупців з порадами. За яку-небудь годину він встигає оглянути всіх зайців, голубів і риб, оглянути до дрібниць, визначити всім, кожній з цих тварин породу, вік і ціну. Його, як дитину, цікавлять щиглі, карасики й малявки. Спробуйте заговорити з ним, наприклад, про дроздів, і дівак розповість вам таке, чого ви не знайдете в жодній книзі. Розповість вам із захватом, пристрасно, ще й за неу翟ство докорить. Про щиглів і снігурів він ладен говорити без кінця, витріщивши очі й щосили розмахуючи руками. Тут, на Трубі, його можна зустріти тільки в холодну пору, влітку ж він десь за Москвою перепілок на дудочку ловить і рибку будить.

А ось і другий «тип»,— дуже високий, дуже худий пан у темних окулярах, голений, у кашкеті з кокардою, схожий

на под'ячого старих часів. Це аматор; він має немалій чин, служить учителем в гімназії, і це відомо постійним відвідувачам Труби, і вони ставляться до нього з пошаною, зустрічають його поклонами і навіть вигадали для нього особливий титул: «ваше дієприслівництво». Під Сухаревою він риється в книгах, а на Трубі шукає добрих голубів.

— Просимо сюди! — кричать їому голуб'ятники.— Пане вчителю, ваше дієприслівництво, зверніть вашу увагу на турманів! Ваше дієприслівництво!

— Ваше дієприслівництво! — кричать їому з різних боків.

— Ваше дієприслівництво! — повторює десь на бульварі хлопчисько.

А «їого дієприслівництво», що, очевидно, давно вже звик до цього свого титула, серйозний, суворий, бере в обидві руки голуба і, піднявши його вище голови, починає розглядати і при цьому хмуриться і стає ще серйознішим, як змовник.

І Труба, цей невеликий шматочок Москви, де тварин люблять так ніжно і де їх так мучать, живе своїм маленьким життям, вирує і хвилюється, і тим діловим і богохульним людям, які проходять мимо по бульвару, незрозуміло, на-віщо зібралася ця юрба людей, ця строката суміш шапок, картузів і циліндрів, про що тут говорять, чим торгають.

ОРДЕН

Учитель військової прогімназії, колезький реєстратор Лев Пустяков проживав рядом з другом своїм, поручиком Леденцовим. До нього і подався він новорічного ранку.

— Бачиш, у чому річ, Гришо,— сказав він поручикові після звичайного поздоровлення з новим роком.— Я б тебе не турбував, якби не гостра потреба. Позич мені, голубчику, на сьогоднішній день твого Станіслава. Сьогодні, бач, я обідаю в купця Спічкіна. А ти ж знаєш цього падлюку Спічкіна: він страшенно любить ордени і мало не за мерзотників вважає тих, у кого не теліпається що-небудь на шиї чи в петельці. І до того ж, у нього дві дочки... Настя, знаєш, і Зіна... Кажу, як другові... Ти мене розумієш, любий мій. Дай, зроби ласку!

Все це вимовив Пустяков, зайкаючись, червоніючи і боязко озираючись на двері. Поручик вилаявся, але згодився.

О другій годині після полудня Пустяков їхав візником до Спічкіна і, розстебнувши трошечки шубу, дивився собі на груди. На грудях виблискував золотом і мінлився емаллю чужий Станіслав.

«Якось і поваги до себе більше почуваєш! — думав учитель, покрякуючи.— Маленька штучка, карбованців п'ять, не більше коштує, а який фурор робить!»

Під'їхавши до будинку Спічкіна, він розгорнув шубу і почав поволі розплачуватися з візником. Візник, як здається йому, побачивши його погони, гудзики і Станіслава, закам'янів. Пустяков самовдоволено кашлянув і увійшов до будинку. Скидаючи в передпокої шубу, він зазирнув до зали.

Там за довгим обіднім столом сиділи вже чоловіка з п'ятнадцять і обідали. Чути було розмови і брязкіт посуду.

— Хто це там дзвонить? — почувся голос господаря.— Ба, Лев Миколайович! Будь ласка. Трошку спізнилися, та це не біда... Тільки що сіли.

Пустяков випнув груди, підвів голову і, потираючи руки, увійшов до зали. Але тут він побачив щось жахливе. За столом, поруч з Зіною, сидів його товариш по службі, вчитель французької мови Трамблан. Показати французові орден — значило б викликати силу найнеприємніших запитань, значило б осоромитись навіки, знеславтись... Першою думкою Пустякова було зірвати орден або тікати назад; але орден був міцно пришитий, і відступ уже був неможливий. Швидко затуливши правою рукою орден, він згорбився, незграбно вклонився всім і, нікому не подаючи руки, важко опустився на вільний стілець, якраз проти колеги-француза.

«Напідпитку, мабуть!» — подумав Спічкін, поглянувши на його сконфужене обличчя.

Перед Пустяковим поставили тарілку супу. Він узяв лівою рукою ложку, але, згадавши, що лівою рукою не годиться їсти в добропорядному товаристві, сказав, що він уже пообідав і їсти не хоче.

— Я вже поїв... Мерсі... — пробурмотів він.— Був я з візитом у дядька,protoієрея Єлеєва, і він ублагав мене... теє-то... пообідати.

Душа Пустякова наповнилася щемливою тugoю і злобною досадою: суп так смачно пахнув, а від парової осетрини ішов надзвичайно апетитний димок. Учитель спробував звільнити праву руку і затулити ордена лівою, але це було незручно.

«Помітять... І через усі груди рука буде простягнута, наче співати збираюсь. Господи, хоч би скоріше обід закінчився! В трактирі вже пообідаю!»

Після третьої страви він боязко, одним оком глянув на француза. Трамблан, чомусь дуже сконфужений, дивився на нього і теж нічого не ів. Подивившись один на одного, обидва ще дужче сконфузилися і опустили очі в порожні тарілки.

«Помітив, негідник! — подумав Пустяков.— По пиці бачу, що помітив! А він, мерзотник, кляузник. Завтра ж донесе директорові!»

З'їли господарі і гості четверту страву, з'їли поволеньки і п'яту...

Підвівся якийсь високий пан з широкими волосистими ніздрями, горбатим носом і з природи примурженими очима. Він погладив себе по голові і виголосив:

— Е-е-е... еп... еп... епропоную евипити за процвітання присутніх тут дам!

Всі шумно встали і взялися за бокали. Голосне «ура» пролунало по всіх кімнатах. Дами почали усміхатися і потягнулися цокатись. Пустяков підвівся і взяв свою чарку в ліву руку.

— Лев Миколайович, потрудіться передати цей бокал Настасії Тимофіївні! — звернувшись до нього якийсь чоловік, подаючи бокал. — Умовте її випити!

На цей раз Пустяков, на превеликий свій жах, повинен був пустити в діло й праву руку. Станіслав із пом'ятою червонюю стрічечкою побачив, нарешті, світ і засяяв. Учитель зблід, опустив голову і боязко поглянув у бік француза. Той дивився на нього здивованими запитливими очима. Губи його хитро усміхалися, і з обличчя поволі сповзував конфуз...

— Юлію Августовичу! — звернувшись до француза господар. — Передайте пляшечку за належністю!

Трамблян нерішуче простягнув праву руку до пляшки і... о, щастя! Пустяков побачив на його грудях орден. І то був не Станіслав, а ціла Анна. Значить, і французик зшахраював! Пустяков засміявся від задоволення, сів на стілець і розвалився... Тепер уже не було потреби ховати Станіслава! Обидва грішні одним гріхом і нікому, виходить, доносити і знеславлювати...

— А-а-а... гм,— мугнув Спічкін, побачивши на грудях в учителя орден.

— Так! — сказав Пустяков. — Дивна річ, Юлію Августовичу! Як мало було в нас перед святом представлень! Скільки в нас людей, а одержали тільки ви та я. Ди-и-вна річ!

Трамблян весело кивав головою і виставив наперед лівий лацкан, на якому красувалася Анна 3-го ступеня.

По обіді Пустяков ходив по всіх кімнатах і показував панночкам орден. На душі в нього було легко, привільно, хоча й пощипував під грудьми голод.

«Знав би я таку штуку, — думав він, заздрісно поглядаючи на Трамбляна, який розмовляв з Спічкіним про ордени: — я б Володимира начепив. Ех, не догадався!»

Тільки ця одна думка і мучила його. А в усьому іншому він був зовсім щасливий.

РЕПЕТИТОР

Гімназист VII класу Єгор Зіберов милостиво подає Петі Удодову руку. Петя, дванадцятирічний хлопчик в сірому костюмчику, пухлий і червонощокий, з маленьким лобом і щетинистим волоссям, розшаркується і лізе до шафи по зошити. Заняття починаються.

За умовою, складеною з батьком Удодовим, Зіберов повинен займатись з Петею по дві години щодня, за що й одержує шість карбованців на місяць. Готує він його до другого класу гімназії (минулого року він готовував його до I класу, але Петя зрізався).

— Ну...— починає Зіберов, закурюючи цигарку.— Ви повинні були вивчити четверту відміну. Відміняйте *fructus!*

Петя починає відміняти.

— Знову ви не вивчили! — каже Зіберов, встаючи.— Вшосте загадую вам вивчити четверту відміну, а ви ні в зуб ногою! Коли ж, нарешті, ви почнете вчити уроки?

— Знову не вивчив? — чути за дверима кашляючий голос, і до кімнати заходить Петин батечко, губернський секретар у відставці.— Знову? Чому ж ти не вивчив? Ах ти, свиня, свиня! Чи повірите, Єгоре Олексійовичу? Адже і вчора шмагав!

І, важко зітхнувши, Удодов сідає біля сина і зазирає в пошарпаного Кюнера. Зіберов починає екзаменувати Петю при батькові. Нехай дурний батько знає, який дурень його син! Гімназист впадає в екзаменаторський азарт, не-навидить, зневажає маленького, червонощокого тупицю, ладен побити його. Йому навіть прикро стає, коли хлопчик відповідає влучно — так осто-гид йому цей Петя!

— Ви навіть другої відміни не знаєте! Не знаєте ви й першої! От ви як вчитесь! Ну, скажіть мені, як буде *ключний* відмінок від *meus filius*?

— Від *meus filius*? *Meus filius*... буде... це буде...

Петя довго дивиться в стелю, довго ворушить губами, але не дає відповіді.

— А як буде давальний множини від *dea*?

— *Deabus...* *filiabus!* — відчеканює Петя.

Старий Удодов схвально киває головою. Гімназист, що не ждав влучної відповіді, відчуває досаду.

— А ще який іменник має у давальному *abus*? — запитує він.

Виявляється, що й *anima* — душа має в давальному *abus*, чого немає в Кюнері.

— Милозвучна мова латинська! — зауважує Удодов. — Алон... Трон... бонус... антропос... Велемудро! І все ж це потрібне! — каже він зітхаючи.

«Заважає, скотина, вчити... — думає Зіберов. — Сидить над душею тут і наглядає. Терпіти не можу контролю!» Ну, — звертається він до Петі. — На наступний раз по латині візьмете те ж саме. Тепер з арифметики... Беріть дошку. Яка далі задача?

Петя плює на дошку і витирає рукавом. Вчитель бере задачник і диктує:

— «Купець купив 138 арш. чорного й синього сукна за 540 крб. Питається, скільки аршин купив він того його, якщо синє коштувало 5 крб. за аршин, а чорне 3 крб.?» Повторіть задачу.

Петя повторює задачу і одразу ж, не кажучи й слова, починає ділити 540 на 138.

— Навіщо ж це ви ділите? Заждіть! А втім, так... продовжуйте. Є остатча? Тут не може бути остатчі. Дайте-но я поділю!

Зіберов ділить, одержує 3 з остатчою і швидко стирає.

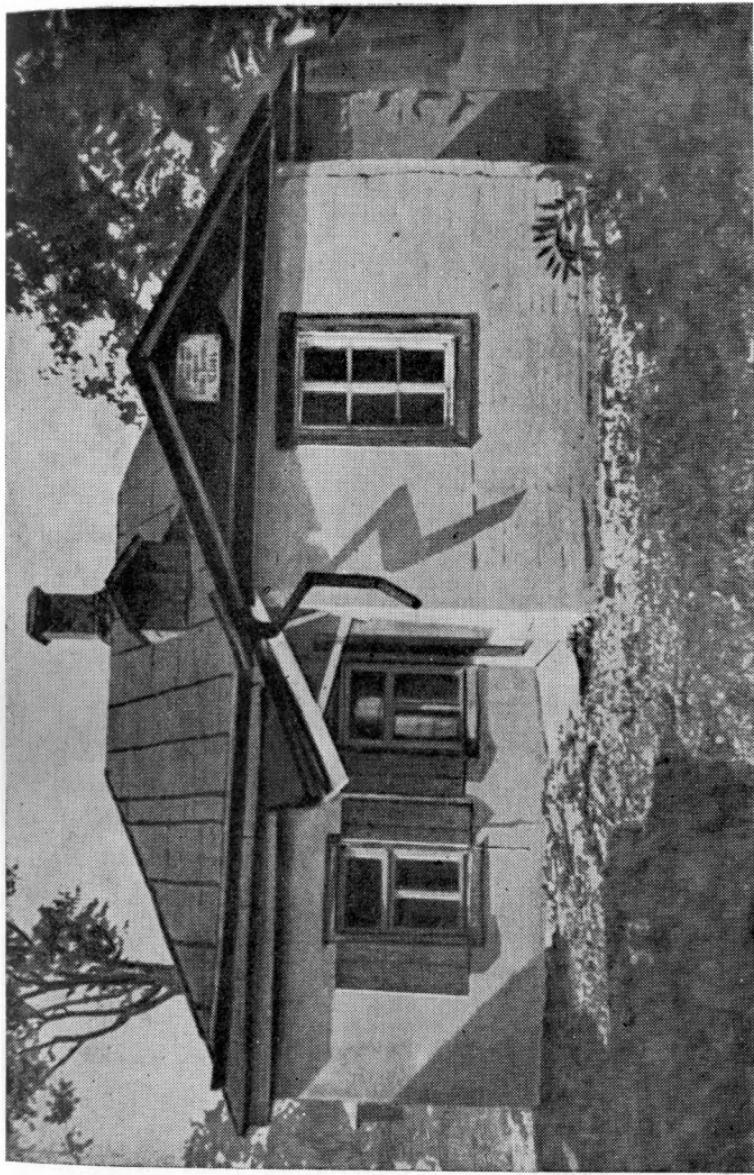
«Дивно... — думає він, куйовдячи волосся й червоніючи. — Як же вона розв'язується? Гм!.. Це задача на неозначені рівняння, а зовсім не арифметична»...

Учитель дивиться у відповіді й бачить 75 і 63.

«Гм!.. дивно... Додати 3 до 5, а потім ділити 540 на 8? Так, чи що? Ні, не те».

— Розв'язуйте ж! — каже він Петі.

— Ну, чого думаєш? Адже задача зовсім проста! —

Будинок в Таганрозі, в якому народився А. П. Чехов.

каже Удодов Петі.— Який ти дурень, братіку! Зробіть вже ви йому, Єгоре Олексійовичу!

Єгор Олексійович бере в руки грифель і починає розв'язувати. Він зайкається, червоніє, блідне.

— Це задача, власне кажучи, алгебраїчна,— каже він.— Її з іксом і ігреком розв'язати можна. А втім, можна й так розв'язати. Я, от, поділив... розумієте? Тепер, от, треба відняти... розумієте? Або от що... Розв'яжіть мені цю задачу самі до завтра... Подумайте...

Петя єхидно усміхається. Удодов теж посміхається. Обидва вони розуміють розгубленість учителя. Учень VII класу ще більше ніяковіє, встає і починає ходити з кутка в куток.

— І без алгебри розв'язати можна,— каже Удодов, простягаючи руку до рахівниці й зітхаючи.— От, прошу поглянути...

Він цокає на рахівниці, і в нього виходить 75 і 63, що й було треба.

— От як... по-нашому, по-невченому.

Вчителеві стає нестерпно моторошно. У нього завмирає серце, коли він позирає на годинник і бачить, що до кінця уроку залишається ще година з чвертью — ціла вічність!

— Тепер диктант.

Після диктанта — географія, за географією — закон божий, потім російська мова, — багато на цьому світі наук! Та ось, нарешті, закінчується двогодинний урок. Зіберов береться за шапку, милостиво подає Петі руку й прощається з Удодовим.

— Чи не можете ви сьогодні дати мені трошки грошей? — просить він несміливо.— Завтра мені треба внести платню за навчання. Ви заборгували мені за шість місяців.

— Я? Ах, так, так...— бурмоче Удодов, не дивлячись на Зібера.— З задоволенням! Тільки в мене зараз немає, а я вам через тиждень... або через два...

Зіберов погоджується і, одягнувши свої важкі брудні калоші, іде на другий урок.

КНИГА СКАРГ

Лежить вона, ця книга, в спеціально збудованій для неї конторці на залізничній станції. Ключ від конторки «зберігається у станційного жандарма», насправді ж ніякого ключа не потрібно, бо конторка ніколи не замикається. Розкривайте книгу і читайте:

«Шановний панел! Проба пера!?

Під цим намальовано писок з довгим носом і ріжками. Під писком написано:

«Ти картина, я портрет, ти скотина, а я нет. Я — морда твоя».

«Під їзджаючи до оцієї станції і дивлячись на природу в вікно, у мене злетіла шляпа. І. Ярмонкін».

«Хто писав не знаю, а я дурень читаю».

«Залишив згадку начальник стола претензій Коловроєв».

«Приношу начальству мою скаргу на Кондуктора Кучкіна за його грубості по відношенню до моєї дружини. Дружина моя зовсім не шуміла, а навпаки, старалась щоб все було тихо. А також і щодо жандарма Клятвіна, який мене грубо за плече взяв. Мешкання маю в маєтку Андрія Івановича Іщеєва котрий знає мою поведінку. Конторник Самолучшев».

«Нікандроу соціаліст!»

«Перебуваючи під свіжим враженням обурливого вчинку... (закреслено). Проїжджаючи через цю станцію, я був обурений до глибини душі слідуючим... (закреслено). На моїх очах трапилася така обурлива подія, що малює яскравими барвами наші залізничні порядки... (далі все за-

креслено, крім підпису). Учень 7-го класу Курської гімназії Олексій Зудєв».

«Чекаючи відходу поїзда, оглядав фізіогномію начальника станції і залишився нею дуже незадоволений. Оголосив про це по лінії. Безтурботний дачник».

«Я знаю хто це писав. Це писав М. Д.»

«Панове! Тельцовський шулер!»

«Жандармиха їздila вчора з буфетником Кост'кою за річку. Бажаємо всього кращого. Не журися, жандарме!»

«Проїжджаючи через станцію і будучи голодний в міркуванні чого б попоїсти я не міг знайти пісної страви. Дякон Духов».

«Жери, що дають»...

«Хто знайде шкіряний портсигар той пущай віддасть у касу Андрієві Єгоричу».

«Оскільки мене проганяють зі служби, начебто я пиячу, то об'являю, що всі ви мошенники і злодії. Телеграфіст Козьмодем'янський».

«Доброочесністю прикрашуйтесь».

«Катенько, я вас люблю безумно!»

«Прошу в книзі для скарг не писати сторонніх речей. За начальника станції Іванов 7-й».

«Хоч ти й съомий, а дурень».

ЕКЗАМЕН НА ЧИН

— Вчитель географії Галкін злив на мене і, вірте, я в нього не складу сьогодні екзамента,— говорив, нервово потираючи руки і пітніючи, прийомщик Х-го поштового відділу Юхим Захарович Фендриков, сивий, бородатий чоловік з поважною лисиною і солідним животом. — Не складу... Це як бог свят... А злиться він на мене зовсім через дурниці. Приходить до мене якось з рекомендованим листом і крізь усю публіку лізе, щоб я, бачите, прийняв спершу його листа, а потім уже інші. Це не годиться... Хоч він і освіченого класу, а все ж таки додержуй порядку і жди. Я йому зробив пристойне зауваження. «Дожидайтесь,— кажу,— черги, вельмишановний пане». Він спалахнув і з того часу повстає на мене, аки Саул. Синкові моєму Єгорушці одиниці виводить, а про мене різні назвиська по місту розпускає. Іду я одного разу повз трактир Кухтіна, а він висунувся з більярдним києм з вікна і кричить у п'яному вигляді на всю площе: «Панове, погляньте; марка, що була у вжитку, йде!»

Вчитель російської мови Пивомедов, що стояв у передпокії Х-го повітового училища разом з Фендриковим і милоство курив його цигарку, знизав плечима і заспокоїв:

— Не хвилюйтесь. У нас і прикладу не було, щоб вашого брата на екзаменах різали. Проформа!

Фендриков заспокоївся, але ненадовго. Через передпокій пройшов Галкін, молодий чоловік з рідкою, наче обірваною, борідкою, в парусинових штанах і новому синьому фраку. Він суворо подивився на Фендрикова і пройшов далі.

Потім пройшла чутка, що інспектор іде. Фендриков похолосів і почав чекати з тим страхом, який так добре відомий всім підсудним і екзаменованим уперше. Через передпокій пробіг на вулицю штатний смотритель повітового училища Хамов. За ним поспішав назустріч інспектору законоучитель Змієжалов у камилавці і з наперсним хрестом. Туди ж рушили й інші вчителі. Інспектор народних училищ Ахахов голосно привітався, висловив своє незадоволення на куряву і ввійшов в училище. За п'ять хвилин приступили до екзаменів.

Проекзаменували двох поповичів на сільського вчителя. Один склав, а другий не склав. Той, що провалився, висякався в червону хустку, постояв трохи, подумав і пішов. Проекзаменували двох вільноопреділяючихся третього розряду. Після цього настав час Фендрікова.

— Ви де служите? — звернувся до нього інспектор.

— Прийомщиком у тутешнім поштовім відділі, ваше високородіє,— промовив він, випростуючись і намагаючись приховати від публіки третміння своїх рук.— Прослужив двадцять один рік, ваше високородіє, а нині зажадали відомостей для представлення мене на чин колезького реєстратора, для чого й насмілююсь підлягати іспитові на перший класний чин.

— Так... Напишіть диктант.

Пивомедов підвівся, кашлянув і почав диктувати густим, пронизливим басом, намагаючись піймати екзаменованого на словах, які пишуться не так, як вимовляються: «характер халодная вада, когда хочца пить» і ін.

Та як не старався хитромудрий Пивомедов, диктант удався. Майбутній колезький реєстратор зробив небагато помилок, хоч і натискав більше на красу літер, ніж на граматику. В слові «чрезвычайно» він написав два «н», слово «лучше» написав «лутше», а словами «новое поприще» викликав на обличчі інспектора посмішку, бо написав «новое подприще», але ж усе це не грубі помилки.

— Диктант задовільний,— сказав інспектор.

— Насмілюсь довести до відома вашого високородія,— сказав підбядорений Фендриков, скоса поглядаючи на ворога свого Галкіна:— насмілюсь доповісти, що геометрію я вчив з книги Давидова, почасти ж навчався її у племінника Варсонофія, який приїздив на канікули із Троїце-Сергіївської, Віфанської теж, семінарії. І планіметрію вчив, і стереометрію... все як єсть...

- Стереометрії в програмі немає.
- Немає? А я місяць над нею сидів... Який жаль! — зітхнув Фендриков.
- Але залишимо поки що геометрію. Звернімось до науки, яку ви, як чиновник поштового відомства, певно, любите. Географія — наука листонош.

Усі вчителі шанобливо посміхнулись. Фендриков був не згодний з тим, що географія є наука листонош (про це ніде не було написано: ні в поштових правилах, ні в наказах по округу), але із шанобливості сказав: —«Точні так». Він нервово кашлянув і з жахом почав чекати запитань. Його ворог Галкін відкинувся на спинку стільця і, не дивлячись на нього, спітав протяжно:

- Е... скажіть мені, яке правління в Туреччині?
- Відомо яке... Турецьке...
- Гм!.. турецьке... Це поняття розтяжне. Там правління конституційне. А які ви знаєте притоки Гангу?
- Я географію Смирнова вчив, і, профічте, не чітко вивчив... Ганг, це котра річка в Індії тече... річка ця тече в океан.
- Я вас не про це питую. Які притоки має Ганг? Не знаєте? А де тече Аракс? І цього не знаєте? Дивно... Якої губернії Житомир?
- Тракт вісімнадцять, місце сто двадцять один.

На лобі у Фендрикова виступив холодний піт. Він закліпав очима і зробив такий ковтальній рух, що здалося, ніби він проковтнув свій язик.

— Як перед істинним богом, ваше високородіє,— забурмотів він.— Навіть отецьprotoієрей можуть підтвердити... Двадцять один рік прослужив і тепер це саме, яке... Вік буду бога молити...

— Добре, залишимо географію. Що ви з арифметики приготували?

— І арифметику не чітко... Навіть отецьprotoієрей можуть підтвердити... Вік буду бога молити... З самої Покрови вчусь, вчусь і... ніякого толку... Постарів для ученості... Будьте настільки милостиві, ваше високородіє, заставте вічно бога молити.

На віях у Фендрикова повисли слези.

— Прослужив чесно і бездоганно... Говію щорічно... Навіть отецьprotoієрей можуть підтвердити... Будьте великолікомуні, ваше високородіє.

— Нічого не приготували?

— Все приготував, але нічого не пам'ятаю... Скоро шістдесят стукне, ваше високородіє, де вже тут за науками вгнатися? Зробіть ласку!

— Вже й шапку з кокардою собі замовив...— сказав протоієрей Змієжалов і посміхнувся.

— Добре, ідіть!..— сказав інспектор.

За півгодини Фендриков ішов з учителями в трактир Кухтіна пити чай і торжествував. Обличчя у нього сяяло, в очах світилося щастя, але щохвилине почухування по-тилиці показувало, що його мучила якась думка.

— Який жаль! — бурмотів він.— От же така, скажи на милость, дурниця з моого боку!

— Та що таке? — спитав Пивомедов.

— Навіщо я стереометрію вчив, якщо її в програмі немає? Адже цілий місяць над нею, підлою, сидів. Який жаль!

ХІРУРГІЯ

Земська лікарня. Через відсутність лікаря, що поїхав женитися, хворих приймає фельдшер Курятін, товста людина років сорока, в поношенні чесучевій жакетці й пошарпаних трикових штанах. На обличчі вираз почуття обов'язку і задоволення. Між вказівним і середнім пальцями лівої руки — сигара, що поширює сморід.

До приймальні входить дячок Вонміглосов, високий, кремезний дідуган у коричневій рясі і з широким шкіряним поясом. Праве око з більмом і напівзаплющене, на носі бородавка, схожа здаля на велику муху. З секунду дячок шукає очима ікону і, не знайшовши її, хреститься до сулії з карболовим розчином, потім виймає з червоної хусточки проскур у і з поклоном кладе її перед фельдшером.

— А-а-а... мое вам! — позіхає фельдшер.— З чим за-вітали?

— З неділею вас, Сергію Кузьмичу... До вашої ми-лості... Істинно ѿ правдиво в псалтирі сказано, пробачте: «Пітіє мое з плачем роєтворях». Сів оце з старою чай пити і — ні боже мій, ні краплинки, ні крихітки, хоч ля-гай, та ѿ помираї... Сьюрбнеш трошечки — та ѿ сили нема! А крім того, що в самому зубі, та ще весь цей бік... Так і ломить, так і ломить! У вухо віддає, пробачте, немов у ньому цвяшок чи інша якась річ: так і стріляє, так і стріляє! Согрішихом і беззаконновахом... Студнimi бо окалях душу гріхми і в ліношах житіє мое іждих.. За грі-хи, Сергію Кузьмичу, за гріхи! Отець ієрей після літургії докоряє: «Косноязичний ти, Юхиме, і гугнявий став.

Співаєш і нічого в тебе не розбереш». А який, подумайте, тут спів, якщо рота розтулити не можна, все порозпухало, пробачте, і ніч не спав...

— Умгу... Сідайте... Розтуліть рота!

Вонмігласов сідає і розтуляє рота.

Курятін хмуриється, дивиться в рот і серед пожовкливих від часу і тютюну зубів бачить один зуб, прикрашений зяючим дуплом.

— Отець диякон веліла горілку з хріном прикладати — не помогло. Гликерія Онисимівна, дай боже їй здоров'я, дали на руку ниточку носити з Афонської гори, та казали теплим молоком зуб полоскати, а я, призналася вам, ниточку надів, а щодо молока не додержав: бога боюсь, піст...

— Забобон... (пауза). Вирвати його треба, Юхиме Михайловичу!

— Вам краще знати, Сергію Кузьмичу. На те ви й навчені, щоб це діло розуміти, як воно є, щоб вирвати, а що краплями чи іншим чим... На те вас, благодійників, і поставлено, дай боже вам здоров'я, щоб ми за вас удень і вночі, ласкавці рідні... повік життя...

— Пусте... — удає скромного фельдшера, підходячи до шафи й копаючись серед інструментів. — Хірургія — пусте... Тут у всьому звичка, твердість руки... Раз плюнути. Оде теж, ось як і ви, приїжджає до лікарні поміщик Олександр Іванович Єгипетський... Теж із зубом... Людина освічена, про все розпитує, усім цікавиться, як і що. Руку тисне, на ім'я й по батькові... У Петербурзі сім років жив, усіх професорів перенюхав... Довго ми з ним тут... Христом-богом благає: вирвіть ви мені його, Сергію Кузьмичу! Чому ж не вирвати? Вирвати можна. Тільки тут тямити треба, без тямі не можна... Зуби всякі бувають. Одного рвеш щипцями, другого козиною ніжкою, третього ключем... Кому як.

Фельдшер бере козину ніжку, з хвилину дивиться на неї запитливо, потім кладе їй бере щипці.

— Ну, розтуліть рота ширше... — каже він, підходячи з щипцями до дячка. — Зараз ми його... теє... Раз плюнути... Ясна підрізати тільки... тракцію зробити по вертикальній осі... та їй усе... (підрізує ясна) та їй усе...

— Благодійники ви наші... Нам, дурням, і невтамки, а вас господь просвітив...

— Не розмовляйте, якщо у вас рот розтулений... Цього легко рвати, а буває так, що самі тільки корінці...

Цього — раз плюнути... (накладає щипці). Заждіть, не смикайте... Сидіть нерухомо... Як оком змигнути... (робить тракцію). Головне, щоб якнайглибше захопити (тягне)... щоб коронка не зламалась...

— Батеньку рідний... Мати пресвята... Ввв...

— Не теє... не теє... як його? Не хапайте руками! Пустіть руки! (тягне). Зараз... Ось, ось... Діло ж не легке...

— Батеньку... благодійнику... (кричить). Ангели! Ого... Та смирай же, смирай! Чого п'ять літ тягнеш?

— Діло ж... хірургія... Зразу не можна... Ось, ось...

Вонміглазов підіймає коліна до ліктів, ворушить пальцями, витріщає очі, уривчасто дихає... На багровому обличчі його виступає піт, на очах слози. Курятін сопе, тупцює перед дячком і тягне... Минають найтяжчі півхвилини — і щипці зриваються з зуба. Дячок скоплюється й засовує пальці в рот. В роті намацує він зуб на старому місці.

— Тягнув! — каже він плаксивим і в той же час насмішкуватим голосом.— Бодай тебе так на тому світі потягнуло! Щиро дякуємо! Коли не вмієш рвати, то й не берись! Світу божого не бачу...

— А ти чого руками хапаєш? — сердиться фельдшер.— Я тягну, а ти мене під руку штовхаєш і всякі дурні слова... Дурень!

— Сам ти дурень!

— Ти думаєш, мугиряко, легко зуби рвати? Візьмись-но! Це не те, що на дзвіницю поліз та в дзвони відтара-банив! (передражнює). «Не вмієш, не вмієш!» Ач, який указувач знайшовся! Дивись ти... Панові Єгипетському, Олександрові Івановичу, рвав, та й то нічого, ніяких слів... Людина не пара тобі, а не хапав руками... Сідай! Сідай, тобі кажу!

— Світу не бачу... Дай дух перевести... Ох! (сідає). Не тягни тільки довго, а смирай. Ти не тягни, а смирай... Зразу!

— Вчи вченого! Такий, господи, народ неосвічений! Живи, ось з такими... очманієш! Розтули рота... (накладає щипці). Хірургія, брат, не жарт... Це не на криласі читати... (робить тракцію). Не смикайся... Зуб, виходить, застарілий, глибоко коріння пустив... (тягне). Не вору-шишься... Так... Так... Не ворушишься... Ну, ну... (чути як хруснуло). Так і знав!

Вонміглазов сидить з хвилину нерухомо, немов непримітний. Він приголомшений... Очі його тупо дивляться в просторінь, на блідому обличчі піт.

— Треба б було мені козиною ніжкою...— бурмоче фельдшер.— Отака оказія!

Отямившись, дячок суне в рот пальці і на місці хвогоного зуба знаходить два гострих виступи.

— Паршивий чорт...— вимовляє він.— Насадовили вас тут, іродів, на нашу погибель!

— Полайся мені ще тут...— бурмоче фельдшер, кладучи до шафи щипці.— Нечема... Мало тебе в бурсі березою частували... Пан Єгипетський, Олександр Іванович, в Петербурзі років сім жив... освіченість... самий костюм карбованців сто коштує... та й то не лаявся... А ти що за пава така? Нічого тобі, не здохнеш!

Дячок бере зі стола свою проскуру і, притримуючи щоку рукою, іде собі додому...

ХАМЕЛЕОН

Через базарну площа ѹде поліцейський наглядач Очумєлов у новій шинелі і з клуночком у руці. За ним ступає рудий городовик з решетом, вщерть повним конфіскованого агрусу. Навкруги тиша... На площи ні душі... Повідчинювані двері крамниць і шинків дивляться на світ божий похмуро, як голодні паці; коло них нема навіть жебраків.

— То ти кусатись, окаянний? — чує раптом Очумєлов. — Хлопці, не пускайте його! Нині не дозволено кусатися! Держи! А... а!

Чути собаче вищання. Очумєлов дивиться в той бік і бачить: з дров'яного складу купця Пічугіна, стрибаючи на трьох ногах і озираючись, біжить собака. За ним же неться чоловік у ситцювій накрохмаленій сорочці й розстебнутій жилетці. Він біжить за ним і, подаввшись тулубом уперед, падає на землю й хапає собаку за задні лапи. Чути вдруге собаче вищання і крик: «Не пускай!» З крамниць висовуються сонні фізіономії, і скоро біля дров'яного складу, немов з землі вирісши, збирається натовп.

— Начебто безпорядок, ваше благородіє!.. — каже городовик.

Очумєлов робить півповорот ліворуч і простує до зборища. Біля самих воріт складу, бачить він, стоїть вищеописаний чоловік у розстебнутій жилетці і, піднявши догори праву руку, показує натовпові закривавлений палець. На пів'яному обличчі в нього ніби написано: «Ось я тобі дам, шельмо!» та й самий палець має вигляд знамення перемоги. В цьому чоловікові Очумєлов упізнає золотаря Хрюкіна.

В центрі натовпу, розчепіривши передні ноги й тремтячи всім тілом, сидить на землі сам винуватець скандалу — біле хортеня з гострою мордою й жовтою плямою на спині. В сльозавих очах у нього вираз туги й жаху.

— З якої це нагоди тут? — питає Очумелов, врізаючись у натовп. — Чому тут? Це ти навіщо палець?.. Хто кричав?

— Іду я, ваше благородіє, нікого не займаю... — починає Хрюкін, кашляючи в кулак. — Про дрова з Митрієм Митрійовичем, і раптом це стерво з доброго дива за палець.. Ви мені пробачте, я людина, котра робоча... Робота в мене дрібна. Нехай мені заплатять, бо — я цим пальцем, може, з тиждень не поворухну... Цього, ваше благородіє, і в законі нема, щоб від тварини терпти... Якщо кожен кусатиметься, то краще й не жити на світі...

— Гм!.. Гаразд... — каже Очумелов суворо, кашляючи й ворушачи бровами. — Гаразд... Чий собака? Я цього так не залишу. Я покажу вам, як собак розпускати! Пора звернути увагу на таких панів, що не бажають підкорятися постановам! Як оштрафують його, мерзотника, то він дізнається в мене, що означає собака і всяка інша бродяча худоба! Я йому нажену холоду!.. Єлдирін, — звертається наглядач до городовика, — дізнайся, чий це собака, і складай протокол! А собаку знищити треба. Негайно! Він напевно скажений... Чий це собака, питаю?

— Це, здається, генерала Жигалова! — каже хтось із натовпу.

— Генерала Жигалова? Гм!.. Зніми-но, Єлдирін, з мене пальто... Страшенно жарко! Мабуть, що на дощ... Одного тільки я не розумію: як він міг тебе вкусити? — звертається Очумелов до Хрюкіна. — Хіба він дістане до пальця? Він маленький, а ти ж он який здоровило! Ти, мабуть, розколупав пальця цвяшком, а потім і спала тобі на думку ідея, щоб здерти. Ти ж... відомий народ! Знаю вас, чортів!

— Він, ваше благородіє, цигаркою йому в морду для сміху, а він — не бувши дурний, і хапнув... Дурнувата людина, ваше благородіє!

— Брешеш, сліпий! Не бачив, то, виходить, навіщо брехати? Їх благородіє розумний пан і розбирають, якщо хто бреше, а хто по совісті, як перед богом... А якщо я брешу, то нехай мировий розсудить. У нього в законі скаzano... Нині всі рівні... У мене в самого брат у жандармах... якщо хочете знати...

— Не базікай!

— Ні, це не генеральський... — глибокодумно зауважує городовик. — У генерала таких нема. У нього все більше лягаві.

— Ти це певно знаєш?

— Певно, ваше благородіє...

— Я й сам знаю. У генерала собаки дорогі, породисті, а це — чорт знає що! Ні шерсті, ні вигляду... стерво, та й годі. І отакого собаку тримати?!.. Де ж у вас розум? Якби трапився такий собака в Петербурзі чи в Москві, то знаєте, що було б? Там не подивилися б на закон, а вмить — не дихай! Ти, Хрюкін, постраждав і діла цього так не залишай... Треба провчити! Пора...

— А може, і генеральський... — думає вголос городовик. — На морді в нього не написано... Одея якось у дворі в нього такого бачив.

— Звісно, генеральський! — каже голос з натовпу.

— Гм.. Надінь-но, брат Єлдирін, на мене пальто... Щось вітер подув... Морозить... Ти одведеш його до генерала й спитаєш там. Скажеш, що я знайшов і прислав... І скажи, щоб його не випускали на вулицю... Він, може, дорогий, а якщо кожний свиня йому в ніс цигаркою тикає, то може й зіпсувати. Собака — ніжна тварина... А ти, бовдуре, опусти руку! Нема чого свого дурного пальця виставляти! Сам винен!..

— Кухар генеральський іде, його спитаємо... Гей, Прохоре! Ходи-но, голубе, сюди! Поглянь на собаку... Ваш?

— Вигадав! Таких у нас зроду не було!

— І питати тут довго нема чого,— каже Очумелов. — Він бродячий! Нема чого тут довго балакати... Якщо сказав, що бродячий, виходить, бродячий... Знищити, от і все.

— Це не наш,— каже далі Прохор.— Це генералового брата, що оде приїхав. Наш не охочий до хортів. Брат їхній охочий...

— Та хіба братік їхній приїхали? Володимир Іванович? — питає Очумелов, і все обличчя в нього заливається усмішкою розчулення.— Ох ти, господи! А я й не зінав! Погостювати приїхали?

— В гості...

— Ох ти, господи... Скучили за братіком... А я ж і не зінав! То це їхній собачка? Дуже радий... Візьми його...

Собаченятко нічого собі... Метке таке... Хап цього за палець! Ха-ха-ха... Ну, чого тремтиш? Рр... Рр... Сердиться шельма... цуцик отакий.

Прохор кличе собаку і йде з ним від дров'яного складу... Натовп регоче з Хрюкіна.

— Я ще доберуся до тебе! — погрожує йому Очумєлов і, запинаючись шинеллю, іде собі далі базарною площею.

1884

МАСКА

У Хому громадському клубі з благодійною метою влаштовували бал-маскарад, чи, як його називали місцеві панночки, бал-парей.

Була дванадцята година ночі. Інтелігенти, які не танцювали, без масок — їх було п'ять душ — сиділи в читальні за великим столом і, уткнувши носи і бороди в газети, читали, куняли і, за висловом місцевого кореспондента столярних газет, дуже ліберального пана,— «мислили».

Із загальної зали долинали звуки кадрилі «В'юшки». Повз двері, дуже стукаючи ногами й брязкаючи посудом, раз у раз пробігали лакеї. А в самій читальні панувала глибока тиша.

— Тут, здається, зручніше буде! — раптом почувся низький, приглушений голос, що, як здавалося, виходив з груби. — Катайте сюди! Сюди, хлопці!

Двері відчинились, і до читальні увійшов широкий, присадкуватий мужчина, одягнений у кучерський костюм і в капелюх з павиним пір'ям, у масці. За ним слідом увійшли дві дами в масках і лакеї з підносом. На підносі була пузата пляшка з лікером, пляшок зо три червоного і кілька склянок.

— Сюди! Тут і прохолодніше буде,— сказав мужчина.— Став піднос на стіл... Сідайте, мамзелі! Же ву прі аля трімонтран! А ви, панове, посуньтесь... нема чого тут!

Мужчина похитнувся й змахнув рукою з стола кілька журналів.

— Став сюди! А ви, панове читачі, посуньтесь; нема коли тут з газетами та з політикою... Кидайте!

— Я просив би вас тихше,— сказав один з інтелігентів, подивившись на маску крізь окуляри.— Тут читальня, а не буфет... Тут не місце пити.

— Чому не місце? Хіба стіл хитається, чи стеля обвалитися може? Дивно! Та... нема коли розмовляти! Кидайте газети... Почитали трохи та й буде з вас; і так уже розумні дуже, та й очі попсуєш, а найголовніше — я не бажаю та й годі.

Лакей поставив піднос на стіл і, перекинувши серветку через лікоть, став біля дверей. Дами зразу ж таки взялися до червоного.

— I як це є такі розумні люди, що для них газети краще, ніж оці напої,— почав мужчина з павиним пір'ям, наливаючи собі лікеру.— А на мою думку, ви, панове шановні, любите газети через те, що вам випити нема за що. Чи так я кажу? Ха-ха!.. Читають! Ну, а про що там написано? Пане в окулярах! Про які факти ви читаєте? Ха-ха! Ну, та кинь! Годі тобі комізитися! Випий краще!

Мужчина з павиним пір'ям підвівся й видер газету з рук у пана в окулярах. Той зблід, потім почервонів і з подивом поглянув на інших інтелігентів, ті — на нього.

— Ви забуваєтесь, ласкавий пане! — спалахнув він.— Ви обертаєте читальню на шинок, ви дозволяєте собі бешкетувати, видирати з рук газети! Я не дозволю! Ви не знаєте, з ким маєте діло, ласкавий добродію! Я директор банку Жестяков!..

— А плювати я хотів, що ти — Жестяков! А газеті твоїй ось яка честь...

Мужчина підняв газету й порвав її на клапті.

— Панове, що ж це таке? — пробурмотів Жестяков, обімлівши.— Це дивно, це... це навіть надприродно...

— Вони розсердились,— засміявся мужчина.— Фу ти, ну ти, злякався! Аж жижки тремтять. Ось що, панове шановні! Годі жартувати, розмовляти з вами мені не охота... Бо, як я бажаю залишитися тут з мамзелями сам, і бажаю собі тут приємність зробити, то прошу не супротико словити й вийти... Будь ласка! Пане Белебухін, виходь до свіній собачих! Чого рило скривив? Кажу виходь, то й виходь! Хутко в мене, а то, дивись, щоб, чого доброго, потилишника не дістав!

— Тобто, як же це? — спитав скарбник сирітського суду Белебухін, червоніючи й знизууючи плечима.— Я на-

віть не розумію... Якийсь нахаба вдирається сюди і... раптом такі речі!

— Яке це таке слово нахаба? — крикнув мужчина з павним пір'ям, розсердившись, і стукнув кулаком по столу так, що на підносі застрибали склянки.— Кому ти кажеш? Ти думаєш, як я у масці, то ти можеш мені усякі слова говорити? Перець ти отакий! Виходь, коли кажу! Директоре банку, забираїся собі, поки цілий і здоровий! Всі виходьте, щоб жодної шельми тут не залишалося! Гайда, до свиней собачих!

— А ось ми зараз побачимо! — сказав Жестяков, в якого аж окуляри спіtnіли від хвилювання.— Я покажу вам! Гей, поклич-но сюди чергового старшину!

Через хвилину зайшов маленький руденький старшина з блакитною стрічкою на лацкані, засапавшись від танців.

— Прошу вас вийти,— почав він.— Тут не місце пити! Будь ласка, до буфету!

— Ти звідки це вискочив? — спітав мужчина в масці.— Хіба я тебе кликав?

— Прошу не тикати, а звольте вийти!

— Ось що, чоловіче добрий: даю тобі хвилину строку... Бо як ти старшина й головна особа, то ось виведи цих артистів попід ручки. Мамзелям моїм не подобається, якщо тут є хто сторонній... Вони соромляться, а я за свої гроші бажаю, щоб вони були в натуральному вигляді.

— Очевидно, цей самодур не розуміє, що він не в хліві! — крикнув Жестяков.— Покличте сюди Євстрата Спиридоновича.

— Євстрате Спиридоновичу! — понеслося по клубу.— Де Євстрат Спиридонович?

Євстрат Спиридонович, старик у поліцейському мундирі, не забарився прийти.

— Прошу вас вийти звідси! — прохрипів він, вирячуочи свої страшні очі й ворушачи нафабреними вусами.

— А таки злякав! — промовив мужчина й зареготав від задоволення.— Справді, злякав! Бувають же такі страхи, побий мене бог! Вуса як у кота, очі вирячива... Хе-хе-хе!

— Прошу не розмовляти! — крикнув щосили Євстрат Спиридонович і затремтів.— Вийди геть! Я звелю тебе вивести!

У читальні знявся неймовірний галас. Євстрат Спиридонович, червоний, як рак, кричав, тупаючи ногами. Жестяков кричав. Белебухін кричав. Кричали всі інтелігенти, але

голоси всіх їх покривав низький, густий, приглушений бас мужчини в масці. Танці, завдяки загальному сум'яттю, припинились, і публіка посунула з зали до читальні.

Євстрат Спиридонович для поважності покликав усіх поліцейських, що були в клубі, і сів писати протокол.

— Пиши, пиши,— говорила маска, тикаючи пальцем їйому під перо.— Тепер що ж зі мною, з бідолахою, буде? Бідна моя голівонька! За що ж занапащаєте ви мене, сиротиноньку? Ха-ха! Ну, що ж? Готовий протокол? Всі порозписувались? Ну, тепер дивіться!.. Раз... два... три!!

Мужчина підвівся, витягся на весь зріст і зірвав з себе маску. Відкривши своє п'яне обличчя й подивившись на всіх, милуючись справленим ефектом, він упав у крісло й радісно зареготав. А враження, справді, справив він незвичайне. Всі інтелігенти розгублено переглянулись і зблідли, деякі почухали потилиці. Євстрат Спиридонович крякнув, як людина, що зробила несподівано велику дурницю.

У бешкетників всі відзначали місцевого мільйонера, фабриканта, потомственного почесного громадянина П'ятигорова, відомого своїми скандалами, благодійністю і, як не раз говорилося в місцевому віснику,— любов'ю до освіти.

— Що ж, вийдете, чи ні? — спитав П'ятигоров після хвилинної мовчанки.

Інтелігенти мовчки, не кажучи й слова, вийшли напіштинки з читальні, і П'ятигоров замкнув за ними двері.

— Ти ж бо знав, що це П'ятигоров! — хріпів через хвилину півголосом Євстрат Спиридонович, трясучи за плече лакея, що вносив до читальні вино.— Чого ж ти мовчав?

— Заборонили казати!

— Заборонили казати... Як посадовлю я тебе, анафему, на місяць, то тоді знатимеш «заборонили казати». Геть!! А ви гарні, панове,— звернувся він до інтелігентів.— Бунт зняли! Не могли вийти з читальні на десять хвилинок! Ось тепер і їжте кашу, що наварили. Ех, панове, панове... Не люблю, їй-богу!

Інтелігенти почали ходити по клубу похмурі, розгублені, провинні, шепочучись і наче передчуваючи щось недобре... Дружини і дочки їх, дізнавшись, що П'ятигоров «ображений» і сердиться, принишкли і стали розходитися по домувках. Танці припинились.

О другій годині з читальні вийшов П'ятигоров; він був п'янний і похитувався. Увійшовши до зали, він сів коло

оркестру й задрімав під музику, потім сумно схилив голову й захрапів.

— Не грайте! — замахали старшини на музикантів.— Цсс!.. Єгор Нілович спить...

— Чи не накажете вас додому провести, Єгоре Ніловичу? — спитав Белебухін, нахиляючись до вуха мільйонера.

П'ятигоров зробив губами так, наче хотів здути з щоки муху.

— Чи не накажете вас додому провести,— повторив Белебухін,— або сказати, щоб екіпажик подали?

— Га? Кого? Ти... чого тобі?

— Провести додому... Спатоньки пора...

— До-додому бажаю... Прроведи!

Белебухін засяяв від задоволення й почав підводити П'ятигорова. До нього підскочили інші інтелігенти і, присміхаючись, підвели потомственого почесного громадянина й обережно повели до екіпажа.

— Адже отак пошити в дурні цілу компанію може тільки артист, талант,— весело говорив Жестяков, підсаджуючи його.— Я буквально вражений, Єгоре Ніловичу! Досі ревогочу... Ха-ха... А ми ото кипимо, турбуємось! Ха-ха! Вірите? І в театрах ніколи так не сміяється... Сила комізму! Весь вік пам'ятатиму цей незабутній вечір!

Провівши П'ятигорова, інтелігенти повеселішли й спокоїлись.

— Мені руку подав на прощання,— промовив Жестяков, дуже задоволений.— Значить, нічого, не сердиться...

— Дав би бог! — зітхнув Євстрат Спиридонович.— Негідник, підла людина, але ж — благодійник!.. Не можна!..

У С Т Р ИЦІ

Мені не треба надто напружувати пам'ять, щоб у всіх подробицях пригадати дошовий осінній присмерк, коли я стою з батьком на одній із багатолюдних московських вулиць і почуваю, як мене поволі опановує дивна хвороба. Болю нема ніякого, але ноги мої підгинаються, слова зупиняються впоперек горла, голова безсило хилиться набік... Очевидно, я зараз маю впасти і знепритомніти.

Коли б я в ці хвилини опинився в лікарні, лікарі повинні були б написати на моїй дощці: «Fames»¹ — хвороба, якої нема в медичних підручниках.

Біля мене на тротуарі стоїть мій рідний батько у зношеному літньому пальті і триковій шапочці, з якої стирчить білий клаптик вати. На ногах у нього великі, важкі калоші. Суєтна людина, боячись, щоб люди не побачили, що він носить калоші на босу ногу, натягнув на голінки старі халяви.

Цей бідний, глупуватий дивак, якого я люблю тим сильніше, чим обірванішим й бруднішим робиться його літнє франтувате пальто, п'ять місяців тому прибув до столиці шукати посаду по письмовій лінії. Усі п'ять місяців він тинявся по місту, просив роботи і тільки сьогодні наважився вийти на вулицю жебрачити...

Проти нас великий триповерховий будинок з синьою вивіскою: «Трактир». Голова моя трохи відхиlena назад і вбік, і я мимоволі дивлюсь угору, на освітлені вікна трактиру. У вікнах миготять людські постаті. Видно пра-

¹ Голод.

вий бік оркестріона, дві олеографії, висячі лампи... Вдивляючись в одне з вікон, я помічаю біліючу пляму. Пляма ця нерухома і своїми прямолінійними контурами різко віддається із загального, темнокоричневого фону. Я напружу зір і в плямі впізнаю білу стінну вивіску. На ній щось написано, але що саме — не видно...

Півгодини я не відриваю очей од вивіски. Її білість притягає мої очі і ніби гіпнотизує мій мозок. Я намагаюся прочитати, але намагання мої марні.

Нарешті, дивна хвороба вступає в свої права.

Шум екіпажів починає здаватися мені громом, у вуличнім смороді розрізняю я тисячі запахів, очі мої в трактирних лампах і в вуличних ліхтарях бачать сліпучі блискавки. Мої п'ять почуттів напружені й хапають поверх норми. Я починаю бачити те, чого не бачив раніше.

— Устриці... — розбираю я на вивісці.

Дивне слово! Прожив я на світі рівно вісім літ і три місяці, але ні разу не чув цього слова. Що воно значить? Може, це прізвище хазяїна трактира? Але ж вивіски з прізвищами вішають на дверях, а не на стінах!

— Тату, що значить устриці? — запитую я хриплим голосом, силкуючись повернути лице до батька.

Батько мій не чує. Він вдивляється в рух натовпу і проводжає очима кожного прохожого... З його очей я бачу, що він хоче сказати щось прохожим, але фатальне слово важкою гирею висить на його тремтячих губах і нікак не може зірватися. За одним прохожим він навіть ступнув і торкнув його за рукав, але коли той обернувся, він промовив «перепрошую», зніяковів і подався назад.

— Тату, що значить устриці? — перепитую я ще раз.

— Це така тварина... Живе в морі...

Я миттю уявляю собі цю невідому морську тварину. Вона має бути чимось середнім між рибою й раком. Тому що вона морська, то з неї готують, звичайно, дуже смачну, гарячу юшку з духовитим перцем і лавровим листом, кислувату солянку з хрящиками, ракову підливу, холодець із хріном... Я виразно уявляю собі, як приносять з базару цю тварину, швидко чистять її, швидко сунуть у горщик... швидко, швидко, бо всім їсти хочеться... страшенно хочеться! З кухні пашить смаженою рибою і раковим супом.

Я почиваю, як цей запах лоскоче мені піднебіння, ніздri, як він поволі опановує всім моїм тілом. Трактир, батько, біла вивіска, мої рукава — все одгонить цим запахом, од-

гонить до того сильно, що я починаю жувати. Я жую і ковтаю, ніби й справді в моєму роті лежить шматок морської тварини...

Ноги мої гнуться від насолоди, яку я відчуваю, і я, щоб не впасти, хапаю батька за рукав і припадаю до його мокрого літнього пальта. Батько тримтить і щулиться. Йому холодно...

— Тату, устриці пісні чи скоромні? — запитую я.

— Іх їдять живими... — говорить батько. — Вони в мушлях, як черепахи, але... з двох половинок.

Смачний запах миттю перестає лоскотати мое тіло, і ілюзія зникає... Тепер я все розумію!

— Яка гидота,— шепочу я,— яка гидота!

Так от що значить устриці! Я уявляю собі тварину, схожу на жабу. Жаба сидить у мушлі, дивиться звідти великими, бліскучими очима і ворушить своїми огидними щелепами. Я уявляю собі, як приносять з базару цю тварину в мушлі, з клешнями, бліскучими очима і слизькою шкірою. Діти всі ховаються, а куховарка гидливо морщиться, бере тварину за клешню, кладе її на тарілку і несе до їадальні. Дорослі беруть її і їдять... їдять живцем, з очима, з зубами, з лапками! А вона пищить і намагається вкусити за губу...

Я морщусь, але... але навіщо ж зуби мої починають жувати? Тварина гидка, бридка, страшна, але я їм її, їм жадібно, боячись розгадати її смак і запах. Одну тварину з'їдено, а я вже бачу бліскучі очі другої, третьої... Я їм і цих... Нарешті, їм серветку, тарілку, батькові калоші, білу вивіску... Їм усе, що тільки попадається мені на очі, бо я почиваю, що тільки від їжі мине моя хвороба. Устриці страхітливо дивляться очима і огидні, я тримчу від думки про них, але я хочу їсти! Істи!

— Дайте устриць! Дайте мені устриць! — виривається з моїх грудей зойк, і я простягаю вперед руки.

— Допоможіть, панове! — чую я в цей час глухий, придушений батьків голос. — Совісно прохати, але — боже мій! — сил нема!

— Дайте устриць! — кричу я, смикаючи батька за фалди.

— А ти хіба їси устриці? Такий маленький! — чую я біля себе сміх.

Перед нами стоять двоє панів в циліндрах і, сміючись, дивляться мені в лиці.

— Ти, хлопчику, їси устриці? Справді? Це цікаво. А як ти їх їси?

Пам'ятаю, чиясь сильна рука тягне мене до освітленого трактиру. За хвилину збирається довкола юрба і дивиться на мене з цікавістю і сміхом. Я сиджу за столом і їм щось слизьке, солоне, що одгонить сирістю й цвіллю. Я їм жадібно, не жуючи, не дивлячись і не питаючи, що я їм. Мені здається, що коли я розплющу очі, то неодмінно побачу близкучі очі, клешні і гострі зуби.

Я раптом починаю жувати щось тверде. Чується хрумтіння.

— Ха-ха! Він мушлі єсть! — сміється юрба.— Дурненький, хіба це можна їсти?

Потім я пригадую страшенну спрагу. Я лежу на своїй постелі і не можу заснути від печії і дивного смаку, що його я почуваю в своєму гарячому роті. Батько мій ходить із кутка в куток і жестикулює руками.

— Я, здається, застудився,— бурмоче він.— Щось таке відчуваю в голові... Ніби сидить у ній хтось... А може, це від того, що я не... той... не ів сьогодні... Я, справді, дивний якийсь, дурний... Бачу, що ці пани платять за устриці десять карбованців, чому б мені не підійти і не попросити в них... позичити? Напевне б дали.

Над ранок я засинаю, і мені сниться жаба з клешнями, що сидить у мушлі і виграє очима. Опівдні прокидаюся від спраги і шукаю очима батька: він усе ще ходить і жестикулює...

КАПІТАНСЬКИЙ МУНДИР

Сонце, сходячи, хмурилося на повітове місто, півні ще тільки потягалися, а тимчасом у шинку дядька Рилкіна були вже одвідувачі. Іх було троє: кравець Меркулов, городовий Жратва і казначейський розсильний Смехунов. Всі троє були напідпитку.

— Не кажи! І не кажи! — говорив Меркулов, тримаючи городового за гудзик. — Чин цивільного відомства, якщо взяти котрого вищого, в кравецькому розумінні завжди втрє носа генералові. Взяти теперечки хоч камергера... Що це за людина? Якого звання? А ти лічи... Чотири аршини сукна найкращого фабрики Прюнделя з синами, гудзики, золотий комір, штани білі з золотим лампасом, всі груди в золоті, на комірі, на рукавах і на хлястиках блиск! Теперечки якщо шити на панів гофмейстерів, шталмейстерів, церемоніймейстерів та інших міністерій... Ти як розумієш? Пам'ятаю ото, шили ми на гофмейстера графа Андрія Семеновича Вонляревського. Мундир — не підходить! Берешся за нього руками, а в жилках пульса — цик! цик! Справжні пани, якщо шиють, то не смій їх турбувати. Зняв мірку і ший, а ходити примірювати та прифасонюватися ніяк неможливо. Якщо ти путящий кравець, то зразу ж по мірці зроби... З дзвіниці стрибни, в чоботи попади — он як! А коло нас був, братіку ти мій, як тепер пам'ятаю, жандармський корпус... Хазяїн наш, Осип Якович, і вибирав з жандармів, котрі підходяще, щоб замовцеві під тулууб підходили, для примірки. Ну, ото саме... вибрали ми, братіку ти мій, для графського мундира одного підходящеого жандармика. Покликали... Надягай, пико,

і почувай! Потіха! Надягнув він, ото саме, мундир теперечки, поглянув на груди — і що ж! Зомлів, знаєш, затремтів, без пам'яті...

— А на справників шили? — спитав Сміхунов.

— Ото ще, велика птиця! В Петербурзі справників тих, як собак нерізаних... Тут перед ними шапку скидають, а там — «набік, чого преш!» Шили ми на панів військових та на осіб перших чотирьох класів. Особи різні бувають... Якщо ти, скажімо, п'ятого класу, то ти — дріб'язок... Приходить через тиждень і все готове — бо, окрім коміра і рукавників, нічого... А якщо котрий четвертого класу, або третього, або, скажімо, другого, тут уже хазяїн всім у зуби, і біжи в жандармський корпус. Шили ми якось, братіку ти мій, на перського консула. Нашили ми йому на грудях та на спині золотих кренделів на півтори тисячі. Думали, що не віддасть; аж ні, заплатив... У Петербурзі навіть у татарів благородство є...

Довго розповідав Меркулов. О дев'ятій годині він, під впливом спогадів, заплакав і почав гірко нарікати на долю, що загнала його в городисько, де повно самих тільки купців та міщан. Городовий одвів уже двох до поліції, розсильний ходив два рази на пошту і до казначейства і знову приходив, а він усе скаржився. Опівдні він стояв перед дячком, бив себе кулаком у груди і нарікав:

— Не бажаю я на хамів шити! Не згоден! У Петербурзі я особисто на барона Шпуцеля і на панів офіцерів шив! Одійди від мене, довгопола кутя, щоб я тебе не бачив своїми очима! Одійди!

— Заноситесь ви високо, Трифоне Пантелеїовичу, — переконував кравця дячок. — Ви хоч і артист у своєму цеху, але бога і релігію не повинні забувати. Арій занісся, наче як ви, і помер ганебною смертю. Ой, помрете й ви.

— І помру! Хай краще помру, ніж сіряки шити!

— Мій анафема тут? — почувся раптом за дверима жіночий голос, і до шинку увійшла дружина Меркулова Аксінія, літня жінка з підсуканими рукавами і перетягнутим животом. — Де він, ідол? — оглянула вона обуреним поглядом відвідувачів. — Іди додому, щоб тебе розірвало, там тебе якийсь офіцер питає.

— Який офіцер? — здивувався Меркулов.

— А біс його знає! Каже, замовляти прийшов.

Меркулов почухав всіма п'ятьма свого великого носа,

що він робив кожного разу, коли хотів виявити надмірне здивування і пробурмотів:

— Блекоти, бабо, об'їлася... П'ятнадцять років не бачив особи благородної і раптом ниньки, у пісний день — офіцер з замовленням! Гм!.. Піти подивитись...

Меркулов вийшов з шинку і, спотикаючись, попленився додому... Жінка не обдурила його. Коло порога своєї хати він побачив капітана Урчаєва, діловода місцевого військового начальника.

— Де це ти шалаєшся? — зустрів його капітан.— Цілу годину чекаю... Можеш мені мундир пошити?

— Ваше благор... Господи! — забурмотів Меркулов, захлинаючись і зриваючи із своєї голови шапку разом із жмутком волосся.— Ваше благородіє! Та хіба вперше мені оце саме? Ах, господи! На барона Шпущеля шив... Едуарда Карловича... пан підпоручик Зембулатов ще й досі мені десять карбованців винен. Ах! Жінко, та дай же його благородію стільчика, побий мене бог... Звеліте мірочку знати, чи дозволите шити на око?

— Ну... Твоє сукно і щоб через тиждень було готове... Скільки візьмеш?

— Эмилюйтесь, ваше благородіє... Що ви,— усміхнувся Меркулов.— Я не купець який-небудь. Ми ж розуміємо, як з панами... Коли на консула перського шили, і то без слів...

Знявши з капітана мірку і провівши його, Меркулов цілу годину стояв посеред хати і з отупінням дивився на жінку. Йому не вірилося...

— Отака ж бо, скажи, будь ласка, оказія! — пробурмітив він нарешті.— Де ж я грошей візьму на сукно? Аксінья, дай-но, братіку ти мій, мені в кредит ті гроши, що за корову виручили!

Аксінья показала йому дулю й плюнула. Трохи згодом вона орудувала кочергою, била на чоловіковій голові горшки, тягала його за бороду, вибігала на вулицю і кричала: «Рятуйте, хто в бога вірує! Убив!..» та ні до чого не привели ці протести. Другого ранку вона лежала в ліжку і ховала від підмайстрів свої синяки, а Меркулов ходив по крамницях і, лаючися з купцями, вибирав підхоже сукно.

Для кравця настала нова ера. Прокидаючись уранці і обводячи мутними очима свій маленький світ, він уже не плював розлючено... А що найдивовижніше, він покинув ходити в шинок і взявся до роботи. Тихо помолившись,

він надівав великі сталальні окуляри, хмурився і священно-дійно розкладав на столі сукно.

Через тиждень мундир був готовий. Випрасувавши його, Меркулов вийшов на вулицю, почепив на тин і взявся чистити; зніме пушинку, відійде на сажень, мружиться довго на мундир і знову зніме пушинку — і отак години зо дві.

— Біда з цими панами! — говорив він прохожим.— Нема вже більше мені змоги, замучився! Освічені, делікатні — піди-но догоди.

Другого дня після чистки Меркулов намастив голову оливовою, причесався, загорнув мундир у новий коленкор і подався до капітана.

— Ніколи мені з тобою, йолопом, розмовляти! — зупиняв він кожного зустрічного.— Хіба не бачиш, що мундир до капітана несү?

Через півгодини він повернувся од капітана.

— З получкою вас, Трифоне Пантелейовичу! — зустріла його Аксінья, широко усміхаючись і засоромившись.

— Ну, і дурна! — відповів її чоловік.— Та хіба справжні пани платять зразу? Це ж не купець який-небудь — узяв та так тобі й вивалив! Дурна...

Два дні Меркулов лежав на печі, не пив, не їв, і віддавався почуттю самозадоволення, точнісінько як Геркулес по завершенні всіх своїх подвигів. На третій день він пішов за грішми.

— Їх благородіє встали? — прошепотів він, впovзаючи в передпокій і звертаючись до денщика.

І діставши негативну відповідь, він став стовпом біля одвірка й почав чекати.

— Жени в шию! Скажи, що в суботу! — почув він після досить довгого очікування капітанове хрипіння.

Те ж саме почув він у суботу, в одну, потім у другу... Цілий місяць ходив він до капітана, висиджував довгі години в передпокій і, замість грошей, діставав запрошення забиратися до біса і прийти в суботу. Та він не журився, не нарікав, а навпаки... Він навіть поповнішав. Йому подобалося довге очікування в передпокій, «жени в шию» звучало в його вухах солодкою мелодією.

— Одразу впізнаеш благородного! — захоплювався він щоразу, повертаючись від капітана додому.— В нас у Пітері всі такі були...

До кінця днів своїх погодився б Меркулов ходити до

капітана й чекати в передпокої, якби не Аксінья, що вимагала назад гроші, виручені за корову.

— Приніс гроші? — зустрічала вона його кожного разу.— Ні? Що ж ти зо мною робиш, пес лютий? Га?.. Митько, де кочерга?

Одного разу під вечір Меркулов ішов з ринку і ніс на спині мішок з вугіллям. За ним поспішала Аксінья.

— Буде вже тобі дома на горіхи! Зажди! — бурмотіла вона, думаючи про гроші, виручені за корову.

Раптом Меркулов спинився, як укопаний, і радісно скрикнув. З трактиру «Веселощі», повз який вони йшли, прожогом вибіг якийсь пан у циліндрі, з червоним обличчям і п'яними очима. За ним гнався капітан Урчаєв з кием у руці, без шапки, розхристаний, розкуйовджений. Новий мундир його був весь у крейді, один погон дивився кудись убік.

— Я примушу тебе грati, шuler! — кричав капітан, несамовито махаючи кием і витираючи з лоба піт.— Я навчу тебе, протобестія, як грati з порядними людьми!

— Подивись-но, дурна! — зашепотів Меркулов, штовхаючи жінку під лікоть і хихикаючи.— Зразу видно благородного. Купець, коли щось пошиє на своє мужицьке рило, то й зносу нема, років з десять тягає, а цей уже пошарпав мундир! Хоч новий ший!

— Піди попроси в нього грошей! — сказала Аксінья.— Піди!

— Та що ти, дурна! На вулиці? Ні-ні...

Як не опирався Меркулов, але жінка примусила його підійти до розлюченого капітана і заговорити про гроші.

— Геть! — відповів йому капітан.— Ти мені набрид.

— Я, ваше благородіє, розумію... Я нічого... та жінка... нерозумне створіння... Самі знаєте, який розум у голові в іхнього бабського звання...

— Ти мені набрид, кажуть тобі! — заревів капітан, витрішивши на нього п'яні, каламутні очі.— Геть!

— Розумію, ваше благородіє! Але я щодо баби, бо звольте знати, гроші оті коров'ячі... Батюшці Іуді корову продали...

— А-а-а... ти ще розмовляєш, тля!

Капітан розмахнувся і — трах! З спини Меркулова посипалося вугілля, з очей — іскри, з рук випала шапка... Аксінья обімліла. З хвилину стояла вона нерухомо, як Лотова дружина, обернена на соляний стовп, потім зайшла

вперед і боязко глянула чоловікові в обличчя... На її великий подив, на обличчі Меркулова плавала блаженна усмішка, на усміхнених очах блищали сліози...

— Зразу видно справжніх панів! — бурмотів він.— Люди делікатні, освічені... Точнісінько, бувало... по самому цьому місці коли носив шубу до барона Шпуцеля, Едуарда Карловича... Розмахнулись і — трах! І пан підпоручик Зембулатов теж... Прийшов до них, а вони скочили і щосили... Ех, минув, жінко, мій час! Не розумієш ти нічого! Минув мій час!

Меркулов махнув рукою і, зібравши вугілля, поплentався додому.

1885

У БАНІ

I

— Гей ти, фігуро! — крикнув товстий, білотілий пан, побачивши серед туману високого й худого чоловіка з ріденькою борідкою та з великим мідним хрестом на грудях.— Піddай-но пари!

— Я, ваше високородіє, не банщик, я цирульник. Не мое діло пару піddавати. Чи не скажете, з ласки вашої, кровососні баночки поставити?

Товстий пан погладив себе по багрових стегнах, подумав і сказав:

— Банки? А що ж, постав. Поспішати мені нікуди.

Цирульник збігав у передбанник за інструментом, і за якихось п'ять хвилин на грудях та спині в товстого пана вже темніло десять банок.

— Я вас пам'ятаю, ваше благородіє,— почав цирульник, ставлячи одинадцяту банку.— Ви в нас у ту суботу зволили банитися, і тоді-таки я ще вам мозолі зрізував. Я цирульник Михайло. Пам'ятаєте? Тоді ж ішо зволили ви розпитувати мене про дівчат на відданні.

— Ага... То як же?

— Та воно... Говію я тепер, і гріх мені осуджувати, ваше благородіє, але не можу не висловити вам по совісті. Нехай мене бог простить за осуди мої, але відданіця тепер повелася все непутяща, нерозумна... Колись бувало відданіця хотіла вийти за чоловіка, котрий статечний, строгий, при капіталі, котрий усе обмислити може, за релігію пам'ятає, а теперішня ласиться на освіченість. Ти ій давай

освіченого, а пана чиновника, чи кого там з купецтва і не показуй — засміє! Освіченість усяка буває... Інший освічений, звісно, до високого чину дослужиться, а другий весь вік у писарчухах просидить, поховати ні за що. Чи ж мало іх теперички таких? До нас сюди ходить один... освічений. Із телеграфістів... До всього дійшов, депеші видумувати може, а без мила миється. Дивитися жаль!

— Бідний, та чесний! — докотився з верхньої поліці хрипкий бас.— Такими людьми пишатися треба. Освіченість, поєднана з бідністю, свідчить про високі якості душі. Невіглас!

Михайло скоса подивився на верхню поліцію... Там сидів б'ючи себе по животі вінком, худий чоловік з кістлявими виступами по всьому тілу, що складався, здавалось, із самої тільки шкіри та з ребер. Обличчя його не було видно, бо все воно було покрите довгим волоссям, що звішувалось донизу. Видно було тільки двоє повних злоби та зневаги очей, що вп'ялися в Михайла.

— Із цих самих... із довговолосих! — моргнув оком Михайло.— З ідеями... Страх, скільки розплодилось тепереньки такого народу! Не переловиш усіх... Ач, патли розпустив, шкилет! Всяка християнська розмова йому противна, все одно як нечистому ладан. За освіченість вступився! Таких от і любить теперішня відданіця. Саме от таких, ваше високородіє! Хіба ж не гидко? Кличе мене восени до себе одна священикова дочка.— «Знайди, каже, мені, Мішель»,—мене по домах Мішелем звати, бо я дам завиваю,— «знайди, каже, мені, Мішель, жениха, щоб був із письменників». А в мене, на її щастя, був такий... Ходив він у трактир до Порфирія Ємельяновича та все лякав у газетах пропечатати. Підійде до нього слуга про гроши за горілку нагадати, а він зараз в ухо... «Як? З мене гроши? Та знаєш ти, хто я такий? Та знаєш ти, що я можу в газетах пропечатати, що ти душу загубив?» Миршавий такий, обідраний. Звабив я його попівськими грішми, показав панянки портрет і завів-таки. Костюмчик йому на прокат дістав... Не сподобався панянці! «Меланхолії, каже, на лиці мало». І сама не знає, якого їй дідька лисого треба.

— Це наклеп на пресу! — почувся хрипкий бас із тієї самої поліці.— Погань!

— Тобто я погань? Гм!.. Маєте щастя, пане, що я на цім тижні говію, а то б я вам за «погань» сказав би слово... Ви, значить, теж із письменників?

— Я хоч і не письменник, але не смій говорити про те, чого не розумієш. Многі були в Росії письменники і корисні для неї. Вони просвітили землю і за те саме повинні ми не із зневагою ставитися до них, а з честю. Говорю я про письменників як світських, так і про духовних.

— Духовні особи не стануть такими речами займатися!

— Тобі, невігласе, не зрозуміти! Димитрій Ростовський, Іннокентій Херсонський, Філарет Московський та прочі інші святителі церкви творіннями своїми доволі сприяли освіті.

Михайло глянув скоса на свого супротивника, покрутив головою й кахикнув.

— Ну, це вже ви щось теє, пане... — пробурмотів він, почухавши потилицю. — Щось умственне... Недурно на вас і волосся таке. Недурно! Ми все це дуже добре тямимо і зараз вам покажемо, який ви є чоловік. Нехай, ваше благородіє, баночки на вас постоять, а я зараз... Збігаю тільки...

Михайло, підсмикуючи на ходу мокрі штані та голосно чалапаючи босими ногами, вийшов у передбанник.

— Зараз вийде з бані довговолосий, — звернувся він до парубійка, що стояв за прилавком та продавав мило, — то ти той... Наглядай за ним. Народ баламутить... З ідеями... По Назара Захаровича збігати б...

— Ти скажи хлопчакам.

— Зараз вийде сюди довговолосий, — зашепотів Михайло, звертаючись до хлопчаків, що стояли біля одежі. — Народ баламутить. Наглядайте за ним та збігайте до хазяйки, щоб по Назара Захаровича послали — протокола списати. Слова усякі промовляє... З ідеями.

— Який же це довговолосий? — стривожились хлопчаки. — Тут ніхто з таких не роздягався. Усіх роздягалося шестero. Тут ось два татарини, тут пан роздягся, тут із купців двоє, тут диякон... а більше нікого... Ти, видно, отця диякона за довговолосого маєш?

— Таке вигадаєте, чорти! Знаю, що кажу!

Михайло подивився на дияконове вбраниння, поторкав рукою ряску й знізвав плечима... На обличчі його розлилося повне нерозуміння.

— А який він із себе?

— Худенький такий, білобрисенький... Борідка маленька... Все кашляє.

— Гм!.. — пробурмотів Михайло. — Гм!.. Це я, виходить, духовну особу обляявл... Комісія отця Денисія! Ой гріх же! Ой гріх! А я ж говію, братіки! Як я тепер сповідатися буду, коли я духовну особу образив? Господи, прости мене, грішного. Піду перепрошуват...

Михайло почухав потиличкою і, зробивши сумне обличчя, подався в баню. Отця диякона на верхній полиці вже не було. Він стояв нанизу біля кранів і, широко розставивши ноги, наливав собі в ряжку води.

— Отче дияконе! — звернувся донього Михайло плаливим голосом. — Простіть мене, Христа ради, окаянного!

— За що таке?

• Михайло тяжко зітхнув і вклонився дияконові в ноги.

— За те, що я подумав, що в вас у голові єсть ідеї!

II

— Дивуюсь я, як це ваша дочка, при всій своїй красі та невинній поведінці, не вийшла досі заміж, — сказав Никодим Єгорович Потичкін, злазячи на верхню полицю.

Никодим Єгорович був голий, як і кожна гола людина, але на його лисій голові був кашкет. Боячись приливу до голови та апоплексичного удару, він завжди парився в кашкеті. Його співбесідник, Макар Тарасович Пешкін, маленький дідок із тонкими синіми ніжками, у відповідь на його питання знизав плечима й сказав:

— А через те вона не вийшла, що характером мене бог зобидив. Плохий я та тихий дуже, Никодиме Єгоровичу, а теперечки тихістю нічого не вдієш. Жених теперечки лютий, — з ним і обходитись треба відповідно.

— Тобто, як же лютий? З якого ви це боку?

— Розбещений жених... З ним як треба? Строгість потрібна, Никодиме Єгоровичу. Маніжитись із ним не випадає, Никодиме Єгоровичу. До мирового, в мордяку, по городовика послати — от як треба. Негодящий народ. Нікчемний народ.

Приятелі полягали поруч на верхній полиці і запрацювали вініками.

— Нікчемний... — казав далі Макар Тарасович. — Натерпівся я од них, каналій. Був би я характером солідніший трохи, моя Даша давно б уже заміж вийшла та діток би родила. Таке-то... Старих дівок тепер серед жіноцької

статі, пане мій, коли на правду пішлося, половина на половину, п'ятдесят процентів. І вважайте, Никодиме Єгоровичу, кожна з отих самих дівок за молодих літ женихів мала. А через що, спітайте, не вийшла? З якої причини? А через те, що вдергати його, жениха отого, родителі не змогли, дали йому викрутитись.

— Це таки правда.

— Мужчина тепер розбещений, дурноголовий, вільно-дум. Любить він, щоб то все на дурничку та з вигодою. Задаром він тобі й кроку не ступить. Ти йому приемність, а він з тебе таки гроші править. Ну, й жениться так само не без думок. Оженюся, мовляв, так грошики загребу. Це б іще нічого, де наше не пропадало,— іж, жери, бери мої гроші, тільки женися на моїй дитині, зроби таку ласку, а буває, що й з грошима наплачешся, натерпишся горя гіркого. Інший сватається-сватається, а зайдав по саме тпру, під вінець, то й круть назад, іншу йде сватати. Женихом добре бути, самий смак. І нагодують його, і напоять, і грошай у позику дадуть,— чим не життя? Ну, і корчить із себе жениха аж до старості літ, поки смерть — і жениніться йому не треба. І лисий уже, як макогін, і сивий увесь, і коліна гнутться, а він усе жених. А то буває, що не женяться котрі через дурість... Дурний чоловік сам не зна, чого йому треба, ну, й перебирає: те йому не до вподоби, друге не до ладу. Ходить-ходить, сватається-сватається, а тоді раптом, ні сіло ні впало: — «Не можу, каже, і не бажаю». Та от, взяти для прикладу хоч пана Катавасова, першого Дашиного жениха. Учитель гімназії, титуллярний теж радник... Науки всі вивчив, по-французькому, по-німецькому... математик, а придивись гарненько, йолоп виходить, дурний чоловік — та й годі. Ви спіте, Никодиме Єгоровичу?

— Ні, чого б то? Це я очі заплюшив від задоволення.

— Ну, от... Почав він коло моєї Даши ходити. А треба вам знати, Даши тоді й двадцять годочків ще не було. Така була дівиця, що просто всім на диво. Фінік! Повнота, формалістика в тілі та інше. Статський радник Ціщеронов-Гравіанський — у духовному відомстві служить — на колінах повзав, щоб до нього за гувернантку пішла — не схотіла! Почав Катавасов до нас ходити. Ходить щодня і до півночі сидить, усе з нею про всякі там науки та фізики... Книжки їй носить, музику її слухає... Все більше на книжки налягає. А Даша моя сама вчена, книж-

ки їй і зовсім не потрібні, пусте воно діло, а він — те прочитай, друге прочитай; набрид до смерті. Полюбив, бачу, її. І вона, видно, нічого.— «Не до вподоби, каже, він мені за те, що він, татусю, не військовий». Не військовий, а все-таки нічого собі. Чин є, благородний, ситий, непитущий — чого ж тут іще? Посватався. Благословили. Про придане не спитав навіть. Нічичирк... Мовби не чоловік він, а дух безтіесний, і без приданого може. Призначили й день, коли до вінця. І що б ви думали? Га? За три дні перед весіллям приходить до мене в крамницю цей самий Ката vasov. Очі червоні, обличчя бліде, мовби з ляку, увесь дрижить. Що таке? — «Вибачайте, каже, Макаре Тарасовичу, але я женитись на Дар'ї Макарівні не можу. Я, каже, помилувся. Я, каже, до уваги взявши молодість її квітучу та наївність, думав знайти в ній ґрунт, так би мовити, свіжість, каже, душевну, а вона вже встигла набути нахилів, каже. Схильна вона, каже, до марного блиску, не знає праці, з молоком матерним всмоктала...» І не пригадаю, що вона там всмоктала... Говорить, а сам плаче. А я? Я, пане мій, вилаявся тільки, відпустив його. І до мирового не ходив, і начальству на нього скарги не подав, і по місту сорому не наробив. Коли б пішов я був до мирового, так либо нь налякався б таки сорому, оженився б. Начальство не подивилося б либо нь, що вона там всмоктала. Коли збаламутив дівку, то й женись. Купець, он, Клякін — чули? — дарма, що мужик, а диви-но ти, яку штукерію тее-то... У нього жених теж був зноровився, у приданому помітив щось буцімто не те, так він, Клякін отой, завів його в комірчину, заперся, вийняв, знаєте, з кишені великий револьвер, з кулями, набитий, як повинно бути, та й каже: «Побожись, каже, перед образом, що оженишся, а то, каже, зразу вб'ю, падлюко ти така. Зразу!» Побожився й оженився голубчик. От бачите. А я б так не міг. І битися навіть не того... Побачив мою Дашу чиновник консисторський, хохол Брюзденко. Теж із духовного відомства. Побачив і закохався. Ходить за нею, червоний, як рак, бурмоче всякі слова, і з рота у нього пашить полум'я. Вдень у нас сидить, а вночі попід вікнами ходить. І Даша його полюбила. Очі його хохлацькі їй сподобались. У них, каже, вогонь і чорна ніч. Ходив-ходив хохол і посватався. Даша, можна сказати, захоплена і щаслива, згоду свою дала.— «Я, каже, татусю, розумію, не військовий це, та все ж із духовного відомства, а це все

одно, що інтенданство, і через те я його дуже люблю». Дівиця, а теж, диви, розбирається нині: інтенданство! Оглянув хохол придане, поторгувався зо мною і тільки носом покрутив — на все згоден, аби тільки весілля мерщій; але того самого дня, як заручини мали бути, подивився на гостей, та як схопиться за голову: «Ой, людоньки, каже, скільки у них рідні! Не згоден! Не можу! Не бажаю!» I пішов, і пішов... Я вже і так, і сяк... Чи ти, кажу, ваше високородіє, з глузду з'їхав, чи що? Адже більше честі, коли рідні багато! Не дає згоди! Взяв шапку та тільки його й бачили.

Був і такий випадок. Посватав мою Дашу лісничий Аляляєв. Полюбив її за розум і поведінку... Ну, й Даша його полюбила. Вдача його поміркована була її до вподоби. Людина була з нового й справді хороша, благородна. Посватався і все, такечки, не хапаючись. Придане все до ниточки обдивився, всі скрині перетрусив. Матр'ону виляяв за те, що салопа од молі не вберегла. I мені реестрик свого майна приставив. Благородний чоловік, гріх про нового що лихе сказати. Подобався він мені, призналася, надзвичайно. Торгувався він зо мною два місяці. Я йому вісім тисяч даю, а він править вісім з половиною. Торгувались-торгувались; сядемо бувало чай пити, вип'ємо по п'ятнадцять склянок, і все торгуємось. Я йому двісті накинув — не хоче! Так і розійшлися за триста карбованців. Ішов бідний і плакав... Дуже вже любив Дашу! Ляло тепер себе, грішний чоловік, істинно лаю. Що було б віддать йому триста, а чи настрахати, на все місто сорому наропити, а чи завести б у темну кімнату та в мордяку. Прогадав я, бачу тепер, що прогадав, дурня звалив. Нічого не вдієш, Никодиме Єгоровичу: характер у мене тихий!

— Плохі дуже. Це так. Ну, я піду, пора... Голова тяжка стала...

Никодим Єгорович наостанку вдарив себе віником і спустився наниз. Макар Тарасович зітхнув і ще старанише замахав віником.

КОНЯЧЕ ПРІЗВИЩЕ

У відставного генерал-майора Булдєєва розболілися зуби. Він полоскав рота горілкою, коньяком, прикладав до болючого зуба тютюновий кіптель, опій, скіпидар, гас, мазтив щоку йодом, в ухах у нього була вата, намочена в спирті, але все це або не допомагало, або викликало нудоту. Приїздив лікар. Він поколупав у зубі, приписав хіни, але це не допомогло. На пропозицію вирвати болючий зуб генерал одповів відмовою. Всі домашні,— дружина, діти, слуги, навіть кухарчук Петька пропонували кожний свої ліки. Між іншим, і прикажчик Булдєєва Іван Овсійович прийшов до нього й порадив полікуватися замовою.

— Тут, у нашому повіті, ваше превосходительство,— сказав він,— літ десять тому служив акцизний, Яків Васильович. Замовляв зуби — перший сорт. Було одвернетися до вікна, пошепче, поплює і як рукою! Силу йому таку дано...

— Де ж він тепер?

— А після того, як його з акцизних звільнили, в Саратові в теці живе. Тепер тільки зубами й годується. Коли в котрої людини заболить зуб, то й ідути до нього, допомагає. Тамтешніх саратовських удома в себе лікує, а котрі єсть з інших міст, то по телеграфу. Надішліть йому, ваше превосходительство, депешу, що, мовляв, так і так... у раба божого Олексія зуби болять, прошу вилікувати. А гроши за лікування поштою надішлете.

— Дурниці! Шарлатанство!

— А ви спробуйте, ваше превосходительство: До горілки дуже охочий, живе не з дружиною, а з німкеною, лайливець, але, можна сказати, чудодійна людина!

— Надішли, Альошо! — почала благати генеральша.— Ти от не віриш у замови, а я на собі пересвідчилася. Хоча ти й не віриш, а чому не надіслати? Руки ж од цього не повідпадають.

— Ну, гаразд,— погодився Булдєєв.— Тут не тільки до акцизного, і до чорта депешу пошлеш. Ох! Сили моєї нема! Ну, де твій акцизний живе? Як до нього писати?

Генерал сів за стіл і взяв перо в руки.

— Його в Саратові кожний собака знає,— сказав прикажчик.— Звольте писати, ваше превосходительство, в місто Саратов, значить... Його благородію панові Якову Васильовичу... Васильовичу...

— Ну?

— Васильовичу... Якову Васильовичу... а на прізвище... А прізвище я от і забув! Васильовичу... Чорт! Як же його на прізвище? Допіру, як сюди йшов, пам'ятає... Страйвайте...

Іван Овсійович підвів очі до стелі й заворував губами. Булдєєв і генеральша нетерпляче чекали.

— Ну, що ж? Швидше думай!

— Зараз... Васильовичу... Якову Васильовичу... Забув! Таке ще немудряще прізвище... ніби якесь коняче... Кобилін? Ні, не Кобилін. Страйвайте... Жеребцов хіба? Ні, і не Жеребцов. Пам'ятаю, прізвище коняче, а яке — із голови вибило...

— Жереб'ятников?

— Ні, ні. Страйвайте... Кобиліцин... Кобилятников... Кобельзов...

— Це вже собаче, а не коняче. Жеребчиков?

— Ні, і не Жеребчиков... Лошадінін... Лошаков... Жеребкін... Все не те!

— Ну, то як же я йому писатиму? Ти подумай!

— Хвилинку. Лошадкін... Кобилкін... Корінний...

— Корінников? — запитала генеральша.

— Ні, ні. Пристяжкін... Ні, не те! Забув!

— Так чого ж ти, чорти б тебе взяли, з порадами лізеш, коли забув? — розгнівався генерал.— Геть звідси!

Іван Овсійович не поспішаючи вийшов, а генерал ухопив себе за щоку й заходив по кімнатах.

— Ой, батечку! — кричав він.— Ой, матінко! Ой, світу білого не бачу!

Прикажчик вийшов у садок і, звівши до неба очі, почав пригадувати прізвище акцизного.

— Жеребчиков... Жеребковський... Жеребенко... Ні, не те! Лошадинський... Лошадевич... Жеребкович... Кобилянський...

Трохи згодом його покликали до панів.

— Пригадав? — спитав генерал.

— Ні, не пригадав, ваше превосходительство.

— Може, Конявський? Лошадников? Ні?

I в домі всі навпередбій почали вигадувати прізвища. Перебрали всі віки, статі й породи коней, пригадали гриву, копита, збрюю... В домі, в садку, в людській, в кухні люди ходили з кутка в куток і, чухаючи лоби, шукали прізвище...

Прикажчика весь час кликали в горниці.

— Табунов? — питалися в нього.— Копитін? — Жеребовський?

— Ні, не так,— одповідав Іван Овсійович і, звівши дотори очі, думав далі вголос,— Коненко... Конченко... Жеребєєв... Кобилєєв...

— Тату! — кричали з дитячої.— Тройкін! Уздечкін!

Збудоражилася вся садиба. Нетерплячий, замучений генерал пообіцяв дати п'ять карбованців тому, хто пригадає справжнє прізвище, і за Іваном Овсійовичем почали ходити цілими юрбами...

— Гнедов! — говорили йому.— Рисистий! Лошадицький!

Але настав вечір, а прізвища ще не було знайдено. Так і спати полягали, не пославши телеграми.

Генерал не спав цілу ніч, ходив із кутка в куток і стогнав... О третій годині ранку він вийшов із дому і постукав у вікно до прикажчика.

— Чи не Меринов? — спитав він плачливим голосом.

— Ні, не Меринов, ваше превосходительство,— відповів Іван Овсійович і винувато зітхнув.

— Та, може, прізвище не коняче, а якесь інше?

— Істинне слово, ваше превосходительство, коняче...

Це я дуже добре пам'ятаю.

— Ну ѿ який ти, братіку, безпам'ятний... Для мене тепер це прізвище дорожче, здається, за все на світі. Замучився!

Вранці генерал знову послав по лікаря.

— Хай рве! — вирішив він.— Нема більше сили терпіти...

Приїхав лікар і вирвав болючий зуб. Біль ущух одразу ж, і генерал заспокоївся. Зробивши свою справу і ді-

ставши, що слід, за труди, лікар сів у бричку і поїхав додому. За ворітами в полі він зустрів Івана Овсійовича... Прикажчик стояв при дорозі і, дивлячись уважно собі під ноги, про щось думав. Судячи із зморщок на його лобі і з виразу очей, думки в нього були напружені, нестерпні...

— Буланов... Черезідельников... — бурмотів він.— Засупонін... Лошадський...

— Іване Овсійовичу! — звернувся до нього лікар.— Чи не можу я, голубе, купити у вас чвертей із п'ять вівса? Мені продають наші мужички овес, та дуже вже поганий...

Іван Овсійович тупо глянув на лікаря, якось дико посміхнувся і, не сказавши у відповідь і слова, сплеснув руками і помчав у садибу так швидко, ніби за ним гнається скажений собака.

— Пригадав, ваше превосходительство! — закричав він радісно, не своїм голосом, влітаючи в кабінет до генерала.— Пригадав, дай бог здоров'я лікареві! Овсов! Овсов прізвище акцізного! Овсов, ваше превосходительство! Надсилайте депешу Овсову!

— Ось тобі! — сказав генерал з презирством і скрутівши під самий ніс дві дулі.— Не треба мені тепер твого конячого прізвища! Ось тобі!

Є Г Е Р

Пекучий і задушний полудень. На небі ні хмаринки... Спала сонцем трава дивиться сумно, безнадійно: хоч і буде дощ, але вже не зеленіти їй... Ліс стоїть мовчки, нерухомо, ніби вдивляється кудись своїми верхівками або чекає чогось.

Краєм просіки, ліниво, перевалюючись, чвалає високий, вузькоплечий чоловік років сорока, в червоній сорочці, латаних, панських штанях і у великих чоботях. Плететься він дорогою. Праворуч зеленіє просіка, ліворуч, до самого обрію, тягнеться золотисте море достиглого жита... Він червоний і спіtnій. На його гарній білявій голові хвацько сидить білий картузик з прямим, жокейським козирком, очевидно, подарунок від щедрот якогось панича. Через плече перекинутий ягдаш, в якому лежить зім'ятий півень-тетерев. Чоловік тримає в руках двостволку із зведенimi курками і мружить очі на свого старого, худого пса, який біжить попереду і обнюхує чагарник. Навколо тихо, ні звука... Усе живе поховалося від спеки.

— Єгоре Власовичу! — чує раптом мисливець тихий голос.

Він здригається і, оглядівшись, хмуриТЬ брови. Білянього, ніби із землі вирісши, стоїть блідо лиця жінка років тридцяти, з серпом у руці. Вона намагається зазирнути йому в обличчя і соромливо усміхається.

— А, це ти, Пелаге! — каже мисливець, зупиняючись і помалу спускаючи курки.— Гм!.. Як же це ти сюди потрапила?

— Тут з нашого села жінки працюЮТЬ, так от і я з ними... В робітницях, Єгоре Власовичу.

— Так...—мимрить Єгор Власович і повільно йде далі. Пелагея за ним. Проходять мовчки кроків з двадцять.

— Давно вже я вас не бачила, Єгоре Власовичу...— каже Пелагея, ніжно дивлячись, як рухаються плечі й лопатки мисливця.— Як заходили ви на великдень у нашу хату води напитися, так з того часу вас і не бачили... На великдень на хвилинку зайшли, та й то бозна як... у п'яному вигляді... Полаяли, побили й пішли... Вже я чекала, чекала... очі всі видивила, вас чекаючи... Ех, Єгоре Власовичу, Єгоре Власовичу! Хоч би разок зайшли!

— Що ж мені ото в тебе робити?

— Воно, звичайно, робити нема чого, та так... все ж таки хазяйство... Подивитися, як і що... Ви хазяїн... Ач, тетерочку підстрелили, Єгоре Власовичу! Та ви б сіли, відпочили...

Говорячи все це, Пелагея сміється, як дурненька, і позирає знизу на обличчя Єгора... Від обличчя її так і пашить щастям...

— Посидіти? Гаразд...— говорить байдужим тоном Єгор і вибирає містечко між двома ростучими ялинками.— Що ж ти стоїш? Сідай і ти!

Пелагея сідає віддалік на пригріві і, соромлячись своєї радості, затуляє рукою усміхнений рот. Хвилини дві минають у мовчанні.

— Хоч би разочек зайшли,— каже тихо Пелагея.

— Чого? — зітхає Єгор, знімаючи свій картузик і витираючи рукавом червоний лоб.— Немає ніякої потреби. Зайти на годину-другу — тяганина сама, тільки тебе збаламутиш, а постійно жити в селі — душа не терпить... Сама знаєш, людина я балувана... Мені щоб і ліжко було, і чай добрий, і розмови делікатні... щоб усі ступені мені були, а в тебе там, на селі, біdnість, кіптява... Я й дня не виживу. Коли б указ такий, скажімо, вийшов, щоб безпремінно мені в тебе жити, то я б або хату спалив, або руки б на себе наклав. Эмалку в мені це баловство сидить, нічого не вдієш.

— Теперечки ви де живете?

— У пана, Дмитра Івановича, мисливцем. Для його столу дичину доставляю, а більше так... для приємності мене держить.

— Не статечна ваша справа, Єгоре Власовичу... Для людей це баловство, а у вас воно немовби як і ремесло... заняття справжнє...

— Не розумієш ти, дурна,— говорить Єгор, мрійно дивлячись на небо.— Ти зроду не розуміла і вік тобі не зрозуміти, що я за людина. По-твоєму, я навіжена, заблудла людина, а котрий розуміє, для того я щонайкращий стрілець у всьому повіті. Пани це відчувають і навіть у журналі про мене друкували. Жодна людина не зрівняється зі мною в мисливській справі... А що я вашим сільським заняттям гребую, так це не через баловство, не з гордощів. З самого дитинства, знаєш, я окрім рушниці й собак ніякого заняття не знав. Рушницю відберуть, я за вудочку, вудочку відберуть, я руками промишляю. Ну, і кіньми баришував, по ярмарках ганяв, коли гроші водилися, ти ж сама знаєш, що як записався який мужик в мисливці або в конярі, то прощай соха. Коли сяде в людину вільний дух, то нічим його не виколупаеш. Так само як який пан піде в актери або по інших яких витівках, то не бути йому ні в чиновниках, ні в поміщиках. Ти баба, не розумієш, а це розуміти треба.

— Я розумію, Єгоре Власовичу.

— Виходить, не розумієш, коли плакати збираєшся...

— Я... я не плачу...— говорить Пелагея, одвертаючись.— Гріх, Єгоре Власовичу! Хоч би деньок зі мною, нещасною, пожили. Вже дванадцять років, як я за вас вийшла, а... а проміж нас ні разу любові не було!.. Я... я не плачу...

— Любові...— бурмоче Єгор, почісуючи руку.— Ніякої любові не може бути. Сама тільки слава, що ми чоловік і жінка, а хіба це так і є? Я для тебе єсть дика людина, ти для мене проста баба, не тумяща. Хіба ж ми пара? Я вільний, балуваний, гуляцький, а ти наймичка, лапотниця, в бруді живеш, спини не розгинаєш. Про себе я так розумію, що я по мисливській справі перша людина, а ти з жалем на мене дивишся... Де ж тут пара?

— Адже ж вінчані, Єгоре Власовичу! — склипує Пелагея.

— Не по волі вінчані... Хіба забула? Графові Сергію Павловичу дякуй... і собі. Граф із заздрошів, що я краще за нього стріляю, місяць цілий вином мене споював, а п'яногого не то що перевінчать лише, а й в іншу віру навернути можна. Взяв і, щоб помститися, п'яного з тобою одружив... Єгеря з скотаркою! Ти бачила, що я п'яний, навіщо виходила? Не кріпачка ж, могла супротив піти! Воно, звісно, скотарці щастя за єгеря вийти, та ж треба розум мати. Ну, ось тепер і мучся, плач. Графу смішки, а ти плач... бийся об стіну...

Настає мовчання. Над просікою пролітають три дикі качки. Єгор дивиться на них і проводжає їх очима доти, поки вони, перетворившись на три ледве помітні цяточки, не опускаються далеко за лісом.

— Чим живеш? — питає він, переводячи очі з качок на Пелагею.

— Теперечки на роботу ходжу, а взимку дитятко з виховного будинку беру, годую соскою. Півтора карбованці в місяць дають.

— Так...

Знову мовчання. З вижатої смуги лине тиха пісня, яка обривається на самому початку. Жарко співати...

— Кажуть, що ви Килині нову хату поставили,— говорить Пелагея.

Єгор мовчить.

— Виходить, вона вам до серця...

— Щастя вже твоє таке, доля! — говорить мисливець, потягаючись.— Терпи, сирота. Одначе прощавай, забала-кався... На вечір мені в Болтово встигнути треба...

Єгор підводиться, потягається, перекидає рушницею через плече. Пелагея встає.

— А коли ж на село прийдете? — питає вона тихо.

— Нема чого. Тверезий ніколи не прийду, а від п'яного тобі мало користі. Злостюсь я п'яний... Прощавай!

— Прощавайте, Єгоре Власовичу...

Єгор надіває картуз на потилицю і, цмокнувши собаці, прямує далі. Пелагея стоїть на місці й дивиться йому вслід... Вона бачить, як рухаються його лопатки, бачить молодецьку потилицю, лініву, недбалу ходу, і очі її наповнюються сумом і ніжною ласкою... Погляд її бігає по худій, високій постаті чоловіка і пестить, голубить його... Він, ніби відчуваючи цей погляд, зупиняється й оглядається... Мовчить він, але по його обличчю, по піднятих трохи плачах Пелагеї видно, що він хоче їй сказати щось. Вона боязно підходить до нього і дивиться на нього благаючими очима.

— На, ось тобі! — каже він, одвертаючись.

Він подає їй потертій карбованець і швидко відходить.

— Прощайте, Єгоре Власовичу! — каже вона, машинально беручи карбованець.

Він іде дорогою, прямою, як витягнутий ремінь, дорогою... Вона, бліда, нерухома, як статуя, стоїть і лісвить поглядом кожний його крок. Та ось червоний колір його

сорочки зливається з темним кольором штанів, кроків не видно, собаку не відрізниш від чобіт. Видно тільки самий картузик, але... раптом Єгор круто повертає праворуч, у просіку, і картузик зникає в зелені.

— Прощавайте, Єгоре Власовичу! — шепоче Пелагея і підводиться навшпиньки, щоб хоч ще раз побачити білий картузик.

1885

ЗЛОВМИСНИК

Перед судовим слідчим стоїть маленький надзвичайно худий чоловічок у пістрювій сорочці і латаних штанах. Його обросле волоссям і поїдене ряботинням обличчя та очі, що їх ледве видно з-за густих, навислих брів, мають вираз похмурої суворості. На голові ціла шапка давно вже нечесаного, покошланого волосся, що надає йому ще більшої, павучої суворості. Він босий.

— Денис Григор'єв! — починає слідчий. — Підійди ближче і відповідай на мої запитання. Сьомого числа цього липня залізничний сторож Іван Семенович Акінфов, проходячи вранці колією, на 141-й версті, застав тебе за відкручуванням гайки, якою рейки прикріпляються до шпал. Ось вона, ця гайка!.. З цією самою гайкою він і затримав тебе. Чи так воно було?

— Га?

— Чи так усе це було, як каже Акінфов?

— Звісно, було.

— Гаразд; ну, а для чого ти одкручував гайку?

— Га?

— Ти це своє «га» кинь, а відповідай на запитання: для чого ти одкручував гайку?

— Коли б не потрібна була, не одкручував би,— хріпити Денис, скоса дивлячись на стелю.

— Для чого ж тобі потрібна була ця гайка?

— Гайка б то? Ми з гайок грузила робимо...

— Хто це — ми?

— Ми, люди... Климівські мужики, тобто.

— Послухай, братіку, не прикидайся ти мені йолопом, а кажи до діла. Нічого тут про грузила брехати!

— Зроду не брехав, а тут брешу... — бурмоче Денис, кліпаючи очима. — Та хіба, ваше благородіє, можна без грузила? Якщо ти живця чи виповзня на гачок надіваєш, то хіба ж він піде на дно без грузила? Брешу... — усміхається Денис. — На дідька він, живець отой, якщо поверх води плаватиме! Окунь, щука, минь завжди при дні бере, а котра якщо вгорі плаває, то ту хіба тільки шилішпер скопить, та й рідко... В нашій річці не живе шилішпер... Ця риба простір любить.

— Для чого ти мені про шилішпера розказуєш?

— Га? Таж самі ви питаете! У нас і пани так ловлять. Найостанніший хлопчисько не буде тобі без грузила ловити. Звичайно, котрий нетяму~~чий~~, ну, той і без грузила піде ловити. Дурневі закону не писано...

— То ти кажеш, що ти відкрутив цю гайку на те, щоб зробити з неї грузило?

— А то нашо? Не в бабки ж грatisя?

— Ale на грузило міг ти взяти свинець, кулю... цвяшок який-небудь.

— Свинцю на дорозі не знайдеш, купити треба, а цвяшок для грузила не придатний. Кращого за гайку і не знайти... I важка, і діра е.

— Дурнем яким прикидається! Наче вчора народився або з неба впав. Хіба ти не розумієш, дурна голово, до чого призводить те відкручування? Якби не дивився сторож, то поїзд міг би зійти з рейок, людей би побило! Ти людей убив би!

— Борони боже, ваше благородіє! Навіщо вбивати? Хіба ми нехрещені, чи лиходії які? Слава тобі господи, пане ласкавий, вік свій звікували і не тільки що вбивали, але й у думці такого не було... Спаси і помилуй, царице небесна... Що ви!

— А від чого, по-твоєму, буває, що розбиваються поїзди? Відкрути дві-три гайки, от тобі й розбився поїзд!

Денис усміхається і недовірливо мружить на слідчого очі.

— Ну! Вже скільки років усім селом гайки відкручуюмо і милував бог, а тут поїзд розбився... Людей повбивав... Якби я рейку взяв, або, скажімо, поперек тієї колії поклав, ну, тоді, може, перекинуло б поїзд, а то... тъху! гайка!

— Ти зрозумій же, гайками прикріплюється рейка до шпал!

— Це ми розуміємо... Ми ж не всі відкручуємо... залишаємо... не без розуму робимо... розуміємо...

Денис позіхає й хрестить рота.

— Минулого року тут зійшов поїзд з рейок,— каже слідчий.— Тепер зрозуміло, чому...

— Як кажете?

— Тепер, кажу, зрозуміло, чому минулого року зійшов поїзд з рейок... Я розумію!

— На те ви й освічені, щоб розуміти, ласкавці наші. Господь знат, кому тяму давав... Ви от і розсудили, як і що, а сторож той-таки мужик, нічого не тямить, хапає тебе за комір та й тягне... Ти розсуди, а тоді й тягни! Сказано — мужик, мужицький і розум... Запишіть також, ваше благородіє, що він мене два рази по зубах ударив і в груди.

— Коли в тебе робили трус, то знайшли ще одну гайку... Цю в якому місці ти відкрутив і коли?

— Це ви про ту гайку, що під червоною скринькою лежала?

— Не знаю, де вона в тебе лежала, а тільки знайшли її. Коли ти її відкрутив?

— Я її не відкручував, її мені Гнатко, Семена одноокого син, дав. Це я про ту, що під скринькою, а ту, що на подвір'ї на санях, ми разом з Митрофаном відкрутили.

— З яким Митрофаном?

— З Митрофаном Петровим... Хіба не чули? Неводи в нас робить і панам продає... Йому багато цих самих гаек треба. На кожен невід, вважай, штук з десять...

— Послухай... 1081 стаття карного кодексу каже, що за всяке навмисно вчинене пошкодження залізничної колії, якщо від того може статися небезпека для транспорту, що проходить цією колією, і винний знат, що внаслідок цього може бути нещастя... розумієш? знат! А ти не міг не знати, до чого веде це відкручування... його засуджують на заслання в каторжні роботи.

— Звичайно, ви краще знаєте... Ми люди темні... хіба ж ми розуміємо?

— Все ти розумієш! Це ти брешеш, прикидаєшся!

— Навіщо брехати? Спитайте на селі, коли не вірите... Без грузила тільки верховідку ловлять, а що вже гірше за пічкура, й то не піде тобі без грузила.

— Ти ще про шилішпера розкажи! — усміхається слідчий.

— Шилішпер у нас не водиться... Пускаємо вудку без грузила поверх води на метелика, бере головень, та й то рідко.

— Ну, мовчи...

Настає мовчанка. Денис переступає з ноги на ногу, дивиться на стіл з зеленим сукном і раз у раз кліпає очима, немов бачить перед собою не сукно, а сонце. Слідчий швидко пише.

— Мені йти? — питає Денис після деякої мовчанки.

— Ні. Я повинен взяти тебе під варту і відіслати в тюрму.

Денис перестає кліпати і, підвівши свої густі брови, запитливо дивиться на чиновника.

— Тобто як же в тюрму? Ваше благородіє! Мені ніколи, мені треба на ярмарок; з Єгора три карбованці за сало одержати...

— Мовчи, не заважай!

— В тюрму! Якби було за що, пішов би, а то так... з доброго дива... За що? І не крав, здається, і не бився... А якщо ви про недоімку сумніваетесь, ваше благородіє, то не вірте старості... Ви пана неодмінного члена спітайте... Хреста на ньому нема, на старості тому...

— Мовчи!

— Та й так мовчу... — бурмоче Денис. — А що староста набрехав в обліку, то я хоч під присягою... Нас три брати: Кузьма Григор'єв, виходить, Єгор Григор'єв і я, Денис Григор'єв...

— Ти мені заважаєш... Гей, Семене! — кричить слідчий. — Вивести його!

— Нас три брати, — бурмоче Денис, коли два дужі солдати беруть і ведуть його з камери. — Брат за брата не відповідає... Кузьма не платить, а ти, Денисе, відповідай... Судді! Помер покійник пан генерал, царство небесне, а то показав би він вам, суддям... Треба судити вміючи, не абияк... Хоч і відшмагай, та щоб за діло, по совісті...

МЕРТВЕ ТІЛО

Тиха серпнева ніч. З поля повільно підіймається туман і матовим серпанком огортає все приступне для ока. Освітлений місяцем, цей туман справляє враження то спокійного безмежного моря, то величезної білої стіни. В повітрі вогко і холодно. До ранку ще далеко. На крок від путівця, що йде вздовж узлісся, світиться вогник. Тут, під молодим дубом, лежить мертвe тіло, вкрите з голови до ніг новою білою полотниною. На грудях великий дерев'яний образок. Біля трупа, майже над самою дорогою, сидить «черга»— два мужики, що виконують одну з найбільш тяжких і не-привабливих селянських повинностей... Один — молодий високий парубок з ледве помітними вусами і з густими чорними бровами, в порваному кожушку й личаках, сидить на мокрій траві, простягши вперед ноги, і старається скротати час роботою. Він нагнув свою довгу шию і, голосно сопучи, робить з великого вугластого одупка ложку. Другий,— маленький мужичок із старечим обличчям, худий, рябуватий, з ріденькими вусами і цапиною борідкою, звісив на коліна руки і, не рухаючись, дивиться байдуже на вогонь. Між обома лініво догоряє невелике багаття і освітлює їх обличчя в червоний колір. Тиша. Чути тільки, як скрипить під ножем одупок і потріскують у багатті сирі полінця.

— А ти, Сьомо, не спи...— каже молодий.

— Я... не сплю...— заїкається цапина борідка.

— Otto ж бо... Одному сидіти моторошно, страх бере. Розказав би що-небудь, Сьомо!

— Не... не вмію...

— Дивний ти чоловік, Сьомушко! Інша людина і посміється, і небилицю якусь розкаже, і пісні заспіває, а ти — бог тебе знає який. Сидиш, як опудало на городі, і очі на вогонь витріщаєш. Слова до ладу сказати не вмієш... Говориш і неначе боїшся. Либонь уже літ з п'ятдесяти є, а розуму, меніш ніж у дитини... І тобі не жаль, що ти дурник?

— Жаль... — похмуро відповідає цапина борідка.

— А нам хіба не жаль дивитися на твою дурість. Мужик ти добрий, тверезий, одна біда тільки — розуму в голові нема. А ти б, коли господь тебе скривдив, розсудку не дав, сам би розуму набираєшся... Ти посиликуйся, Сьомо... Де щось путнє скажуть, ти і вдумуйся, забирай собі в голову, та все думай, думай... Коли якого слова не втімаш, ти посиликуйся і розміркуй, до чого воно, оте слово. Зрозумів? Посиликуйся! А коли сам розуму набиратись не будеш, то так і помреш дурником, найпослідушею людиною.

Раптом у лісі лунає протяжний, тужний звук. Щось, неначе зірвавши з самого вершечка дерева, шелестить листям і падає на землю. Всьому цьому глухо вторить луна. Молодий здригається і запитливо дивиться на свого товариша.

— Це сова пташок кривдить, — говорить похмуро Сьома.

— А що, Сьомо, вже пора птахам відлітати у теплі краї!

— Звісно, пора.

— Холодні нині світанки стали. Х-холодно! Журавель мерзлякувата пташка, ніжна. Для нього такий холод — смерть. Ось я не журавель, а змерз... Підклади-но дровиць!

Сьома підводиться і зникає в темній гущавині. Поки він порається за кущами і ламає сухі гілки, його товариш затуляє руками очі і здригається від кожного звуку. Сьома приносить оберемок хмизу і кладе його на багаття. Вогонь нерішуче облизує язичками чорні гілки, потім враз, наче по команді, охоплює їх і освітлює в багровий колір обличчя, дорогу, білу полотнину з її рельєфами від рук і ніг мерця, образок... «Черга» мовчить. Молодий ще нижче нагинає шию і ще нервовіше береться до роботи. Цапина борідка сидить, як і раніше, нерухомо і не зводить очей з вогню...

— «Ненавидящіє Сиона... посрамітесь от господа»... — чути раптом у нічній тиші співучу фістулу, потім чути тихі

кроки, і на дорозі в багрових променях багаття виростає темна людська постать у короткій чернечій рясці, крисластому капелюху і з клуночком за плечима.

— Господи твоя воля! Матінко рідна! — говорить ця постать сиплим диксантом.— Побачив вогонь у тьмі кромішній і запалився духом... Спочатку думав,— коней пасуть, а потім таки й думаю: які ж коні, коли їх не видно? Чи не таті суть, не розбійники, що багатого Лазаря піджидають? Чи не циганська це нація, що жертві ідолам приносить? І запалився дух мій... Іди, кажу собі, раб Феодосій, і прийми вінець страдницький! І понесло мене на вогонь, як метелика легококрилого. Тепер стою перед вами і з зовнішності облич ваших суджу про душі ваші: не таті ви і не поганці. Мир вам!

— Здоров будь.

— Православні, чи не знаєте ви, як тут пройти до Макухинських цегелень?

— Близько. Отак ось, виходить, пройдете прямо дорою, верст зо дві пройдете, там буде Ананове, наше село. Від села, батечку, візьмеш праворуч, берегом, і дійдеш до цегелень. Від Ананова верст зо три буде.

— Дай боже здоров'я. А ви чого тут сидите?

— Понятими сидимо. Бачиш, мертвє тіло...

— Що? Яке тіло? Матінко рідна!

Подорожанин бачить білу полотнину з образком і здригається так сильно, що його ноги роблять легкий стрибок. Ця несподівана картина справляє на нього гнітючий вплив. Він увесь зіщулюється і, розкривши рота, витріщинувши очі, стоїть, як укопаний. Хвилини зо три він мовчить, наче не вірить очам своїм, потім починає бурмотіти:

— Господи! Матінко рідна! Ішов собі, нікого не чіпав і раптом така кара...

— Ви з яких будете? — питає парубок.— З духовенства?

— Ні... ні... Я по монастирях ходжу... Знаєш Михайла Полікарповича, заводського управителя? То ось я його племінник... Господи твоя воля! Чого ж ви тут?

— Глядимо... Наказано.

— Так, так...— бурмоче ряска, проводячи рукою по очах.— А звідки ж покійник?

— Прохожий.

— Життя наше! Одначе, братця, я теє... піду... Острож бере. Боюсь мерців більш за все, любі мої... Подумати,

річ яка, скажи, будь ласка! Покіль цей чоловік живий був, не помічали його, а тепер, коли він мертвий і на тлін відданий, ми тремтимо перед ним, як перед якимсь славним полководцем або преосвященим владикою... Життя наше! Що ж, його вбито, чи що?

— Христос його знає! Може, вбито, а може, і сам помер.

— Так, так... Хто знає, братця, може, душа його тепер райських солодощів заживає!

— Душа його ще тут біля тіла ходить... — каже парубок. — Вона три дні від тіла не йде.

— Егеж... Холод який тепер! Зуб на зуб не попаде. То, виходить, іти все прямо й прямо...

— Покіль у село не впрешся, а там візьмеш праворуч, берегом.

— Берегом... Егеж... Чого ж це я стою? Іти треба... Прощайте, братця!

Ряска робить кроків з п'ять по дорозі і зупиняється.

— Забув копієчку на похорон покласти, — каже він. — Православні, можна монетку покласти?

— Тобі це краще знати, ти по монастирях ходиш. Якщо своєю смертю він помер, то піде за душу, коли ж самогубець, то гріх.

— Вірно... Може, і справді самогубець. То вже я краще свою монетку в себе залишу. Ох, гріхи, гріхи! Дай мені тищу карбованців, і то не погодився б тут сидіти... Прощайте, братця!..

Ряска повільно відходить і знову зупиняється.

— Ради собі не дам, що мені робити... — бурмоче вона. — Тут біля вогню зостатися, світанку почекати... страшно. Йти теж страшно. Всю дорогу в темряві покійник ввижатиметься... От покарав господь! П'ятсот верст пішки пройшов і нічого, а до домівки почав підходити, і лихо... Не можу йти!

— Це правда, що страшно...

— Не боюся ні вовків, ні татів, ні тьми, а покійників боюсь. Боюсь, та й край! Братця, православні, благаю вас колінопреклоненно, проведіть мене до села!

— Нам наказано од тіла не відходити.

— Ніхто не побачить, братця! Далебі, не побачить! Господь вам сторицею відплатить! Бородо, проведи, ласкаво прошу! Бородо! Чого ти все мовчиш?

— Він у нас дурник, — каже парубок.

— Проведи, друже! П'ятачка дам!

— За п'ятачок можна б,— каже парубок, чухаючи по-тилицю,— та не наказано... Ось коли Сьома, дурник, сам посидить, то проведу. Сьомо, посидиш тут сам?

— Посиджу...— згоджується дурник.

— Ну й добре. Ходім!

Парубок підводиться і йде за ряскою. Через хвилину їх кроки й розмова стихають. Сьома заплющає очі й тихо дрімає. Багаття починає гаснути, і на мертвے тіло лягає велика чорна тінь...

1885

УНТЕР ПРИШИБЄЄВ

— Унтер-офіцер Пришибеєв! Ви обвинуваєтесь у тому, що третього цього вересня образили словами і дією урядника Жигіна, волосного старшину Аляпова, соцького Єфимова, понятіх Іванова і Гаврилова та ще шістьох селян, до того ж першим трьом завдали ви образи при виконанні ними службових обов'язків. Визнаєте ви себе винним?

Пришибеєв, зморщений унтер з колючим обличчям, виструнчується і відповідає хрипким, придушеним голосом, відчеканюючи кожне слово, наче командуючи:

— Ваше високородіє, пане мировий суддя! Значить, за всіма статтями закону виходить причина атестувати всяку обставину за взаємністю. Винен не я, а всі інші. Вся ця справа вийшла через, царство йому небесне, мертвий труп. Іду ото я позавчора з дружиною Анфісою тихо, благородно, дивлюся — стоїть на березі купа всякого народу людей. За яким повним правом тут народ зібрався? — питаяю. — Чого? Хіба в законі сказано, щоб народ табуном ходив? Кричу: розійдись! Став розштовхувати людей, щоб розходились по домівках, наказав соцькому гнати в шию...

— Дозвольте, ви ж не урядник, не староста,— хіба це ваше діло народ розганяти?

— Не його! Не його! — чутно голоси з різних кутків камери.— Життя від нього нема, вашескородіє! П'ятнадцять років від нього терпимо! Як прийшов зі служби, так відтоді хоч з села тікай. Замучив усіх!

— А так, вашескородіє! — каже свідок староста.— Всією громадою скаржимось. Жити з ним ніяк не можна!

Чи з образами ходимо, чи весілля, чи, скажімо, випадок який, скрізь він кричить, галасує, все порядки заводить. Дітей за вуха скубе, за молодицями підглядає, щоб чого не вийшло, немов свекор якийсь... Оде якось по хатах ходив, наказував, щоб пісень не співали і щоб вогню не світили. Закону, каже, такого нема, щоб пісень співати.

— Заждіть, ви ще встигнете дати свідчення,— каже мировий,— а тепер нехай Пришибеєв каже далі. Кажіть далі, Пришибеєв!

— Слухаю! — хрипить унтер.— Ви, ваше високородіє, зволите говорити, не мое це діло народ розганяти... Гаразд... А якщо безпорядки? Хіба можна дозволяти, щоб народ бешкетував? Де це в законі написано, щоб народові волю давати? Я не можу дозволяти. Якщо я не стану їх розганяти, та карати, то хто ж стане? Ніхто порядків справжніх не знає, в усьому селі тільки я один, можна сказати, ваше високородіє, знаю, як поводитися з людьми простого стану, і, ваше високородіє, я можу все розуміти. Я не мужик, я унтер-офіцер, відставний каптенармус, у Варшаві служив, у штабі, а після того, звольте знати, як у чисту вийшов, був пожежником, а після того через слабість хвороби пішов з пожежників, і два роки в чоловічій класичній прогімназії за швейцара служив... Всі порядки знаю. А мужик — проста людина, він нічого не тямить, і повинен мене слухати, бо — йому ж на користь. Взяти хоч цю справу для прикладу... Розганяю я народ, а на березі на пісочку втоплій труп мертвої людини. На якій такій підставі, питаю, він тут лежить? Хіба це порядок? Куди урядник дивиться? Чого ти, кажу, уряднику, начальству знати не даєш? Може, цей утоплений покійник сам утопився, а може, тут діло Сибіром пахне. Може, тут карне смертовбивство... А урядник Жигін ніякої уваги, тільки цигарочку курить. «Що це, каже, у вас за вказувач такий? Звідки, каже, він у вас такий уявся? Хіба ми без нього, каже, не знаємо нашої поведінки?» Виходить, кажу, ти не знаєш, дурню отакий, коли тут стоїш і ніякої уваги. «Я, каже, ще вчора дав знати становому приставу». Навіщо ж, питаю, становому приставу? За якою статею зводу законів? Хіба в таких справах, коли втоплі чи вішальники та інші до того подібні,— невже в таких справах становий може? Тут, кажу, справа карна, цивільна... Тут, кажу, хутчій посылати естафет панові слідчому і суддям. I щонайперше ти повинен, кажу, скласти акт і послати

панові мировому судді. А він, урядник, усе слухає і сміється. І мужики теж. Усі сміялися, ваше високородіє. Під присягою можу посвідчити. І цей сміявся, і ось цей, і Жигін сміявся. Чого, кажу, зуби скалите? А урядник і каже: «Мировому, каже, судді такі справи не підсудні». Від оцих самих слів мене аж у жар вкинуло. Уряднику, ти ж це казав? — звертається унтер до урядника Жигіна.

— Казав.

— Усі чули, як ти оце саме при всьому простому народі: «Мировому судді такі справи не підсудні». Всі чули, як ти оце саме... Мене, ваше високородіє, в жар укинуло, я аж оторопів весь. Повтори, кажу, повтори, такий-сякий, що ти сказав! Він знову ці самі слова... Я до нього. Як же, кажу, ти можеш так говорити про пана мирового суддю? Ти, поліцейський урядник, та проти влади? Га? Та ти, кажу, знаєш, що пан мировий суддя, якщо побажають, можуть тебе за такі слова до губернського жандармського управління з причини твоєї неблагонадійної поведінки? Та ти знаєш, кажу, куди за такі політичні слова тебе загнати може пан мировий суддя? А старшина каже: «Мировий, каже, далі за свої межі нічого визначити не може. Тільки малі справи йому підсудні». Так і сказав, усі чули... Як же, кажу, ти смієш властиві зневажати? Ну, кажу, зі мною не жартуй жартів, а то діло, брат, погане. Бувало у Варшаві, чи коли за швейцара був у чоловічій класичній прогімназії, то як почую які неподобні слова, то дивлюся на вулицю, чи не видно жандарма; «ходи, кажу, сюди, кавалер», — та й усе йому доповідаю. А тут, у селі, кому скажеш?.. Взяла мене злість. Прикро стало, що ни-нішній народ удався в сваволю й непокору, я розмахнувся і... звичайно, не те щоб дуже, а так, правильно, легенько, щоб не смів про ваше високородіє такі слова говорити... За старшину урядник заступився. Я, виходить, і урядника... Та й пішло... Погарячився, ваше високородіє, ну, та без того ж не можна, щоб не побити. Якщо дурної людини не поб'еш, то на твоїй же душі гріх. Особливо, якщо за діло... якщо безпорядок...

— Дозвольте! За непорядками є кому дивитися. На це є урядник, староста, соцький...

— Урядник усього не догляне, та урядник і не розуміє того, що я розумію...

— Але зрозумійте, що це не ваше діло!

— Чого? Як же це не моє? Дивно... Люди бешкету-

ють і не мое діло! Що ж мені хвалити їх, чи що? Вони ось скаржаться вам, що я пісень співати забороняю... Та що там доброго в піснях? Замість того, щоб діло яке робити, вони пісень... А ще теж моду взяли вечори при свіtlі сидіти. Треба спати лягати, а в них розмови та смішки. В мене записано!

— Що у вас записано?

— Хто при свіtlі сидить.

Пришибеев виймає з кишени засмальцюваний папірець, надіває окуляри й читає:

— Котрі селяни сидять при свіtlі: Іван Прохоров, Сава Микифоров, Петро Петров. Солдатка Шустрова, вдова, живе в розпусному беззаконстві з Семеном Кисловим. Гнат Сверчок займається чаклунством і дружина його Мавра є відьма, ночами ходить доїти чужих корів.

— Досить! — каже суддя й починає допитувати свіdkів.

Унтер Пришибеев підімає окуляри на лоб і здивовано поглядає на суддю, який, очевидно, не на його боці. Його вирячені очі блищають, ніс стає яскравочервоним. Дивиться він на мирового, на свіdkів і ніяк не може зрозуміти, чого це мировий такий схильзований, і чого з усіх кутків камери чути то ремство, то стриманий сміх. Незрозумілий йому й вирок: на місяць під арешт!

— За що?! — каже він, розводячи здивовано руки.— За яким законом?

І для нього ясно, що світ змінився і що жити на світі вже ніяк неможливо. Похмурі, сумні думки опановують його. Але, вийшовши з камери й побачивши мужиків, які товпляться й говорять про щось, він за звичкою, якої вже подолати не може, виструнчується і кричить хрипким, сердитим голосом:

— Наррод, розходься! Не товпся! По домівках!

СОННИЙ ОДУР

У залі окружного суду йде засідання. На лаві підсудних пан середнього віку з пом'ятим обличчям, обвинувачений у розтраті її підлогах. Худий, вузькогрудий секретар читає тихим тенорцем обвинувальний акт. Він не визнає ні крапок, ні ком, і його монотонне читання схоже на гудіння бджіл або дзюрчання струмочки. Під таке читання добре мріяти, згадувати, спати... Судді, присяжні й публіка наїхилися з нудьги... Тиша... Зрідка тільки почуються чиєсь розмірені кроки з судового коридору, або обережно кашлянє в кулак позіхаючий присяжний...

Оборонець підпер своєю кучеряву голову кулаком і тихо дрімає. Під впливом секретаревого гудіння думки його втратили всякий порядок і блукають.

«Який, однаке, довгий ніс у цього судового пристава,— думає він, моргаючи обважнілими повіками.— Треба ж було природі так спаскудити розумне обличчя! Коли б у людей були носи довші, отак саженів два-три, то, мабуть, було б тісно жити і довелося б робити будинки просторіші...»

Оборонець струшує головою, як кінь, якого вкусила муха, і продовжує думати:

«Що ж тепер у мене вдома робиться? О цій порі звичайно всі бувають дома: і дружина, і теща, і діти... Дітлахи Колька й Зінка, напевно, тепер у моєму кабінеті... Колька стоїть на кріслі, вперся грудьми в край стола і має що-небудь на моїх паперах. Намалював уже коня з гострою мордою і з цяточкою замість ока, людину з простягнутою рукою, кривий будиночок; а Зіна стоїть тут же,

біля стола, витягає шию і силкується побачити, що намалював її брат...

— Намалюй тата! — просить вона.

Колька береться за мене. Чоловічок у нього вже є, залишається тільки домалювати чорну бороду — і тато готовий. Потім Колька починає шукати у Зводі Законів картинки, а Зіна хазяйнє на столі. Натрапили на сонетку — дзвонять; бачать чорнильницю — треба палець вмочити, якщо шухлядку в столі не замкнено, то це значить, що треба поритися в ній. Кінець кінцем обох осіняє думка, що обое вони індійці і що під столом вони можуть чудово ховатися від ворогів. Обое лізуть під стіл, кричати, верещать і вовтузяться там доти, поки зі стола не падає лампа або вазочка... Oh! А у вітальні тепер, напевно, поважно прогулюється мамка з третім створінням. Створіння реве, реве... без кінця реве!»

— «За поточними рахунками Копелова,— гуде секретар,— Ачкасова, Зимаковського й Чикіної проценти видані не були, а суму 1425 карбованців 41 копійка було приписано до лишку 1883 року...»

«А можливо, у нас уже обідають! — пливуть думки в оборонця.— За столом сидять теща, жінка Надя, жінчин брат Вася, діти... У тещі, як звичайно, на обличці тупа заклопотаність і вираз гідності. Надя худа, вже марніюча, але все ще з ідеально-білою, прозорою шкірою на обличці, сидить за столом з таким виразом, ніби її примусили сидоміць сидіти; вона нічого не єсть і вдає, що хвора. По обличчю в неї, як у тещі, розлилася заклопотаність. Ще б пак! У неї на руках діти, кухня, чоловікова білизна, гости, міль у шубах, приймання гостей, гра на піаніно! Як багато обов'язків і як мало роботи! Надя і її мати зовсім нічого не роблять. Якщо з нудьги поллють квіти або полаються з кухаркою, то потім два дні стогнуть від утоми і говорять про каторгу... Брат жінчин, Вася, тихо жує й понуро мовчить, бо одержав сьогодні з латинської мови одиницю. Хлопець тихий, послужливий, вдячний, але зношує так багато чобіт, штанів і книжок, що просто біда... Дітлахи, звичайно, капризують. Вимагають оцту й перцю, скаржаться одне на одного, раз у раз упускають ложки. Навіть на саму згадку голова йде обертом! Жінка й теща пильно дедержують доброго тону... Боронь боже покласти лікоть на стіл, взяти ножа у весь кулак, або їсти з ножа, або, подаючи страву, підійти справа, а не зліва. Усі страви,

навіть шинка з горошком, пахнуть пудрою й монпансьє. Все не смачне, нудотне, мізерне... Немає й натяку на добрі щі і кашу, які ів я, коли був холостяком. Теща й дружина весь час розмовляють по-французьки, але коли мова заходить про мене, то теща починає говорити по-російськи, бо така бездушна, безсердечна, безсorомна, груба людина, як я, не гідна, щоб про неї говорили ніжною французькою мовою...

— Бідний Мішель, певно, зголоднів,— говорить дружина.— Випив вранці склянку чаю без хліба, так і побіг у суд...

— Не турбуйся, матінко! — зловтішається теща.— Такий не зголодніє! Либо нь уже п'ять разів у буфет бігав. Влаштували собі в суді буфет і кожні п'ять хвилин просять у голови, чи не можна перерву зробити.

По обіді теща й дружина обмірковують скорочення витрат... Рахують, записують і визнають кінець кінцем, що витрати страшенно великі. Зaproшуєть кухарку, починають рахувати з нею разом, докоряють їй, зчиняється лайка за п'ятак... Сльози, ущипливі слова... Потім прибирання кімнат, перестановка меблів — і все від нічого робити».

— «Колезький асесор Черепков показав,— гуде секретар,— що хоч йому й було надіслано квитанцію № 811, проте, належних йому 46 крб. 2 коп. він не одержував, про що й заявив тоді ж...»

«Як подумаєш, та розсудиш, та зважиш усі обставини,— продовжує думати оборонець,— і, справді, махнеш на все рукою та пошлеш усе до дідька... Як стомишся, здуриєш, очманієш у цьому вирі нудоти й пошлості, то мимоволі захочеш дати своїй душі хоч одну світлу хвилину відпочинку. Заберешся до Наташі або, коли гроші є, до циган — і все забудеш... слово честі, все забудеш! Чорт його знає де, далеко за містом, в окремому кабінеті, розкинешся на софі, азіати співають, стрибають, галасують, і почуваєш, як усю душу твою перевертає голос цієї чарівної, цієї страшної, шаленої циганки Глаші... Глаша! Мила, славна, чудесна Глаша! Що за зуби, очі... спина!»

А секретар гуде, гуде, гуде... В очах оборонця починає все зливатися й стрибати. Судді і присяжні поринають у самих себе, публіка мигтить, стеля то опускається, то підіймається... Думки теж стрибають і нарешті обриваються... Надя, теща, довгий ніс судового пристава, підсудний,

Глаша — все це стрибає, крутиться й відходить далеко, далеко...

— Хороше... — тихо шепоче оборонець, засинаючи. — Хороше... Лежиш на софі, а навколо затишно... тепло... Глаша співає...

— Пане оборонцю, — лунає різкий оклик.

«Хороше... тепло... Немає ні тещі, ні мамки... ні супу, від якого тхне пудрою... Глаша добра, хороша...»

— Пане оборонцю! — лунає той самий різкий голос.

Оборонець здригається й розплющує очі. Прямо у вічі йому дивляться чорні очі циганки Глаші, усміхаються соковиті губи, сяє смугляве, гарне обличчя. Приголомшений, ще не зовсім прокинувшись, гадаючи, що це сон або при-вид, він повільно підіймається і, розсявивши рота, дивить-ся на циганку.

— Пане оборонцю, чи не бажаєте спитати що-небудь у свідка? — питает голова.

— Ах... так! Це свідок... Ні, не... не бажаю. Нічого не маю.

Оборонець струшує головою і остаточно прокидається. Тепер йому зрозуміло, що це справді стоїть циганка Глаша, що її викликано сюди як свідка.

— А втім, профічте, я маю щось спитати, — говорить він голосно. — Свідок, — звертається він до Глаші, — ви служите в циганському хорі Кузьмичова, скажіть, як часто у вашому ресторані гуляв обвинувачений? Та-ак... А не пам'ятаєте, чи сам він за себе платив кожного разу, або ж траплялося, що й інші платили за нього? Дякую... досить.

Він випиває дві склянки води, і сонний одур проходить зовсім...

ГОРЕ

Токар Григорій Петров, здавна відомий як чудовий майстер і разом з тим як найнепутяціший мужик у всій Галчинській волості, везе свою хвору стару до земської лікарні. Треба йому проїхати верст з тридцять, а тимчасом дорога жахлива, з якою не справитися й казенному поштареві, а не те, що такому лежневі, як токар Григорій. Просто назустріч б'є гострий, холодний вітер. У повітрі, куди не глянеш, кружляють цілі хмари сніжинок, аж не розбереш, чи йде сніг з неба, чи з землі. За сніговим туманом не видно ні поля, ні телеграфних стовпів, ні лісу, а коли на Григорія налітає особливо сильний подув вітру, тоді не буває видно навіть дуги. Дряхла, слабосила кобильчина плентаеться ледве-ледве. Вся енергія її пішла на витягання ніг з глибокого снігу й посмикування головою. Токар поспішає. Він неспокійно стрибає на передку і раз у раз стъбає по конячій спині.

— Ти, Матрьоно, не плач...— бурмоче він.— Потерпи трохи. До лікарні, дастъ бог, приїдемо, і вмить у тебе, оте саме... Дастъ тобі Павло Іванович крапельок, або кров пустити скаже, або, може, його ласка буде спиртиком яким тебе розтерти, воно й тее... відтягне від бока. Павло Іванович постарається... Покричить, ногами потупоче, а вже постарається... Гарний пан, привітний, дай боже йому здоров'я... Оце, як приїдемо, насамперед вискочить з своєї квартери й почне чортів перебирати. «Як? Чому таке? — закричить.— Чому невчасно приїхав? Хіба я собака який, щоб цілий день з вами, чортами, морочитися? Чому ранком не приїхав? Геть! Щоб і духу твого не було. Завтра при-

їжджай!» А я й скажу: «Пане дохтор! Павле Івановичу! Ваше високоблагородіє!» Та їдь же ти, хай тобі всячина, чорт! Но!

Токар стъбає конячину і, не дивлячись на стару, далі бурмоче собі під ніс:

— «Ваше високоблагородіє! Справді, як перед богом... ось вам хрест, вийхав я ледве світало. Де ж тут вчасно встигнути, якщо господь... матір божа... прогнівився й заметіль таку послав? Самі зволите бачити... Яка коняка благородніша, то й та не вийде, а в мене, самі зволите бачити, не коняка, а сором самий!» А Павло Іванович нахмуриється й закричить: «Знаємо вас! Завсігди віправдання знайдете! Особливо ти, Гришко! Давно тебе знаю. Мабуть, разів з п'ять у шинок зайжджав!» А я йому: «Ваше високоблагородіє! Та хіба ж я лиходій який, або нехрист? Стара душу богові віддає, помирає, а я по шинках бігатиму! Що ви, змілуйтесь! Хай ім всячина, шинкам отим!» Тоді Павло Іванович скаже тебе в лікарню занести. А я в ноги... «Павле Івановичу! Ваше високоблагородіє! Дякуємо вам найциріше! Пробачте нам, дурням, анахтемам, не осудіть нас, мужиків! Нас би в шию треба, а ви зволите клопотатися, ніжки свої снігом бруднити!» А Павло Іванович гляне отак, немов ударити захоче, та й скаже: «Ніж у ноги бухати, ти б краще, дурню, горілки не дудлив та стару жалів. Бити тебе треба!» — «Справді бити, Павле Івановичу, хай мене бог покарає, бити! А як же нам в ноги не кланятися, якщо благодійники ви наші, батьки рідні? Ваше високоблагородіє! Вірне слово... ось як перед богом... плюньте тоді у вічі, якщо обдурю: як тільки моя Матрьона, оте саме, видужає, стане на свої справжні ноги, то все, що зволите наказати, все для вашої милості зроблю! Цигарничку, якщо бажаєте, з карельської берези... кулі для крокету, кеглі можу виточити просто закордонні... все для вас зроблю! Ані копійки з вас не візьму. У Москві б з вас за таку цигарничку чотири карбованці взяли, а я ні копійки». Лікар засміється та й скаже: «Ну добре, добре... Почуваю! Тільки шкода, що ти п'яниця...» Я, брат, стара, знаю, як з панами треба. Нема того пана, щоб я з ним не зумів поговорити. Тільки дав би бог з дороги не збитися. Ач, мете! Всі очі засипало.

І токар бурмоче без кінця. Меле він язиком машинально, щоб хоч трохи заглушити своє тяжке почуття.

Слів на язиці багато, а думок і питань у голові ще більше. Горе захопило токаря зненацька, неждано-негадано, і тепер він ніяк не може опам'ятатися, опам'ятатися, зміркувати. Жив досі безтурботно, немов у п'яному напівзабутті, не знаючи ні горя, ні радощів, і раптом почуває тепер у душі жахливий біль. Безтурботний лежень і п'яничка опинився ні з того ні з сього в становищі людини заклопотаної, зайнятої, людини, що поспішає й навіть бореться з природою.

Токар пам'ятає, що горе почалося з учорашиного вечора. Коли вчораувечері вернувся він додому, як звичайно п'яненький, і за застарілою звичкою почав сваритися й махати кулаками, стара подивилася на свого буяна так, як раніше ніколи не дивилась. Звичайно, вираз її старечих очей був страдницький, покірний, як у собак, що їх багато б'ють і погано годують, а тепер вона дивилася сурово й нерухомо, як дивляться святі на іконах або ті, що вмирають. З цих дивних, нехороших очей і почалося горе. Очманій токар випросив у сусіда конячину і тепер везе стару до лікарні, сподіваючись, що Павло Іванович порошками і мазями поверне старій її колишній погляд.

— Ти ж, Матрьоно, теє... — бурмоче він. — Якщо Павло Іванович спитає, бив я тебе, чи ні, то кажи: ні, ніколи! А я тебе не битиму більше. Ось тобі хрест. Та хіба я бив тебе по злобі? Бив так, по-дурному. Я тебе жалію. Іншому б і горя мало, а я ось везу... стараюсь. А мете ж як, мете! Господи, твоя воля! Дав би тільки бог з дороги не збитися.... Що, болить бік? Матрьоно, чого ж ти мовчиш? Я тебе питаю: болить бік?

Дивно йому здається, що на обличці в старої не розтає сніг, дивно, що саме обличчя якось особливо витягнулось, набрало блідосірого, брудновоскового кольору і стало суворим, серйозним.

— Ну і дурна! — бурмоче токар. — Я тобі по совісті, як перед богом... а ти теє... Ну і дурна! Візьму ось і не повезу до Павла Івановича!

Токар опускає віжки й задумується. Оглянутися на стару він не наважується: страшно. Спитати її і не дістати відповіді теж страшно. Нарешті, щоб покінчити з невідомістю, він, не оглядаючись на стару, намацує її холодну руку. Піднята рука падає назад.

— Померла, виходить. От штука!

І токар плаче. Йому не так жалко, як досадно. Він

думає: як на цьому світі все швидко робиться! Не встигло ще початися його горе, як уже настала розв'язка. Не встиг він пожити з старою, поговорити з нею, пожаліти її, як вона вже вмерла. Жив він з нею сорок років, але ж ці сорок років минули немов у тумані. За пияцтвом, бійками і зліднями не почувалося життя. І, як на зло, стара вмерла якраз у той самий час, коли він відчув, що жаліє її, жити без неї не може, страшенно завинув перед нею.

— А вона ж з торбою ходила! — згадує він. — Сам я посылав її хліба в людей просити, от штука! Ій би, дурній, ще років з десяток прожити, а то, мабуть, думає, що я й справді такий. Мати пресвята, та куди ж це до дідька я іду? Тепер не лікувати треба, а ховати. Повертай!

Токар повертає назад і щосили б'є конячину. Дорога з кожною годиною стає все гіршою і гіршою. Тепер уже дуги зовсім не видно. Інколи сани наїдуть на молоду ялинку, темна річ подряпає руки токареві, майнє перед його очима, і поле зору знову стає білим і кружляє.

«Жити б наново»... — думає токар.

Згадує він, що Матр'она років з сорок тому була молодаю, гарною, веселою, з багатого двору. Видали її за нього заміж тому, що поласились на його майстерність. Всі дані були для доброго життя, та біда в тому, що він як напився після весілля, заліз на піч, то немов і досі не прокидався... Весілля він пам'ятає, а що було після весілля — хоч убий, нічого не пам'ятає, крім хіба того, що пив, лежав, бився. Так і пропали сорок років.

Білі снігові хмари починають помалу сіріти. Настають сутінки.

— Куди ж я іду? — спохвачується раптом токар. — Ховати треба, а я до лікарні... Очманів наче!

Токар знову повертає назад і знову б'є конячину. Кобильчина напружує всі свої сили і, пирхаючи, біжить дрібною риссю. Токар раз у раз стъобає її по спині... Позаду чути якийсь стукіт, і він, хоч і не оглядається, але знає, що це стукає голова покійниці об сани. А повітря все темнішає і темнішає, вітер стає холодніший і гостріший...

«Наново б жити... — думає токар. — Інструмент би новий завести, замовлення брати... гроші б старій віддавати... егеж!»

І він впускає віжки. Шукає їх, хоче підняти й ніяк не підніме; руки не слухаються.

«Байдуже... — думає він: — сама коняка піде, знає дорогу... Поспати б тепер... Поки там похорон, чи панахида, лягти б».

Токар заплющує очі й дрімає. Трохи згодом він чує, що коняка зупинилася. Він розплюшує очі й бачить перед собою щось темне, схоже на хату чи скирту...

Йому б вилізти з саней та дізватися, в чому річ, але в усьому тілі стоїть така лінь, що краще замерзнути, ніж зрушити з місця... І він безтурботно засинає.

Прокидається він у великій кімнаті з фарбованими стінами. З вікон ллється яскраве сонячне світло. Токар бачить перед собою людей і першим ділом хоче показати себе статечним, з розумом.

— Панахилку б, братця, по старій! — каже він. — Батьюшці б сказати...

— Ну, добре, добрел Лежи там! — уриває його чийсь голос.

— Батечку! Павле Івановичу! — дивується токар, бачачи перед собою лікаря. — Вашескородіє! Благодійнику!

Хоче він схопитися й бухнути перед медичною в ноги, але почуває, що руки і ноги йому не коряться.

— Ваше високородіє! Ноги ж мої де? Де руки?

— Прощайся з руками і ногами... Відморозив! Ну, ну... чого ж ти плачеш? Пожив, і слава богу! Мабуть, шість десятків прожив — буде з тебе!

— Горел.. Вішескородіє, горе ж! Простіть велико-душно! Ще б років з п'ять-шість...

— Навіщо?

— Коняка ж чужа, віддати треба... Стару поховати... І як на цьому світі все скоро робиться! Ваше високородіє! Павле Івановичу! Цигарничку з карельської берези найкращу! Крокетик виточу...

Лікар махає рукою й виходить з палати. Токареві — амінь!

ШИЛО В МІШКУ

На обивательській тройці, польовими дорогами, додергуючись найсуворішого інкогніто, поспішав Петро Павлович Посудін у повітове містечко N., куди викликав його одержаний ним анонімний лист.

«Застукити... Як сніг на голову...— мріяв він, ховаючи обличчя своє в комір.— Натворили гидоти, пакосники, і торжествують, либонь уявляють, що кінці у воду сховали... Ха-ха... Уявляю їхній жах і здивування, коли в розпал торжества почується: «А подать сюди Тяпкіна-Ляпкіна!» Ото переполох буде! Ха-ха...»

Намріявшись досхочу, Посудін вступив у розмову з своїм фурманом. Як людина, що жадає популярності, він перш за все спитав про себе самого:

— А Посудіна ти знаєш?

— Як не знати! — усміхнувся фурман.— Знаємо ми його!

— Чого ж ти смієшся?

— Дивне діло. Кожного останнього писаря знаєш, а щоб Посудіна не знати! На те він тут і поставлений, щоб його всі знали.

— Це так... Ну, що? Як він, по-твоєму? Хороший?

— Нічого...— позіхнув фурман.— Пан хороший, знає своє діло. Двох років ще нема, як його сюди прислали, а вже наробив ділов.

— Що ж він такого особливого зробив?

— Багато добра зробив, дай йому бог здоров'я. Залізницю виклопотав, Хохрюкова в нашому повіті увільнив... Кінця краю не було цьому Хохрюкову... Шельма був, про-

ноза, всі колишні його руку тримали, а приїхав Посудін — загуркотів Хохрюков до чорта, наче його не було... О, брат! Посудіна, брат, не підкупиш,— ні-ні! Дай ти йому хоч сто, хоч тисячу, а він тобі не візьме гріха на душу... Ні-і!

«Слава богу, хоч з цього боку мене зрозуміли,— подумав Посудін, радіючи.— Це добре».

— Освічений пан...— продовжував фурман,— не гордий... Наші їздили до нього скаржитись, так він наче з панами: всіх за ручку, «ви сідайте»... Гарячий такий, бистрий... Слова тобі до пуття не скаже, а все — фирм! фирм! Щоб він тобі помалу ходив — крий боже, а старається все бігом, все бігом! Наші йому й слова сказати не встигли, як він: «коней!» та прямо сюди... Приїхав і все влаштував... Ні копійки не взяв. Куди кращий за колишнього. Звичайно, і колишній хороший був. Показний такий, поважний, дзвінкіше від нього в усій губернії ніхто не кричав... Бувало іде, то за десять верст чути; але якщо по зовнішній часті, чи по внутрішніх ділах, то теперішній далеко спритніший. У теперішнього в голові цього самого мозку у сто раз більше... Одне тільки горе... Кругом хороша людина, та одна біда: п'яниця!

«Оце так клюква!» — подумав Посудін.

— Звідкіля ж ти знаєш,— запитав він,— що я... що він п'яниця?

— Воно, звичайно, ваше благородіє, сам я не бачив його п'яного, не буду брехати, але люди казали. Та й люди його п'янім не бачили, а слава така про нього ходить... При публіці, або куди в гості піде, на бал ото, чи в обчество, ніколи не п'є. Вдома дудлить... Встане вранці, пропре очі і перш за все — до горілки! Камердин принесе йому склянку, а він уже другу просить... Так цілісінський день і глушишть. І скажи ти на милость: п'є, і хоч би тобі що! Значить, тримати себе вміє. Бувало, як наш Хохрюков зап'є, так не те, що люди, навіть собаки виують. А Посудін — хоч би тобі ніс у нього почервонів! Замкнеться у себе в кабінеті і хлебче. Щоб люди не примітили, він у себе в столі шухляду таку приладнав, з трубкою. Завжди в отій шухляді горілка... Нагнешся до трубочки, поссеш, і п'яний... В кареті теж, у портфелі..

«Звідки вони знають? — жахнувся Посудін.— Боже мій, навіть це відомо! Яка мерзота...»

— А ще от щодо жіноцтва... Шельма! (фурман за-

сміявся і покрутив головою). Неподобство, та й годі. Штук десять у нього цих самих... вертефлюх... Дві у нього в домі живуть... Одна в нього, ота Настасія Іванівна, мовби замість розпорядительки, друга — як її, чорт? — Людмила Семенівна, на манір писарші... Найголовніша за всіх Настасія. Ця що захоче, він все робить... Так і крутить ним, наче лисиця хвостом. Велика влада їй дана. І його так не бояться, як її... Ха-ха... А третя вертуха на Качальній вулиці живе... Срамота!

«Навіть по іменах знає,— подумав Посудін, червоніючи.— І хто ж знає? Мужик, фурман... який і в місті ніколи не бував!.. Яка мерзота... гидота... пошлість!»

— Звідкіля ж ти все це знаєш? — запитав він роздратованим голосом.

— Люди казали... Сам я не бачив, але від людей чував. Та почути хіба трудно? Камердину або кучерові язи-ка не одріжеш. Та, мабуть, і сама Настасія ходить по всіх завулках та щастям своїм баб'ячим похваляється. Від людського ока не сковаєшся... Ось теж уяв манеру цей Посудін потихеньку на слідства іздити... Колишній бувало, як захоче куди іхати, то за місяць дає знати, а коли іде, то шуму того, грому, дзвону і... не приведи творець. І попереду нього скачуть, і позаду верхогонять, і з боків верхогонять. Приїде на місце, виспиться, наіститься, нап'ється і давай по службовій часті горло драти. Підере горло, потупоче ногами, знов виспиться і тим самим порядком назад... А теперішній, як прочує що, намагається іхати потихеньку, швидко, щоб ніхто не бачив і не знав... По-отіха! Вийде непомітно з дому, щоб чиновники не бачили, і на машину... Доїде до якої йому треба станції і не те, щоб поштових, чи благородніших, а намагається мужика найняти. Закутається весь, як баба, і всю дорогу хripить, як старий пес, щоб голосу його не впізнали. Просто кишки порвеш зо сміху, коли люди розказують... Іде дурень і думає, що його впізнати не можна. А впізнати його людині тямущій — тъху! раз плюнути...

— Як же його впізнають?

— Дуже просто. Раніш, як наш Хохрюков потихеньку іздив, так ми його по важких руках упізнавали. Якщо сідок б'є по зубах, то це, значить, і є Хохрюков. А Посудіна одразу побачити можна... Простий пасажир просто себе і держить, а Посудін не з тих, щоб простоти дотримуватись. Приїде, скажімо, хоч на поштову станцію, і

почне! Йому й смердить, і душно, і холодно... Йому й курчат подавай, і фруктів, і варень усяких... Так на станціях і знають: якщо хто зимою запитує курчат і фруктів, то це і є Посудін. Якщо хто говорить наглядачу «любий мій» і ганяє народ по всякі дрібниці, то й забожитись можна, що це Посудін. І пахне від нього не так, як од людей, і лягає спати на свій манір... Ляже на станції на дивані, поприскає коло себе духами і велить біля подушки три свічки поставити. Лежить і папери читає... Ну, тут уже не тільки доглядач, але й кішка розбере, що це за людина така...

«Правда, правда... — подумав Посудін. — І як я цього раніше не знат!»

— А кому є в тому потреба, то й без фруктів, і без курчат впізнає. По телеграфу все відомо... Як там не кутай рила, як не ховайся, а вже тут знають, що ідеш. Ждуть... Посудін ще в себе з дому не виходив, а тут вже — зроби ласку, все готове! Приде він, щоб іх на місці закрити, до суду віддати, чи змінити кого, а вони над ним же й посміються. Хоч ти, скажуть, ваше сіятельство, й потихеньку приїхав, поглянь: у нас усе чисто!.. Він покрутиться, покрутиться та з тим і поїде, з чим приїхав... Та ще похвалить, поручкається з усіма ними, пробачення за турботи попросить... Он як! А ти думав як? Хо-хо, ваше благородіє! Народ тут спритний, дуристів на дуристів!.. Поглянути любо, що за чорти! Та ось, хоч нинішній випадок взяти... Іду я сьогодні вранці порожнем, а навстріч із станції летить жид-буфетник. «Куди, питаю ваше жидівське благородіє, ідеш?» А він і каже: «В місто N. вино й закуску везу. Там нині Посудіна ждуть». Ловко? Посудін, може, ще тільки збирається їхати, або кутає обличчя, щоб його не впізнали. Може, вже іде і думає, що знати ніхто не знає, що він іде, а вже для нього, скажи, будь ласка, готове і вино, і сомга, і сир, і закуска різна... Га? Іде він і думає: «Капут вам, хлопці!», а хлопцям і горя мало! Нехай іде! У них давно вже все сковано!

— Назад! — прохрипів Посудін. — Ідь назад, тттварюко!

І здивований фурман повернув назад.

ТУГА

Кому повім печаль мою?..

Вечірні сутінки. Лапатий, мокрий сніг ліниво кружляє коло тільки що засвічених ліхтарів і тонким, м'яким шаром лягає на дахи, кінські спини, плечі, шапки. Візник Іона Потапов увесь білий, як привид. Він зігнувся, як тільки можна зігнутися живому тілу, сидить на козлах і не ворухнеться. Якби впала на нього ціла кучугура, то й тоді він, здається, не вважав би за потрібне струшувати з себе сніг... Його конячина теж біла й нерухома... Своєю нерухомістю, незgrabними формами та патикоподібними рівними ногами вона навіть зблизька схожа на копійчаного коника-пряника. Вона, напевне, поринула в роздум. Кого відірвали від плуга, від звичних, сірих картин і кинули сюди, в цей вир, повний страховинних огнів, невагомного гуркоту і людей, що біжать, тому не можна не думати...

Іона і його конячина не рухаються з місця вже давно. Вийшли вони з двору ще до обіду, а почину все немає. Та ось на місто спадає вечірня мла. Блідість ліхтарних вогнів поступається своїм місцем живій барві, і вулична метушня стає гомінкішою.

— Візник, на Виборзьку! — чує Іона.— Візник!

Іона здригається і крізь вій, обліплений снігом, бачить військового в шинелі з капюшоном.

— На Виборзьку! — повторює військовий.— Та ти спиш, чи що? На Виборзьку!

На знак згоди Іона смикає віжки, від чого з конячої спини та з його плечей густо сиплються шари снігу...

Військовий сідає в сани. Візник цмокає губами, витягає, як лебідь, шию, підводиться і більше за звичкою, ніж з потреби, махає батогом. Конячина теж витягає шию, згинає свої патикоподібні ноги й нерішуче рушає з місця...

— Куди преш, очмано? — на першому ж кроці чує Іона вигуки з темної маси, що рухається туди й сюди.— Куди чорти несуть? Праворуч держи!

— Ти їздити не вмієш! Праворуч держи! — сердиться військовий.

Лається кучер з карети, злобно дивиться і струшує сніг з рукава прохожий, що перебігав дорогу і наштовхнувся плечем на морду конячини. Іона совається на козлах, як на голках, тикає на всі боки ліктями і водить очима, як очмарілій, немов не розуміє, де він і чого він тут.

— От які негідники! — кепкує військовий.— Тільки думки в них, як би наїхати на тебе або під коня потрапити. Це вони змовились.

Іона оглядається на їздця і ворушить губами... Хоче він, як видно, щось сказати, але з горла не виходить нічого, крім сопіння.

— Що? — питає військовий.

Іона кривить усмішкою рот, напружує своє горло і хріпить:

— А в мене, пане, теє... син на цьому тижні помер.

— Гм!.. Від чого ж він помер?

Іона повертається всім тулубом до їздця і каже:

— А хто ж його знає! Мабуть, від гарячки... Три дні полежав у лікарні й помер... Божа воля.

— Звертай, диявол! — лунає в темряві.— Повилазило тобі, чи що, старий собако? Дивись очима!

— Поганяй, поганяй... — каже їздець... — Отак ми й до завтра не доїдемо. Піджени-но!

Візник знову витягає шию, підводиться і з важкою грацією змахує батогом. Кілька разів по тому оглядається він на їздця, але той заплющив очі і, як видно, не має охоти слухати. Висадивши його на Виборзькій, Іона спиняється коло трактиру, згинається на козлах і знову ані ворухнеться... Мокрий сніг знову робить білим його і конячину. Минає година, друга...

По тротуару, гучно стукаючи калошами і лаючись, проходить троє молодих людей: два з них високі і тонкі, третій малий і горбатий.

— Візник, до Поліцейського мосту! — кричить деренкучим голосом горбань. — Тръох... два гривеники!

Іона смикає віжками і смокает. Два гривеники ціна невичідна, та йому не до ціни... Чи карбованець, чи п'ятак, — йому тепер однаково, аби тільки хто найняв... Юнаки, штовхаючи один одного і лихословлячи, підходять до саней, і всі троє зразу лізуть на сидіння. Починають вирішувати питання: кому двом сидіти, а кому третьому стояти? По довгій сварці, вередуванню і докорах вирішують, що стояти повинен горбань, як найменший.

— Ну, поганяй! — деренчить горбань, стаючи на своє місце й дихаючи в потилицю Іоні. — Смали! Ну, та й шапка ж у тебе, братіку! Гіршої в усьому Петербурзі не знайти...

— Ги-и... ги-и... — рёгоче Іона. — Яка є...

— Ну, ти, яка є, поганяй! Отак ти всю дорогу їхатимеш? Га? А по ший?..

— Голова тріщить... — каже один з довгих. — Вчора у Дукмасових ми вдвох з Ваською чотири пляшки коньяку випили.

— Не розумію, навіщо брехати? — сердиться другий довгий. — Бреше, як худобина.

— Побий мене бог, правда...

— Це така ж правда, як те, що воша кашляє.

— Ги-и! — усміхається Іона. — Ве-селі пани!

— Тьху, щоб тебе чорти!... — обурюється горбань. — Пойдеш ти, стара холero, чи ні? Хіба так їздять? Стъобни-но її батогом! Но, чорт! Но! Краще її!

Іона відчуває за своєю спиною, як крутиться тіло й дрижить голос у горбаня. Він чує звернену до нього лайку, бачить людей, і почуття самотності починає поволі одлягати йому від грудей. Горбань лається доти, поки не давиться химерною, шестиповерховою лайкою і не заходиться кашлем. Довгі починають говорити про якусь Надію Петровну. Іона оглядається на них. Діждавшись короткої паузи, він оглядається ще раз і бурмоче:

— А в мене на цьому тижні... теє... син помер!

— Всі помремо... — зітхає горбань, і витирає після кашлю губи. — Ну, поганяй, поганяй! Панове, я зовсім не можу далі так їхати! Коли він нас довезе?

— А ти його легенько підохочеть... по ший!

— Стара холero, чуєш? Адже шию наб'ю!. Э вашим братом церемонитись, то пішки ходитимеш!.. Ти чуєш, Змію Гориничу? Чи тобі плювати на наші слова?

I Іона більше чує, ніж почуває, звуки потиличника.

— Ги-и... — сміється він. — Веселі пани... дай боже здоров'я!

— Візник, ти жонатий? — питає довгий.

— Я б то? Ги-и... ве-селі пани! Тепереньки в мене одна жінка — сира земля... Хи-хо-хо... Могила, тобто!.. Син от помер, а я живу... Дивна річ, смерть не в ті двері потрапила... Замість того, щоб до мене йти, вона до сина...

I Іона обертається, щоб розказати, як умер його син, але тут горбань легко зітхає і заявляє, що слава богу, вони, нарешті, приїхали. Діставши два гравеники, Іона довго дивиться вслід гультяям, що зникають у темному під'їзді. Знову він самотній, і знову настає для ньоготиша... Притихла ненадовго туга виникає знову і розпирає груди ще з більшою силою. Очі Іони тривожно й страдницькі перебігають по юрбах, що рухаються по обидва боки вулиці: чи не знайдеться серед цих тисяч людей хоч одного, який вислухав би його? Але юрби біжать, не помічаючи ні його, ні туги... Туга величезна, безмежна. Якби лопнули груди Іони і вилилася з неї туга, то вона б, здається, весь світ залила, а проте її не видно. Вона зуміла вміститись у таку мізерну шкаралупу, що її не побачиш вдень із свічкою...

Іона бачить двірника з пакунком і вирішує заговорити з ним.

— Чоловіче, котра тепер година буде? — питає він.

— Десята... Чого ж став тут? Проїжджай!

Іона від'їжджає на кілька кроків, згиняється і впадає в тугу... Вдаватися до людей він вважає вже марною річчю. Але не минає й п'яти хвилин, як він випростується, стріпует головою, немов від гострого болю, і смикає віжки... Йому несила.

«Додому,— думає він.— Додому!»

I конячина, наче зрозумівши його думку, починає бігти підтюпцем. Години через півтори Іона сидить уже коло великої, брудної печі. На печі, на долівці, на лавах хропуть люди. В повітрі «спіраль» і задуха... Іона дивиться на них, що сплять, чухається і шкодує, що так рано вернувся додому...

«I на овес не виїздив,— думає він.— Через те воно й туга. Людина, що знає своє діло... що і сама сита, і кінь ситий, завжди спокійна...»

В одному кутку підвідиться молодий візник, сонно
крекче і тягнеться до відра з водою.

— Пити захотів? — питає Іона.

— Авжеж, пити!

— Так... На здоров'я... А в мене, брат, син помер...
Чув? На цьому тижні, в лікарні... Історія!

Іона дивиться, який ефект справили його слова, але не
бачить нічого. Молодий укрився з головою і вже спить.
Старий зітхає й чухається... Як молодому хотілось пити,
так йому хочеться говорити. Скоро мине тиждень, як по-
мер його син, а він ще до пуття не говорив ні з ким...
Треба поговорити до ладу, не хапаючись... Треба розка-
вати, як захворів син, як він мучився, що говорив перед
смертью, як умер... Треба описати похорон та поїздку до
лікарні по одяг покійника... На селі залишилася дочка
Онися... І про неї треба поговорити. Та мало хіба про
що він може тепер поговорити? Слухач повинен охкати,
зітхати, додавати жалю... А з жінками говорити ще краще.
Ті хоч і дурні, але ревуть від двох слів.

«Піти до коня подивитися,— думає Іона.— Спати
завжди встигнеш... Аякже, виспишся...»

Він одягається і йде до стайні, де стоїть його кінь.
Думає він про овес, про сіно, про погоду... Про сина, коли
сам, думати він не може... Поговорити з ким-небудь про
нього можна, але самому думати й малювати собі його образ
нестерпно моторошно...

— Жуєш? — питає Іона свого коня, побачивши його
бліскучі очі.— Ну, жуй, жуй... Коли на овес не виїздили,
сіно їсти будемо... Егеж... Старий я вже став їздити... Си-
нові б їздити, а не мені... То справжній візник був... Жити б
тільки...

Іона мовчить якийсь час і каже далі:

— Отаке-то, брат, кобилочко... Нема Кузьми Іони-
ча... Богу душу віддав... Взяв і помер марно... Тепе-
речки, скажімо, в тебе є лошатко, і ти тому лошаткові
рідна мати... І раптом, скажімо, те саме лошатко богу
душу віддало... Адже жалко?

Конячина жує, слухає і дихає на руки своєму хазяї-
нові...

Іона захоплюється і розповідає їй усе...

ДІТВОРА

Тата, мами і тітусі Наді немає вдома. Вони поїхали на хрестини до того старого офіцера, який їздить маленькою сірою конякою. Чекаючи їхнього повернення, Гриша, Аня, Альоша, Соня і кухарчин син Андрій сидять в їdalні за обіднім столом і грають у лото. Правду кажучи, ім пора вже спати, але хіба можна заснути, не довідавшись від мами, яка на хрестиах була дитинка і що подавали на вечерю? Стіл, освітлений висячою лампою, рябіє цифрами, оріховими шкаралупками, папір'ями і скельцями. Перед кожним грачем лежить дві карти і кулка скелець для накривання цифр. Посеред стола білє блюдце з п'ятьма копійчаними монетами. Біля блюдця недоїдене яблуко, но-жиці і тарілка, в яку наказано класти оріхову шкаралупу. Діти грають на гроші. Ставка — копійка. Умова: коли хто зшахрує, того негайно геть. В їdalні, крім грачів, нікого нема. Нянька Агафія Іванівна сидить внизу, на кухні, і навчає кухарку кроїти, а старший брат Вася, учень V класу, лежить у вітальні на дивані й нудиться.

Грають з азартом. Найбільший азарт написаний на обличчі в Гриші. Це маленький, дев'ятирічний хлопчик з головою, постриженою наголо, пухлими щоками і з товстими, як у негра, губами. Він уже вчиться в підготовчому класі, а тому вважається великим і найрозумнішим. Грає він виключно заради грошей. Коли б не було на блюдці копійки, він давно б уже спав. Його карі очиці неспокійно й ревниво перебігають по картах партнерів. Страх, що він може не виграти, заздрощі і фінансові міркування, що наповнюють його стрижену голову, не

дають йому сидіти спокійно, зосередитись. Крутиться він, мов на голках. Вигравши, він жадібно хапає гроші і відразу ж ховає їх у кишеню. Сестра його Аня, дівчинка років восьми, з гострим підборіддям і розумними, блискучими очима, теж боїться, щоб хто-небудь не виграв. Вона червоніє, блідне і пильно стежить за грачами. Копійки її не цікавлять. Щастя в грі для неї питання самолюбства. Друга сестра, Соня, дівчинка шести років, з кучерявою голівкою і кольором обличчя, що буває лише в дуже здорових дітей, у дорогих ляльок та на бонбоньерках, грає в лото задля самого процесу гри. На її личку розлите зворушення. Хто б не виграв, вона однаково рєгоче і ляскава в долоні. Альоша, пухлий, круглий карапузик, пихтить, сопе і витріщає очі на карти. В нього ні користолюбства, ні самолюбства. Не проганяють з-за стола, не вкладають спати — і за те спасибі. На вигляд він флегма, але в душі страшена бестія. Сів він не стільки заради лото, скільки заради непорозумінь, яких не уникнути під час гри. Страшенно йому приємно, якщо хтось вдарить чи вилає когось. Йому вже давно треба кудись збігати, але він не виходить з-за стола ні на хвилину, боячись, щоб без нього не вкрали його скелець та копійок. А що він знає тільки одиниці і ті числа, що закінчуються нулями, то за нього цифри накриває Аня. П'ятий партнер, кухарчин син Андрій, чорномазий, хворобливий хлопчик, в ситцювій сорочці і з мідним хрестиком на грудях, стоїть нерухомо і мрійно дивиться на цифри. До виграшу і до чужих успіхів він ставиться байдуже, бо весь заглиблений в арифметику гри, в її нескладну філософію: скільки на цьому світі різних цифр і як це вони не переплутаються!

Викрикують числа всі по черзі, крім Соні і Альоші. Через однomanітність чисел, практика виробила багато термінів і сміховинних прізвиськ. Наприклад, сім називається у грачів кочергою, одинадцять — паличками, сімдесять сім — Семеном Семеновичем, дев'яносто — дідуsem і т. д. Гра йде жвано.

— Тридцять два! — кричить Гриша, витягаючи з батьківської шапки жовті циліндрики.— Сімнадцять! Кочерга! Двадцять вісім — сіно в лісі!

Аня бачить, що Андрій прогавив 28. Іншим часом, вона б сказала йому про це, але тепер, коли на блюдці разом з копійкою лежить її самолюбство, вона радіє.

— Двадцять три! — продовжує Гриша.— Семен Семенович! Дев'ять!

— Прусак, прусак! — скрикує Соня, показуючи на прусака, що біжить через стіл.— Ай!

— Не бий його,— каже басом Альоша.— У нього, може, є діти...

Соня проводить прусака очима і думає про його дітей: які це, мабуть, маленькі прусаченята!

— Сорок три! Один! — продовжує Гриша, страждаючи від думки, що в Ані уже дві катерни.— Шість!

— Партия! У мене партія! — кричить Соня, кокетливо закочуючи очі і сміючись.

У партнерів витягуються обличчя.

— Перевірити! — каже Гриша, з ненавистю дивлячись на Соню.

Користуючись правом старшого і найрозумнішого, Гриша забрав собі вирішальний голос. Що він хоче, те й роблять. Довго і старанно перевіряють Соню, і, на великий жаль її партнерів, виявляється, що вона не зшахраювала. Починається нова партія.

— А що я вчора бачила! — говорить Аня ніби сама до себе.— Пилип Пилипович якось вивернув повіки, і в нього очі зробились червоні, страшні, як у нечистої сили.

— Я теж бачив,— каже Гриша.— Вісім! А в нас один учень уміє вухами ворушити. Двадцять сім!

Андрій зводить на Гришу очі, думає і каже:

— І я вмію вухами ворушити.

— Ану ж, поворуши!

Андрій ворушить очима, губами, пальцями і йому здається, що його вуха починають рухатись. Усі сміються.

— Нелобрий чоловік цей Пилип Пилипович,— зітхає Соня.— Вчора заходив до нас в дитячу кімнату, а я в самій сорочці... І мені стало так непристойно!

— Партия! — вигукує раптом Гриша, хапаючи з блюдця гроші.— В мене партія! Перевіряйте, коли хочете!

Кухарчин син підводить очі й блідне.

— Мені, значить, уже більше не можна грati,— шепоче він.

— Чому?

— Тому що... тому що в мене більше грошей нема.

— Без грошей не можна! — каже Гриша.

Андрій на всякий випадок ще раз риється в кишенях.

Не знайшовши в них нічого, крім кришок і погризеного олівця, він кривить рот і починає страдницьки кліпати очима. Зараз він заплаче...

— Я за тебе поставлю! — каже Соня, не зносячи його мученицького погляду.— Тільки ж гляди, віддаси потім.

Гроші внесені, і гра продовжується.

— Здається, десь дзвонять,— говорить Аня, роблячи велики очі.

Усі перестають грati і, розкривши роти, дивляться на темне вікно. В темряві мигтить відображення лампи.

— Це почулось...

— Вночі тільки на кладовищі дзвонять...— говорить Андрій.

— А навіщо там дзвонять?

— Щоб розбійники в церкву не залізли. Дзвону вони бояться.

— А для чого розбійникам в церкву залазити? — питает Соня.

— Відомо для чого: сторожів повбивати!

Минає хвилина мовчанки. Всі переглядаються, здригаються і продовжують гру. На цей раз виграє Андрій.

— Він зшахраював,— басить ні з сього ні з того Альоша.

— Брешеш, я не шахраював!

Андрій блідне, кривить рот і ляється Альошу по голові! Альоша злобно витріщає очі, скоплюється, одним коліном стає на стіл і, в свою чергу,— ляється Андрія по щоці! Обидва дають один одному ще по ляпасу і ревуть. Соня, що не зносить таких страхіть, теж починає плакати, і їдаління сповнюється різного голосим ревом. Ale не думайте, що гра через це закінчилася. Не минає й п'яти хвилин, як діти знову регочутуться і мирно розмовляють. Обличчя зарюмсані, але це не заважає їм посміхатись. Альоша навіть щасливий: непорозуміння було!

В їдалінню заходить Вася, учень п'ятого класу. Вигляд у нього заспаний, розчарований.

«Це обурливо! — думає він, дивлячись, як Гриша обмацує кишеню, в якій побрязкують копійки.— Хіба можна давати дітям гроші? I хіба можна дозволити їм грati в азартні гри? Хороша педагогія, нічого казати. Обурливо!»

Та діти грають так смачно, що в нього самого з'являється бажання примоститись біля них і спробувати щастя.

— Почекайте, я теж сяду грati,— каже він.

— Став копiйку!

— Зараз,— каже він, риочись у кишенях.— В мене копiйки немає, але ось є карбованець. Я ставлю карбованець.

— Ні, ні, ні... копiйку став!

— Дурні ви. Карбованець же в усякому разі дорожчий від копiйки,— пояснює гімназист.— Хто виграє, той мені здачі дастъ.

— Ні, будь ласка. Іди собi!

Ученъ V класу знizuє плечима і йде в кухню, щоб взяти в покоївки дрiбних грошей. В кухнi не знайшloся нi копiйки.

— В такому разi, розмiняй менi,— чiпляється вiн до Гришi, повернувшись з кухнi.— Я тобi за розмiн заплачу. Не хочеш? Ну, продай менi за карбованець десять копiйок.

Гриша пiдоzрiльво поглядає скоса на Васю: чи не каверза це яка-небудь, чи не шахрайство?

— Не хочу,— каже вiн, тримаючись за кишеню.

Вася починає роздратовуватись, лаятися, взываючи грачiв бовдурами i чавунними головами.

— Васю, та я за тебе поставлю! — каже Соня.— Сiдай!

Гімназист сiдає i кладе перед собою двi карти. Аня починає читати цифри.

— Копiйку впустив! — заявляє раптом схильованим голосом Гриша.— Почекайте!

Здiймають лампу i лiзуть пiд стiл шукати копiйку. Хапають руками плювки, орiхову шкаралупу, стукаються головами, але копiйки не знаходять. Починають шукати знову i шукають до того часу, аж поки Вася не вириває з Гришиних рук лампу i не ставить її на мiсце. Гриша продовжує шукати в темрявi.

Та ось, нарештi, копiйка знайдена. Грачi сiдають за стiл i хочуть продовжувати гру.

— Соня спить! — заявляє Альоша.

Соня, поклавши кучеряву голову на руки, спить солодко, спокiйно i мiцно, нiби вона заснула годину тому. Заснула вона ненароком, поки iншi шукали копiйку.

— Іди, на мамину постiль лягай! — каже Аня, виводячи її з iдалльнi.— Іди!

Її ведуть усі юрбою, і через якихось п'ять хвилин ма-
мина постіль являє з себе цікаве видовище. Спить Соня.
Біля неї похропує Альоша. Поклавши їм на ноги голови,
сплять Гриша і Аня. Тут-таки й собі в гурті примостилися
і кухарчин син Андрій. Біля них валяються копійки, що
втратили свою силу аж до наступної гри. Надобраніч!

1886

АНЮТА

В одному з найдешевших номерків мебльованих кімнат «Ліссабон» з кутка в куток ходив студент-медик третього курсу Степан Клочков, і старанно зубрив свою медицину. Від невпинної напруженої зубрячки в нього пересохло в роті й виступив на чолі піт.

Біля вікна, повитого з країв крижаними узорами, сиділа на табуреті його жилиця Анюта, маленька, худенька брюнетка, років двадцяти п'яти, дуже бліда, з лагідними сірими очима. Зігнувши спину, вона вишивала червоними нитками комір чоловічої сорочки. Робота була спішна... Коридорний годинник сипло пробив дві пополудні, а в номерку ще не було прибрано. Зібгана ковдра, розкидані подушки, книги, вбрація, великий брудний таз, заповнений мильними помиями, в яких плавали недокурки, сміття на підлозі — все, здавалось, було звалене в одну купу, навмисно перемішане, зібгане...

— Права легеня складається з трьох доль... — зубрив Клочков. — Межі! Верхня доля на передній стінці грудей сягає 4—5 ребер, на боковій поверхні 4 ребра.... ззаду *spina scapulae*.

Клочков, силкоючись уявити собі щойно прочитане, підвів очі до стелі. Не діставши чіткого уявлення, він став прощупувати в себе крізь жилетку верхні ребра.

— Ці ребра схожі на рояльні клавіші, — сказав він. — Щоб не збитися в рахунку, до них неодмінно треба звикнути. Доведеться простудіювати на скелеті і на живій людині. Ану лиш, Анюто, дай-но, я зорієнтуюсь!

Анюта залишила вишивання, скинула кофточку й випросталася. Клочков сів навпроти неї, нахмурився й став лічити її ребра.

— Гм... Перше ребро не прощупується... Воно за ключицею... Оде буде друге ребро... Та-ак... Оде ось третє... Оде ось четверте... Гм... Та-ак... Чого ти щулишся?

— У вас пальці холодні!

— Ну, ну... не помреш, не крутись. Виходить, це третє ребро, а це четверте... Худюча ти така на вигляд, а рёбра ледве прощупуються. Це друге... це третє... Ні, так зіб'єшся я не уявиш собі виразно... Доведеться намалювати. Де май вуглик?

Клочков узяв вуглик і накреслив ним на грудях в Анюти кілька паралельних ліній, що відповідали ребрам.

— Чудово. Все, як на долоні. Ну, а тепер і постукати можна. Встань-но!

Анюта встала і підняла підборіддя. Клочков заходився вистукувати і так заглибився в цю справу, що не помітив, як губи, ніс і пальці в Анюті посиніли від холоду. Анюта дрижала й боялася, що медик, помітивши її дрож, перестане креслити вугіллям і стукати, і потім, може, погано складе екзамен.

— Тепер усе ясно,— сказав Клочков, переставши стукати.— Ти сиди так і не стирай вугілля, а я поки що підвібрю ще трошки.

І медик знов став ходити й зубрити. Анюта, наче татуйована, з чорними смугами на грудях, щулившись від холоду, сиділа й думала. Вона говорила взагалі дуже мало, завжди мовчала і все думала, думала...

За всі шість-сім років, відколи вона поневірялася по мебльованих кімнатах, таких, як Клочков, знала вона чоловіка з п'ять. Тепер всі вони вже позакінчували курси, вийшли в люди, і, звичайно, як порядні люди, давно вже забули про неї. Один з них живе в Парижі, двоє лікарють, четвертий художник, а п'ятий навіть, кажуть, уже професор. Клочков — шостий... Незабаром і цей закінчить курс, вийде в люди. Безперечно, майбутнє чудове, і з Клочкова, мабуть, вийде велика людина, але теперішнє зовсім погане; у Клочкова нема тютюну, нема чаю, і цукру залишилось чотири грудочки. Треба якомога швидше закінчувати вишивання, нести до замовниці й потім купити на одержаний четвертак і чаю, і тютюну.

— Можна зайти? — почулося за дверима.

Анюта швидко накинула собі на плечі шерстяну хустку. Ввійшов художник Фетісов.

— А я до вас із просьбою,— почав він, звертаючись

до Клочкова й люто дивлячись з-під навислого на лоб волосся.— Зробіть ласку, позичте мені вашу прекрасну дівицю години на дві! Малюю, бачте, картину, а без натурщиці ніяк не можна!

— Ах, з приємністю! — згодився Клочков.—Іди, Аньото.

— Чого я там не бачила! — тихо промовила Аньота.

— Ну, годі! Людина для мистецтва просить, а не для дурниць яких-небудь. Чому не допомогти, коли можеш?

Аньота стала одягатися.

— А що ви малюєте? — спитав Клочков.

— Псіхею. Хороший сюжет, та все якось не виходить; доводиться все з різних натурщиць малювати. Учора малював одну з синіми ногами. Чому, питаю, у тебе сині ноги? Це, каже, панчохи линяють. А ви все зубрите! Щаслива людина, терпіння є.

— Медицина така штука, що ніяк не можна без зубрячки.

— Гм... Пробачте, Клочков, але ви страшенно по-свинському живете! Чорт зна, як живете!

— Тобто як? Інакше не можна жити... Від батька я одержую лише дванадцять на місяць, а на ці гроші важко жити пристойно.

— Так то воно так...— сказав художник і гидливо скрипився,— але можна, все-таки, краще жити... Розвинена людина обов'язково повинна бути естетиком. Чи не так? А у вас тут чорт знає що! Постіль не прибрана, помії, сміття... вчорашия каша на тарілці... тыху!

— Це правда,— сказав медик і сконфузився,— але Аньоті ніколи було сьогодні прибирати. Увесь час занята.

Коли художник і Аньота вийшли, Клочков ліг на диван і став зубрити лежачи, потім ненароком заснув і, прокинувшись через годину, підпер голову кулаками й похмуро замислився. Йому згадалися слова художника про те, що розвинена людина обов'язково повинна бути естетиком, і його обстановка справді здавалася йому тепер огидною, відразливою. Він немовби передбачав розумовим поглядом те своє майбутнє, коли він прийматиме своїх хворих у кабінеті, питиме чай у просторій ідалльні, в товаристві дружини, порядної жінки,— і тепер цей таз з помиями, в якому плавали недокурки, мав вигляд неймовірно гідкий. Аньота теж здавалася некрасивою, неохайнюю, жалюгідною... І він вирішив розлучитися з нею негайно, хоч би там що.

Коли вона, повернувшись від художника, скидала шубу, він підвівся їй серйозно:

— Ось що, моя люба... Сідай і вислухай. Нам треба розлучитися! Одним словом, жити з тобою я більше не бажаю.

Анютка повернулася від художника така стомлена, знесилена. Обличчя в неї від довгого стояння на натурі змарніло, схудло, і підборіддя стало гострішим. У відповідь на слова медика вона нічого не сказала, і тільки губи в неї затремтіли.

— Погодься, що рано чи пізно нам однаково довелося б розлучитися,— сказав медик.— Ти хороша, добра, і ти не дурна, ти зрозумієш...

Анютка знов надягла шубу, мовчки загорнула своє вишивання в папір, зібрала нитки, голки, згорток з чотирма грудочками цукру знайшла на вікні й поклала на столі біля книг.

— Це ваше... цукор...— тихо сказала вона й відвернулася, щоб приховати слізози.

— Ну, чого ж ти плачеш? — спитав Клочков.

Він збентежено пройшовся по кімнаті й сказав:

— Чудна ти, справді... Сама ж знаєш, що нам треба розлучитися. Не вік же нам бути разом.

Вона вже забрала всі свої клуночки й уже повернулась до нього, щоб попрощатися, і йому стало жалко її.

«А то нехай ще тиждень поживе тут? — подумав він.— Справді, нехай ще поживе, а через тиждень я звелю її піти».

І досадуючи на свою безхарактерність, він grimнув на неї суворо:

— Ну, чого ж стоїш! Іти, то йти, а не хочеш, то скидай шубу й залишайся! Залишайся!

Анютка скинула шубу, мовчки, нишком, потім висякалась, теж нишком, зітхнула й безшумно попрямувала до своєї постійної позиції — до табурета біля вікна.

Студент потяг до себе підручник і знову заходив з кутка в куток.

— Права легеня складається з трьох доль...— зубрив він.— Верхня доля на передній стінці грудей сягає 4—5 ребер...

А в коридорі хтось кричав на все горло:

— Григорій, самовар!

ЖАРТ

Ясний зимовий полудень... Мороз міцний, тріщить і в Надійки, яка тримає мене під руку, покриваються сріблистим інеєм кучері на скронях і пушок над верхньою губою. Ми стоїмо на високій горі. Від наших ніг до самої землі тягнеться похила площа, в яку сонце дивиться мов у дзеркало. Біля нас маленькі санки, оббиті яскравочервоним сукном.

— З'їдемо вниз, Надіє Петрівно! — благаю я.— Один тільки раз! Запевняю вас, ми залишимося цілими і неушкодженими.

Але Надійка боїться. Весь простір від її маленьких калош до кінця крижаної гори здається їй страшною, незмірно глибокою прірвою. У неї перехоплює дух і обривається дихання, коли вона дивиться вниз, коли я тільки пропоную сісти в санки, а що ж буде, коли вона зважиться полетіти в прірву! Вона помре, збожеволіє.

— Благаю вас! — кажу я.— Не треба боятись! Зроzuмійте ж, це малодушність, боягузство!

Надійка, нарешті, поступається, і я по обличчю бачу, що вона поступається з небезпекою для життя. Я саджаю її, бліду, тремтячу, в санки, обіймаю рукою і разом з нею кидаюсь у безодню.

Санки летять, як куля. Розітнуте повітря б'є в обличчя, реве, свистить у вухах, рве, боляче щипає від зlostі, хоче зірвати з плечей голову. Від натиску вітру нема сили дихати. Здається, сам диявол обхопив нас лапами і з ревом тягне в пекло. Навколоши предмети зливуються в одну довгу, бурхливо-летячу смугу... Ось-ось ще мить, і, здається,— ми загинемо!

— Я люблю вас, Надю! — кажу я напівголосно.

Санки починають бігти все тихше і тихше, ревіння вітру і дзижчання положків не такі вже страшні, дихання перестає завмیرати, і ми, нарешті, внизу. Надійка ні жива, ні мертвa. Вона бліда, ледве дихає... Я допомагаю її підвестися.

— Нізащо вдруге не поїду,— каже вона, дивлячись на мене широкими, повними жаху очима.— Ні за що на світі! Я мало не вмерла!

Трохи згодом вона отямлюється і вже запитливо зазирає мені в очі: чи я сказав ті чотири слова, чи вони тільки вчулися їй у шумі вихору? А я стою біля неї, курю і уважно розглядаю свою рукавицю.

Вона бере мене під руку, і ми довго гуляємо біля гори. Загадка, видно, не дає їй спокою. Були сказані ті слова чи ні? Так чи ні? Так чи ні? Це питання самолюбства, честі, життя, щастя, питання дуже важливе, найважливіше в світі. Надійка нетерпляче, сумно, проникливим поглядом зазирає мені в обличчя, відповідає невлад, чекає, чи не заговорю я. О, яка гра на цьому милому обличчі, яка гра! Я бачу, вона бореться з собою, їй треба щось сказати, про щось спітати, але вона не знаходить слів, їй ніяково, страшно, заважає радість...

— Знаєте що? — каже вона, не дивлячись на мене.

— Що? — пытаю я.

— Давайте ще раз... спустимось.

Ми підіймаємося по сходах на гору. Знову я садовлю бліду, тремтячу Надійку в санки, знову ми летимо в страшну прірву, знову реве вітер і дзижчать положки і знову при найпрудкішому і шумному розгоні санок я кажу напівголосно:

— Я люблю вас, Надійко!

Коли санки спиняються, Надійка окидає поглядом гору, по якій ми тільки-но мчали, потім довго вдивляється в мое обличчя, вслухається в мій голос, байдужий і безстрасний, і вся, вся, навіть муфта і башлик її, вся її фігурка виявляють крайнє здивування. І на обличчі в неї написано:

«В чому ж річ? Хто вимовив ті слова? Він, чи мені тільки вчудося?»

Ця невідомість непокоїть її, виводить з терпіння. Бідна дівчинка не відповідає на запитання, хмуриться, готова заплакати.

— Чи не піти нам додому? — пытаю я.

— А мені... мені подобається це катання,— каже вона, червоніючи.— Чи не з'їхати нам ще раз?

Їй «подобається» це катання, а тимчасом, сідаючи в санки, вона, як і в ті рази, бліда, ледве дишіше від страху, тримтить.

Ми спускаємося втретє, і я бачу, як вона дивиться мені в обличчя, стежить за моїми губами. Але я прикладаю до губ хусточку, кашляю і, коли досягаємо середини гори, встигаю вимовити:

— Я вас люблю, Надю!

І загадка залишається загадкою! Надійка мовчить, про щось думає... Я проводжаю її з ковзанки додому, вона намагається йти повільніше, притишує кроки і все чекає, чи не скажу я їй тих слів. І я бачу, як страждає її душа, які вона робить зусилля над собою, щоб не сказати:

— Не може ж бути, щоб їх говорив вітер! І я не хочу, щоб це говорив вітер!

Другого дня вранці я одержую записочку: «Якщо підете сьогодні на ковзанку, то заходьте за мною. Н.» І з цього дня я з Надійкою починаю щодня ходити на ковзанку і, злітаючи вниз на санках, я щоразу промовляю півголосом одні і ті ж слова:

— Я люблю вас, Надійко!

Скорі Надійка звикає до цієї фрази, як до вина або морфію. Вона жити без неї не може. Правда, летіти з гори, як і раніше, страшно, але тепер уже страх і небезпека надають особливих чарів словам про кохання, словам, які все ще звучать загадкою і бентежать душу. Підозріваються все ті ж двоє: я і вітер... Хто з двох освідчується їй в коханні, вона не знає, але їй, мабуть, вже однаково; з якого келиха не пiti — однаково, аби бути п'яним.

Якось опівдні я пішов на ковзанку сам; пірнувши в настовп, я бачу, як до гори підходить Надійка, яка шукає очима мене... Потім вона боязко йде вгору по сходах... Страшно їхати самій, о, як страшно! Вона бліда, як сніг, тримтить, вона йде ніби на страту, але йде, іде, не оглядаючись, рішуче. Вона, очевидно, вирішила, нарешті, спробувати: чи буде чути ті напрочуд солодкі слова, коли мене немає? Я бачу, як вона, бліда, з розкритим від жаху ротом, сідає в санки, закриває очі і, попрощавшись навіки з землею, рушає з місця... «Жжж...» — дзвижчати полозки. Чи чує Надійка ті слова, я не знаю... Я бачу тільки, як вона встає з санок знесилена, квола. І видно по її обличчі,

що вона й сама не знає, чула вона що-небудь чи ні. Страх, поки вона мчала вниз, відібрав у неї здатність чути, розрізняти звуки, розуміти...

Та ось настає весняний місяць березень... Сонце стає ласкавішим. Наша крижана гора темніє, втрачає свій блиск і розтає нарешті. Ми перестаємо кататись. Бідолашній Надійці більше вже ніде почути ті слова, та й нікому говорити їх, бо вітру нема, а я збираюсь в Петербург — надовго, мабуть, назавжди.

Якось перед від'їздом, днів за два, присмерком сиджу я в садочку, а від подвір'я, в якому живе Надійка, садочек цей відділений високим парканом з гвіздками... Ще досить холодно, під гноем ще лежить сніг, дерева мертві, та вже пахне весною і, влаштовуючись на ночівлю, голосно кричать граки. Я підходжу до паркана і довго дивлюся в щілину. Я бачу, як Надійка виходить на ганок і звертає журливий, тоскний погляд на небо... Весняний вітер дме їй в бліде, сумовите обличчя... Він нагадує їй про той вітер, що ревів тоді нам на горі, коли вона чула ті чотири слова, і обличчя стає в неї сумним, сумним, по щої котиться слізоза... І бідна дівчинка простягає обидві руки, мовби просячи цей вітер принести їй ще раз ті слова. І я, дочекавшись вітру, кажу напівголосно:

— Я люблю вас, Надійко!

Боже мій, що робиться з Надійкою! Вона скрикує, усміхається всім обличчям і простягає назустріч вітру руки, радісна, щаслива, така гарна.

А я іду збиратись...

Це було вже давно. Тепер Надійка вже заміжня; її віддали чи вона сама вийшла — це однаково, за секретаря дворянської опіки, і тепер у неї вже троє дітей. Те, як ми разом колись ходили на ковзанку і як вітер доносив до неї слова «я вас люблю, Надійко!» не забуте; для неї тепер це найщасливіший, найзворушливіший і прекрасний спогад у житті...

А мені тепер, коли я став старшим, вже незрозуміло, навіщо я говорив ті слова, навіщо жартував...

А Г А Ф І Я

За мого перебування в С-му повіті мені часто доводилося бувати на Дубовських городах у городника Сави Стукача, або просто Савки. Ці городи були моїм улюбленим місцем для так званої «генеральної» рибної ловлі, коли, йдучи з дому, не знаєш дня й години, в які повернешся, забираєш з собою всі до одної риболовні снасті і запасаєшся провізією. Власне кажучи, мене не так захоплювало рибальство, як безтурботне вештання, невчасна їда, розмова із Савкою і тривалі очні ставки з тихими літніми ночами. Савка був хлопець років двадцяти п'яти, високий на зрост, вродливий, здоровий, як кремінь. Його мали за людину розсудливу й розумну, він був письменний, горілку пив рідко, але як робітник цей молодий і дужий чоловік не вартий був і шеляга мідного. Поряд із силою в його міцних, як вір'овка, м'язах розливалися важкі, непереборні лінощі. Жив він, як і всі, на селі, у власній хаті, мав наділ, але не орав, не сіяв і ніяким ремеслом не займався. Стара мати його жебрачila попідвіконню, і сам він жив, як пташка небесна: вранці не знав, що їстиме опівдні. Не те, щоб у нього невистачало волі, енергії або жалю до матері, а просто так, не почував бажання до праці і не усвідомлював користі ї... Від усієї постаті так і віяло безтурботністю, природженою, майже артистичною пристрастю до життя по-пустому, аби як. Коли ж молоде, здорове Савчине тіло фізіологічно тягнуло до м'язової роботи, то хлопець ненадовго весь віддавався якій-небудь вільній, але нікчемній професії, як-от гостріння ні до чого не придатних кілочків або бігання з молодицями

наввипередки. Найулюбленішим його положенням була зосереджена непорушність. Він міг простоювати цілі години на одному місці, не воруваючись і дивлячись в одну точку. Рухався ж він за натхненням і то тільки, коли траплявся випадок зробити якийсь швидкий, поривчастий рух: вхопити собаку на бігу за хвіст, зірвати з жінки хустку, перестрибнути широку яму. Само собою зрозуміло, що при такій скупості на рухи Савка був голий як бубон і жив гірше від усякого бурлаки. З часом повинна була набратися недоїмка, і він, здоровий і молодий, був посланий громадою на стариківське місце, за сторожа й опудало на громадські городи. Хоч як сміялися з нього з приводу його передчасної старості, але він і вухом не вів. Це місце, тихе, зручне для непорушного споглядання, було якраз по його вдачі.

Трапилося мені бути в цього самого Савки одного з хороших травневих вечорів. Пам'ятаю, я лежав на подергтій, затасканій запоні майже біля самого куреня, від якого йшов густий і задушливий запах сухих трав. Поклавши руки під голову, я дивився перед собою. Біля ніг моїх лежали дерев'яні вила. За ними чорною плямою врізалася в очі собачка Савки — Кутъка, а не далі, як саженів на два від Кутъки, земля обривалась крутым берегом річки. Лежачи, я не міг бачити річку. Я бачив тільки верхівки лозняку, що тіснився на тому березі, та звивистий, наче обгрізений, край протилежного берега. Далеко за берегом, на темному горбі, як налякані молоді куріпки, тиснулися одна до одної хати села, в якому жив мій Савка. За горбом доторяла вечірня зоря. Залишилась одна тільки блідо-багрова смужка, та й ту почало затягати дрібними хмарками, як вугілля попелом.

Праворуч від городу, тихо шепочучи і зрідка здригаючись од вітру, що зненацька налітав, темнів вільшаний гай, ліворуч тяглося неозоре поле. Там, де око не могло вже відрізнати в сутінках поле від неба, яскраво мерехтів вогник. Віддалік сидів Савка. Підібгавши під себе по-турецьки ноги і звісивши голову, він задумливо дивився на Кутъку. Наші гачки з живцями давно вже стояли в річці, і нам нічого не лишалося робити, як тільки віддаватися відпочинкові, що його так любив Савка, який ніколи не втомлювався і завжди відпочивав. Зоря ще не зовсім погасла, а літня ніч уже охоплювала природу, ніжачи й присипляючи її своєю ласкою.

Все завмидало в першому, глибокому сні, тільки якийсь невідомий мені нічний птах протяжно й ліниво вимовляв у гаю довгий членороздільний звук, схожий на фразу: «Ти Ми-ки-ту вів?» і відразу ж відповідав сам собі: «Вів! вів! вів!»

— Чому це нині солов'ї не співають? — спитав я Савку.

Той повільно повернувся до мене. Риси обличчя його були крупні, але ясні, виразні й м'які, як у жінки. Потім він глянув своїми лагідними, задумливими очима на гай, на лозняк, повільно витяг з кишені дудочку, вклав її в рот і запищав солов'ю. І зразу ж, немов у відповідь на його пищання, на протилежному березі задирчав деркач.

— Ось вам і соловейко... — усміхнувся Савка. — Дир-дир! Дид-дир! Ніби за гачок смикає, а, мабуть, теж думає, що співає.

— Мені подобається цей птах... — сказав я. — Ти знаєш? Під час перельоту деркач не летить, а по землі біжить. Перелітає тільки ріки й моря, а то все пішки.

— Ач ти, собака... — промурмотів Савка, подивившися з повагою в бік деркача, що кричав.

Знаючи, як любив Савка послухати, я розповів йому все, що знатав про деркача з мисливських книжок. З деркача я непомітно перешов на переліт. Савка слухав мене уважно, не кліпаючи очима, і весь час усміхався від задоволення.

— А який край для птахів рідніший? — спитав він. — Наш чи тамтешній?

— Звичайно, наш. Тут птах і сам народжується, і дітей виводить, тут у нього батьківщина, а туди він летить тільки для того, щоб не замерзнути.

— Цікаво! — потягнувся Савка. — Про що не кажи, все цікаво. Птах теперечки, чи людина... чи камінчик цей узяти — у всьому своя розумовість!.. Ет, якби знаття, пане, що ви прийдете, не велів би я нині бабі сюди приходити... Просилася одна нині прийти...

— Ах, будь ласка, я заважати не стану! — сказав я. — Я можу і в гаю лягти...

— Ну, ото ще! Не вмерла б, коли б і завтра прийшла... Якщо б вона сіла тут та розмови слухала, а то ж тільки слину розпустить. При ній не поговориш до ладу.

— Ти Дар'ю чекаєш? — спитав я, помовчавши.

— Ні... Нині нова просилася... Агафія Стрільчиха... Савка вимовив це своїм звичайним, байдужим, трохи

глухим голосом, ніби говорив про тютюн або кашу, я ж підскочив від здивування. Стрільчиху Агафію я знав... Це була зовсім ще молода жіночка, років 19—20, що не далі як рік тому вийшла заміж за залізничного стрілочника, молодого і бравого хлопця. Жила вона на селі, а чоловік ходив ночувати до неї з лінії щоночі.

— Погано брат, скінчаться всі ці твої бабські історії! — зітхнув я.

— А нехай...

І, трохи подумавши, Савка додав:

— Я говорив молодицям, не слухаються... Ім, дурним, і горя мало!

Настало мовчання... Темрява тимчасом все більше згущалася, і речі втрачали свої обриси. Смужка за горбом зовсім уже погасла, а зірки ставали все яскравіші, променістіші... Меланхолійно-одноманітна тріскотнява коників, дирчання деркача і крик перепела не порушували нічної тиші, а, навпаки, надавали їй ще більшої монотонності. Здавалося, тихо звучали й чарували слух не птахи, не ко-махи, а зірки, що дивилися на нас з неба...

Першим порушив мовчання Савка. Він поволі перевів очі з чорної Кутъки на мене і сказав:

— Вам, пане, я бачу, нудно. Давайте вечеряти.

І, не чекаючи моєї згоди, він поповз на животі в курінь, понищпорив там, причому весь курінь затіпався, як один лист; потім він поповз назад і поставив переді мною мою горілку і череп'яну миску. В мисці були печені яйця, житні коржі на салі, шматки чорного хліба і ще щось... Ми випили з кривої, що не вміла стояти, скляночки, і заходилися їсти... Сіра крупна сіль, брудні сальні коржі, пружні, як резина, яйця, але зате як усе це смачно.

— Живеш бурлакою, а скільки в тебе добра всякого,— сказав я, показуючи на миску.— Де ти його береш?

— Баби носять...— проміршив Савка.

— За що ж це вони тобі носять?

— Так... із жалю.

Не саме тільки меню, але й одяг Савки носив на собі сліди жіночого «жалю». Так, цього вечора я помітив на ньому новий, гарусний поясок та яскравочервону стрічечку, на якій висів на брудній шиї мідний хрестик. Я знав про склонність прекрасної статі до Савки, і знав, як він неохоче говорив про це, а тому не продовжував свого допиту. Та й до того ж не час був говорити... Кутъка, яка

терлася біля нас і терпляче чекала подачки, раптом нашорошила вуха й загарчала. Почувся віддалений, переривчастий плюсکіт води.

— Хтось бродом іде... — сказав Савка.

Хвилини за три Кутька знову загарчала і ніби кашлянула.

— Цить! — крикнув на неї хазяїн.

В темряві глухо залунали боязкі кроки, і з гаю показався силует жінки. Я впізнав її, незважаючи навіть на те, що було темно,— це була Агафія Стрільчиха. Вона несміливо підійшла до нас, зупинилася й важко перевела подих. Задихалась вона не стільки від ходи, скільки, мабуть, від страху й неприємного почуття, якого зазнає кожний, переходячи в нічний час через брід. Побачивши біля куреня замість одного двох, вона слабко скрикнула й відступила крок назад.

— А... це ти! — вимовив Савка, запихаючи в рот коржика.

— Я... я ж,— забурмотіла вона, впускаючи на землю вузлик з чимось і скоса поглядаючи на мене.— Кланяється вам Яків і велів передати... ось тут щось таке...

— Ну, чого брехати: Яків! — усміхнувся Савка.— Нічого брехати, пан знає, чого ти прийшла! Сідай, гостю будеш.

Агафія скоса подивилася на мене й нерішуче сіла.

— А вже я думав, що ти не прийдеш нині... — сказав Савка після тривалої мовчанки.— Чого ж сидіти? Іж! Чи, може, горілочки дать тобі випити?

— Вигадав! — промовила Агафія.— П'яницю яку знайшов...

— А ти випий... Гарячіше на душі стане... Ну!

Савка подав Агафії криву скляночку. Та повільно випила горілку, не закусила, а тільки голосно дмухнула.

— Принесла щось... — продовжував Савка, розвязуючи клуночок і надаючи своєму голосу поблажливо-жартівливого відтінку.— Баба без того не може, щоб чого не принести. А, пиріг і картопля... Добре живуть! — зітхнув він, повертаючись до мене обличчям.— У всьому селі тільки в них ще й залишилася від зими картопля!

У темряві я не бачив обличчя Агафії, але по руху її плечей і голови мені здавалося, що вона не одривала очей від Савчиного обличчя. Щоб не бути третьою особою на побаченні, я вирішив піти гуляти і підвівся. Але в цей час

у гаю несподівано соловей узяв дві нижні контральтові ноти. За півхвилини він пустив високу, часту трель і, спробувавши таким чином свій голос, почав співати. Савка скочився і прислухався.

— Це вчорашній! — сказав він.— Почекай-но!..

І, зірвавшись з місця, він безшумно побіг до гаю.

— Ну, навіщо він тобі здався? — крикнув я йому вслід.— Покинь!

Савка махнув рукою — не кричіть, мовляв — і зник у темряві. Коли хотів, Савка був чудовим і мисливцем, і рибалкою, але її тут його таланти витрачалися так само марно, як і сила. Для шаблону він був лінівий, а всю свою мисливську пристрасть віддавав пустим фокусам. Так, солов'їв ловив він неодмінно руками, стріляв бекасинником щук, або стойть, бувало, біля річки цілими годинами і щосили старається впіймати великим гачком маленьку рибку.

Залишившись зі мною, Агафія кашлянула і провела кілька разів по лобі долонею... Від випитої горілки вона вже починала п'яніти.

— Як живеш, Агашо? — спитав я її після тривалого мовчання, коли вже незручно було мовчати.

— Слава богу... Ви ж нікому не розповідайте, пане...— додала вона раптом пошепки.

— Ну, що ти! — заспокоїв я її.— Яка ж ти все-таки безстрашна, Агашо... А коли дізнається Яків?

— Не дізнається...

— Ну, а раптом!

— Ні... Я раніше від нього вдома буду. Він тепер на колії і повернеться, коли поштовий поїзд проводить, а звідси чути, коли поїзд іде...

Агафія ще раз провела рукою по лобі і подивилася в той бік, куди пішов Савка. Соловей співав. Якийсь нічний птах низько пролетів над самою землею і, помітивши нас, здригнувшись, зашурхотів крилами і полетів на той бік річки.

Скорі соловей замовк, але Савка не повертається. Агафія встала, неспокійно зробила кілька кроків і знову сіла.

— Та що ж це він? — не витримала вона.— Адже поїзд не завтра прийде! Мені зараз іти треба!

— Савко! — крикнув я.— Савко!

Мені не відповіла навіть луна. Агафія неспокійно зavorушилась і знову встала.

— Мені йти час! — промовила вона схвилюваним голосом. — Зараз поїзд прийде! Я знаю, коли поїзди ходять!

Бідна молодичка не помилилася. Не минуло й чверті години, як почувся далекий шум.

Агафія зупинила довгий погляд на гаю і нетерпляче заворушила руками.

— Ну, де ж він? — заговорила вона, нервово сміючись. — Куди ж це його понесла лиха година? Я піду! І-ї-богу, пане, піду!

Тимчасом шум ставав усе виразніший. Можна вже було розрізнати стукіт коліс від тяжких зітхань локомотива. Ось почувся свист, поїзд глухо простукотів по мосту... ще хвилина, і все стихло.

— Почекаю ще хвилинку... — зітхнула Агафія, рішуче сідаючи. — Нехай так, почекаю!

Нарешті, в темряві показався Савка. Він безшумно ступав босими ногами по пухкій, городній землі і щось тихо мугикав.

— От же щастя, скажи на милость! — весело засміявся він. — Тільки-но, теє то, значить, підійшов до куща і тільки-но став рукою цілитися, а він і замовк! Ах, ти, пес лисий! Чекав, чекав, поки знову заспіває, та так і плюнув...

Савка незgrabно повалився на землю біля Агафії і, щоб зберегти рівновагу, вхопився обома руками за її стан.

— А ти чого насупилася, наче тітка тебе породила? — спитав він.

При всьому своєму м'якосерді й простодушності Савка зневажав жінок. Він поводився з ними недбало, звисока і навіть принижувався до презирливого сміху з їх почуття до його ж власної особи. Бозна, може, це недбале, презирливе ставлення і було однією з причин його сильних, непереборних чарів для сільських дульціней. Він був гарний і стрункий, в очах його завжди, навіть коли він дивився на жінок, яких зневажав, світилася тиха ласкавість, але самими зовнішніми якостями не поясниш цих чарів. Крім щасливої зовнішності і своєрідної манери поводження, слід думати, мала вплив на жінок також іще й зворушлива роль Савки, як усіма визнаного невдахи й нещасливого вигнанця з рідної хати в городи.

— А розкажи-но панові, навіщо ти сюди прийшла! — продовжував Савка, все ще тримаючи Агафію за стан. — Ану, розкажи, чоловікова жінка! Хо-хо... Може, нам, брат Агашо, ще горілочки випити?

Я підвівся і, пробираючись між грядками, пішов уздовж городу. Темні грядки дивилися, як великі приплющені могили. Від них віяло запахом скопаної землі і ніжною вогкістю рослин, що почали вкриватися росою... Ліворуч усе ще світився червоний вогник. Він привітно моргав і, здавалось, усміхався.

Я почув щасливий сміх. То сміялась Агафія.

«А поїзд? — згадав я.— Пойзд давно вже прийшов».

Почекавши трохи, я повернувся до куреня. Савка сидів нерухомо по-турецьки і тихо, ледве чутно, мугикав якусь пісеньку, що складалася з самих тільки односкладових слів, щось на зразок: «фу ти, ну ти... я і ти...» Агафія, сп'яніла від горілки, презирливої Савчиної ласки та нічної задухи, лежала біля нього на землі і судорожно притискалася обличчям до його коліна. Вона так далеко поринула в почуття, що й не помітила моого приходу.

— Агашо, а поїзд давно вже прийшов! — сказав я.

— Пора, пора тобі,— підхопив мою думку Савка, струшуючи головою.— Чого розляглася тут? Ти, безсоромна!

Агафія стрепенулася, відняла голову од його коліна, поглянула на мене і знову припала до нього.

— Давно вже пора! — сказав я.

Агафія заворушилась і трохи підвела на одно коліно... Вона страждала... Півхвилини вся її постать, наскільки я міг розглядіти крізь темряву, говорила про боротьбу й вагання. Була мить, коли вона, ніби опам'ятавшись, витягла стан, щоб підвести на ноги, але тут якась непереможна і невблаганна сила штовхнула її по всьому тілу, і вона припала до Савки.

— Ану його! — сказала вона з диким, грудним сміхом, і в цьому сміхові чути було безрозсудну рішучість, безсильля, біль.

Я тихо побрів у гай, а звідти спустився до річки, де стояли наші риболовні снасті. Річка спала... Якась м'яка, махрова квітка на високому стеблі ніжно торкнулася моєї щоки, наче дитина, яка хоче дати зrozуміти, що не спить. З нічого робити, я намацав одну волосінь і потягнув її. Вона слабко напружилася і повисла,— нічого не спіймалося... Того берега й села не було видно. В одній хаті блимнув вогник, але скоро погас. Я помацав на березі, знайшов виїмку, яку примітив ще вдень, і сів у неї, як у крісло. Довго я сидів... Я бачив, як зірки стали туманитись і втрачати свою променистість, як легким зітханням пронеслася по

землі прохолода і торкнула листя верб, що прокидалися...

— А-га-фіє!... — долинув із села чийсь глухий голос. — Агафіє!

То стривожений чоловік, що повернувся додому, шукав по селу свою жінку. А з городів чувся в цей час нестримний сміх: жінка забулася, сп'яніла і щастям кількох годин старалася заглушити муку, що чекала її назавтра.

Я заснув...

Коли я прокинувся, біля мене сидів Савка і злегка тряс мое плече. Річка, гай, обидва береги, зелені і вміті, дерева й поле — все було залите яскравим ранковим світлом. Крізь тонкі стовбури дерев били в мою спину промені сонця, що тільки-но зйшло.

— Otto так ви рибу ловите? — всміхнувся Савка. — Ну, вставайте!

Я встав, солодко потягнувся, і груди мої, прокинувшись, почали жадібно пити вологе, запашне повітря.

— Агаша пішла? — спитав я.

— Он вона, — вказав мені Савка в бік, де був брід.

Я глянув і побачив Агафію. Трохи піднявши плаття, розпатлана, в хусткою, що сповзла з голови, вона переходила річку. Ноги її ледь-ледь ступали...

— Знає кішка, чиє сало з'їла! — бурмотів Савка, мрежачи на неї очі. — Іде її хвіст підібгал... Шкодливі ці баби, як кішки, полохливі, як зайці... Не пішла, дурна, вчора, коли говорили їй. Тепер їй попаде, та її мене у волості... знов за жінок періщитимуть...

Агафія ступила на берег і пішла полем до села. Спопутку вона йшла досить сміливо, але скоро хвилювання і страх узяли своє: вона лякливо обернулася, зупинилася і перевела подих.

— То ж то її воно, що страшно! — сумно посміхнувся Савка, дивлячись на яскравозелену смугу, яка тягнеться по росистій траві за Агафією. Не хочеться їти! Чоловік її вже щілу годину стоїть і чекає... Бачили його?

Савка сказав останні слова, усміхаючись, а в мене похоло-ло під серцем. У селі, біля крайньої хати, на дорозі стояв Яків і в упор дивився на жінку, що поверталася до нього. Він не ворушився і був нерухомий, як стовп. Що він думав, дивлячись на неї? Які слова готовав для зустрічі? Агафія постояла трохи, ще раз оглянулась, немов чекаючи від нас допомоги, і пішла. Ніколи я ще не бачив такої ходи ні в п'яних, ні в тверезих. Агафію неначе корчило від чоловікового

погляду. Вона йшла то зигзагами, то тупцювала на одному місці, підгинаючи коліна і розводячи руками, то подавалася назад. Пройшовши кроків сто, вона оглянулась ще раз і сіла.

— Ти б хоч за кущ склався... — сказав я Савці. — Коли б тебе чоловік не побачив...

— Він і без того знає, від кого це Агашка йде... На город ночами баби не по капусту ходять — усім відомо.

Я глянув на Савчине обличчя. Воно було бліде й морщилося бридливим жалем, який буває в людей, коли вони бачать, як мучать тварин.

— Кішці сміх, мишці сліози... — зітхнув він.

Агафія раптом скопилася, мотнула головою і сміливою ходою попрямувала до чоловіка. Вона, видно, зібралася з силами і наважилася.

КОШМАР

Неодмінний член в селянських справах присутствія Кунін, молодий чоловік років тридцяти, повернувшись із Петербурга в своє Борисове, послав насамперед верхового в Синькове по тамтешнього священика, отця Якова Смирнова.

Годин через п'ять отець Яків зявився.

— Дуже радий познайомитись! — зустрів його у передпокой Кунін.— Вже рік, як живу і служу тут, пора б, здається, бути знайомими. Ласкаво прошу! Одначе... який ви молодий! — здивувався Кунін.— Скільки вам років?

— Двадцять вісім,— промовив отець Яків, слабко потискуючи простягнену руку і, невідомо чого, червоніючи.

Кунін ввів гостя до себе в кабінет і став його розглядати.

«Яке недоладне, баб'яче обличчя!» — подумав він.

Справді, в обличчі отця Якова було дуже багато «баб'ячого»; кирпатий ніс, яскравочервоні щоки і великі сіроплатинні очі з ріденьками ледве помітними бровами. Довге руде волосся, сухе й гладеньке, спускалося на плечі прямими палицями. Вуса ще тільки починали формуватися в справжні, чоловічі вуса, а борідка належала до того сорту поганеньких борід, які в семінаристів чомусь називаються «скоктанням»: ріденька, вся просвічується; погладити і почесати її гребінцем не можна, можна хіба що посмикати... Вся ця вбога рослинність сиділа нерівномірно, кущиками, наче отець Яків, надумавши загримуватися священиком і почавши приkleювати бороду, був спинений на половині діла. На ньому була ряска, кольору ріденькового цукорного кофе, з великими латками на обох ліктях.

«Дивний суб'єкт...— подумав Кунін, дивлячись на його поли, забризкані грязюкою.— Приходить у дім вперше і не може пристойніше одягтися».

— Сідайте, батюшко,— почав він більш розв'язно, ніж привітно, присуваючи до стола крісло.— Та сідайте ж, прошу вас!

Отець Яків кашлянув у кулак, незgrabно опустився на край крісла і поклав долоні на коліна. Малорослий, вузько-грудий, з потом і краскою на обличчі, він відразу ж спривив на Куніна найнеприємніше враження. Раніше Кунін ніяк не міг думати, що на Русі є такі несолідні й жалюгідні на вигляд священики, а в позі отця Якова, в тому, як він держав на колінах долоні і сидів з самого краєчку, він вбачав брак гідності і навіть підлабузництво.

— Я, батюшко, запросив вас у справі...— почав Кунін, відкидаючись на спинку крісла.— Мені на долю випав приемний обов'язок допомогти вам в одному вашому корисному починанні... Річ у тім, що, повернувшись із Петербурга, я знайшов у себе на столі лист від предводителя. Єгор Дмитрович пропонує мені взяти під своє попечительство церковнопарафіальну школу, яка відкривається у вас в Синькові. Я, батюшко, дуже радий, від широго серця... Навіть більше: я з захватом приймаю цю пропозицію!

Кунін підвівся і заходив по кабінету.

— Звісно, і Єгорові Дмитровичу і, мабуть, вам, відомо, що великих коштів у мене немає. Маєток мій заставлений, і живу я виключно тільки з платні неодмінного члена. Отже, на велику допомогу ви розраховувати не можете, але, що в моїх силах, то я все зроблю... А коли, батюшко, думаете відкрити школу?

— Коли будуть гроші...— відповів отець Яків.

— А тепер у вас є будь-які кошти?

— Майже ніяких... Мужики ухвалили на сходці платити щороку по тридцять копійок з кожної чоловічої душі, але ж це тільки обіцянка! А на перші заходи потрібно принаймні карбованців двісті...

— Та-ак... На жаль, тепер у мене немає цієї суми...— зітхнув Кунін.— В дорозі я все витратив і... заборгував навіть. Давайте спільними силами придумаємо щонебудь.

Кунін почав уголос придумувати. Він висловлював свої думки і стежив за обличчям отця Якова, шукаючи на ньому схвалення або згоди. Та обличчя це було безстрасне,

нерухоме і нічого не виражало, крім соромливої боязкості і неспокою. Дивлячись на нього, можна було подумати, що Кунін говорив про такі мудровані речі, яких отець Яків не розумів, слухав тільки з делікатності і до того ж боявся, щоб його не обвинуватили в нерозумінні.

«Чолов'яга, як видно, не з дуже розумних... — думав Кунін. — Надмірно боязкий і дурнуватий».

Трохи пожвавішав і навіть посміхнувся отець Яків тільки тоді, коли в кабінет зайшов лакей і вніс на підносі дві склянки чаю і сухарницю з кренделиками. Він взяв свою склянку і зразу ж почав пити.

— Чи не написати нам преосвященному? — продовжував міркувати вголос Кунін. — Адже, власне кажучи, не земство, не ми, а вищі духовні власті порушили питання про церковнопарафіальні школи. Вони повинні, по-справжньому, і кошти знайти. Мені пригадується, я читав, що на це навіть була асигнована сума якась. Вам нічого невідомо?

Отець Яків так захопився чаюванням, що не зразу відповів на це запитання. Він підвів на Куніна свої сіроблакитні очі і, наче згадавши його запитання, заперечно мотнув головою. На негарному обличчі його від вуха до вуха розливався вираз задоволення і щонайбuddenішого, прозаїчного апетиту. Він пив і смакував кожен ковток. Випивши все до останньої краплі, він поставив свою склянку на стіл, потім знову взяв цю склянку, оглянув її дно і знову поставив. Вираз задоволення сповз з обличчя... Далі Кунін бачив, як його гість узяв із сухарниці один кренделік, одкусив від нього кусочек, потім повертів у руках і швидко засунув його собі в кишеньо.

«Ну, це вже зовсім не по-ієрейському! — подумав Кунін, гидливо знизуючи плечима. — Що це, попівська жадібність, чи хлоп'яцтво?»

Давши гостеві випити ще одну склянку чаю і провівши його до передпокою, Кунін ліг на софу і весь віддався неприємному почуттю, навіяному на нього відвідинами отця Якова.

«Яка дивна, дика людина! — думав він. — Брудна, неохайна, груба, дурна і, мабуть, п'яница... Боже мій, і це священик, духовний отець! Це учитель народу! Уявляю, скільки іронії мусить бути в голосі диякона, який возглашає йому перед кожною обіднею: «Благослови, владико!» Нічого собі владика! Владика, що не має й краплині гідності, невихований, що ховає сухарі в кишеньо, як школяр... Фе!

Господи, в якому місці були очі в архієрея, коли він ви-
свячував цю людину? За кого вони народ вважають, даючи
йому таких учителів? Тут потрібні люди, які...»

І Кунін задумався про те, що повинні являти собою ро-
сійські священики...

«Був би, наприклад, я попом... Освічений піп, що лю-
бить своє діло, багато може зробити... У мене давно вже
була б відкрита школа. А проповідь? Якщо піп щирий і
натхнений любов'ю до своєї справи, то які чудові, запальні
промови він може говорити!»

Кунін заплющив очі і почав у думці складати пропо-
відь. Трохи згодом, він сидів біля стола і швидко запи-
сував.

«Дам тому рудому, хай прочитає в церкві...» — думав він.

У найближчу неділю, вранці, Кунін ішав у Синькове по-
кінчити з питанням про школу і до речі познайомитися з
церквою, парафіянином якої він був. Незважаючи на без-
доріжжя, ранок стояв чудовий. Сонце яскраво світило і
різalo своїми променями пласти злежалого снігу, які де-не-
де ще біліли. Сніг на прощання з землею мінівся такими
алмазами, що боляче було дивитися, а навколо нього по-
спішала зеленіти молода озимина. Граки солідно літали над
землею. Летить грак, спуститься до землі і, перш ніж стати
міцно на ноги, кілька разів підстрибне...

Дерев'яна церква, до якої під'їхав Кунін, була ветха й
сіра; колонки біля паперті, колись пофарбовані білою фар-
бою, тепер зовсім облутилися і були схожі на дві негарні
голоблі. Образ над дверима мав вигляд суцільної темної
плями. Ale ця біdnість зворушила і розчулила Куніна.
Скромно опустивши очі, він увійшов у церкву і зупинився
біля дверей. Служба ще тільки почалась. Старий дячок, що
зігнувся в дугу, глухим невиразним тенором читав часи.
Отець Яків, який служив без диякона, ходив по церкві й
кадив. Коли б не смирення, яким пройнявся Кунін, входя-
чи в убогу церкву, то, побачивши отця Якова, він неодмін-
но посміхнувся б. На малорослому ієреї була пом'ята і
довжелезна риза з якоїсь потертої жовтої тканини. Нижній
край ризи волочився по землі.

Церква була не повна. Куніна з першого погляду на па-
рафіян вразила спочатку одна дивна обставина: він побачив
тільки старих і дітей... Де ж робочий вік? Де юність і до-
зрілість? Ale, постоявши трохи і придивившись пильніше
до старечих облич, Кунін побачив, що молодих він вважав

за старих. А втім, цьому маленькому оптичному обману він не надав особливого значення.

Всередині церква була така ж ветха й сіра, як і зовні. На іконостасі і на бурих стінах не було ні одного кластика, якого б не закоптив і не подряпав час. Вікон було багато, але загальний колорит здавався сірим, і тому в церкві стояли сутінки.

«Хто чистий душою, тому добре тут молитися...— думав Кунін.— Як в Римі св. Петро вражає величчю, так тут зворушиють ці смирення й простота».

Але молитовний настрій його розвіявся димом, коли отець Яків увійшов у вівтар і почав обідню. Через молодість, попавши в священики прямо з семінарської лави, отець Яків не встиг ще засвоїти собі певної манери правити. Читаючи, він начебто вибирав, на якому голосі йому зупинитися, на високому тенорі чи на ріденькому баску; кланявся він невміло, ходив швидко, царські врата відчиняв і зачиняв поривчасто... Старий дячок, мабуть, хворий і глухий, погано чув його поклики, через що не обходилося без маленьких непорозумінь. Не встигне отець Яків прочитати, що треба, а вже дячок співає своє, або ж отець Яків давно вже кінчив, а старик тягнеться вухом в бік вівтаря, прислухається і мовчить, поки його не смікнуть за полу. У старика був глухий хворобливий голос, з задишкою, тремтячий і шепелявий... На довершення неблаголіпності, дячкові підтягав дуже маленький хлопчик, голову якого ледве було видно з-за перил криласа. Хлопчик співав високим вересклівим дискантом і наче старався не попадати в тон. Кунін постояв трохи, послухав і вийшов покурити. Він був уже розчарований і майже з неприязнню дивився на сіру церкву.

«Скаржаться на падіння в народі релігійного почуття...— зітхнув він.— Ще б пак! Вони ще більше понасаджуvali б сюди таких попів!»

Разів зо три потім входив Кунін у церкву, і кожного разу його дуже тягло геть на свіже повітря. Діждавшись кінця обідні, він пішов до отця Якова. Дім священика зовні нічим не відрізнявся від селянських хат, тільки солома на стрілі лежала рівніше, та на вікнах біліли занавісочки. Отець Яків увів Куніна в маленьку світлу кімнату з глиненою долівкою і з стінами, обклеєними дешевими шпалерами; незважаючи на деякі претензії на розкіш, на зразок фотографій в рамочках та годинника з причепленими до гирі но-

жицями, обстановка вражала своєю убогістю. Дивлячись на меблі, можна було подумати, що отець Яків ходив по дворах і збирав їх частинами: в одному місці йому дали круглий стіл на трьох ногах, в другому — табурет, в третьому — стілець з сильно загнутою назад спинкою, а в четвертому — стілець з прямою спинкою, але зувігнутим сидінням, а в п'ятому — розщедрилися і дали якусь подобу дивана з плоскою спинкою і гратчастим сидінням. Ця подоба була пофарбована в темночорвоний колір і дуже тхнула фарбою. Кунін спочатку хотів сісти на один із стільців, але подумав і сів на табурет.

— Ви це вперше в нашому храмі? — спитав отець Яків, вішаючи свій капелюх на великий потворний цвяхок.

— Так, уперше. Ось що, батюшко... Перш ніж ми візьмемося до діла, почастуйте мене чаєм, а то в мене вся душа висохла.

Отець Яків закліпав очима, крякнув і пішов за перегородку. Почулося перешіптування...

«Мабуть, з попадею... — подумав Кунін. — Цікаво глянути, яка в цього рудого попадя...»

Трохи згодом отець Яків вийшов з-за перегородки червоний, пітний і, силкуючись посміхнутися, сів проти Куніна на край дивана.

— Зараз наставлять самовар, — сказав він, не дивлячись на свого гостя.

«Боже мій, вони ще самовара не ставили! — жахнувся про себе Кунін. — Зволі тепер ждати!»

— Я вам привіз, — сказав він, — чернетку листа, що я написав до архієрея. Прочитаю після чаю... Може, ви скочете щось додати...

— Гаразд.

Настало мовчання. Отець Яків боязко покосився на перегородку, поправив волосся і витер носа.

— Година чудова, — сказав він.

— Так. Між іншим, цікаву я річ прочитав учора... Вольське земство ухвалило передати всі свої школи духовенству. Це характерно.

Кунін підвівся, заходив по глиняній долівці і почав висловлювати свої думки.

— Це нічого, — говорив він, — аби тільки духовенство стояло на висоті свого покликання і ясно усвідомлювало свої завдання. Собі на лихо, я знаю священиків, які за своїм розвитком і моральними якостями не годяться і у

військові писарі, а не те що в священики. А ви згодьтесь, поганий учитель завдасть школі значно менше шкоди, ніж поганий священик.

Кунін глянув на отця Якова. Той сидів, зігнувшись, про щось старанно думав і, як видно, не слухав гостя.

— Яшо, іди-но сюди! — почувся жіночий голос з-за перегородки,

Отець Яків стрепенувся і пішов за перегородку. Знову почалось перешіптування.

Куніна пройняла туга за чаєм.

«Ні, не діждусь я тут чаю! — подумав він, дивлячись на годинник.— Та, здається, тут я не зовсім бажаний гість. Хазяїн не зволив зо мною жодного слова сказати, а тільки сидить та очима кліпає».

Кунін уявився за капелюх, діждався отця Якова і попрощався з ним.

— Даром тільки ранок пропав! — злився він дорогою.— Колода! Пень! Школою він так само цікавиться, як я торішнім сніgom. Ні, не зварю я з ним каші! Нічого у нас з ним не вийде! Коли б предводитель зінав, який тут піп, то не спішив би із школою. Треба спочатку про доброго попа подбати, а потім уже про школу!

Кунін тепер майже ненавидів отця Якова. Цей чоловік, його жалюгідна карикатурна постать у довгій, пом'ятій ризі, його баб'яче обличчя, манера правити, спосіб життя і кангуелярська, соромлива шанобливість ображали той невеличкий шматочок релігійного почуття, який залишався ще в грудях Куніна і тихо жеврів поряд з іншими няньчиними казками. А холодність і неувага, з якими він зустрів щиру, палку зацікавленість Куніна в його ж власній справі, було тяжко винести самолюбству...

Увечері того ж дня Кунін довго ходив по кімнатах і думав, потім рішуче сів до стола і написав архієреєві листа. Попросивши грошей для школи і благословення, він, між іншим, щиро, по-синівському, виклав свою думку про синьківського священика: «Він молодий,— написав він,— недосить розвинений, здається, веде нетверезе життя і взагалі не відповідає тим вимогам, які віками склалися в російського народу до його пастирів». Написавши цього листа, Кунін легко зітхнув і ліг спати з почуттям, що він зробив добре діло.

В понеділок вранці, коли він ще лежав у ліжку, йому доповіли про прихід отця Якова. Вставати йому не хотілось,

і він звелів сказати, що його нема дома. У вівторок виїхав він на з'їзд і, повернувшись у суботу, дізnavся від служниці, що без нього щодня приходив отець Яків.

«Як йому, однаке, мої кренделіки сподобалися!» — подумав Кунін.

У неділю надвечір прийшов отець Яків. Цього разу не тільки поли, а навіть і капелюх його були забризкані болотом. Як і в перші свої відвідини, він був червоний і пітний, сів, як і тоді, на краєчок крісла. Кунін вирішив не розпочинати розмови про школу, не метати бісера.

— Я вам, Павле Михайловичу, списочок учебових підручників приніс... — почав отець Яків.

— Дякую.

Але з усього видно було, що отець Яків не заради списочка прийшов. Вся його постать виявляла сильну ніяківість, але водночас на обличчі позначалась рішучість, як у людини, несподівано осяяної ідеєю. Він поривався сказати щось важливе, дуже потрібне і силкувався тепер перебороти свою несміливість.

«Чого ж він мовчить? — злився Кунін. — Розсівся тут! Адже мені ніколи морочитися з ним!»

Щоб хоч чим-небудь згладити незручність свого мовчання і приховати боротьбу, що відбувалася в ньому, священик почав вимушено посміхатися, і ця посмішка, довга, вимучена крізь піт і краску обличчя, що не в'язалася з нерухомим поглядом сіроблакитних очей, змусила Куніна відвернутися. Йому стало гидко.

— Вибачте, батюшко, мені треба їхати... — сказав він.

Отець Яків стрепенувся, як сонна людина, которую вдарили, і, не перестаючи посміхатися, почав збентежено загортати поли своєї ряси. При всій огиді до цієї людини Куніну раптом стало жалко священика, і він захотів пом'якшити свою жорстокість.

— Прошу, батюшко, іншим разом... — сказав він, — а на прощання у мене до вас буде прохання... Тут якось я захопився, знаєте, і написав дві проповіді... Віддаю на ваш розгляд... Коли згодяться, прочитайте.

— Добре... — сказав отець Яків, прикриваючи долонею проповіді Куніна, що лежали на столі. — Я візьму...

Постоявши трохи, пом'явшись, і все ще загортуючи ряску, він раптом перестав вимушено посміхатися і рішуче підвів голову.

— Павле Михайловичу,— сказав він, видимо намагаючись говорити голосно і виразно.

— Що скажете?

— Я чув, що ви зволили теє... звільнити свого писаря і... шукаєте тепер нового...

— Так... А ви хочете порекомендувати кого-небудь?

— Я, бачте... я... Чи не зможете ви віддати цієї посади... мені?

— Та хіба ви залишаєте священництво? — здивувався Кунін.

— Ні, ні,— швидко промовив отець Яків, чомусь бліднучи і тремтячи всім тілом.— Боже мене борони! Якщо сумніваєтесь, то не треба, не треба. Адже я це так, щоб між ділом... щоб дивіденди свої збільшити... Не треба, не турбуйтесь!

— Гм... дивіденди... Але ж я плачу писареві тільки двадцять карбованців на місяць!

— Господи, та я й десять узяв би! — прошепотів отець Яків, озираючись.— І десяти досить! Ви... ви дивуєтесь, і всі дивуються. Жадібний піп, ненажерливий, куди він гроши діває? Я й сам це почуваю, що жадібний... і караю себе, засуджулю... людям у вічі дивитися совісно... Вам, Павле Михайловичу, я по совісті... ставлю істинного бога за свідка...

Отець Яків перевів дух і продовжував:

— Наготовав я вам дорогою цілу сповідь, але... все забув, не доберу тепер слів. Я маю на рік з парафії сто п'ятдесят карбованців, і всі... дивуються, куди я ці гроші діваю... Але я вам усе по совісті поясню... Сорок карбованців на рік я за брата Петра в духовне училище вношу. Він там на всьому готовому, але папір і пера мої...

— Ах, вірю, вірю! Ну, до чого все це? — замахав рукою Кунін, відчуваючи страшенній тягар від цієї одвертості гостя і не знаючи, куди подітися від сліозливого блиску його очей.

— Потім я ще в консисторію за місце своє не все ще сплатив. За місце на мене двісті карбованців покладено, щоб я по десять на місяць сплачував... Судіть-бо тепер, що залишається? Але ж, крім цього, я повинен давати отцю Авраамію принаймні хоч карбованців по три на місяць!

— Якому отцю Авраамію?

— Отцю Авраамію, що до мене в Синькові священиком

був. Його позбавили місця за... кволість, але ж він в Синькові і тепер жив! Куди йому подітися? Хто його годуватиме? Хоч він і старий, але ж йому і куток, і хліб, і одяг потрібні! Не можу я допустити, щоб він, такий мавши сан, пішов попід вікнами просити! Адже мені гріх буде, в разі чого! Мені гріх! Він... у всіх напозичав, але ж мені гріх, що я за нього не плачу.

Отець Яків рвонувся з місця і, безумно дивлячись на підлогу, заходив з кутка в куток.

— Боже мій! Боже мій! — забурмотів він, то підіймаючи руки, то опускаючи.— Спаси нас, господи, і помилуй! І навіщо було такий сан на себе брати, якщо ти маловір і сили в тебе немає? Нема кінця моєму відчаю! Спаси, царице небесна.

— Заспокойтесь, батюшко,— сказав Кунін.

— Замучив голод, Павле Михайловичу! — продовжував отець Яків.— Вибачте великудущно, але немає вже сили моєї... Я знаю, коли б попросив, поклонився, кожен допоможе, але... не можу! Совісно мені! Як я стану в мужиків просити? Ви служите тут і самі бачите... Яка рука підніметься просити в жебрака? А просити в того, хто багатший, у поміщиків, не можу! Гордість! Совісно!

Отець Яків махнув рукою і нервово закошлав обома руками голову.

— Совісно! Боже, як совісно! Не можу, гордий, щоб люди бідність мою бачили. Коли ви мене одвідали, то ж чаю зовсім не було, Павле Михайловичу! Ані кришки його не було, а правду вам сказати гордість перешкодила! Соромлюся свого одягу, оцих ось латок... Риз своїх соромлюсь, голоду... А чи личить гордість священикові?

Отець Яків спинився посеред кабінету і, немов не помічаючи присутності Куніна, став говорити сам з собою.

— Ну, нехай я стерплю і голод, і сором, але ж у мене, господи, ще попадя є! Адже я її з хорошого дому везяв! Вона білоручка і ніжна, звикла і до чаю, і до білої булки, і до простирадл... Вона у батьків на фортепіанах грала... Молода, ще й двадцяти років нема... Хочеться ж і нарядитися, і повеселитися, і в гості поїхати... А вона у мене... гірш за кухарку всяку, соромно на вулицю показати. Боже мій, боже мій! Тільки й радості їй, що я принесу з гостей яблучко, або якийсь там кренделик...

Отець Яків обома руками закошлав голову.

— І виходить у нас не любов, а смуток... Не можу бачити її без болю! І що воно таке, господи, діється на світі. Таке діється, що коли в газеті написати, то не повірять люди... І коли всьому цьому край буде!

— Годі, батюшко! — майже крикнув Кунін, лякаючись його тону.— Навіщо так похмуро дивитися на життя?

— Вибачте велиcodушно, Павле Михайловичу...— забурмотів отець Яків, як п'яний.— Вибачте, все це... пусте, і ви не звертайте уваги... А тільки я себе винувачу і буду винуватити... Буду!

Отець Яків озирнувся і зашепотів:

— Якось вранці іду я з Синькова в Лучкове; дивлюсь, а на березі стоїть якась жінка і щось робить... Підходжу ближче і очам своїм не йму віри... Жах! Сидить дружина лікаря, Івана Сергійовича, і близну пере... Докторша, інститут закінчила! Отож, щоб люди не бачили, поспішала раніше встати і за версту од села відйті... Нездоланна гордість! Як побачила, що я біля неї і біdnість її помітив, почервоніла вся... Я сторопів, злякався, піdbіг до неї, хочу допомогти їй, а вона близну від мене ховає, боїться, щоб я її порваних сорочок не побачив...

— Все це якось аж неймовірно...— сказав Кунін, сідаючи і майже з жахом дивлячись на бліде обличчя отця Якова.

— Справді неймовірно! Ніколи, Павле Михайловичу, цього не було, щоб докторші на річці близну прали! Ні в яких країнах цього немає! Мені б, як пастирю і отцю духовному, не допускати б її до цього, але що я можу зробити? Що? Сам же намагаюсь у її чоловіка даром лікуватися! Вірно ви зволили сказати, що це неймовірно! Очам не віриться! Під час обідні, знаєте, визирнеш із віттаря, та як побачиш свою публіку, голодного Авраамія і попадю, та як згадаєш про докторшу, як у неї від холодної води руки посиніли, то, вірите, заклякнеш і стойш, як дурень, без почуттів, поки паламар не гукне... Жах!

Отець Яків знову почав ходити.

— Господи Ісусе! — замахаув він руками.— Святі угодники! І правити навіть не можу... Ось ви про школу мені говорите, а я, як істука, нічого не розумію і тільки про іжу думаю... Навіть перед престолом... А втім... що ж це я? — спохватився отець Яків.— Вам іхати треба. Вибачте, адже це я так... вибачте...

Кунін мовчки потиснув руку отцю Якову, провів його до передпокою і, повернувшись до свого кабінету, зупинився перед вікном. Він бачив, як отець Яків вийшов з будинку, натяг на голову свій крислатий, іржавий капелюх і тихо, понуривши голову, неначе соромлячись своєї одвертості, пішов по дорозі.

«А його коня не видно», — подумав Кунін.

Подумати, що священик всі ці дні ходив до нього пішки, Кунін боявся: до Синькова було сім-вісім верст, а багнюка на дорозі стояла непролазна. Далі Кунін бачив, як кучер Андрій і хлопчик Парамон, стрибаючи через калюжі і оббрязкуючи отця Якова, підбігли до нього під благословення. Отець Яків зняв капелюх і повільно благословив Андрія, потім благословив і погладив по голові хлопчика.

Кунін провів рукою по очах, і йому здалося, що рука його від цього стала мокрою. Він одійшов від вікна і мутними очима обвів кімнату, в якій йому все щечувся боязний, приглушений голос... Він глянув на стіл... На щастя, отець Яків забув, поспішаючи, взяти з собою його проповіді... Кунін підскочив до них, порвав іх на клаптики і з огидою шпурнув під стіл.

— І я не знав! — застогнав він, падаючи на софу. — Я, що вже більше року служу тут неодмінним членом, почесним мировим суддею, членом училищної ради! Сліпа лялька, фат! Скоріше до них на допомогу! Скоріше!

Він болісно перевертався, стискав скроні і напружуває свій розум.

— Одержу двадцятого числа платні двісті карбованців... Під пристойним приводом всуну і йому і лікаревій жінці... Його покличу молебень правити, а для лікаря фіктивно захворюю... Таким чином, не ображу їх гордості. І Авраамію допоможу...

Він розраховував на пальцях свої гроши і боявся собі призватися, що цих двохсот карбованців ледве вистачить йому, щоб заплатити управителеві, служниці, тому мужикові, що привозить м'ясо... Мимоволі довелося згадати те недалеке минуле, коли нерозумно проживалося батьківське добро, коли, бувши ще двадцятьрічним молокососом, він дарував проституткам дорогі віяла, платив візникові Кузьмі по десять карбованців на день, підносив з пустої пихи актрисам подарунки. Ах, як би здалися тепер усі ці розкидані карбованці, троячки, десятки!

«Отець Авраамій проїдає в місяць тільки три карбованці,— думав Кунін.— За карбованець попадя може собі сорочку пошити, а лікарева жінка прачку найняти. Але я все-таки допоможу! Обов'язково допоможу!»

Тут раптом Кунін згадав донос, який написав він архієреєві, і його всього скорчило, як від зневацька налетілого холоду. Цей спогад сповнив усю його душу почуттям гнітючого сорому перед самим собою і перед невидимою правою...

Так почалася і завершилася щира спроба корисної діяльності одного з благонамірених, але занадто ситих і не міркуючих людей.

ДАМИ

Федір Петрович, директор народних училищ N-ської губернії, що вважає себе людиною справедливою й велико-душною, приймав якось у себе в канцелярії вчителя Временського.

— Ні, пане Временський,— говорив він,— відставка неминуча. З таким голосом, як у вас, не можна продовжувати вчительську службу. Так як він у вас пропав?

— Я холодного пива, спітнівши, випив...— прошипів учитель.

— От яка шкода! Служила людина чотирнадцять літ, і раптом така напаст! Чорт зна, через яку дрібницю доводиться свою кар'єру ламати. Що ж ви тепер маєте намір робити?

Учитель нічого не відповів.

— Ви сімейний? — спитав директор.

— Дружина й двоє дітей, ваше превосходительство...— прошипів учитель.

Настало мовчання. Директор підвівся з-за стола і пройшовся з кутка в куток, хвилюючись.

— Не придумаю, що мені з вами робити! — сказав він.— Учителем бути ви не можете, до пенсії ви ще не дотягли... відпустити вас напризволяще, на всі чотири сторони, не зовсім зручно. Ви для нас своя людина, прослужили чотирнадцять років, значить, наша справа допомогти вам... Але як допомогти? Що я для вас можу зробити? Ввійдіть у моє становище: що я можу для вас зробити?

Настало мовчання; директор ходив і все думав, а Временський, пригнічений своїм горем, сидів на краєчку стільця

і теж думав. Раптом директор просіяв і навіть пальцями ляснув.

— Дивуюсь, як це я раніше не згадав! — заговорив він швидко. — Послухайте, ось що я можу запропонувати вам... На тому тижні письмоводитель у нашому притулку виходить у відставку. Якщо хочете, ставайте на його місце! От вам!

Временський, що не чекав такої милості, теж просіяв.

— І чудово, — сказав директор. — Сьогодні ж напишіть прохання...

Одпустивши Временського, Федір Петрович відчув полегшення і навіть задоволення: перед ним уже не стовбичила зігнута постать шиплячого педагога, і приємно було усвідомлювати, що, запропонувавши Временському вільну вакансію, він вчинив справедливо і по совісті, як добра, цілком порядна людина. Але цей хороший настрій тривав недовго. Коли він повернувся додому і сів обідати, його дружина, Настасія Іванівна, раптом згадала:

— Ах, до речі, мало було не забула! Вчора приїжджала до мене Ніна Сергіївна і просила за одного чоловіка. Кажуть, у нас в притулку вакансія відкривається...

— Так, але ця посада вже іншому обіцяна, — сказав директор і нахмурився. — І ти знаєш мое правило: я ніколи не даю посад по протекції.

— Я знаю, але для Ніни Сергіївни, гадаю, можна зробити виняток. Вона нас, як рідних, любить, а ми для неї досі ще нічого хорошого не зробили. І не думай, Федю, відмовляти! Своїми капризами ти і її образиш, і мене.

— А кого вона рекомендує?

— Ползухіна.

— Якого Ползухіна? Це того, що на Новий рік у зібранні Чацького грав? Джентльмена отого? Нізащо!

Директор перестав істи.

— Нізащо! — повторив він. — Боже мене борони!

— Але чому ж?

— Зрозумій, матінко, що коли вже молодий чоловік діє не прямо, а через жінок, то, значить, він погань! Чому він сам до мене не йде?

По обіді директор ліг у себе в кабінеті на софі і почав читати одержані газети й листи.

«Любий Федоре Петрович! — писала йому дружина міського голови. — Ви якось говорили, що я серцевідка і знавець людей. Тепер ви матимете нагоду перевірити це

на ділі. До вас днями прийде просити посаду письмоводителя в нашему притулку один К. Н. Ползухін, якого я знаю як прекрасну молоду людину. Юнак дуже симпатичний. Допомігши йому влаштуватися, ви переконаєтесь...» і т. ін.

— Нізащо! — промовив директор. — Боже мене борони!

Після цього не минало дня, щоб директор не одержував листів, які рекомендували Ползухіна. Одного чудового ранку з'явився і сам Ползухін, молодий чоловік, повний, з поголеним, жокейським обличчям, в новій чорній парі...

— В службових справах я приймаю не тут, а в канцелярії, — сказав сухо директор, вислухавши його прохання.

— Пробачте, ваше превосходительство, але наші спільні знайомі порадили мені звернутися саме сюди.

— Гм!.. — промірив директор, з ненавистю дивлячись на його гостроносі черевики. — Наскільки я знаю, — сказав він, — у вашого батечки є майно і ви не бідуете, яка ж вам потреба проситися на цю посаду? Адже платня копійчана!

— Я не заради платні, а так... І все-таки служба казенна...

— Та-ак... Мені здається, вже через місяць вам набридне ця посада і ви її покинете, а тимчасом є кандидати, для яких це місце — кар'єра на все життя. Є бідняки, для яких...

— Не набридне, ваше превосходительство! — перебив Ползухін. — Слово честі, я буду старатися!

Директор спалахнув від обурення.

— Послухайте, — спітив він, презирливо усміхаючись, — чому ви не звернулись одразу до мене, а визнали за потрібне спочатку турбувати дам?

— Я не знов, що це для вас буде неприємно, — відповів Ползухін і зніяковів. — Але, ваше превосходительство, якщо ви не надаєте значення рекомендаційним листам, то я можу вам подати атестації...

Він вийняв з кишені папір і подав його директорові. Під атестацією, написаною канцелярським стилем і почерком, стояв підпис губернатора. З усього видно було, що губернатор підписав не читаючи, аби тільки позбутися якоїсь настирливої панійки.

— Нічого не вдієш, схиляюсь... слухаюсь... — сказав директор, прочитавши атестацію, і зітхнув. — Подавайте завтра прохання... Нічого не вдієш...

І коли Ползухін пішов, директора всього охопило почуття огиди.

— Погань! — шипів він, ходячи з кутка в куток.— Добився-таки свого, негідний шаркун, баб'ячий догідник! Гадина! Тварюка!

Директор голосно плюнув у двері, за якими зник Ползухін, і раптом зніяковів, бо в цей час входила до нього в кабінет пані, дружина управляючого казенною палатою...

— Я на хвилинку, на хвилинку... — почала пані.— Сідайте, куме, і слухайте мене уважно... Ну от, кажуть, у вас є вільна вакансія... Завтра або сьогодні буде у вас один молодий чоловік, Ползухін...

Пані щебетала, а директор дивився на неї мутними, осовілими очима, як людина, що збирається зенепрітомніти, дивився й усміхався, бажаючи бути чесним.

А другого дня, приймаючи у себе в канцелярії Временського, директор довго не наважувався сказати йому правду. Він м'явся, плутався і не знаходив, з чого почати, що сказати. Йому хотілося попросити вибачення вчителя, розповісти йому всю щиру правду, але язик заплітався, як у п'яного, вуха горіли і стало раптом прикро й досадно, що доводиться грati таку безглузду роль — у своїй канцелярії, перед своїм підлеглим: Він раптом ударив по столу, скочився й закричав сердито:

— Нема в мене для вас посади! Нема й нема! Дайте мені спокій! Не мучте мене! Одчепіться од мене, нарешті, будь ласка!

І вийшов з канцелярії.

ХОРИСТКА

Одного разу, коли вона ще була молодша, красивіша і голосистіша, у неї на дачі, в антресолях, сидів Микола Петрович Колпаков, її палкий прихильник. Було нестерпно жарко і душно. Колпаков тільки що пообідав і випив цілу пляшку поганенького портвейну, почував себе не в настрої і нездорово. Обоє нудилися і ждали, коли спаде жара, щоб піти гуляти.

Враз несподівано в передпокої подзвонили. Колпаков, що був без сюртука і в туфлях, скопився і запитливо глянув на Пашу.

— Мабуть, листоноша, або, може, подруга,— сказала співачка.

Колпаков не соромився ні подруги Паші, ні листонош, але на всякий випадок взяв на оберемок свій одяг і пішов у суміжну кімнату, а Паша побігла відчиняти двері. На її великий подив, на порозі стояв не листоноша і не подруга, а якась незнайома жінка, молода, вродлива, благородно одягнена і, за всіма ознаками, з порядних.

Незнайомка була бліда і важко дихала, як від ходіння по високих сходах.

— Чого вам треба? — спитала Паша.

Пані не зразу відповіла. Вона зробила крок вперед, повільно оглянула кімнату і сіла з таким виглядом, начебто не могла стояти від утоми або слабості; потім вона довго ворушила блідими губами, намагаючись щось вимовити.

— Мій чоловік у вас? — спитала вона нарешті, підвівши на Пашу свої великі очі з червоними, заплаканими повіками.

— Який чоловік? — прошепотіла Паша і раптом злякалася так, що в неї похололи руки й ноги. — Який чоловік? — повторила вона, починаючи третміти.

— Мій чоловік... Микола Петрович Колпаков.

— Ні... ні, пані... Я... я ніякого чоловіка не знаю.

Пройшла хвилина в мовчанні. Незнайомка кілька разів провела хусточкою по блідих губах і, щоб перебороти внутрішній дрож, стримувала дихання, а Паша стояла перед нею нерухомо, як укопана, і позирала на неї з подивом і страхом.

— То його, ви кажете, нема тут? — спитала пані вже твердим голосом і якось дивно посміхаючись.

— Я... я не знаю, про кого ви питаете.

— Гидка ви, підла, мерзенна... — пробурмотіла незнайомка, оглядаючи Пашу з ненавистю і огидою. — Так, так... ви гидка. Дуже, дуже рада, що, нарешті, можу сказати вам це!

Паша відчула, що на цю даму в чорному, з сердитими очима і з білими, тонкими пальцями, вона справляє враження чогось гидкого, потворного, і їй стало соромно своїх пухлих, червоних щік, рябинок на носі і чубка на лобі, який ніяк не зачісувався вгору. І їй здавалося, що коли б вона була худенька, не напудrena і без чубка, то можна було б приховати, що вона непорядна, і було б не так страшно і соромно стояти перед незнайомою, таємничуою дамою...

— Де мій чоловік? — казала далі дама. — А втім, тут він чи ні, мені все одно, але повинна я вам сказати, що виявлено розтрату і Миколу Петровича шукають... Його хочуть заарештувати. Ось що ви нарobili!

Пані встала і в сильному хвилюванні пройшлася по кімнаті. Паша дивилася на неї і від страху не розуміла.

— Сьогодні ж його знайдуть і заарештують, — сказала пані і схлипнула, і в цьому звукові чути було образу і досаду. — Я знаю, хто довів його до такого жаху! Гидка, мерзенна! Огідна, продажна тварюко! (у пані губи скривалися і зморщився ніс від огиди). — Я безсила... слухайте ви, підла жінко!.. я безсила, ви сильніші за мене, але є кому заступитися за мене і моїх дітей! Бог усе бачить! Він справедливий! Він покарає вас за кожну мою слезину, за всі безсонні ночі! Буде час, згадаєте ви мене!

Знову настало мовчання. Пані ходила по кімнаті й ламала руки, а Паша все ще дивилася на неї тупо, з подивом, не розуміла й ждала від неї чогось страшного.

— Я, пані, нічого не знаю! — промовила вона і раптом заплакала.

— Брешете ви! — крикнула пані і злобно блиснула на неї очима.— Мені все відомо! Я давно вже знаю вас! Я знаю, останній місяць він просиджував у вас кожен день!

— Так. Ну то ѿ що ж? Що ж з цього? У мене буває багато гостей, але я нікого не силую. Вольному воля.

— Я кажу вам: виявлено розтрату! Він розтратив на службі чужі гроші! Заради такої... як ви, заради вас він наважився на злочин. Послухайте,— сказала пані рішучим тоном, спиняючись перед Пащею.— У вас не може бути принципів, ви живете для того тільки, щоб робити зло, це мета ваша, але не можна ж думати, що ви так низько впали, що у вас не залишилося й сліду людського почуття! У нього є жінка, діти... Коли його засудять і зашлють, то я ѿ діти помремо з голоду... Зрозумійте ви це! А тимчасом є спосіб урятувати його і нас від зліднів і ганьби. Якщо я сьогодні внесу дев'ятсот карбованців, то йому дадуть спокій. Тільки дев'ятсот карбованців!

— Які дев'ятсот карбованців? — тихо спитала Паша.— Я... я не знаю... Я не брала...

— Я не прошу у вас дев'ятсот карбованців... у вас немає грошей, та ѿ не треба мені вашого. Я прошу іншого... Мужчини звичайно таким, як ви, дарують коштовні речі. Поверніть мені тільки ті речі, які дарував вам мій чоловік!

— Пані, він ніяких речей мені не дарував! — заверещала Паша, починаючи розуміти.

— Де ж гроші? Він розтратив своє, мое і чуже... Куди ж усе це ділось? Послухайте, я прошу вас! Я була обурена і наговорила вам багато неприємного, але я прошу вибачити. Ви повинні мене ненавидіти, я знаю, та коли ви здатні на співчуття, то згляньтесь на мое становище! Благаю вас, віддайте мені речі!

— Гм... — сказала Паша і знизала плечима.— Я з охотою, але, покараї мене бог, вони нічого мені не давали. Вірте совісті. А втім, правда ваша,— зніяковіла співачка,— вони якось привезли мені дві штучки. Будь ласка, я віддам вам, якщо хочете...

Паша висунула одну з туалетних шухлядок і дісталася звідти дутий золотий браслет і дешевенький перстень з рубіном.

— Прошу! — сказала вона, подаючи її речі гості.

Пані спалахнула, і обличчя її затрептіло. Вона образилася.

— Що ж ви мені даете? — сказала вона.— Я не мілостині прошу, а того, що належить не вам... що ви, користуючись своїм становищем, видурили в моого чоловіка... цієї слабкої, нещасної людини... В четвер, коли я бачила вас з чоловіком на пристані, на вас були дорогі броні й браслети. Отже, нічого розігрувати передо мною невинну ягничку! Я востаннє прошу: дасте ви мені речі чи ні?

— Які ви, їй-богу, дивні... — сказала Паша, починаючи ображатися.— Запевняю вас, що від вашого Миколи Петровича, я, крім цієї браслети і персня, нічого не бачила. Вони привозили мені тільки солодкі пиріжки.

— Солодкі пиріжки... — посміхнулась незнайомка.— Дома дітям їсти нічого, а тут солодкі пиріжки. Ви рішуче відмовляєтесь повернути речі?

Не діставши відповіді, пані сіла і, про щось думаючи, втупилася в одну точку.

— Що ж тепер робити? — промовила вона.— Якщо я не дістану дев'ятсот карбованців, то і він загинув, і я з дітьми загинула. Убити цю мерзотницю, чи на коліна стати перед нею?

Пані притулила хусточку до обличчя і заридала.

— Я прошу вас! — чулося крізь її ридання.— Адже ви розорили і занапестили чоловіка, врятуйте його... Ви не маєте до нього співчуття, але діти... діти... Чим діти винні?

Паша уявила маленьких дітей, які стоять на вулиці і плачуть з голоду, і сама заридала.

— Що ж я можу зробити, пані? — сказала вона.— Ви кажете, що я мерзотниця і розорила Миколу Петровича, а я вам, як перед істинним богом... запевняю вас, ніякої користі я від них не маю... В нашому хорі тільки в однієї Моті багатий полюбовник, а всі ми перебиваємося з хліба на квас. Микола Петрович освічений і делікатний пан, ну, я й приймала. Нам не можна не приймати.

— Я прошу речі! Речі мені дайте! Я плачу... принижуюся... Хочете, я на коліна стану! Хочете!

Паша скрикнула з переляку і замахала руками. Вона почувала, що ця бліда, вродлива пані, яка висловлюється благородно, як у театрі, справді може стати перед нею на

коліна, саме з гордості, з благородства, щоб піднести себе і принизити хористку.

— Добре, я віддам вам речі! — заметушилася Паша, витираючи очі.— Будь ласка. Тільки вони не від Миколи Петровича... Я від інших гостей одержала. Як вам завгодно...

Вона висунула верхню шухляду комода, дісталася звідти брошку з алмазами, коралову нитку, кілька перснів, браслет і подала все це дамі.

— Візьміть, якщо бажаєте, тільки я від вашого чоловіка ніякої користі не мала. Беріть, багатійте! — казала Паша, ображена погрозою стати на коліна.— А якщо ви благородна... законна йому дружина, то й держали б його біля себе. Егеж! Я його не кликала до себе, він сам прийшов...

Пані крізь слізки оглянула подані їй речі і сказала:

— Це не все... Тут і на п'ятсот карбованців не буде.

Паша рвучко викинула з комода ще золотий годинник, портсигар і запонки, і сказала, розводячи руками:

— А більше в мене нічого не зосталось... Хоч обшукайте!

Гостя зітхнула, тремтячими руками загорнула речі в хусточку і, не сказавши й слова, навіть не кивнувши головою, вийшла.

Відчинилися з сусідньої кімнати двері, і вийшов Колпаков. Він був блідий і нервово струшував головою, неначе тільки що випив чогось дуже гіркого; на очах у нього блищали слізози.

— Які ви мені речі приносili? — накинулась на нього Паша.— Коли, дозвольте вас спитати?

— Речі... Пусте це — речі! — промовив Колпаков і струснув головою.— Боже мій! Вона перед тобою плакала, принижувалась...

— Я вас питаю: які ви мені речі приносili? — крикнула Паша.

— Боже мій, вона, порядна, горда, чиста... навіть на коліна хотіла стати перед... перед цією дівкою! І я довів її до цього! Я допустив!

Він скопив себе за голову і простогнав:

— Ні, я ніколи не прощу собі цього! Не прошу! Відйди від мене геть... погань! — крикнув він з огидою, задкуючи від Паши і відпихаючи її від себе тремтячими

руками.— Вона хотіла стати на коліна і... перед ким? Перед тобою! О, боже мій!

Він швидко одягся і, гидливо сторонячись Паші, по прямував до дверей і вийшов.

Паша лягла і стала голосно плакати. Їй уже було школа своїх речей, які вона зопалу віддала, і було прикро. Вона згадала, як три роки тому її ні за що ні про що побив один купець, і ще голосніше заплакала.

1886

УЧИТЕЛЬ

Федір Лукич Сисоєв, учитель фабричної школи, утримуваної коштом «Мануфактуры Куликина сыновья», готувався до урочистого обіду. Щороку після екзаменів дирекція фабрики влаштовувала обід, на якому були: інспектор народних училищ, усі присутні на екзамені та адміністрація фабрики. Обіди, незважаючи на свою офіціальність, виходили завжди тривалими, веселими й смачними; забувши чиношанування й пам'ятаючи лише про свої труди праведні, вчителі досхочу наїдалися, дружно напивалися, балакали до хрипоти й розходилися пізно увечері, сповняючи все фабричне селище співами й звуками поцілунків. Таких обідів Сисоєв, відповідно до кількості років, що він пропрацював у фабричній школі, пережив тринацять.

Зараз, збираючись на чотиринадцятий обід, він намагався надати собі якнайсвятковішого і якнайпристойнішого вигляду. Цілу годину він чистив віничком нову чорну пару, майже стільки ж часу стояв перед дзеркалом, коли надів модну сорочку; запонки погано пролізали в петельки сорочки, і ця обставина викликала цілу бурю скарг, погроз і докопрів на адресу дружини. Бігаючи коло нього, бідолашна дружина вибілася із сил. Та й сам він під кінець змучився. Коли принесли йому з кухні вичищені штиблети, то йому не стало сил натягти їх на ноги. Довелося полежати й випити води.

— Який ти кволий став! — зітхнула дружина.— Тобі б зовсім не ходити на цей обід.

— Прошу без порад! — сердито обірвав її учитель.

Він був у поганому настрої, бо був дуже незадоволений останніми екзаменами. Минулися ці екзамени чудово; всі

хлопчики старшого відділу були удостоєні свідоцтва й на-
городи; начальство і фабричне, і казенне, залишилося задо-
волене успіхами, але вчителеві було мало цього. Йому було
досадно, що учень Бабкін, який завжди писав без жодної
помилки, зробив у екзаменаційному диктанті три помилки;
учень Сергієв від хвилювання не зумів помножити 17 на
13; інспектор, людина молода й недосвідчена, статтю для
диктанту вибрал важку, а вчитель середньої школи Ляпу-
нов, якого інспектор попросив диктувати, поводився «не
по-товариському»: дикуючи — вимовляв слова не так, як
вони пишуться, і наче жував слова.

Натягнувши з допомогою дружини штиблети і огля-
нувши себе ще раз у дзеркалі, вчитель узяв свою сукувату
палицю й пішов на обід. Біля самого входу в квартиру ди-
ректора фабрики, де мало відбутися торжество, з ним ста-
лася маленька неприємність. Він раптом закашлявся... Від
кашлевих поштовхів з голови злетів кашкет і з рук випала
палиця, а коли з квартири директора, почувши його ка-
шель, вибігли вчителі й інспектор училищ, він сидів на
нижній сходинці й обливався потом.

— Федоре Лукичу, це ви? — здивувався інспектор.—
Ви... прийшли?

— А що?

— Вам, голубчику, посидіти б дома. Сьогодні ви зовсім
нездужаєте...

— Сьогодні я такий, який і вчора був. А коли вам
неприємна моя присутність, то я можу піти.

— Ну, до чого ці слова, Федоре Лукичу? Навіщо го-
ворити це? Ласкаво просимо! Власне ж не ми, а ви при-
чина торжества. Нам навіть дуже приємно, справді!..

У квартирі директора фабрики все вже було готове до
торжества. У великій їdalyni з німецькими олеографіями
й запахом герані та лаку стояло два столи: один великий
для обіду, другий, трохи менший — закусочний. У вікно
крізь спущені штори ледь-ледь пробивалося полудневе, пе-
куче світло... Кімнатний присмерк, швейцарські краєвиди
на шторах, герань, тонко порізана ковбаса на тарілках —
виглядали наївно, по-дівочому сентиментально, і все це
було схоже на самого господаря квартири, маленького доб-
родушного німця, з круглим черевцем і з масними, ласка-
вими очима. Адольф Андрійович Бруні (так звали госпо-
даря) метушився біля закусочного стола, мов на пожежі,
наливав чарки, підкладав у тарілки і все намагався якось

догодити, розсмішити, виявити свою дружелюбність. Він плескав по плечах, зазирав у вічі, хихикав, потирає руки, одним словом, лащився, як добрий собака.

— Федоре Лукичу, кого я бачу! — заговорив він уриваючи голосом, побачивши Сисоєва. — Як нам приємно! Неважаючи на свою недугу, ви прийшли!.. Панове, дозвольте вас порадувати: Федір Лукич прийшов!

Біля закусочного столика вже юрмилися педагоги і їли. Сисоєв нахмурився; йому не сподобалося, що товариші почали їсти й пiti, не дочекавшись його. Він нагледів серед них Ляпунова, того самого, який диктував на екзамені, і, підійшовши до нього, почав:

— Це не по-товариському! Егеж! Так порядні люди не диктують!

— Господи, ви все про те саме! — сказав Ляпунов і скривився. — Невже вам не набридло?

— Так, все про те саме! У мене Бабкін ніколи помилок не робив! Я знаю, чому ви так диктували. Вам просто хотілося, щоб мої учні провалилися й ваша школа виявилася кращою за мою. Я все розумію!..

— Та чого ви присікуетесь! — огризнувся Ляпунов. — Якого чорта ви до мене чіпляєтесь?

— Годі, панове, — втрутився інспектор, роблячи плачливе обличчя. — Ну, чи варто через дурниці гарячитися. Три помилки... жодної помилки... ну, хіба це не однаково?

— Ни, не однаково. У мене Бабкін ніколи помилок не робив!

— Чіпляється! — продовжив Ляпунов, сердито фирмачуючи. — Користується своїм становищем хвоюю людини і всіх поїдом єсть. Ну, я, батечку, не подивлюсь, що ви хворий!

— Дайте моїй хворобі спокій! — сердито крикнув Сисоєв. — Яке вам діло? Заладили всі одне... хвороба! хвороба! хвороба!.. Дуже мені потрібне ваше співчуття! Та ѹ чого ви вигадали, що я хворий? Був до екзаменів хворий, це правда, а тепер я зовсім одужав, тільки кволість залишилася.

— Одужав, ну і слава богу, — сказав законоучитель о. Микола, молодий священик у францівській коричневій рясі та в брюоках навипуск. — Радіти треба, а ви дратуетесь та інше тому подібне.

— Ви теж гарний, — перепинив його Сисоєв. — Запитання повинні бути прямі, ясні, а ви весь час загадки загадували. Так не можна!

Його сяк-так спільними зусиллями заспокоїли й посадили за стіл. Він довго вибирав, чого б випити, і, зробивши кисле обличчя, випив півчарки якоїсь зеленої настойки, потім потяг до себе кусок пирога й кропітливо вибрав з начинки яйця та цибулю. З першого ж ковтка пиріг здався йому прісним. Він посолив його й одразу ж сердито відсунув, бо пиріг був пересолений.

За обідом Сисоєва посадили між інспектором і Бруні. Після першої ж страви, за давно заведеним звичаєм, почалися тости.

— Вважаю за приемний обов'язок,— почав інспектор,— подякувати відсутнім тут попечителям школи Данилові Петровичу і... і... і...

— І Іванові Петровичу...— підказав Бруні.

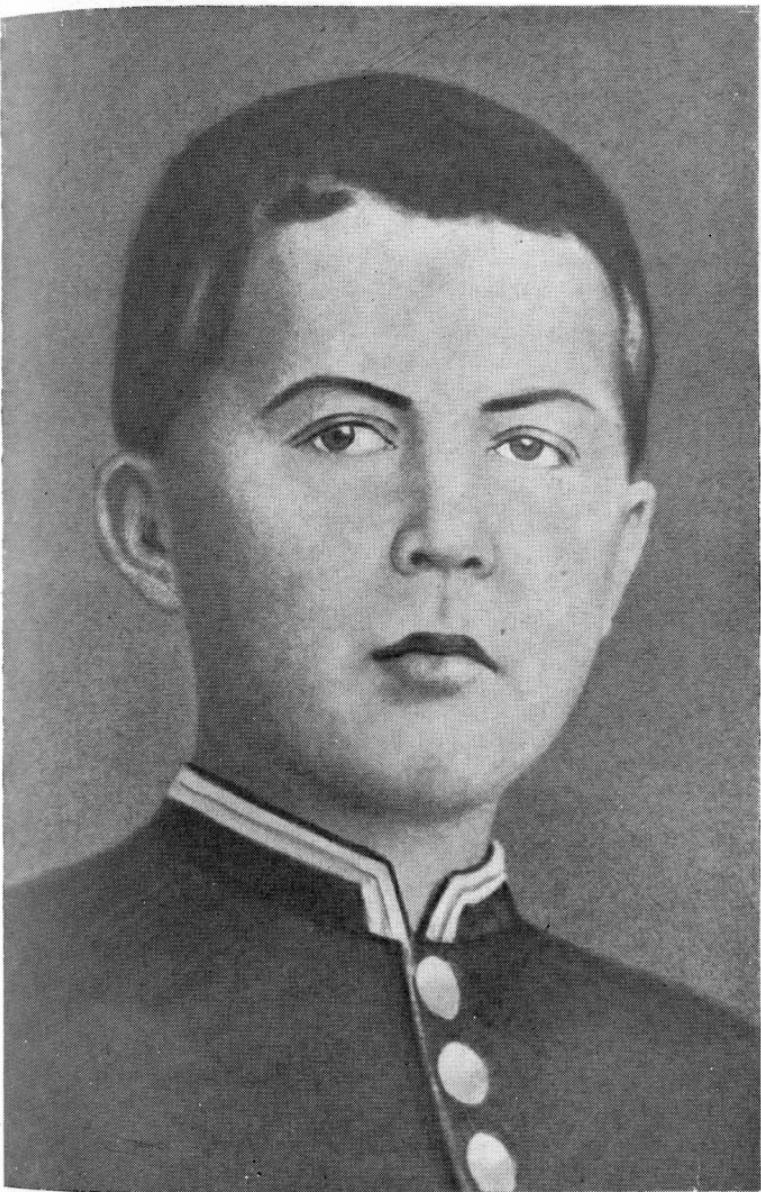
— І Іванові Петровичу Кулікіним, які не шкодують коштів на школу, і пропоную випити за їх здоров'я...

— З свого боку,— сказав Бруні, склонивши, мов опечений,— я пропоную тост за здоров'я шановного інспектора народних училищ, Павла Генадійовича Надарова.

Засовалися стільці, заусміхалися обличчя, і почалося звичайне цокання. Третій тост завжди належав Сисоєву. І цього разу він підвівся й став говорити. Зробивши серйозне обличчя й відкашлявшись, він насамперед заявив, що в нього нема дару красномовства й що говорити він не готувався. Далі він сказав, що протягом чотирнадцяти років його служби було багато інтриг, підкопів і навіть доносів на нього, і що він знає своїх ворогів і донощиків, але не бажає називати їх «з побоювання зіпсувати декому апетит»; незважаючи на інтриги, кулікінська школа зайняла перше місце в усій губернії «не тільки в моральному, але навіть і в матеріальному відношенні».

— Всюди,— сказав він,— вчителі одержують двісті і триста, а я одержую п'ятсот карбованців, і до того ж мою квартиру опоряджено заново й навіть умебльовано коштом фабрики. А цього року всі стіни обклеєні новими шпалерами...

Далі вчитель розводився про те, як щедро, порівнюючи з земськими і казенними школами, учням постачають письмове приладдя. І всім цим, на його думку, школа завдячує не хазяїнам фабрики, які живуть за кордоном і навряд чи знають навіть про існування школи, а людині, яка, незважаючи на своє німецьке походження й лютеранську віру, має руську душу. Сисоєв говорив довго, з передишками і з претензією на красномовність, і промова його вийшла

А. П. Чехов. З фотографії 1875 р.

тягучою й неприємною. Він кілька разів згадав про якихось ворогів своїх, старався говорити натяками, повторювався, кашляв, негарно ворушив пальцями. Під кінець він стомився, спітнів і став говорити тихо, уривано, немовби сам до себе, і закінчив свою промову не зовсім складно:

— Отже, пропоную випити за Бруні, тобто за Адольфа Андрійовича, який тут, серед нас... взагалі... і зрозуміло.

Коли він скінчив, всі полегшено зітхнули, немовби хтось бризнув у повітря холодною водою й розвіяв духоту. Неприємного почуття не зазнав, як видно, один тільки Бруні. Сяючи й закочуючи свої сентиментальні очі, німець з почуттям потрусив руку Сисоєву й знову почав лащитись, мов собака.

— О, дякую вам! — сказав він, роблячи наголос на у й притискаючи ліву руку до серця. — Я дуже щасливий, що ви мене розумієте! Я всією душою, я бажаю всього найкращого! Та тільки мушу я вам зауважити, що ви перебільшуєте мое значення. Своїм процвітанням школа завдячує тільки вам, вельмишановний мій друге, Федоре Лукич! Без вас вона нічим не відрізнялася б від інших шкіл! Ви думаете: німець говорить комплімент, німець говорить делікатності. Ха-ха! Ни, душа моя, Федоре Лукичу, я чесна людина й нікому не говорю компліментів. Якщо ми платимо вам п'ятсот карбованців на рік, то, значить, ви дорогі нам. Чи не так? Панове, адже я правду кажу? Іншому ми не платили б стільки... Помилуйте, хороша школа — це честь для фабрики!

— Я повинен щиро визнати, що ваша школа справді незвичайна, — сказав інспектор. — Не подумайте, що це фіміам. Принаймні другої такої мені не доводилося зустрічати за все життя. Я сидів у вас на екзамені і весь час дивувався... Чудо, які діти! Багато знають і живо відповідають, і при тому вони у вас якісь особливі, незаляні, щирі... Помітно, що й вас люблять, Федоре Лукичу. Ви педагог до мозку кісток, ви, мабуть, народилися вчителем. Всі дані у вас: і вроджене покликання, і багаторічний досвід, і любов до справи... Просто дивно, скільки у вас, незважаючи на кволе здоров'я, енергії, знання справи... цієї, розумієте, витримки, певності! Правду сказав хтось в училищній раді, що ви поет у своїй справі... Саме поет!

І всі обідаючі одностайно, як одна людина, заговорили про надзвичайний талант Сисоєва. І наче гребля прорвалася: потекли щирі, піднесені промови, яких не говорить

людина, коли її стримує розважлива й обережна тверезість. Були забуті й промова Сисоєва, і його нестерпний характер, і злій, недобрий вираз обличчя. Розговорилися всі, навіть мовчазні й несміливі, щойно призначенні вчителі, убогі, затуркані юнаки, які інакше не величали інспектора, як «ваше високоблагородіє». Ясно, що в своєму колі Сисоєв був особою видатною.

Звикнувши за чотирнадцять років служби до успіху й похвал, він байдуже прислухався до піднесеного гомону своїх шанувальників.

Замість нього похвалами тішився Бруні. Німець ловив кожне слово, сяяв, плескав у долоні й соромливо червонів, наче похвали стосувалися не вчителя, а його.

— Браво! Браво! — кричав він.— Правильно! Ви вгадали мою думку!.. Чудово!..

Він зазирав учителеві в очі, ніби бажаючи поділитися з ним своїм блаженством. Кінець кінцем він не витримав, скопившися, і покриваючи всі голоси своїм вересклівим тенорком, прокричав:

— Панове! Дозвольте мені говорити! Тсс! На всі ваші слова я можу тільки одне сказати: фабрична адміністрація не залишиться в боргу у Федора Лукича!..

Всі замовкли. Сисоєв підвів очі на рожеве обличчя німця.

— Ми вміємо цінити,— продовжував Бруні, роблячи серйозне обличчя й притишуючи голос.— На всі ваші слова я мушу сказати вам, що... сім'я Федора Лукича буде забезпечена і що з цією метою місяць тому вже покладено в банк капітал.

Сисоєв запитливо подивився на німця, на товаришів, ніби не розуміючи: чому буде забезпечена сім'я, а не він сам. І тут на всіх обличчях, в усіх нерухомих, спрямованих на нього поглядах він прочитав не співчуття, не жаль, яких він терпіти не міг, а щось інше, щось лагідне, ніжне і водночас найвищою мірою зловісне, скоже на страшну істину, щось таке, що миттю сповнило його тіло холодом, а душу невимовним од чаєм. З блідим, перекривленим обличчям він раптом рвучко встав і скопив себе за голову. Чверть хвилині простояв він так, з жахом дивився вперед в одну точку, наче бачив перед собою цю близьку смерть, про яку говорив Бруні, потім сів і заплакав.

— Годі-бо!.. Що з вами?...— чув він стривожені голоси.— Води! Випийте води!

Минув якийсь час, і вчитель заспокоївся, але колишнє пожвавлення не поверталося до обідаючих. Обід закінчився в похмурому мовчанні й значно раніше, ніж минулих років.

Прийшовши додому, Сисоєв насамперед подивився в дзеркало.

«Звичайно, даремно я там розревівся! — думав він, дивлячись на свої очі з темними колами і на запалі щоки. — Сьогодні в мене колір обличчя значно кращий, ніж учора. У мене недокрів'я й катар шлунка, а кашель у мене шлунковий».

Заспокоївшись на цьому, він повільно роздягся й довго чистив віничком свою чорну пару, потім старанно склав її і замкнув у комод.

Потім він підійшов до стола, де лежала купка учнівських зошитів, і, вибравши зошит Бабкіна, сів і заглибився в споглядання гарного дитячого почерку...

А в цей час, поки він розглядав диктант своїх учнів, у сусідній кімнаті сидів земський лікар і пошепки говорив його дружині, що не слід було пускати на обід людину, якій залишилося жити, як видно, не більше тижня.

НЕСПОКІЙНИЙ ГІСТЬ

В низькій покривленій хатині лісника Артема, під величним темним образом сиділо два чоловіки: сам Артем, маючий і худий мужичок, з старечим пом'ятим обличчям і з борідкою, що росла з шиї, та перехожий мисливець, молодий, рослий хлопець в новій кумачевій сорочці і в великих болотяних чоботях. Сиділи вони на лавці за маленьким столиком на трьох ногах, на якому, встремлена в пляшку, лініво горіла лойова свічка.

За вікном у нічній пітьмі шуміла буря, якою звичайно природа розряджається перед грозою. Злобно вив вітер і хворобливо стогнали, гнувшись, дерева. Одна шибка у вікні була заклеєна папером, і чути було, як опадаюче листя торсітіло по цьому паперу.

— Я тобі ось що скажу, православний... — говорив Артем захриплим, тенорковим півшепотом, дивлячись некліпаючими, ніби зляканими очима на мисливця. — Не боюсь я ні вовків, ні ведмедів, ні звірів різних, а боюся людини. Од звірів ти рушницею, чи іншим оружжям врятуєшся, а від лихої людини немає тобі ніякого рятунку.

— Звісно! У звіра стрельнути можна, а стрельни ти в розбійника, сам же відповідати будеш, на Сибір підеш.

— Служу я, братіку ти мій, тут в лісниках без малого тридцять років, і скільки я горя від злих людей натерпівся, розказати неможливо. Перебуло їх тут у мене видимо-невидимо. Хатина на просіці, дорога проїжджа, ну й несе їх, чортів. Ввалиться який-небудь злодюга і, шапки не знявши, лоба не перехрестивши, просто на тебе лізе: «Давай, сяй-тай, хліба!» А де я тобі хліба візьму? За яким пов-

ним правом? Та чи я мільйонщик, щоб кожного перехожого п'яницю годувати? Він, звісно, злістю очі запорошило... Хреста на них, на чортах, немає... недовго думаючи, трах тебе в ухо: «Давай хліба!» Ну, і даєш. Не будеш же ти з ними, з ідолами, битися! В іншого в плечах косовий сажень, кулачище, як чобіт, а в мене, сам бачиш, яка комплекція. Мене мізинцем вбити можна... Ну, даси йому хліба, а він нажереться, розвалиться поперек хати і — ніякої тобі дяки. А то бувають такі, що грошей вимагають: «Відповідай, де гроши?» А які в мене гроши? Звідки їм бути?

— У лісника, та щоб грошей не було! — посміхнувся мисливець.— Платню одержуєш щомісяця, та й не без того, щоб і лісу потайки не продавав.

Артем боязко покосився на мисливця і задригав своєю борідкою, як сорока хвостом.

— Молодий ти ще, щоб мені такі слова говорити,— сказав він.— За ці самі слова бог тобі суддя. Ти сам з яких будеш? Звідкіля?

— Я із Вязівки. Старости Нефеда син.

— Рушницею бавишся... Я, як молодший був, теж любив ці пустощі. Те-ек. Ох, гріхи наші тяжкі! — позіхнув Артем.— Біда-а! Добрих людей мало, а душогубів і розбійників не приведи боже скільки!

— Ти наче й мене боїшся...

— Ну, от ішё! Чого це мені тебе боятися! Я бачу... розумію... Ти зайшов, і не те, щоб якось там, а перехрестився, поклонився, честь честю... Я розумію... Тобі й хлібця дати можна... Живу я вдівцем, печі не топлю, самовара продав... м'яса, чи чогось іншого не держу з бідності, але хлібця — зроби ласку.

В цю мить під лавкою щось загарчало, слідом за гарчанням почулося шипіння. Артем здригнувся, підібрав ноги і запитально поглянув на мисливця.

— Це моя собака твою кицьку зобиджає,— сказав мисливець.— Ви, чорти! — крикнув він під лавку.— Куш! Биті будете! Та й худа ж у тебе, брат, кицька! Самі кістки та шерсть.

— Стара стала, здихати пора... Так ти, кажеш, із Вязівки?

— Не годуєш ти її, бачу. Вона хоч і кішка, а все-таки тварина... всяке диханіє... Жаліти треба!

— Не чисто у вас у Вязівці,— продовживав Артем, ніби не слухаючи мисливця.— За один рік двічі церкву

грабували... Є ж такі анафеми, га? Значить, не тільки людей, але навіть бога не бояться! Грабувати боже добро! Та за це повісити мало! Колись таких шельмів губернатори через катів карали.

— Як не карай, хоч батогами шквар, хоч засуди, а не буде пуття. Із злого чоловіка нічим ти зла не виб'еш.

— Спаси й помилуй, царице небесна! — уривано зітхнув лісник.— Спаси нас від усякого ворога і супостата. На минулому тижні у Волових Займищах один косар другого кессою по грудях різонув... На смерть забив! А через що діло вийшло, господи твоя воля! Виходить ото один косар із корчми... напідпитку. Назустріч йому другий і теж напідпитку...

Мисливець уважно слухав, та раптом здригнувся, витягнув пшию і прислухався.

— Страйвай,— перебив він лісника.— Либонь хтось кричить...

Мисливець і лісник, не одриваючи очей від темного вікна, стали прислухатися. Крізь шум лісу чути було звуки, які вчуває напружене вухо у всяку бурю, так що важко було розібрати, чи то люди кликали на допомогу, чи негода плакала у димарі. Та ось рвонув вітер на даху, заторохкотів у папір нашибці і доніс виразний крик: «Караул».

— Легкі твої душогуби на згадку! — сказав мисливець, бліднучи і підводячись.— Грабують когось!

— Господи помилуй! — прошепотів лісник, теж бліднучи і підводячись.

— А ніч-то, ніч яка! — пробурмотів він.— Темно, хоч в око стрель! Час саме такий, щоб грабувати. Чуєш? Знову крикнуло!

Лісник глянув на образ, з образа перевів погляд на мисливця і опустився на лавку в знемозі людини, переляканої несподіваною звісткою.

— Православний! — сказав він плаксивим голосом.— Ти б пішов у сіни та на засув двері засунув! І світло б погасити треба!

— А чому так?

— Коли б не вдерлися сюди... Ох, гріхи наші!

— Треба іти, а ти двері на засувку! Голова, як подивишся! Ходімо, чи що?

Мисливець скинув на плече рушницю і взявся за шапку.

— Одягайся, бери свою рушницю! Гей, Флерка, гайдя! — крикнув він собаці.— Флерка!

З-під лавки вийшла собака з довгими обгризеними вухами, помісь сетера з дворняжкою. Вона потяглася біля ніг господаря і замахала хвостом.

— Чого ж ти сидиш? — крикнув мисливець на лісника.— Хіба не підеш?

— Куди?

— На допомогу!

— Куди мені! — махнув рукою лісник, і весь зішалився.— Бог з ним зовсім.

— Чого ж ти не хочеш іти?

— Після страшних розмов я тепера й кроку не ступну в пітьмі. Бог з ним зовсім! І чого я там у лісі не бачив?

— Чого боїшся? Чи в тебе рушниці немає? Ходімо, зроби ласку! Самому йти боязко, а вдвох веселіше! Чуєш? Знову крикнуло! Вставай!

— Не так ти про мене розумієш, хлопче! — простогнав лісник.— Та чи ж я дурень, щоб іти на свою погибель?

— Так ти не підеш?

Лісничий мовчав. Собака, що, мабуть, почула людський крик, жалібно загавкала.

— Не підеш, я тебе питаю? — крикнув мисливець, злобно витріщивши очі.

— Причепився, їй-богу! — поморщився лісник.— Іди сам!

— Е... сволота! — пробурмотів мисливець, повертаючись до дверей.— Флерка, гайда!

Він вийшов, залишивши двері відчиненими навстіж. В хату влетів вітер. Богонь на свічці неспокійно заблимав, яскраво спалахнув і погас.

Замикаючи за мисливцем двері, лісник бачив, як калюжі на просіці, найближчі сосни і фігуру гостя, що все віддалялася, освітило блискавкою. Вдалині прогуркотів грім.

— Свят, свят, свят... — прошепотів лісник, поспішаючи просунути товстий засув у великі зализні петлі.— Яку погоду бог послав!

Повернувшись до хати, він навпомацьки добрався до пічки, ліг і вкрився з головою. Лежачи під кожухом і напруженого прислухаючись, він уже не чув людського крику, та зате удари грому ставали все сильніші й розкотистіші. Йому чути було, як краплистий вітряний дощ злобно заторохтів у вікно і в папір, яким заклеєна була шишка.

«Понесла лиха година! — думав він, уявляючи собі мисливця, що мокне під дощем і спотикається об пеньки.— Либонь з переляку зубами клацає!»

Не довше як хвилини за десять почулися кроки, і за ними сильний стукіт у двері.

— Хто там? — крикнув лісник.

— Це я,— почувся голос мисливця.— Одімкни!

Лісник сповз із печі, помацав свічку і, засвітивши її, пішов відчиняти двері. Мисливець і його собака промокли до кісток. Вони потрапили під крупний і густий дощ, і тепер текло з них, як з невикручених ганчірок.

— Що там трапилось? — запитав лісник.

— Жінка возом їхала і не на ту дорогу попала...— відповів мисливець, пересилуючи задишку.— В чагарник залізла.

— Ач, дурепа! Злякалася, значить... Що ж, ти вивів її на дорогу?

— Не хочу я тобі, падлюці такій, відповідати.

Мисливець кинув на лавку мокру шапку й продовжував:

— Про тебе я тепер так розумію, що ти падлюка і найпослідуща людина. А ще сторож, платню одержує! Мерзотник такий...

Лісник винуватою ходою поплентався до печі, крякнув і ліг. Мисливець сів на лавку, подумав і, мокрий, розлігся вздовж всієї лавки. Трохи згодом він підвісся, погасив свічку й знову ліг. Під час одного особливо сильного удару грому він заворушився, сплюнув і пробурчав:

— Страшно йому... Ну, а якби різали жінку? Чиє діло заступитися за неї? А ще й стара людина, хрещений... Свиня — і більше нічого.

Лісник крякнув і глибоко зітхнув. Флерка десь в темноті сильно струснула своє мокре тіло, від чого на всі боки посипались бризки.

— Виходить, тобі й горя мало, якби бабу зарізали? — вів далі мисливець.— Ну, побий мене бог, не знав я, що ти такий...

Запанувалатиша. Грізна хмара вже пройшла, і удари грому чулися здалека, але дощ все ще йшов.

— А що, якби, скажімо, не баба, а ти караул кричав? — порушив мовчанку мисливець.— Добре б було тобі, тварюці, якби ніхто до тебе на поміч не побіг? Збентеживти мене своєю підлістю. Хай тобі всячина!

Потім, ще після одного довгого антракту, мисливець сказав:

— Виходить, у тебе гроші є, якщо ти боїшся людей! Людина, котра бідна, не буде боятися...

— За оці самі слова — бог тобі суддя... — прохрипів з печі Артем. — Немає в мене грошей!

— Авжеж! У падлюк завжди є гроші... А чого ти боїшся людей? Значить, є! От узяти б та й пограбувати тебе на зло, щоб ти розумів!..

Артем безшумно сповз із печі, засвітив свічку і сів під образом. Він був блідий і не зводив очей з мисливця.

— Візьму ось і пограбую, — продовжував мисливець, встаючи. — А ти ж як думав? Вашого брата вчити треба! Говори, де гроші заховані?

Артем підібгав під себе ноги і закліпав очима.

— Чого мнешся? Де гроші заховані! Язика в тебе, блазню, немає чи що? Чого мовчиш?

Мисливець схопився й підійшов до лісника.

— Очі, як сич, витрішив! Ну? Давай гроші, а то з рушниці вистрелю!

— Чого ти до мене причепився? — заверещав лісник, і рясні слози бризнули йому з очей. — З якої причини? Бог усе бачить! За всі оці самі слова він тобі суддя. Ни-якого повного права не маєш ти в мене гроші вимагати!

Мисливець подивився на заплакане обличчя Артемове, поморщився й заходив по хаті, потім сердито насунув шапку і взявся за рушницю.

— Е... е... дивитись на тебе гайдко! — процідив він крізь зуби. — Бачити тебе не можу! Все одно мені не спати в тебе. Прощай! Гей, Флерка!

Грюкнули двері — і неспокійний гість вийшов із своєю собакою... Артем засунув за ним двері, перехрестився і ліг.

ПАСАЖИР 1-ГО КЛАСУ

Пасажир першого класу, щойно пообідавши на вокзалі і злегка захмілевши, розлігся на бархатному дивані, солодко потягнувся і задрімав. Подрімавши не більше п'яти хвилин, він подивився масляними очима на свого *vis-à-vis*, посміхнувшись й сказав:

— Блаженної пам'яті родитель мій любив, щоб йому після обіду баби п'ятки чухали. Я весь у нього, з тією, одначе, різницею, що кожного разу по обіді чухаю собі не п'ятки, а язик та мозок. Люблю, грішний чоловік, теревенити, добре попоївши. Дозвольте побалакати з вами?

— Будьте ласкаві,— погодився *vis-à-vis*.

— Після доброго обіду для мене досить наймізернішого приводу, щоб у голову полізли страшенно значні думки. Наприклад, щойно ми з вами бачили біля буфету двох молодих людей, і ви чули, як один з них поздоровляв другого з популярністю. «Поздоровляю, ви, каже, уже відомий і починаєте завоювати славу». Мабуть, актори, або мікроскопічні газетярі. Та не в них справа. Мене, пане мій, цікавить тепер питання, що власне треба розуміти під словом *слава* або *популярність*? Як по-вашому? Пушкін називав славу яскравою латкою на лахмітті, всі ми розумімо її по-пушкінськи, тобто більш або менш суб'єктивно, але ніхто ще не дав ясного, логічного визначення цьому слову. Дорого б я дав за таке визначення!

— Та навіщо воно вам потрібне?

— Бачите, коли б ми знали, що таке слава, нам, можливо, були б відомі і засоби, як досягти її,— сказав пасажир першого класу, подумавши.— Треба вам сказати, пане

мій, що коли я був молодший, я всіма фібрами душі моєї прагнув популярності. Популярність була моїм, так би мовити, божевіллям. Задля неї я вчився, працював, ночей не спав, шматка не доїдав і здоров'я втратив. І здається, наскільки я можу судити безсторонньо, у мене були всі дані досягнути її. По-перше, з фаху я інженер. За своє життя я побудував на Русі десятків зо два чудових мостів, спорудив у трьох містах водопроводи, працював у Росії, в Англії, в Бельгії... По-друге, я написав чимало спеціальних статей із свого фаху. По-третє, пане мій, я з самого дитинства мав склонність до хімії; займаючись на дозвіллі цією наукою, я винайшов способи добування деяких органічних кислот, тому ім'я мое ви знайдете в усіх закордонних підручниках хімії. Весь час я був на службі, дослужився до чина дійсного статського радника, і формулляр у мене не заплямований. Не буду обтяжувати вашої уваги перерахуванням своїх заслуг і робіт, скажу тільки, що я зробив значно більше, ніж дехто відомий. І що ж? Ось я вже старий, дуба врізати збираюсь, можна сказати, а відомий я стільки ж, як он той чорний собака, що біжить по насипу.

— Хто його знає? Може, ви й відомий.

— Гм!.. А ось ми зараз спробуєм... Скажіть, ви чули коли-небудь прізвище Крикунова?

Vis-à-vis звів очі до стелі, подумав і засміявся.

— Ні, не чув...— сказав він.

— Це мое прізвище. Ви, людина інтелігентна і вже літня,— жодного разу не чули про мене — доказ переконливий! Очевидно, добиваючись популярності, я робив зовсім не те, що треба було. Я не знов спрощені способів і, бажаючи схопити славу за хвіст, зайшов не з того боку.

— Які ж це справжні способи?

— А біс іх знає! Ви скажете: талант? геніальність? незвичайність? Зовсім ні, пане мій... Паралельно зі мною жили і робили свою кар'єру люди порівнюючи зі мною пусті, нікчемні і навіть паскудні. Пррацювали вони в тисячу разів менше за мене, із шкури не пнулися, талантами не відзначалися і популярності не добивалися, а погляньте на них! Їхні прізвища раз у раз попадаються в газетах і в розмовах! Якщо вам не набридло слухати, то я поясню прикладом: кілька років тому я будував у місті К. міст. Треба вам сказати, нудота в тому паршивому К. була страшенною. Якби не жінки і не карти, то я, здається, збо-

жеволів би. Ну, діло минуле, зійшовсь я там, з нудьги звичайно, з одною співачкою. Біс її знає, всі були в захопленні від тієї співачки, по-моєму ж,— як вам сказати?— Це була звичайнісінька нікчемна натура, яких багато. Дівчисько пусте, капризне, жадібне, до того ж ще й дурне. Вона багато іла, багато пила, спала до п'ятої години вечора — і, більше, здається, нічого. Її вважали кокоткою, це була її професія,— якщо ж хотіли висловлюватись про неї літературно, то називали її актристою і співачкою. Колись я був завзятим театралом, а тому ця шахрайська гра званням актриси чорт зна як обурювала мене! Звати-ся актристою чи навіть співачкою моя подруга не мала ані найменшого права. Це була істота зовсім безталанна, бездумна, можна навіть сказати, жалюгідна. Наскільки я розумію, співала вона препогано, всі ж чари її «мистецтва» полягали в тому, що вона дригала, коли було потрібно, ногою і не конфузилася, коли до неї заходили в прибиральню. Водевілі вибирала вона звичайно перекладні, зі співами, і такі, де можна було похизуватися в чоловічому костюмі в обтяжку. Одне слово — тъху! Отже, прошу уваги. Як тепер пам'ятаю, було в нас урочисте відкриття руху по щойно збудованому мосту. Був молебень, промови, телеграми і таке інше. Я, знаєте, блукав біля свого дітища і все боявся, як би серце в мене не луснуло від авторського хвилювання. Діло минуле і скромничати нічого, а тому скажу вам, що міст вийшов у мене чудовий! Не міст, а картина, просто диво! І спробуйте не хвилюватися, коли на відкритті все місто. «Ну, думав, тепер публіка на мене всі очі видивить. Куди б сковатися?» Але даремно я, пане мій, турбувався — на жаль! На мене, крім офіційних осіб, ніхто не звернув ані найменшої уваги. Стоять юрбою на березі, дивляться, мов барабани, на міст, а до того, хто будував цей міст, ім і діла немає. І, чорт би їх побрав, з того часу, до речі сказати, зненавидів я оцю нашу вельмишановну публіку. Та будемо продовжувати. Раптом публіка захвилювалася: шу-шу-шу... Обличчя почали посміхатися, плечі заворушилися. «Мене, мабуть, побачили»,— подумав я. А якже, надійся! Дивлюся, крізь натовп пробирається моя співачка, слідом за нею ватага шалапутів; натовп супроводить цю процесію швидкими поглядами. Почався тисячоголосий шепіт. «Це така-то... Чарівна! Принадна!» Тут і мене помітили... Двоє якихось молокососів,— мабуть, місцеві аматори сценічного мистецтва,— по-

дивилися на мене, перезирнулися і зашепотіли: «Це її полюбовник!» Як це вам подобається? А якась миршава фігура в циліндрі, з давно неголеною пікою, довго переступала біля мене з ноги на ногу, потім повернулася до мене з словами:

— Знаєте ви, хто ця дама, що йде по тому березі? Це така-то... Голос у неї нижче всякої критики, але володіє вона ним досконало!..

— А чи не можете ви мені сказати,— запитав я миршаву фігуру,— хто будував цей міст?

— Далебі, не знаю! — відповіла фігура.— Інженер якийсь!

— А хто,— запитую,— у вашому К. собор будував?

— І цього не можу вам сказати.

Далі я запитав, кого в К. вважають за найкращого педагога, хто кращий архітектор, і на всі мої запитання миршава фігура відповіла незнанням.

— А скажіть, будь ласка,— запитав я на закінчення,— з ким живе ця співачка?

— З якимсь інженером Крикуновим.

Ну, пане м.ї, як вам це подобається? Але далі... Мінінезінгерів і баянів тепер на білому світі нема і популяреність створюють майже виключно тільки газети. На другий день після освячення мосту жадібно ҳапаю місцевий «Вісник» і шукаю в ньому про свою особу. Довго бігаю очима по всіх чотирьох сторінках і нарешті — ось воно! Ура! Починаю читати: «Вчора, при чудовій погоді і при величезному напливі народу, в присутності його превосходительства пана начальника губернії такого-то і інших властей, відбулося освячення заново збудованого моста і т. д.». А в кінці: «На освяченні, виблискуючи красою, була присутня, між іншим, любимиця к—ої публіки, наша талановита актриса така-то. Само собою зрозуміло, що її поява зробила сенсацію. Зірка була одягнута... і т. д.». Про мене ж хоча б одне слово! Хоч півсловечка! Хоч це, може, й дріб'язково, але повірите, я навіть заплакав тоді, такий був злій!

Заспокоїв я себе тим, що провінція, мовляв, дурна, з неї й вимагати нічого, а що за славою треба їхати в інтелектуальні центри, в столиці. До речі, тоді саме в Пітері лежала моя одна роботка, послана на конкурс. Наблизився строк конкурсу.

Попрощаючись я з К. і поїхав у Пітер. Від К. до Пітера дорога довга, і ось, щоб не було нудно, я взяв окреме

купе, ну... звичайно, і співачку. Іхали ми і всю дорогу їли, шампанське пили і — тру-ля-ля! Але ось ми приїздимо в інтелектуальний центр. Приїхав я туди в самий день конкурсу і мав, пане мій, задоволення святкувати перемогу: моя робота була удостоена першої премії. Ура! На другий же день іду на Невський і купую на сім гривень різних газет. Поспішаю до себе в номер, лягаю на диван і, пересилуючи дрож, кваплюся читати. Пробігаю одну газетку — нічого! Пробігаю другу — ні боже мій! Нарешті в четвертій натрапляю на таке повідомлення: «Вчора з кур'єрським поїздом прибула до Петербурга відома провінціальна артистка така-то. З задоволенням сповіщаємо, що південний клімат благодійно впливув на нашу знайому; її прекрасна сценічна зовнішність...» Не пам'ятаю, що далі! І набагато нижче під цим повідомленням найдрібнішим петитом надруковано: «Вчора на такому-то конкурсі першої премії удостоєний інженер такий-то». Тільки! І, до того ж, ще мое прізвище перебрехали: замість Крикунова написали Киркунов. Ось вам і інтелектуальний центр. Але це не все... Коли я через місяць вийздив із Пітера, то всі газети навпереді галасували про «нашу незрівнянну, божественну, високообдаровану» і вже мою коханку величали не на прізвище, а по імені й по батькові.

Через кілька років я був у Москві. Викликаний був я туди власноручним листом міського голови у справі, про яку Москва з своїми газетами кричить уже більше як сто років. Між ділом я прочитав там в одному з музеїв п'ять публічних лекцій з благодійною метою. Здається, досить, щоб стати відомим місту хоч на три дні, чи не так? Та ба! Про мене не проронила жодного словечка жодна московська газета. Про пожежі, про оперетку, про сплячих гласних, про п'яніх купців — про все є, а про мою справу, про мій проект, про лекції — анічичирк! А мила московська публіка! Іду я конкою... Вагон повний-повнісний: тут і дами, і військові, і студенти, і курсистки — всякої тварі по парі.

— Кажуть, що дума викликала інженера в такій-то справі! — говорю я сусідові так голосно, щоб увесь вагон почув. — Ви не знаєте, як прізвище цього інженера?

Сусід заперечливо похитав головою. Решта публіки позирнула на мене побіжно, і в усіх поглядах я прочитав «не знаю».

— Кажуть, хтось читає лекції в такім-то музеї! — при-

стаю я до публіки, бажаючи зав'язати розмову.— Кажуть, цікаво!

Ніхто навіть головою не кивнув. Очевидно, не всі чули про лекції, а пані дами не знали навіть про існування музею.

І це б ще нічого, але уявіть ви, пане мій, публіка раптом підхоплюється і товпиться до вікон. Що таке? В чому справа?

— Дивіться, дивіться! — почав штовхати мене сусід.— Бачите он того брюнета, що сідає на візника? Це відомий скороход Кінг!

І весь вагон, захлинаючись, заговорив про скороходів, що заполонили тоді голови москвичів.

Багато й інших прикладів я міг би навести вам, але, гадаю, і цих досить. Тепер припустімо, що я відносно себе помиляюся, що я хвалько і бездарність, але, крім себе, я міг би вказати вам на силу-силенну своїх сучасників, людей, що відзначилися видатними талантами і працездатністю, але померли незнані. Всі ці російські мореплавці, хіміки, фізики, механіки, сільські господарі — чи популярні вони? Чи відомі нашій освіченій масі російські художники, скульптори, літературні люди? Деякі з старих літературних собак, працьовиті і талановиті, тридцять три роки оббивають редакційні пороги, списують чорт зна скільки паперу, разів двадцять судяться за дифамацію, а все-таки не йдуть далі свого мурашника! Назвіть мені хоча б одного корифея нашої літератури, який би став відомий раніше, аніж про нього не пройшла б по землі слава, що він убитий на дуелі, збожеволів, пішов на заслання, нечисто грає в карти!

Пасажир першого класу так захопився, що випустив з рота сигару й підвівся.

— Так-то,— продовжував він люто,— і в паралель оцим людям я наведу вам сотні різного роду співачок, акробатів і блазнів, відомих навіть немовлятам. Так-то!

Скрипнули двері, війнуло протягом, і в вагон зайшла особа, похмуря на вигляд, у крилатці, циліндрі і синіх окулярах. Особа оглянула місця, насупилася і пройшла далі.

— Знаєте, хто це? — почувся боязкий шепіт з дальнього кутка вагона.— Це N.N., відомий тульський шулер, притягнутий до суду у справі V-го банку.

— Ось вам! — засміявся пасажир 1-го класу.— Тульського шулера знає, а запитайте в нього, чи знає він Се-

мирадського, Чайковського чи філософа Соловйова, так він вам головою захитає... Свінство!

Минуло хвилин зо три в мовчанні.

— Дозвольте вас запитати, в свою чергу,— боязко зашляв *vis-à-vis*,— чи відоме вам прізвище Пушкова?

— Пушкова? Гм! Пушкова... Ні, не знаю!

— Це моє прізвище...— промовив *vis-à-vis*, ніяковіючи.— Отже, не знаєте. А я вже 35 років числюся професором одного з російських університетів... член академії наук... неодноразово друкувався...

Пасажир 1-го класу і *vis-à-vis* перезирнулися і почали репограти.

1886

НАХЛІБНИКИ

Міщанин Михайло Петрів Зотов, старик років сімдесяті, дряхлий і самотній, прокинувся від холоду і старечої ломоти в усьому тілі. В кімнаті було темно, але лампадка перед образом уже не горіла. Зотов трохи підійняв завіску і подивився у вікно. Хмари, що облягали небо, починали вже оповиватися білістю, і повітря ставало прозорим,— певно, була п'ята година, не більше.

Зотов покректав, покашляв і, щулячись від холоду, встав з ліжка. За давньою звичкою, він довго стояв перед образом і молився. Прочитав «Отче наш», «Богородицю», «Верую» і пом'янув довгий ряд імен. Кому належали ці імена, він давно вже забув і поминав тільки за звичкою. За тою ж звичкою, він повимітив у кімнаті й сінях і поставив свій товстенький чотириногий самоварчик з червоної міді. Коли б не було у Зотова цих звичок, він не знав би, чим заповнити свою старість.

Поставлений самоварчик повільно розгорявся і раптом несподівано загув тремтячим басом.

— Ну, загув! — пробурчав Зотов.— Гуди на свою голову!

Тут же, до речі, старий згадав, що минулої ночі йому снилась піч, а бачити вві сні піч означає смуток.

Сни і прикмети були єдиним, що могло збуджувати його до роздумів. І на цей раз він з особливою любов'ю поринув у вирішування питань: проти чого це гуде самовар, який смуток віщує піч? Сон на перших же порах спроваджувався: коли Зотов сполоснув чайника і хотів заварити чай, то в нього в коробочці не знайшлось жодної чайнки.

— Життя каторжне! — бурчав він, перекочуючи язиком в роті кришки чорного хліба.— От така доля собача! Чаю нема! Хай би простий мужик був, а то ж міщанин, домовласник. Ганьба!

Буркоучи і розмовляючи сам з собою, Зотов надів своє схоже на кринолін пальто, всунув ноги у величезні незграбні калоші (пошиті шевцем Прохоровичем у 1867 р.) і вийшов на двір. Повітря було сіре, холодне і похмуроспокійне. Велике подвір'я, кучеряве від реп'яхів і всипане жовтим листом, злегка сріблилося осінньою памороззю. Ні вітру, ні звуків. Старий сів на східці свого перекошеного ганочку, і відразу ж сталося те, що стається акуратно кожного ранку: до нього підійшла його собака Лиска, здоровенний, двірський пес, білий з чорними плямами, облізлий, напівдохлий, із заплющеним правим оком. Підходила Лиска боязко, полохливо вигинаючись, наче її лапи торкались не землі, а розпеченої плити, і все її дряхле тіло виражало крайню затурканість. Зотов вдав, що не звертає на неї уваги; але коли вона, мляво воруваючи хвостом і, як і раніше, вигинаючись, лизнула йому калошу, то він сердито тупнув ногою.

— Пшила, бодай ти здохла! — крикнув він.— Проклята-а!

Лиска відійшла набік, сіла і вступилася своїм єдиним оком у хазяїна.

— Чорті! — продовжував Зотов.— Вас ще бракувало, іродів, на мою голову!

І він з ненавистю подивився на свій сарай з кривою зарослою покрівлею; там з дверей сарайчика дивилась на нього велика кінська голова. Певно, потішена увагою хазяїна, голова заворушилась, подалася вперед, і з сараю з'явилася ціла коняка, така ж дряхла, як Лиска, така ж полохлива й забита, тонконога, сива, з втягнутим животом і кістлявою спиною. Вона вийшла з сарая і в нерішучості зупинилася, ніби сконфузилася.

— Пропаду на вас нема... — вів далі Зотов.— Не згинули ви ще з очей моїх, фараони каторжні... Певно, поїсти бажаєте! — усміхнувся він, скривлюючи своє зло обличчя в презирливій усмішці.— Звольте, цю ж хвилиночку! Для такого дорогоого рисака вівса щонайкращого скільки завгодно! Іжте! Цю ж хвилину! І добрячу дорогу собаку є чим погодувати! Коли така дорога собака, як ви, хліба не бажаєте, то яловичинки можна.

Зотов буркотів з півгодини, дратуючись усе більше й більше; під кінець він, не стримуючи накипілі в ньому злості, скопився, затупотів калошами і забурчав на весь двір:

— Не повинен я годувати вас, дармоїди! Я не мільйонщик якийсь, щоб ви мене обідали і обпивали! Мені самому істи нічого, шкапи погані, щоб вас холера забрала! Ні радості мені від вас, ні користі, а саме тільки горе і розор! Чого ви не здихаєте? Що ви за такі персони, що вас на вітві і смерть не береть? Живіть, чорт з вами, але не бажаю вас годувати! Годі з мене! Не бажаю!

Зотов обурювався, лютував, а кінь і собака слухали. Чи розуміли ці два нахлібники, що ім дорікають за шматок хліба,— не знаю, але животи їхні ще більше втяглися і фігури зіщулились, потъмяніли і стали ще затурканішими... Їхній смиренний вигляд ще більше роздратував Зотова.

— Геть! — закричав він, охоплений якимсь натхненням.— Геть з моого дому! Щоб і очі мої вас не бачили! Не повинен я в себе у дворі всяку погань тримати! Геть!

Старий задріботів до воріт, відчинив їх і, піднявши землі палицю, почав вигонити з двору своїх нахлібників. Конячина мотнула головою, зарухала лопатками і зашкучтильгала у ворота; собака за нею. Обоє вийшли навулицю і, пройшовши кроків двадцять, зупинились біля паркану.

— Я вам! — пригрозив ім Зотов.

Вигнавши нахлібників, він заспокоївся і почав замітати двір. Эрідка він виглядав на вулицю: конячина і собака, як вкопані, стояли біля паркану і сумно дивилися на ворота.

— Поживіть-но без мене! — бурчав старий, почуваючи, як у нього від серця відлягає злість.— Нехай-но хтось інший догляне тепер вас! Я й скупий і злай... зі мною погано жити, то поживіть з іншим... Так...

Навтішавшись пригніченим виглядом нахлібників і вволю набурчавшись, Зотов вийшов за ворота і, надавши своєму обличчю лютого виразу, крикнув:

— Ну, чого стоїте? Кого чекаєте? Стали поперек дороги і заважаєте публіці ходити! Пішли в двір!

Конячина і собака понурили голови і з виглядом винних попрямували до воріт. Лиска, певно, почуваючи, що вона не заслуговує пробачення, жалібно заскавучала.

— Жити живіть, а вже щодо корму — дзуськи! — сказав Зотов, впускаючи їх.— Хоч поздихайте.

Тимчасом крізь вранішню імлу стало пробиватись сонце; його скісне проміння пробігло по осінній паморозі. Почулись голоси і кроки. Зотов поставив на місце мітлу і пішов з двору до свого кума і сусіда Марка Івановича, що торгував у бакалійній крамничці. Прийшовши до кума, він сів на складаний стілець, поважно зітхнув, погладив бороду і заговорив про погоду. З погоди куми перейшли на нового диякона, з диякона на півчих,— і бесіда затяглася. Непомітно було за розмовою, як минав час, а коли хлопчина-крамар приніс великий чайник з окропом, і куми заходились пiti чай, то час полетів швидко, як птиця. Зотов зігрівся, повеселішав.

— А в мене до тебе прохання, Марку Івановичу,— почав він після шостої склянки, стукаючи пальцями по прилавку.— Вже ти те... будь милостив, дай і сьогодні мені восьмушку вівса.

З-за великого чайного ящика, за яким сидів Марко Іванович, почулось тяжке зітхання.

— Дай, зроби ласку,— вів далі Зотов.— Чаю, так тому ѿ бути, не давай ниньки, а вівса дай... Конфузно просити, замучив уже я тебе своєю біdnістю, але... конячина голодна.

— Та дати — можна,— зітхнув кум.— Чому ж не дати? Але на якого дідька, скажи на милість, ти цих шкап тримаеш? Та хоч би ж коняка путня була, а то — тъху! дивитись совісно... А собака — чистий тобі шкилет! На якого черта ти їх годуеш?

— Куди ж мені їх подіти?

— Звісно куди. Поведи їх до Іgnата на шкуродерню,— ось і вся музика. Давно пора їм там бути. Справжнє місце.

— Так-то воно так!.. Воно й справді...

— Живеш Христа-ради, а скотів держиш,— вів далі кум.— Мені вівса не жалко... Бог з тобою, але вже більше брат, тее... збиточно щодня давати. Кінця краю нема твоїй біdnості! Даєш, даєш і не знаєш, коли всьому цьому кінець прийде.

Кум зітхнув і погладив себе по червоному обличчю.

— Помираєш би ти, чи що! — сказав він.— Живеш і сам не знаєш, для чого... Та їй-богу! А то, коли господь смерті не дає, йшов би ти куди-небудь в богадільню чи в притулок який.

— Навіщо? У мене рідня є... В мене внучка...

І Зотов почав довго розповідати про те, що десь на хуторі живе внучка Глаша, дочка племінниці Катерини.

— Вона мусить мене годувати! — сказав він. — Й мій будинок зостанеться, нехай же й годує! Візьму та й піду до неї. Це, виходить, розумієш, Глаша... Катина дочка, а Катя, розумієш, брата моого Пантелея падчерка... зрозумів? Й будинок дістанеться... Хай мене годує!

— А чого ж? Ніж так Христа-ради жити, давно б пішов до неї.

— І піду. Покарай мене бог, піду. Повинна!

Коли через годину куми випили по чарочці, Зотов стояв посеред крамниці і говорив з запалом:

— Я давно до неї збираюсь! Сьогодні ж і піду!

— Воно звісно! Чим так байдики бити і з голоду здихати, давно б на хутори пішов.

— Зараз піду! Прийду і скажу: бери собі мій будинок, а мене годуй і поважай. Повинна! Коли не бажаєш, то нема тобі ні будинку, ні моого благословення! Прощай, Івановичу!

Зотов випив ще чарку і, запалений новою думкою, поспішив до себе додому... Від горілки його розвезло, в голові паморочилося, але він не ліг, а зібрав у клунок всю свою одежду, помолився, взяв палицю і пішов з двору. Не оглядаючись, бурмочучи і стукаючи по камінню палицею, він пройшов усю вулицю і опинився в полі. До хутора було верст 10—12. Він ішов по сухій дорозі, дивився на міську череду, що ліниво жувала жовту траву, і думав про різкий переворот у своєму житті, який він щойно так рішуче здійснив. Думав він і про своїх нахлібників. Ідучи з дому, він воріт не замкнув і таким чином дав їм волю іти світ за очі.

Не пройшов він полем і версти, як ззаду почулись кроки. Він оглянувся і сердито сплеснув руками: за ним, покиливши голови і підібгавши хвости, тихо йшли коняка і Лиска.

— Пішли назад! — махнув він їм.

Ті зупинились, переглянулись, подивились на нього. Він пішов далі, вони за ним. Тоді він зупинився і став роздумувати. До напівзанайомої внучки Глаші йти з цими тваринами було неможливо, вертатись назад і замкнути їх не хотілось, та й не можна замкнути, бо ворота нікуди не годяться.

«В сараї здохнуть,— думав Зотов.— Невже ѿ справді до Ігната?»

Ігнатова хата стояла на вигоні, кроків за сто від шлагбаума. Зотов, що не вирішивши остаточно і не знаючи, що робити, попрямував до неї. У нього паморочилось в голові і темніло в очах...

Мало він пам'ятає з того, що сталося у дворі шкуродера Ігната. Йому пригадується противний важкий запах шкіри, смачна пара від щів, які съорбав Ігнат, коли він зайшов до нього. Наче уві сні він бачив, як Ігнат, примусивши його чекати години зо дві, довго готовував щось, переодягався, говорив з якоюсь бабою про сулему; пригадується, що коняка була поставлена в станок, після чого почулись два глухих удари: один по черепу, другий від падіння великого тіла. Коли Лиска, бачачи смерть свого друга, з скавучанням накинулася на Ігната, то почувся ще третій удар, який різко обірвав скавучання. Далі Зотов пам'ятає, що він, здуру і сп'яну, побачивши два трупи, підійшов до станка і підставив свого власного лоба...

Потім до самого вечора його очі застилало мутною пеленою, і він не міг розглядіти навіть своїх пальців.

В СУДІ

В повітовому місті Н-ську, в казенному коричневому будинку, де по черзі засідають земська управа, мировий з'їзд, селянське, шинкове, військове і багато інших присутствій, в один із похмурих, осінніх днів розглядав наїздом свої справи відділ окружного суду. Про названий коричневий будинок один місцевий адміністратор кинув такий дотеп:

— Тут і юстиція, тут і поліція, тут і міліція — зовсім інститут благородних дівиць.

Але, мабуть, як у приказці тій, що в семи няньок дитина без ока, цей будинок вражає і пригнічує свіжу, нечиновну людину, своїм сумним, казарменним виглядом, ветхістю і цілковитою відсутністю будь-якого комфорту як зовні, так і всередині. Навіть у найяскравіші, весняні дні він здається вкритим густою тінню, а в світлі, місячні ночі, коли дерева і обивательські будиночки, злившиесь в одну суцільну тінь, поринають в тихий сон, він один якось безглуздо і не до речі, гнітуючи каменюкою височить над скромним пейзажем, псує загальну гармонію і не спить, ніби не може позбутися тяжких спогадів про минулі, непрощені гріхи. Всередині все сарайно і дуже непривабливо. Дивно буває бачити, як всі оці витончені прокурори, члени, предводителі, що влаштовують у себе вдома сцени, почувши легкий чад чи помітивши плямочку на підлозі, легко миряться тут із гудінням вентиляції, огидним запахом курильних свічок і з брудними, вічно запітнілими стінами.

Засідання окружного суду розпочалося о десятій годині

ні. До розгляду приступили зразу ж, з помітною спішкою. Справи замелькали одна за одною і закінчувалися хутко, як обідня без півчих, так що ніякий розум не зміг би скласти собі цільного, картичного враження від усієї цієї строкатої, біжучої, як весняна вода, маси облич, рухів, промов, нещасть, правди, брехні... До другої години було зроблено багато: двох засудили в арештантські роти, одного привілейованого позбавили прав і присудили до ув'язнення, одного виправдали, одну справу відкладали...

Рівно о другій годині головуючий оголосив слухання справи «по обвинуваченню селянина Миколи Харламова в убивстві своєї дружини». Склад суду лишився той самий, що був і при попередній справі, тільки місце захисника зайняла нова особа — молодий, безбородий кандидат на судові посади в сюртуці з світлими гудзиками.

— Введіть підсудного! — розпорядився голова.

Але підсудний, заздалегідь підготовлений, уже йшов до своєї лави. Це був високий, кремезний чоловік років п'ятдесяти п'яти, зовсім лисий, з апатичним, волосатим обличчям і з великою рудою бородою. Слідом за ним ішов маленький, миршавий солдатик з рушницею.

Майже біля самої лави з конвойним трапилася маленька неприємність. Він раптом спіtkнувся й упустив з рук рушницю, але в ту ж мить піймав її на льоту, причому сильно вдарився коліном об приклад. В публіці почувся легкий сміх. Від болю, чи, можливо, від сорому за свою незграбність солдат густо почервонів.

Після звичайного допиту підсудного, перетасовки присяжних, переклички і присяги свідків почалося читання обвинувального акту. Вузькогрудий, блідолицій секретар, дуже схудлий для свого мундира і з пластирем на щоці, читав неголосним, густим басом, швидко, по-дячківському, не підвищуючи і не стишуючи голосу, ніби боявся натрудити свої груди; йому вторила вентиляція, що невгамовано гула за судовим столом, і загалом виходив звук, що надавав зальнийтиші заколисливого, наркотичного характеру.

Голова, не старий чоловік, з дуже втомленим обличчям і короткозорий, сидів у своєму кріслі нерухомо і тримав долоню біля очей, ніби затуляючи очі від сонця. Під гудіння вентиляції і секретаря він про щось думав. Коли секретар зробив маленький перепочинок, щоб почати з но-

вої сторінки, він раптом стрепенувся і оглянув публіку по-соловілими очима, потім нагнувся до вуха свого сусіда-члена і запитав, зітхнувши:

— Ви, Матвію Петровичу, зупинилися в Дем'янова?

— Так, у Дем'янова,— відповів член, теж стрепенувшись.

— Іншим разом, мабуть, і я в нього зупинюсь. Справді-бо, в Тіп'якова зовсім неможливо зупинятися! Шум, гвалт цілу ніч! Гупають, кашляють, дітлахи плачуть... Неможливо!

Товариш прокурора, повний, вгодований брюнет, в золотих окулярах і з гарною випещеною бородою, сидів нерухомо, як статуя, і, підперши щоку кулаком, читав Байронівського «Кайна». Його очі були сповнені жадібної уваги, і брови здивовано піднімалися все вище і вище... Зрідка він одкидався на спинку крісла, хвилину байдуже дивився поперед себе, а потім знову поринав у читання. Оборонець водив по столу тупим кінцем олівця і, схиливши голову набік, думав... Його молоде обличчя не виражalo нічого, крім непорушної, холодної нудьги, що буває на обличчях школярів і службовців, які щодня змушені сидіти на одному і тому ж місці, бачити тих самих людей, ті самі стіни. Промова, яку йому треба було виголосити, його анітрохи не хвилювала. Та й що таке та промова? Знаказу начальства, за давно заведеним шаблоном, почиваючи, що вона безбарвна й нудна, без захвату й вогню випалить він її перед присяжними, а там далі — трястися по грязюці й по дощі до станції, звідти до міста, щоб незабаром дістати наказ знову іхати куди-небудь у повіт, читати нову промову... Нудно!

Підсудний спочатку нервово покашлював у рукав і блід, але скоро тиша, загальна монотонність і нудьга вплинули й на нього. Він тупо-шанобливо дивився на мундири суддів, на втомлені обличчя присяжних і спокійно кліпав очіма. Судова обстановка і процедура, чекання яких так томило його душу, коли він сидів у тюрмі, тепер вплинули на нього дуже заспокійливо. Він зустрів тут зовсім не те, чого міг чекати. Над ним тяжіло обвинувачення в убивстві, а проте він не зустрів тут ні грізних облич, ні обурених поглядів, ні гучних фраз про відплату, ані співчуття до своєї незвичайної долі; жоден з них, що судили, не зупинив на ньому довгого, зацікавленого погляду... Похмурі вікна, стіни, голос секретаря, поза прокурора — все це

було пройнято канцелярською байдужістю і дихало холодом, ніби убивця являв собою звичайну канцелярську річ, або судили його не живі люди, а якась невидима, бог знає ким заведена машинка...

Заспокоєний мужик не розумів, що до житейських драм і трагедій тут так само звикли і надивилися на них, як у лікарні до смертей, і що саме в цій машинній байдужості і криється весь жах і безвихідність його становища. Здається, якби не сидів він смирно, а встав і почав благати, закликати слізно до милосердя, гірко розкаюватись, якби вмер він з одчаю і — все це розіб'ється об притуплені нерви і звичку, як хвиля об камінь.

Коли секретар закінчив, голова для чогось погладив перед собою стіл, довго мружив очі на підсудного і потім уже запитав, лініво повертаючи язиком:

— Підсудний, чи визнаєте ви себе винним у тому, що ввечері дев'ятого червня вбили свою дружину?

— Зовсім ні,— відповів підсудний, підводячись і притрумуючи на грудях халат.

Після цього суд квапливо почав допитувати свідків. Було допитано двох жінок, п'ятьох чоловіків і урядника, що провадив дізнання. Всі вони, забризкані грязюкою, втомлені пішою ходьбою і чеканням у кімнаті для свідків, смутні й похмури, посвідчили одне і те саме. Вони посвідчили, що Харlamов жив із своєю старою «добре», як усі: бив її тільки тоді, коли напивався. 9 червня, коли зашло сонце, стару було знайдено в сінях з проламаним черепом, біля неї в калюжі крові валялася сокира. Коли почали шукати Миколу, щоб сповістити його про нещастя, його не було ні в хаті, ні на вулиці. Стали бігати по селу й шукати, вибігали всі шинки й хати, але його не знайшли. Він зник і днів через два сам з'явився до контори, блідий, обірваний, тремтячи усім тілом. Його зв'язали й посадили в холодну.

— Підсудний,— звернувся голова до Харlamова,— чи не можете ви пояснити судові, де ви були ці два дні після вбивства?

— По полю ходив... не ївши, не пивши...

— Чого ж ви сковалися, якщо не ви вбивали?

— Злякався... Боявся, щоб не засудили...

— Ага... Гаразд, сідайте!

Останнім допитували повітового лікаря, що робив розтин покійної. Він доповів судові все, що пам'ятав з прото-

колу розтину і що встиг придумати, ідучи вранці до суду. Голова мрежив очі на його новий лискучий чорний костюм, на чепурний галстук, на рухливі губи, слухав, і в його мозку якось сама по собі ворушилася лінива думка: «Тепер усі ходять у коротких сюртуках, навіщо ж він собі пошив довгий? Чому саме довгий, а не короткий?»

Позаду голови почувся обережний скрип чобіт. Це товариш прокурора підійшов до стола, щоб узяти якийсь папірець.

— Михайле Володимировичу,— нагнувся прокурор до вуха голови,— на диво неохайно цей Корейський провадив слідство. Рідного брата не допитав, старосту не допитав, з опису хати нічого не можна зрозуміти...

— Що робити... що робити! — зітхнув голова, одикидаючись на спинку крісла.— Руїна... піщаний годинник!

— До речі,— шепотів далі товариш прокурора,— зверніть вашу вагу — в публіці, на передній лавці, третій праворуч... акторська фізіономія... це місцевий грошовий туз. Має близько п'ятисот тисяч наявного капіталу.

— Справді? По фігури непомітно... А що, голубонько, чи не зробити нам перерву?

— Закінчимо слідство, тоді вже.

— Як знаєте... Ну? — звів голова очі на лікаря.— То ви гадаєте, що смерть була моментальна?

— Так, внаслідок значного пошкодження мозкової речовини...

Коли лікар закінчив, голова глянув у простір між прокурором і оборонцем і запропонував:

— Чи не маєте чого спитати?

Товариш, не відриваючи очей від «Кайна», заперечливо похитав головою; а оборонець несподівано заворушився і, відкашлявшись, запитав:

— Скажіть, доктор, з розмірів ран чи можна буває судити про... про душевний стан злочинця? Тобто я хочу спитати, чи розмір пошкодження дає право думати, що підсудний був у стані афекту?

Голова звів свої сонні, байдужі очі на оборонця. Прокурор одірвався від «Кайна» і подивився на голову. Тільки подивилися, але ні посмішки, ні подиву, ні зчудування — нічого не виражали іхні обличчя.

— Можливо,— зам'явся лікар,— якщо зважити на силу, з якою... е-е-е... злочинець завдав удару... А втім... пропечте, я не зовсім зрозумів ваше запитання...

Оборонець не одержав відповіді на своє запитання, та й не почував у ній потреби. Йому самому ясно було, що це запитання забрело йому в голову і зірвалося з язика тільки під впливом тиші, нудьги, гудіння вентиляції.

Відпустивши лікаря, суд почав оглядати речові докази. Першим було оглянуто каптан, на рукаві якого темніла бура, кривава пляма. На запитання про походження цієї плями Харламов сказав:

— Днів за три до смерті старої Пеньков своїй коняці кров пускав... Я там був, ну, звісно, допомагаючи, і... і замазався.

— Одначе Пеньков показав зараз, що не пам'ятає, щоб ви були присутні, коли він пускав кров...

— Не можу знати.

— Сідайте!

Почали оглядати сокиру, якою було забито старуху.

— Це не моя сокира,— заявив підсудний.

— А чия?

— Не можу знати... В мене не було сокири...

— Селянин жодного дня не може обйтися без сокири. І ваш сусід, Іван Тимофійович, з яким ви лагодили сани, показав, що це саме ваша сокира...

— Не можу знати, а тільки я, мов перед богом (Харламов простягнув поперед себе руку і розчепірив пальці)... як перед істинним творцем. І часу того не пам'ятаю, щоб у мене своя сокира була. Була в мене така ж, наче нібіто менша, та син загубив, Прохор. Років за два перед тим, як йому на службу йти, поїхав по дрова, загуляв з хлопцями й загубив...

— Гаразд, сідайте!

О ця систематична недовіра і небажання слухати, мабуть, роздратували й образили Харламова. Він закліпав очима, і на вилицях його виступили червоні плями.

— Як перед богом! — продовжував він, витягуючи шию.— Якщо не вірите, то сина Прохора запитайте. Прошко, де сокира? — раптом запитав він грубим голосом, різко обернувшись до конвойного.— Де?

Це була тяжка мить! Всі ніби присіли, стали нижчі... У всіх головах, скільки їх було в суді, близькаюю промайнула одна й та сама страшна, неможлива думка, про можливу фатальну випадковість, і жодна людина не рискула й не посміла глянути солдатові в обличчя. Ніхто не хотів вірити своїй здогадці і волів думати, що він недочув.

— Підсудний, розмовляти з вартою не дозволяється...— поспішив сказати голова.

Ніхто не бачив обличчя конвойного, і жах пролетів по залу невидимкою, немовби в масці. Судовий пристав тихо встав з місця і навшпиньки, балансуючи рукою, вийшов із зали. Через півхвилини почулися глухі кроки і звуки, які бувають при зміні варти.

Всі підвели голови і, намагаючись дивитися так, начебто нічого й не трапилось, продовжували свою справу...

МРІІ

Двоє соцьких — один чорнобородий, кремезний, на не звичайно коротких ніжках, таких, що коли глянути на нього ззаду, то здається, що в нього ноги починаються значно нижче, ніж у всіх людей; другий довгий, худий і рівний, як палиця, з рідкою борідкою темнорудого кольору,— конвоюють до повітового міста бродягу, що не пам'ятає роду. Перший іде, перевалюючись, дивиться на всі боки, жує то соломинку, то свій рукав, ляскав себе по стегнах і мутиче, взагалі має вигляд безтурботний і легковажний; а другий, незважаючи на своє худе обличчя і вузькі плечі, здається поважним, серйозним і статечним, складом і виразом усієї своєї постаті схожий на старообрядницьких попів або тих воїнів, яких малюють на старовинних образах; йому «за мудрість бог лоба дав», тобто він лисий, і це ще збільшує згадану схожість. Першого звуть Андрій Птаха, другого — Никандр Сапожников.

Людина, яку вони конвоюють, зовсім не відповідає тому уявленню, що його має кожний про бродяг. Це маленький, миршавий чоловік, слабосилій і хворобливий, з дрібними, безбарвними і дуже невиразними рисами обличчя. Брови в нього ріденські, погляд покірливий і сумирний, вуса ледве пробивається, хоч бродязі вже перейшло за тридцять. Він ступає несміливо, зігнувшись і засунувши руки в рукави. Комір його не мужицького, драпового, з по-тертою ворсою пальтечка піднятій аж до країв кашкета, так що тільки червоний носик насмілюється дивитись на світ божий. Говорить він запобігливим тенорком, раз у раз покашлює. Важко, дуже важко впізнати в ньому бродягу,

що приховує своє рідне ім'я. Певніше це зубожілий, забутий богом попович-невдаха, вигнаний за пияцтво писар, купецький син чи племінник, який спробував своїх кволенські сили на акторських підмостках і тепер іде додому, щоб розіграти останній акт з притчі про блудного сина; може, зважаючи на те тупе терпіння, з яким він бореться з осінньою невилазною грязюкою, це фанатик, монастирський служка, що тиняється по російських монастирях, уперто шукає «життя мирного й безгрішного» і не знаходить...

Подорожні давно вже йдуть, та ніяк не можуть зійти в невеличкого клаптика землі. Попереду них сажнів з п'ять грязької, чорнобурої дороги, позаду теж стільки, а далі, куди не поглянеш, непроглядна стіна білого туману. Вони йдуть, ідуть, а земля усе та сама, стіна не близчає, і клаптик залишається клаптиком. Промайне білій, вугластий камінь, ярок чи оберемок сіна, загублений проїжджим, блисне ненадовго велика каламутна калюжа, а то раптом несподівано попереду з'явиться тінь з невиразними обрисами; що ближче до неї, то вона менша й темніша, ще ближче — і перед подорожніми виростає похиленій верстовий стовп з потертого цифрою або жалюгідна берізка, мокра, гола, як придорожній жебрак. Берізка пролопоче щось рештками свого жовтого листя, один листок зірветься і ліниво полетить на землю... А там знову туман, грязь, бура трава по краях дороги. На траві виснуту тъмяні, недобре сльози. Це не ті сльози тихої радості, якими плаче земля, зустрічаючи й проводжаючи літнє сонце, і якими напуває всна на світанку перепелів, деркачів і струнких, довгоночних кронищнепів! Ноги подорожніх грузнуть у важкій, липкій грязі. Кожний крок вимагає напруження.

Андрій Птаха трохи збуджений. Він оглядає бродягу і силкується зрозуміти, як це жива, твереза людина може не пам'ятати свого імені?

— Та ти православний? — питает він.

— Православний,— покірно відповідає бродяга.

— Гм... виходить, тебе хрестили?

— А то ж як? Я не турок. І до церкви я ходжу, і говію, і скоромного не їм, коли не велено. Лерігію я виконую справно...

— Ну, то як же тебе звати?

— А зви, як хочеш, чоловіче.

Птаха знизує плечима і в крайньому нерозумінні ляскав себе по стегнах. А другий соцький, Никандр Сапожников,

солідно мовчить. Він не такий наївний, як Птаха, і, як видно, дуже добре знає причини, що спонукають православну людину ховати від людей своє ім'я. Виразне обличчя його холодне й суворе. Він ступає остроронь, не дозволяє собі пустої балаканини з товаришами і ніби стається показати всім, навіть туманові, свою статечність і розсудливість.

— Бог тебе знає, як про тебе розуміти треба,— далі чіпляється Птаха.— Мужик — не мужик, пан — не пан, а так, немов серединка яка... Одеяко у ставу я решета мив і спіймав отаку-ось, як палець, гадючку з зябрами і хвостом. Спочатку думав, що воно риба, тоді дивлюсь,— бодай ти здохла! — лапки є. Чи то вона рибина, чи то гадюка, чи то чорт його розбере, що воно таке... Так ось і ти... Якого ти звання?

— Я мужик, селянського роду,— зітхає бродяга.— Моя матінка з кріпацької челяді були. На вигляд я не схожий на мужика, це так, бо мені така доля випала, чоловіче добрий. Моя матінка при панах за няньку жили і всяку приємність мали, ну, а я плоть і кров іхня, при них перевував у панському домі. Плекали вони мене, пестили і на те мітили, щоб мене з простого звання в хороші люди вивести. Я на ліжку спав, щодня справжній обід ів, штанці й чобітки носив, немов який дворянчик. Що матінка самі іlli, тим і мене годували; ім пани на вбрання подарують, а вони мене одягають... Добре жилося! Скільки я конфетів і пряників за свій дитячий вік переїв, то це якби тепер продати, можна доброго коня купити. Грамоти мене матінка навчили, страх божий з малих літ прищепили і так мене пристосували, що я тепера не можу ніякого мужицького, неделікатного слова сказати. І горілки, чоловіче, не п'ю і одягаюсь чисто, і можу в добром товаристві себе тримати в пристойному вигляді. Коли ще живі, то дай боже ім здоров'я, а коли померли, то упокой, господи, іхню душечку в царстві твоїм, ідже праведнії упокояються!

Бродяга скидає шапку з голови, на якій стирчить рідка щетинка, здіймає вгору очі і двічі хреститься.

— Пошли їй, господи, місце злаче, місце спокійне! — каже він протяжним, більше бабським, ніж чоловічим голосом.— Навчи її, господи, рабу твою Ксенію, оправданієм твоїм! Якби не матінка люба, бути б мені в простих мужиках, без усякої тями. Тепера, чоловіче, про що мене не спитай, я все розумію; і світське письмо, і божественне, і

всякі молитви, і катихизиць. І живу по писанію... Людей не кривдю, плоть тримаю в чистоті й чеснотливості, постів додержую, їм во благовремення. В іншої якої людини тільки їй є втіхи, що горілка та горлопанство, а я, коли час є, сяду в куточку і читаю книжечку. Читаю та все плачу, плачу...

— Чого ж ти плачеш?

— Пишуть жалісно! За іншу книжечку п'ятачка даси, а плачеш і жалобишся надзвичайно.

— Батько твій помер? — питає Птаха.

— Не знаю, чоловіче. Не знаю я свого батька, нема чого гріха таїти. Я так про себе міркую, що в матінки я був незаконнонароджена дитина. Моя матінка весь свій вік при панах жили і не хотіли за простого мужика вийти.

— І на пана наскочила,— усміхається Птаха.

— Не зберегли себе, це так. Були вони благочестиві, богообоязливі, але дівоцтва не зберегли. Воно, звичайно, гріх, великий гріх, що й казати, та зате, може, в мені дворянська кров є. Може, тільки званням я мужик, а в естві благородний пан.

Говорить усе це «благородний пан» тихим, солоденьким тенорком, морщаючи свій вузенький лобик та випускаючи червоним, змерзлим носиком скрипучі звуки. Птаха слухає, здивовано скоса поглядає на нього й не перестає знизувати плечима.

Пройшовши верст із шість, соцькі і бродяга сідають на горбку відпочити.

— Собака і той свою кличку пам'ятає,— бурмоче Птаха.— Мене звати Андрюшка; його — Никандра; в кожній людини своє святе ім'я є і ніяк це ім'я забути не можна! Ніяк!

— Кому яка потреба моє ім'я знати? — зітхає бродяга, підпираючи кулачком щоку.— І яка мені від того користь? Якби мені дозволили йти, куди я хочу, а то ж гірше, ніж тепер, буде. Я, братці православні, знаю закон. Тепера я бродяга, безрідний, і найбільше, якщо мене до Східного Сибіру присудять і тридцять або сорок баторів дадуть, а якщо я ім своє справжнє ім'я і звання скажу, то знову вони мене на каторжну роботу пошлють. Я знаю!

— А хіба ти був на каторжній роботі?

— Був, друже милив. Чотири роки з голеною головою ходив і кайдани носив.

— За яке діло?

— За душогубство, чоловіче добрий! Коли я ще хлопчиком був, отак років з вісімнадцять було, матінка моя з необережності панові, замісто соди і кислоти, миш'яку в склянку всипали. Коробок усяких у коморі багато було, переплутати не важко...

Бродяга зітхає, похитує головою й каже:

— Вони благочестиві були, та хто іх знає, чужа душа — темний ліс! Може, з необережності, а може, не могли в душі своїй тієї кривди стерпіти, що пан до себе нову слугу наблизив... Може, навмисне йому насипали, бог знає. Малій я був тоді і не розумів усього... Тепер я пам'ятаю, що пан, справді, узяв собі іншу наложницю, і матінка дуже засмутились... Мабуть, нас потім років зо два судили... Матінку засудили в каторгу на двадцять літ, мене через моє малолітство тільки на сім.

— А тебе за що?

— Як пособника. Склянку ж панові я подавав. Завжди так було: матінка готували соду, а я подавав. Тільки, братці, усе це я вам по-християнському кажу, як перед богом, ви нікому не розкажуйте...

— Ну, нас і питати ніхто не буде,— каже Птаха.— То ти, виходить, утік із каторги, чи що?

— Утік, друже миць. Нас чоловіка з чотирнадцять утекло. Дай боже здоров'я, люди й самі тікали, і мене з собою захопили. Тепер ти поміркуй, чоловіче, по совісті, яка мені рація звання своє відкривати? Адже мене знову на каторгу пошлють! А який я каторжник? Я людина ніжна, хвороблива, люблю в чистоті і поспати і поїсти. Коли богу молюсь, я люблю лампадочку або свічечку засвітити, і щоб навколо галасу не було. Коли земні поклони кладу, щоб долі насмічено та напльовано не було. І я за матінку сорок поклонів кладу ранком і увечері.

Бродяга скидає кашкет і хреститься...

— А в Східний Сибір нехай засилають,— каже він,— я не боюсь.

— Невже це краще?

— Зовсім інша стаття! У каторзі ти так само, як рак у козубі: тіснота, тиск, штовханина, духу перевести нема де,— суще пекло, таке пекло, що й не доведи, царице небесна! Розбійник ти і розбійницька тобі честь, гірше за собаку всякого. Ні поїсти тобі, ні поспати, ні богу помолитись. А на поселенні не те. На поселенні, насамперед, я до громади припішусь на манір інших. По закону началь-

ство повинно мені пай дати... ег-е! Земля там, кажуть, ні по чому, однаково, як сніг. бери, скільки бажаєш! Да-дуть мені, чоловіче, землі і під лан, і під город, і під садибу... Почну я, як люди, орати, сіяти, худобу заведу і всяке хазяйство, бджілок, овечок, собак... Кота сибірського, щоб миші та пацюки добра моого не ішли... Поставлю хату рублену, братці, образів накуплю... Бог дасть, оженося, діточки в мене будуть.

Бродяга бурмоче і дивиться не на слухачів, а кудись убік. Хоч які наїvnі його мрії, але вони висловлені таким ширим, задушевним тоном, що важко не вірити їм. Маленький ротик у бродяги скривило усмішкою, а все обличчя, і очі, і носик застигли й отупіли від блаженного смакування далекого щастя. Соцькі слухають і дивляться на нього серйозно, не без прихильності. Вони теж вірять.

— Не боюсь я Сибіру,—далі бурмоче бродяга.— Сибір — така сама Росія, такий самий бог і цар, що й тут, так само там говорять по-православному, як і я з тобою. Тільки там привілля більше і люди заможніше живуть. Усе там краще. Тамтешні річки, до прикладу сказати, куди краці за тутешні! Риби, дичини цієї самої — сила-силенна! А мені, братці, найперша втіха — рибку ловити. Хлібом мене не годуй, а тільки дай з вудочкою посидіти. Й-богу. Ловлю я і вудочкою, і на жерлицю, і верші ставлю, а коли крига йде,—переметом ловлю. Сили воно в мене нема, щоб переметом ловити, то я мужика за п'ятачок наймаю. І, господи, що то за втіха така! Спіймаєш миня чи головня якого-небудь, то немов брата рідного побачив. І скажи, будь ласка, на всяку рибу свій спосіб є: ту на живця ловиш, іншу на виповзня, третю на жабу або на коника. Усе ж це тямити треба! До прикладу сказати, минь. Минь риба неделікатна, вона і йоржа вхопить, щука — піскаря любить, шилішпер — метелика. Головень, якщо на беркуму місці ловити, то нема крації втіхи. Пустиш волосінь сажнів на десять без грузила, з метеликом або з жуком, щоб принада зверху плавала, стоїш у воді без штанів і пускаєш за водою, а головень — смик! Тільки тут так пильнувати треба, щоб він, клятий, принаду не зірвав. Тільки він джигнув тебе за волосінь, так і підсікай, нема чого чекати. Страх, скільки я на своєму віку риби переловив! Коли ото ми втікали, інші арештанті сплять у лісі, а мені не спиться, націляюсь до річки. А річки там широкі, бистрі, береги круті — страх! По бе-

регу все ліси дрімучі. Дерева такі, що глянеш на маківку і голова крутиться. Як на тутешні ціни, то за кожну сосну можна карбованців з десять дати.

Під безладним натиском мрій, художніх образів минулого та солодкого передчування щастя, жалюгідний чоловік замовкає і тільки ворушить губами, ніби шепочучись сам з собою. Тупа, блаженна усмішка не сходить з його обличчя. Соцькі мовчать. Вони вадумались і поникли головами. Під осіннютишу, коли холодний, суворий туман із землі лягає на душу, коли він тюремною стіною стойте перед очима і доводить людині обмеженість її волі, солодко буває думати про широкі, бистрі ріки з привільними, крутими берегами, про непрохідні ліси, безмежні степи. Повільно й спокійно малює уява, як рано-вранці, коли з неба ще не зійшов рум'янець зорі, безлюдним крутим берегом, як маленька цятка, пробирається людина; вікові щоглові сосни, що згromаджуються терасами по обидва боки потоку, суворо дивляться на вільну людину й похмуро бурчать; коріння, величезне каміння і колючий чагарник заступають її дорогу, та вона дужа тілом і байдора духом, не боїться ні сосон, ні каміння, ні своєї самотності, ні рожистої луни, що повторює кожен крок людини.

Соцькі мають собі картини вільного життя, яким вони ніколи не жили; чи то невиразно пригадують вони образи того, що колись давно чули, чи то уявлення про вільне життя дістались їм у спадщину разом з плоттою і кров'ю від далеких предків, бог знає!

Перший порушує мовчанку Никандр Сапожников, який досі не промовив ще жодного слова. Чи позаздрив він облудному щастю бродяги, чи, може, в душі відчув, що мрії про щастя не пасують до сивого туману та чорнобурої грязі, а тільки він суворо дивиться на бродягу й каже:

— Та воно так, усе воно добре, тільки, брат, не доберешся ти до привільних місць. Де тобі? Верст з триста пройдеш та й богу душу віддаси. Ач ти, який дохлий! Шість верст пройшов тільки, а ніяк відсапатися не можеш!

Бродяга поволі обертається до Никандра, і блаженна усмішка зникає з його обличчя. Він дивиться злякано і провинно на статечне обличчя соцького, як видно, пригадує щось і опускає голову. Знову настає мовчанка... Усі троє думають... Соцькі напружують розум, щоб осягнути

уявою те, що може уявити собі хіба один тільки бог, а саме той страшний простір, що відділяє їх від вільного краю. А в голові у бродяги тиснуться картини ясні, виразні і страшніші, ніж простір. Перед ним живо виростають судова тяганина, пересильні і каторжні тюрми, арештантські бараки, втомні зупинки в дорозі, холодні зими, хвороби, смерті товаришів...

Бродяга провинно кліпає очима, витирає рукавом лоба, на якому виступають дрібні краплі, і віддихується, начебто тільки що вискочив із жарко напопленої бані, потім витирає лоба другим рукавом і боязко озирається.

— І справді тобі не дійти! — погоджується Птаха. — Який з тебе ходак? Поглянь на себе: шкіра та кости! Умреш, брат!

— Звісно, помере! Де йому! — каже Никандр. — Його й зараз у госпіталь покладуть... Справді!

Безрідний з жахом дивиться на суворі, байдужі обличчя своїх зловісних супутників і, не скидаючи кашкета, виричиваючи очі, швидко хреститься... Він весь тремтить, трусить головою, і всього його починає корчити, як гусінь, що на неї наступили...

— Ну, пора йти,— каже Никандр, підводячись.— Відпочили!

Через хвилину подорожні вже йдуть грязькою дорогою. Бродяга ще більше зігнувся й глибше висунув руки в рукава. Птаха мовчить.

ВАНЬКА

Ванька Жуков, дев'ятирічний хлопчик, якого віддали три місяці тому в науку до шевця Аляхіна, в ніч під різдво не лягав спати. Дочекавшись, коли хазяїн і підмайстри пішли до заутрені, він дістав з хазяйської шафи каламарик з чорнилом, ручку з заржавленим пером і, розкладши перед собою пом'ятій аркуш паперу, почав писати. Перед тим, як вивести першу літеру, він кілька разів боязко озорнувся на двері й вікна, поглянув скоса на темний образ, по обидва боки якого тяглися полиці з колодками, і уривчасто зітхнув. Папір лежав на лавці, а сам він стояв перед лавкою навколошки.

«Любий дідусю, Костянтине Макаровичу! — писав він.— І пишу тобі листа. Поздорвляю вас з різдвом і бажаю тобі всього від господа бога. Нема в мене ні батька, ні матінки, тільки ти в мене один зостався».

Ванька перевів очі на темне вікно, в якому мигтіло відображення його свічки, і ясно уявив собі свого діда Костянтина Макаровича, що служив нічним сторожем у панів Живарських. Це маленький, худенький, але незвичайно верткий і рухливий дідок, років шістдесят п'яти, з завжди усміхненим обличчям і п'яними очима. Вдень він спить в людській кухні або баляндрасить з кухарками, а вночі, вкутаний у просторий кожух, ходить навколо садиби і стукає в своє калатало. За ним, опустивши голови, ступають стара Каштанка і песик В'юн, прозваний так за свою чорну масть і тіло, довге, як у ласки. Цей В'юн надзвичайно поважливий і лагідний, однаково улесливо дивиться як на своїх, так і на чужих, але віри йому не йому. Під його

поважливістю і сумирністю приховується найгірше іезуїтське єхидство. Ніхто краще за нього не вміє вчасно підкрастися і хапнути за ногу, забратися в льодовню, чи вкрасти в мужика курку. Йому вже не раз відбивали задні ноги, разів зо два його вішали, щотижня шмагали мало не до смерті, але він завжди оживав.

Тепер, певне, дід стойть біля воріт, мружить очі на яскравочервоні вікна сільської церкви і, притупуючи валянками, баландрасить з двірнею. Калатало його прив'язане до пояса. Він сплескує руками, щулиться від холоду і по-старечому хихикаючи, щипає то покоївку, то кухарку.

— Тютюнцю хіба що нам понюхати? — каже він, підставляючи жінкам свою табакерку.

Жінки нюхають і чають. Дід у широму захваті, заливається веселим сміхом і кричить:

— Віддірай, примерзло!

Дають понюхати тютюну й собакам. Каштанка чхає, крутить мордою і, ображена, відходить набік. А В'юн із шанобливості не чхає і махає хвостом. А погода чудова. Повітря тихе, прозоре і свіже. Ніч темна, але видно все село, з його білими покрівлями і струминками диму, що йдуть з димарів, дерева, посріблених інеєм, замети. Все небо всіяне зірками, що весело мигтять, і Чумацький Шлях вимальовується так ясно, ніби його перед святом помили і потерли снігом.

Ванька зітхнув, вмоکнув перо і продовжував писати:

«А вчора мені була прочуханка. Хазяйн виволік мене за волосся на двір і віддубасив шпанделем за те, що я колисав їхнє дитинча в колисці та ненавмисне заснув. А на цім тижні хазяйка загадала мені почистити оселедця, а я почав з хвоста, а вона взяла оселедця і ну тою мордою мене в пiku тикати. Підмайстри з мене сміються, посилають в шинок за горілкою і велять красти в хазяїна огірки, а хазяїн б'є чим запопаде. А їжі нема ніякої. Вранці дають хліба, в обід каші і на вечір теж хліба, а щоб чаю чи щів, то хазяї самі лопають. А спати мені велять в сінях, а коли дитинча їхнє плаче, я зовсім не сплю, а гойдаю колиску. Любий дідусю, зроби божецьку милість, візьми мене звідси додому, на село, нема ніякої моєї можливості... Кланяюсь тобі в ніжки і буду повік бога молити, забери мене звідси, а то помру...»

Ванька скривив рота, потер своїм чорним кулаком очі і склипнув.

«Я буду тобі тютюн терти,— продовжував він,— богу молитися, а коли що, то лупцю мене, як сидорову козу. А якщо думаєш, місця мені нема, то я христа-ради попросує до прикажчика чоботи чистити, а чи замість Федька в підпаски піду. Дідусю любий, нема ніякої можливості, просто смерть одна. Хотів було пішки на село бігти, та чобіт нема, морозу боюсь. А коли виросту великий, то за це саме буду тебе годувати і нікому тебе скривдити не дам, а помреш, за упокой душі молитимусь, однаково як за ма-тінку Пелагею.

«А Москва місто велике. Будинки все панські і коней багато, а овець нема і собаки не злі. Із звіздою тут хлопці не ходять і на крилас співати нікого не пускають, а раз я бачив в одній крамниці на вікні гачки продаються прямо з волосінню і на всяку рибу, дуже стоющі, навіть такий є один гачок, що пудового сома втримає. І бачив такі крамниці, де рушниці всякі на манір панових, так що либонь карбованців зі сто кожде... А в м'ясних крамницях і тетерюки, і рябці, і зайці, а в котрім місці їх стріляють, про те прикажчики не кажуть.

Любий дідусю, а коли у панів буде ялинка з гостинцями, візьми мені позолочений горіх і в зелену скриньку заховай. Попроси в панночки Ольги Гнатівни, скажи, для Ваньки».

Ванька судорожно зіткнув і знову вступився у вікно. Він пригадав, що по ялинку для панів завжди ходив у ліс дід і брав з собою онука. Веселій був час! І дід крякав, і мороз крякав, а дивлячись на них і Ванька крякав. Бувало, перш ніж вирубати ялинку, дід викурює люльку, довго нюхає тютюн, посміхається над змерзлим Ванькою... Молоді ялинки, огорнуті інеєм, стоять непорушно і ждуть, якій з них помирати? Звідкіль не візьмись, по заметах лєтить стрілою заєць... Дід не може, щоб не крикнути:

— Держи, держи... держи! Ох, куцій диявол!

Зрубану ялинку дід ніс у панський будинок, а там заходжувались прибирати її... Більш за всіх клопоталася панночка Ольга Гнатівна, Ваньчина улюблениця. Коли ще була жива Ваньчина мати Пелагея і служила в панів за покоївку, Ольга Гнатівна годувала Ваньку цукерками і знічев'я вивчила його читати, писати, лічити до ста і навіть танцювати кадриль. Коли ж Пелагея померла, сироту Ваньку спровадили в людську кухню до діда, а з кухні в Москву до шевця Алляхіна...

«Приїжджай, любий дідусю,— продовжував Ванька,— Христом богом тебе молю, візьми мене звідсіля. Пожалій ти мене, сиротину безталанну, а то мене всі лупцюють і їсти страх хочеться, а нудьга така, що й сказати не можна, все плачу. А недавно оце хазяїн колодкою по голові вдарив, так що впав і ледве очуняв. Пропаще мое життя, гірше собаки всякої... А ще кланяюсь Олені, одноокому Єгорці і кучерові, а гармонію мою нікому не віддавай. Зостаюсь твій онук Іван Жуков, любий дідусю, приїжджай».

Ванька згорнув у четверо списаний аркуш і вклав його в конверт, куплений напередодні за копійку... Подумавши трохи, він вмокнув перо і написав адресу:

На село дідусеві.

Потім почухався, подумав і додав: «Костянтину Макаровичу». Вдоволений тим, що йому не перешкодили писати, він надів шапку і, не накидаючи кожушини, в самій сорочці, вибіг на вулицю...

Прикажчики із м'ясної крамниці, в яких він розпитував напередодні, сказали йому, що листи опускаються у поштові скриньки, а з скриньок розвозять їх по всій землі на поштових тройках з п'яними ямщиками і голосними дзвінками. Ванька добіг до першої поштової скриньки і всунув дорогоцінного листа в щілину...

Заколисаний солодкими надіями, він, через годину, міцно спав... Йому снилася піч. На печі сидить дід, звісивши босі ноги, і читає листа кухаркам... Біля печі ходить В'юн і крутить хвостом...

ВОРОГИ

О десятій годині темного вересневого вечора в земського лікаря Кирилова помер від дифтериту його єдиний син, шестилітній Андрій. Коли лікарша впала на коліна перед ліжечком померлої дитини і її охопив перший приступ од чаю, у передпокії різко прозвучав дзвінок.

Через дифтерит вся прислуга ще зранку була вислана з дому. Кирилов, як був, без сюртука, в розстебнутій жилетці, не витираючи мокрого обличчя і рук, обпечених карболкою, пішов сам одчиняти двері. В передпокії було темно, і в людині, що ввійшла, можна було розглядіти тільки середній зріст, біле кашне і велике, надзвичайно бліде обличчя, таке бліде, що здавалося, від появи цього обличчя в передпокії стало світліше...

— Доктор у себе? — швидко спитав той, що увійшов.

— Я дома,— відповів Кирилов.— Чого вам треба?

— А, це ви? Дуже радий! — зрадів той, що увійшов, і став шукати в темряві руку лікаря, знайшов її і міцно стиснув у своїх руках.— Дуже... дуже радий! Ми з вами знайомі!.. Я — Абогін... мав приємність бачити вас літом у Гнучева. Дуже радий, що застав... Бога ради, не відмовте поїхати зараз зо мною... У мене небезпечно захворіла другина... І екіпаж зо мною...

З голосу і рухів того, що увійшов, помітно було, що він перебував у дуже збудженному стані. Наче зляканий пожежею або скаженим собакою, він ледве стримував своє часте дихання і говорив швидко, тримтячим голосом, і щось непідроблено-щире, по-дитячому малодушне звучало в його словах. Як усі злякані й приголомшені, він говорив корот-

кими, уривчастими фразами і промовляв багато зайвих, що зовсім не стосувалися діла, слів.

— Я боявся не застати вас,— казав далі він.— Поки іхав до вас, переболів душою... Одягайтесь і йдьмо, ради бога... Сталося це таким чином. Приїжджає до мене Папчинський, Олександр Семенович, якого ви знаєте... Поговорили ми... потім сіли чай пити; раптом дружина скрикує, хапає себе за серце і падає на спинку стільця. Ми віднесли її на ліжко і... я вже й нашатирним спиртом тер її скроні, і водою бризкаю... лежить, як мертві... Боюся, що це аневризма... Ідьмо... У неї їй батько вмер од аневризми...

Кирилов слухав і мовчав, начебто не розумів російської мови.

Коли Абогін ще раз згадав про Папчинського і про батька своєї дружини і ще раз почав шукати в темряві руку, лікар струснув головою і сказав, апатично розтягаючи кожне слово:

— Вибачте, я не можу іхати... Хвилин п'ять тому в мене... помер син...

— Невже? — прошепотів Абогін, ступаючи крок назад.— Боже мій, в який недобрий час я потрапив! На диво нещасливий день... на диво! Який збіг... і як навмисне!

Абогін уявся за ручку дверей і в роздумі поник головою. Він видимо вагався і не знат, що робити: виходити чи ще просити лікаря.

— Послухайте,— палко сказав він, хапаючи Кирилова за рукав,— я прекрасно розумію ваше становище! Бачить бог, мені соромно, що я в такі хвилини намагаюсь оволодіти вашою увагою, але що ж мені робити? Судіть самі, до кого я поїду? Адже, крім вас, тут нема іншого лікаря. Ідьмо, ради бога! Не за себе я прошу... Не я хворий!

Настала мовчанка. Кирилов повернувся спиною до Абогіна, постояв і поволі вийшов з передпокою до зали. Судячи по його непевній, машинальній ході, по тій увазі, з якою він у залі поправив на незасвіченій лампі кошлатий абажур і заглянув у товсту книгу, що лежала на столі, в ці хвилини у нього не було ні намірів, ні бажань, ні про що він не думав і, мабуть, уже не пам'ятав, що в нього в передпокої стоять чужа людина. Присмерк ітиша зали, як видно, збільшили його приголомшеність. Ідучи з зали до себе в кабінет, він підіймав праву ногу вище, ніж слід, шукаючи руками одвірків, і в цей час в усій його постаті почувалась якась непевність, наче він потрапив до чужої квартири.

тири, або перший раз у житті напився п'яний і тепер здивовано віддавався своєму новому відчуттю. По одній стіні кабінету, через шафи з книгами, тягнулася широка смуга світла; разом з тяжким, задушним запахом карболки і ефіру, це світло йшло із прочинених дверей, що вели з кабінету до спальні... Лікар опустився в крісло перед столом; з хвилину він сонливо дивився на свої освітлені книжки, потім підвівся й пішов до спальні.

Тут, у спальні, панував мертвий спокій. Все до останньої дрібниці красномовно говорило про недавно пережиту бурю, про втому, і все відпочивало. Свічка, що стояла на табуреті в тісному натовпі склянок, коробок і слоїків, і велика лампа на комоді яскраво освітлювали всю кімнату. На ліжку, біля самого вікна, лежав хлопчик, з відкритими очима і здивованим виразом обличчя. Він не рухався, але відкриті очі його, здавалося, з кожною миттє дедалі більше темнішали і заходили всередину черепа. Поклавши руки на його тіло й склавши обличчя в складки постелі, перед ліжком стояла на колінах мати. Подібно до хлопчика, вона не ворушилася, але скільки живого руху почувалось у вигинах її тіла і в руках! Припадала вона до ліжка всією своєю істотою, з силою і жадібністю, начебто боялася порушити спокійну і зручну позу, яку, напрішті, знайшла для свого стомленого тіла. Ковдри, ганчір'я, тази, калюжі на підлозі, розкидані всюди щіточки і ложки, білий бутель з вапняною водою, саме повітря, задушливе і важке — все завмерло і, здавалося, поринуло в спокій.

Лікар спинився коло дружини, засунув руки в кишені штанів і, схиливши голову набік, спрямував погляд на сина. Обличчя його виявляло байдужість, тільки по росинках, що блищали на його бороді, і помітно було, що він недавно плакав.

Того відразливого жаху, про який думають, коли говорять про смерть, не було в спальні. У загальному оставлінні, в позі матері, в байдужості лікаревого обличчя було щось привабливе, що зворушує серце, саме та тонка, ледве вловна краса людського горя, яку не скоро ще навчаться розуміти й описувати і яку вміє передавати, здається, сама тільки музика. Краса почувалася і в похмурій тиші. Кирилов і його дружина мовчали, не плакали, начебто, крім тяжкої втрати, усвідомлювали також і весь ліризм свого становища: як колись, свого часу, пройшла їх молодість,

так тепер, разом із цим хлопчиком, відходило назавжди у вічність і їх право мати дітей! Лікарів сорок чотири роки, він уже сивий і на вигляд старий, його змарнілій і хворій дружині тридцять п'ять років. Андрій був не тільки єдиний, але й останній.

У протилежність своїй дружині лікар належав до числа натур, які під час душевного болю почувають потребу в русі. Постоявши коло дружини хвилини з п'ять, він, високо підіймаючи праву ногу, із спальні пройшов до маленької кімнати, напівзаставленої великим, широким диваном; звідси пройшов до кухні. Поблукавши коло печі і кухарчиної постелі, він нагнувся і через маленькі дверці вийшов до передпокою.

Тут він знову побачив біле кашне і бліде обличчя.

— Нарешті! — зітхнув Абогін, беручись за ручку дверей.— Ідьмо, будь ласка!

Лікар здригнувся, подивився на нього і згадав...

— Слухайте, я ж уже казав вам, що мені не можна іхати! — сказав він, оживляючись.— Як дивно!

— Доктор, я не істукаю, дуже добре розумію ваше становище... співчуваю вам! — сказав благаючим голосом Абогін, прикладаючи до свого кашне руку.— Але ж я не за себе прошу... Вмирає моя дружина! Якби ви чули той крик, бачили її обличчя, то зрозуміли б мою настирливість! Боже мій, а я вже думав, що ви пішли одягатися! Доктор, час дорогий! Ідьмо, прошу вас!

— Іхати я не можу! — сказав повільно Кирилов і ступив до зали.

Абогін пішов за ним і схопив його за рукав.

— У вас горе, я розумію, але ж запрошую я вас не зуби лікувати, не в експерти, а рятувати життя людське! — благав він далі, як жебрак.— Це життя вище від усякого особистого горя! Ну, я прошу мужності, подвигу! В ім'я людинолюбства!

— Людинолюбство — палиця з двома кінцями,— роздратовано сказав Кирилов.— В ім'я того самого людинолюбства я прошу вас не везти мене. І як дивно, ій-богу! Я ледве на ногах стою, а ви людинолюбством лякаєте! Ні до чого я зараз не здатний... не поїду ні за що, та й на кого ж я дружину залишу? Ні, ні...

Кирилов замахав кистями рук і подався назад.

— І... не просіть! — казав далі він злякано.— Вибачте мені... За тринадцятим томом законів я повинен іхати, і ви

маєте право тягти мене силою... Будь ласка, тягніть,— але... я не здатний... Навіть говорити неспроможний... Вибачте...

— Даремно, доктор, ви говорите зі мною таким тоном! — сказав Абогін, знову беручи лікаря за рукав.— Бог з ним, з тринадцятим томом! Силувати вашої волі я не маю ніякого права. Хочете — ідьте, не хочете — бог з вами, але я не до волі вашої звертаюсь, а до почуття. Вмирає молода жінка! Тільки-но, ви кажете, у вас помер син, кому ж, як не вам, зрозуміти мій жах?

Голос Абогіна трептів від хвилювання; в цьому трептінні й в тоні було значно більше переконливості, ніж у словах. Абогін був щирій, але дивно, які б фрази він не казав, всі вони виходили в нього ходульними, бездушними, недоречно пишномовними і начебто навіть ображали і повітря лікарської квартири, і жінку, що десь умирала. Він і сам це почував, а тому, боячись бути незрозумілим, з усієї сили старався надати своєму голосові лагідності і ніжності, щоб узяти, як не словами, то хоч би щирістю тону. Взагалі, фраза, хоч би яка вона була гарна і глибока, впливає тільки на байдужих, але не завжди може задоволити тих, хто щасливий чи нещасливий; ось тому найвищим виявленням щастя або нещастя є найчастіше мовчання; закохані розуміють одно одного краще, коли мовчать, а палкá, жагуча промова, сказана на могилі, зворушує тільки сторонніх, удові ж і дітям померлого здається вона холодною і нікчемною.

Кирилов стояв і мовчав. Коли Абогін сказав ще кілька фраз про високе покликання лікаря, про самопожертву тощо, лікар спітав похмуро:

— Далеко їхати?

— Щось із тринадцять-четирнадцять верст. У мене чудові коні. Доктор! Даю вам слово, що довезу вас туди й назад за одну годину. Тільки одна година!

Останні слова вплинули на лікаря дужче, ніж посилення на людинолюбство чи покликання лікаря. Він подумав і сказав, зітхнувши:

— Добре, ідьмо!

Він хутко, вже твердою ходою, пішов до свого кабінету і, трохи згодом, вернувся в довгому сюртуку. Дріботячи коло нього і човгаючи ногами, зраділий Абогін поміг йому надягти пальто і разом з ним вийшов з дому.

Надворі було темно, але світліше, ніж у передпокой.

В темряві вже ясно вимальовувалася висока, сутулувата постать лікаря з довгою, вузькою бородою і з орлиним носом. В Абогіна, крім блідого обличчя, тепер видно було його велику голову і маленьку, студентську шапочку, що ледве прикривала тім'я. Кашне біліло тільки спереду, а ззаду воно ховалося за довгим волоссям.

— Вірте, я зумію оцінити вашу великодушність,— бурмотів Абогін, підсаджуючи лікаря в коляску.— Ми швидко домчимо. Ти ж, Луко, голубчику, поганяй якомога швидше! Будь ласка!

Кучер їхав швидко. Спочатку тягнувся ряд непоказних будівель, що стояли вздовж двору лікарні; всюди було темно, тільки в глибині двору, із чийогось вікна, крізь палісадник, пробивалось яскраве світло, та троє вікон верхнього поверху лікарні здавалися блідішими за повітря. Потім коляска в'їхала в густу темряву; тут пахло грибною вогкістю і чути було шепті дерев; ворони, розбуджені шумом коліс, заворушилися в листі і зняли тривожний жалібний крик, начебто знали, що в лікаря помер син, а в Абогіна хвора дружина. Та ось замигтіли окремі дерева, чагарник; блиснув похмуро ставок, на якому спали великі чорні тіні — і коляска покотила гладенькою рівниною. Крик ворон чути було вже глухо, далеко ззаду і скоро він зовсім замовк.

Майже всю дорогу Кирилов і Абогін мовчали. Тільки раз Абогін глибоко зітхнув і пробурмотів:

— Нестерпне становище! Ніколи так не любиш близьких, як у той час, коли рискуєш утратити їх.

І коли коляска тихо переїжджала річку, Кирилов раптом стрепенувся, наче його злякав плюскіт води, і заворушився.

— Послухайте, відпустіть мене,— сказав він тоскно.— Я до вас потім приїду. Мені б тільки фельдшера до дружини послати. Адже вона сама!

Абогін мовчав. Коляска, похитуючись і стукаючи по камінню, проїхала піщаний берег і покотила далі. Кирилов заметався в тузі і поглянув навколо себе. Позаду, крізь скуре світло зірок, видно було дорогу і прибережні верби, що зникали в темряві. Праворуч лежала рівнина, така сама рівна і безмежна, як небо; далеко на ній там і там, мабуть, на торф'яних болотах, горіли тъмяні вогники. Ліворуч, паралельно з дорогою, тягнувся горб, кучерявий від дрібного чагарника, а над горбом нерухомо стояв великий півмісяць, червоний, злегка повитий туманом і оточений дрібними

хмарками, які здавалось, оглядали його з усіх боків і стерегли, щоб він не втік.

У всій природі почувалося щось безнадійне, хворе; земля, як пропаща жінка, що сама сидить у темній кімнаті і намагається не думати про минуле, нудилася спогадами про весну і літо й апатично чекала неминучої зими. Куди не глянеш, усюди природа здавалася темною, безмежно глибокою і холодною ямою, звідки не вибрatisя ні Кирилову, ні Абогіну, ні червоному півмісяцеві...

Що близче до мети була коляска, то нетерпеливішим ставав Абогін. Він совався, схоплювався, вдивлявся через плече кучера вперед. А коли, нарешті, коляска спинилася біля ганку, гарно задрапірованого смугастим полотном, і коли він подивився на освітлені вікна другого поверху, чути було, як тремтіло його дихання.

— Коли що трапиться, то... я не переживу,— сказав він, входячи з лікарем до передпокою і в хвилюванні потираючи руки.— Але не чути метушні, значить, поки що все гаразд,— додав він, вслухаючись у тишу.

У передпокої не чути було ні голосів, ні кроків і здавалось, що весь будинок спав, незважаючи на яскраве освітлення. Тепер уже лікар і Абогін, що були до цього часу в темряві, могли розглядіти один одного. Лікар був високий, сутулуватий, одягнений неохайно і обличчя мав негарне. Щось неприємно різке, непривітне й суворе виявляли його товсті, як у негра, губи, орлиний ніс і млявий, байдужий погляд. Його нечесана голова, запалі скроні, передчасна сивина на довгій, вузькій бороді, крізь яку просвічувало підборіддя, блідосірий колір обличчя і недбалі, незgrabні манери,— все це своєю черствістю наводило на думку про пережиті злідні, недолю, про втому від життя і людей. Дивлячись на всю його суху постать, не вірилося, щоб у цього чоловіка була дружина, щоб він міг плакати за дитиною. А Абогін являв собою щось інше. Це був огрядний, солідний блондин, з великою головою і великими, але м'якими рисами обличчя, одягнений елегантно, за останньою модою. В його поставі, в щільно застебнутому сюртуці, в гриві і в обличчі почувалося щось благородне, лев'яче; ходив він, тримаючи рівно голову і випнувши вперед груди, говорив приємним баритоном, і в манерах, з якими він скидав своє кашне чи поправляв волосся на голові, прозирала тонка, майже жіноча вишуканість. Навіть блідість і дитячий страх, з яким він, роздягаючись,

поглядав угору на сходи, не псуvalи його постави і не применшували ситості, здоров'я і апломбу, якими пашла вся його постать.

— Нікого нема і нічого не чути,— сказав він, іduчи по сходах.— Метушні нема. Дай-то, боже!

Він провів лікаря через передпокій до великої зали, де темнів чорний рояль і висіла люстра в білому чоклі; звідси обидва вони пройшли до маленької, дуже затишної і гарної вітальні, повної приємної рожевої півтемряви.

— Ну, посидьте тут, доктор,— сказав Абогін: — а я... зараз. Я піду погляну і попереджу.

Кирилов залишився сам. Розкіш вітальні, приємна півтемрява і сама його присутність у чужому незнайомому домі, що мала характер пригоди, як видно, не обходили його. Він сидів у кріслі й розглядав свої попеченні карболкою руки. Тільки мигцем побачив він яскравочервоний абажур, футляр від віолончелі, та, подивившись скоса в той бік, де цокав годинник, він помітив чучело вовка, такого ж солідного й ситого, як сам Абогін.

Було тихо... Десь далеко в сусідніх кімнатах хтось голосно вимовив звук «а!», продзвеніли скляні двері, maybe, від шафи, і знову все стихло. Підождавши хвилин з п'ять, Кирилов перестав оглядати свої руки і підвів очі на ті двері, за якими зник Абогін.

На порозі цих дверей стояв Абогін, але не той, який вийшов. Вираз ситості, тонкої елегантності зник у нього, обличчя його, і руки, і поза були спотворені огидним виразом чи то жаху, чи то болісної фізичної муки. Його ніс, губи, вуса, всі риси рухалися і, здавалося, намагались відірватися від обличчя, а очі начебто сміялися від болю...

Абогін важко й широко ступив на середину вітальні, зігнувся, простогнав і потряс кулаками.

— Обманула! — скрикнув він, дуже натискаючи на складі «ну». — Обманула! Втекла! Захворіла й послала мене по лікаря для того тільки, щоб утекти з цим блазнем Папчинським! Боже мій!

Абогін важко ступив до лікаря, простягнув до його обличчя свої білі м'які кулаки і, потрясаючи ними, горлав:

— Втекла!! Обманула! Ну, і навіщо ж ця брехня?! Боже мій! Боже мій! Навіщо цей брудний, шуллерський фокус, ця диявольська, гадюча гра? Що я їй зробив? Утекла!

Сльози бризнули в нього з очей. Він обернувся на одній нозі і почав ходити по вітальні. Тепер у своєму корот-

кому сюртуці, в модних, вузьких штанах, в яких ноги здавалися не по тулубу тонкими, з своєю великою головою і гривою він надзвичайно скидався на лева. На байдужому обличчі лікаря засвітилася цікавість. Він підвівся й оглянув Абогіна.

— Дозвольте, де ж хвора? — спитав він.

— Хвора! Хвора! — крикнув Абогін, сміючись, плачучи і все ще потрясаючи кулаками. — Це не хвора, а проклята! Мерзота! Підлість, гидкішого за це не вигадав би, здається, сам сатана! Відслала для того, щоб утекти, втекти з блазнем, тупим клоуном, альфонсом! О боже, краще б вона вмерла! Я не витримаю! Не витримаю я!

Лікар вирівнявся. Його очі закліпали, налилися слізьми, вузька борода почала рухатися праворуч і ліворуч разом із щелепою.

— Дозвольте, як же це? — спитав він, з цікавістю оглядаючись. — У мене вмерла дитина, дружина в тузі, сама на весь дім... сам я ледве стояло на ногах, три ночі не спав... і що ж? Мене примушують грati в якійсь пошлій комедії, грati роль бутафорської речі! Не... не розумію!

Абогін розтулив один кулак; шпурнув на підлогу зібрану записку і наступив на неї, як на комаху, яку хочеться розчавити.

— І я не бачив... не розумів! — говорив він крізь зділені зуби, потрясаючи коло свого обличчя одним кулаком і з таким виразом, начебто йому настутили на мозоль. — Я не помічав, що він їздить щодня, не помітив, що він сьогодні приїхав у кареті! Чому в кареті? І я не бачив! Розсява!

— Не... не розумію! — бурмотів лікар. — Та що ж це таке! Це ж глування з особи, зневажання з людських страждань! Це щось неможливе... перший раз у житті бачу!

З тупим подивом людини, яка тільки-но стала розуміти, що її тяжко образили, лікар знизвав плечима, розвів руками і, не знаючи, що казати, що робити, знеможено опустився в крісло.

— Ну, розлюбила, полюбила іншого — бог з тобою, але навіщо ж обман, навіщо цей підлій, зрадницький фортель? — говорив плачучим голосом Абогін. — Навіщо? І за що? Що я тобі зробив? Послухайте, доктор, — гаряче сказав він, підходячи до Кирилова. — Ви були мимовільним свідком моого нещастя, і я не стану ховати від вас правди. Присягаюсь вам, що я любив цю жінку, любив

побожно, як раб! Для неї я пожертвував усім: посварився з ріднею, кинув службу і музику, прощав їй те, чого не зміг би простити матері або сестрі... Ні разу я не поглянув на неї скоса... не давав ніякого приводу! За що ж ця брехня? Я не вимагаю кохання, але навіщо цей ганебний обман? Не любиш, то скажи одверто, чесно, тим більше, що знаєш мої погляди щодо цього...

Зі слізьми на очах, тремтячи всім тілом, Абогін широ відкривав перед лікарем свою душу. Він говорив палко, притискуючи обидві руки до серця, розкривав свої родинні таємниці без найменшого вагання і начебто навіть радий був, що, нарешті, ті таємниці вирвалися назовні з його грудей. Якби поговорив він таким чином годину, другу, відкрив свою душу, то безперечно, йому стало б легше. Хто знає, якби вислухав його лікар, поспівчував йому по-дружньому, може б він, як це часто трапляється, примирився б з своїм горем без протесту, не роблячи непотрібних дурниць... Але сталося інакше. Поки Абогін говорив, ображений лікар помітно мінився. Байдужість і здивування на його обличчі потроху поступилися місцем виразові гіркої кривди, обурення і гніву. Риси його обличчя стали ще різкішими, черствішими і неприємнішими. Коли Абогін підніс до його очей фотографію молодої жінки з вродливим, але сухим і невиразним, як у монашки, обличчям, і спітав, чи можна, дивлячись на це обличчя, припустити, що воно здатне виражати неправду, лікар раптом схопився, блиснув очима і сказав, грубо обрубуючи кожне слово:

— Навіщо ви все це говорите мені? Не хочу я слухати! Не хочу! — крикнув він і стукнув кулаком по столу. — Не потрібні мені ваші пошлі таємниці, чорт би їх узяв! Не смієте ви говорити мені ці пошлості! Чи ви думаете, що я ще мало зневажений? Що я лакей, якого до краю можна ображати? Так?

Абогін позадував від Кирилова і здивовано вп'явся в нього очима.

— Навіщо ви мене сюди привезли? — говорив далі лікар, трясучи бородою. — Якщо ви з жиру женитеся, з жиру казитесь і розігруєте мелодрами, то до чого тут я? Що в мене спільногого з вашими романами? Дайте мені спокій! Практикуйтесь у благородних кулачних вправах, хизуйтесь гуманними ідеями, грайте (лікар скоса подивився на футляр з віолончеллю) — грайте на контрабасах і тром-

бонах, жирійте, як каплуни, але не смійте знущатися з особи! Не вмієте шанувати її, то хоч звільніть її од вашої уваги!

— Дозвольте, що це все означає? — спитав Абогін, червоніочи.

— А те означає, що гайдко і підло грatisя так людьми! Я лікар, ви вважаєте лікарів і взагалі працівників, од яких не пахне духами і проституцією, за своїх лакейів і моветонів, ну, і вважайте, але ніхто не дав вам права робити з людини, яка страждає, бутафорську річ!

— Як ви смієте казати мені це? — спитав тихо Абогін, і його обличчя знову затремтіло і на цей раз уже ясно від гніву.

— Ні, як ви, знаючи, що в мене горе, насмілились привезти мене сюди вислухувати пошлості? — крикнув лікар і знову стукнув кулаком по столу.— Хто вам дав право так знущатися з чужого горя?

— Ви з глузду з'їхали! — крикнув Абогін.— Не вели-кодушно! Я сам глибоко нещасний і... і...

— Нещасний! — презирливо усміхнувся лікар.— Не кажіть цього слова, воно вас не стосується. Шалапути, що не знаходять грошей під вексель, теж звуть себе нещасними. Каплун, якого душить зайвий жир, теж нещасливий! Нікчемні люди!

— Шановний пане, ви забуваєтесь! — заверещав Абогін.— За такі слова... б'ють! Розумієте?

Абогін поквапливо засунув руку до бокової кишені, витягнув звідти бумажник і, взявши дві асигнації, шпур-нув їх на стіл.

— Ось вам за ваш візит! — сказав він, ворушачи ніз-дрями.— Вам заплачено!

— Не смієте ви пропонувати мені гроші! — крикнув лі-кар і змахнув з стола на підлогу асигнації.— За образу грішми не платять!

Абогін і лікар стояли один проти одного і в гніві все завдавали один одному нових незаслужених образ. Здаєть-ся, ніколи в житті, навіть у гарячці, вони не сказали стільки несправедливого, жорстокого і недоречного. В обох дуже виявився егоїзм нещасних. Нещасні егоїстичні, злі, несправедливі, жорстокі і менше, ніж дурні, здатні розуміти один одного. Не з'єднує, а роз'єднує людей нещастя, і навіть там, де, здавалося б, люди повинні бути зв'язані однаковістю горя, робиться значно більше несправедливо-

стей і жорстокостей, ніж у середовищі порівняно задоволених.

— Прошу відвезти мене додому! — крикнув лікар, задихаючись.

Абогін різко подзвонив. Коли на його дзвінок ніхто не з'явився, він ще раз подзвонив і сердито шпурнув дзвоник на підлогу; той глухо вдарився об килим і жалібно, наче перед смертю, застогнав. З'явився лакей.

— Де ви поховалися, чорт би вас узяв? — накинувся на нього господар, стискуючи кулаки. — Де ти був зараз? Піди, скажи, щоб цьому панові подали коляску, а для мене скажи запрягти карету! Зажди! — крикнув він, коли лакей повернувся йти. — Завтра щоб жодного зрадника не залишилось у домі! Всіх геть! Наймаю нових! Гади!

Чекаючи екіпажів, Абогін і лікар мовчали. До першого вже повернулись і вираз ситості, і тонка елегантність. Він ходив по вітальні, елегантно струшував головою і, очевидно, щось задумував. Гнів його ще не прохолос, але він намагався вдавати, що не помічає свого ворога... А лікар стояв, тримався однією рукою за край стола й дивився на Абогіна з тим глибоким, трохи цинічним і негарним презирством, з яким уміють дивитися тільки горе і недоля, коли бачать перед собою ситість і елегантність.

Коли, трохи згодом, лікар сів у коляску і поїхав, очі його все ще дивились презирливо. Було темно, темніше, ніж годину тому. Червоний півмісяць уже пішов за гору, і хмари, що стерегли його, темними плямами лежали біля зірок. Карета з червоними вогнями застукотіла по дорозі і випередила лікаря. Це їхав Абогін протестувати, робити дурниці...

Всю дорогу лікар думав не про дружину, не про Андрія, а про Абогіна і людей, що жили в домі, який він оце залишив. Думки його були несправедливі і нелюдськи жорстокі. Засудив він і Абогіна, і його дружину, і Папчинського, і всіх, що живуть у рожевій півтемряві і пахнуть духами, і всю дорогу ненавидів їх і зневажав до болю в серці. І в голові його склалася тверда думка про цих людей.

Мине час, мине й горе Кирилова, але ця думка, несправедлива, не гідна людського серця, не минеться й залишиться в голові лікаря до самої могили.

ТЕМНОТА

Молодий парубок, білявий і вилищоватий, у драному кожушку та у великих чорних валянках, зачекав, коли земський лікар, закінчивши прийом, повертається з лікарні до себе на квартиру, і підійшов до нього несміливо.

— До вашої милості,— сказав він.

— Чого тобі?

Парубок долонею провів себе по носі знизу вгору, подивився на небо і потім уже відповів:

— До вашої милості... Тут у тебе, вашескоблородіє, в арештантській палаті мій брат Васька, коваль із Варваріна...

— Так, то що ж?

— Я, виходить, Васьчин брат... У батька нас двоє... він — Васька, та я — Кирило. Okрім нас три сестри, а Васька одружений і дитинча є... Людей багато, а працювати нікому... В кузні, вважай, уже два роки вогню не роздмухували. Сам я на ситцювій фабриці, ковалювати не вмію, а батько який робітник? Не тільки, скажімо, робити як слід, істи не може, ложку повз рота несе.

— Що ж тобі від мене треба?

— Зроби ласку, відпусти Ваську!

Лікар здивовано подивився на Кирила і, ні слова не сказавши, пішов далі. Хлопець забіг уперед і бухнувся йому в ноги.

— Доктор, пане хороший! — заблагав він, кліпаючи очима і знову проводячи долонею по носі.— Зроби божеську ласку, відпусти ти Ваську додому! Застав вічно бога молити! Ваше благородіє, відпусти! З голоду всі

дохнуть! Мати цілісінський день реве. Васьчина жінка реве... просто смерть! На світ біль не дивився б! Зроби ласку, відпусти його, пане хороший!

— Та ти дурний чи збожеволів? — спітав лікар, дивлячись на нього сердито.— Як же я можу його відпустити? Адже він арештант!

Кирило заплакав.

— Відпусти!

— Тъху, дивак! Яке ж я маю право? Тюремник я, чи що? Привели його до мене в лікарню лікуватися, я лікую, а відпускати його я маю таке саме право, як тебе засадити в тюрму. Дурна голово!

— Таж його даремно посадили! Поки до суду, він майже рік в острозі сидів, а тепер, скажіть, за що сидить? Нехай би убивав, або коней крав, а то так потрапив, ні за що.

— Вірно, але я ж тут при чому?

— Посадили мужика і самі не знають, за що. Був він напідпитку, ваше благородіє, нічого не пам'ятав і навіть батька по вуху врізав, щоку собі напоров на сук сп'яну, а двоє наших хлопців — захотілося ім, бачиш, турецького тютюну — стали йому говорити, щоб він з ними вночі в армяшчину крамницю забрався, за тютюном. Він сп'яну послухався, дурень. Зламали вони ото, знаєш, замок, збралися і давай бешкетувати. Все порозкидали, шишки побили, борошно розсипали. П'яні — одне слово! Ну, раз урядник... те та се, до слідчого. Цілий рік в острозі сиділи, а тиждень тому, в середу, судили всіх трьох, у місті. Солдат позаду, з рушницею... присягав народ. Васька менше за всіх винний, а пани так розсудили, що він перший призвідця. Обох хлопців в острог, а Ваську в арештантську роту на три роки. А за що? Розсуди по-божеські!

— Знову-таки я тут ні при чому. Іди до начальства.

— Я вже був у начальства! Ходив у суд, хотів прохання подати, вони й прохання не взяли. Був я і в станового, і в слідчого був, і кожний говорить: не мое діло! Чие ж діло? А в лікарні тут старшого за тебе немає. Що кочеш, ваше благородіє, те й робиш.

— Дурень ти! — зітхнув лікар.— Коли присяжні обвинуватили, то вже тут не може нічого зробити ні губернатор, ні навіть міністр, а не те, що становий. Даремно клопочешся!

— А судив же хто?

— Пани присяжні засідателі...

— Які ж це пани? Наші ж мужики були! Андрій Гу-
р'їв був, Альошка Хук був.

— Ну, мені холодно з тобою розмовляти...

Лікар махнув рукою і швидко пішов до своїх дверей. Кирило хотів був піти за ним, але, побачивши, як грюкнули двері, зупинився. Хвилин десять стояв він нерухомо серед подвір'я лікарні і, не надіваючи шапки, дивився на лікареву квартиру, потім глибоко зітхнув, поволі почувався і пішов до воріт.

— До кого ж іти? — бурмотів він, виходячи на дорогу. — Один каже — не мое діло, другий каже — не мое діло. Чие ж діло? Ні, мабуть, поки не підмажеш, нічого не зробиш. Доктор говорить, а сам увесь час на кулак мені дивиться: чи не дам синеньку? Ну, брате, я й до губернатора дійду.

Переступаючи з ноги на ногу, раз у раз оглядаючись без усякої потреби, він ліниво плентався дорогою і, очевидно, роздумував, куди йти... Було не холодно, і сніг стиха по скрипував у нього під ногами. Перед ним, не далі як за півверсті, розстидалося на горбі повітове містечко, в якому недавно судили його брата. Праворуч темнів острог з червоною покрівлею і з будками по кутах, ліворуч був великий міський гай, тепер укритий інеєм. Було тихо, тільки якийсь старик у баб'ячій кацевейці і у великому картузі йшов попереду, кашляв і покрикував на корову, яку гнав до міста.

— Діду, здорові були! — промовив Кирило, порівнявшись із стариком.

— Здрастуй...

— Продавати женеш?

— Ні, так... — ліниво відповів старик.

— Міщанин, чи що?

Розговорилися. Кирило розповів, чого він був у лікарні і про що говорив з лікарем.

— Воно, звісно, доктор цих справ не знає, — говорив йому старик, коли обидва вони увійшли в місто. — Він хоч і пан, але вивчений лікувати всякими засобами, а щоб пораду справжню тобі даги, або, скажімо, протокол написати, — він цього не може. На те особливе начальство є. У мирового і станового ти був. Ці теж у твоїй справі нічим не допоможуть.

— Куди ж іти?

— У ваших селянських справах найголовніший і до цього приставлений неодмінний член. До нього і йди. Пан Синеоков.

— Це що в Золотові?

— Егеж, так, у Золотові. Він у вас головний. Коли що ваших справ стосується, то проти нього навіть справник не має повного права.

— Далеко, голубе, іти!.. Мабуть, верстов п'ятнадцять, а то й більше.

— Кому треба, то й сто верстов пройде.

— Та воно так... Прохання йому подати, чи що?

— Там дізнаєшся. Коли прохання, писар тобі швидко напише. В неодмінного члена є писар.

Розставшись з дідом, Кирило постояв серед майдану, подумав і пішов назад з міста. Він вирішив піти в Золотово.

Днів через п'ять, повертаючись після прийому хворих до себе на квартиру, лікар знову побачив у себе на дворі Кирила. На цей раз хлопець був не сам, а з якимсь худим, дуже блідим стариком, який, не перестаючи, хитав головою, як маятником, і шамкав губами.

— Ваше благородіє, я знову до твоєї милості! — почав Кирило. — От з батьком прийшов, зроби ласку, відпусти Ваську! Неодмінний член розмовляти не став. Каже: «Забирайся геть!»

— Ваше високородіє! — зашипів горлом старик, зводячи тремтячі брови, — будьте милостиві! Ми люди бідні, дякувати не можемо вашій честі, але коли бажаєте, ваша милості, Кирюшка або Васька відробити можуть. Нехай працюють.

— Відробимо! — сказав Кирило і підняв руку, наче бажаючи заприсягтися. — Відпусти! З голоду дохнуть! Ревма-ревутъ, ваше благородіє!

Хлопець швидко глянув на батька, смикнув його за рукав, і обидва вони, як по команді, впали лікарів в ноги. Той махнув рукою і, не оглядаючись, швидко пішов до своїх дверей.

ПОЛІНЬКА

Друга година дня. В галантерейному магазині «Паризькі новини», що в одному з пасажів, торгівля в розпалі. Чути монотонний гомін прикажчицьких голосів, гомін, який буває в школі, коли вчитель примушує всіх учнів збурити що-небудь уолос. І цього одноманітного гамору не порушують ні сміх дам, ні грюкіт вхідних скляних дверей, ані біганина хлопчиків.

Посеред магазина стоїть Полінька, дочка Марії Андріївни, власниці модної майстерні, маленька, худорлява блондинка, і шукає когось очима. До неї підбігає чорнобровий хлопчик і питає, дивлячись на неї дуже серйозно:

— Чого зволите, пані?

— Зі мною завжди Микола Тимофійович займається,— відповідає Полінька.

А прикажчик Микола Тимофійович, стрункий брюнет, завитий, одягнений по моді, з великою булавкою на галстуці, вже розчистив місце на прилавку, витягнув шию і з усмішкою дивиться на Поліньку.

— Пелагея Сергіївно, мое шанування! — кричить він тарним, сильним баритоном.— Прошу!

— А, здрastуйте! — говорить Полінька, підходячи до нього.— Бачите, я знову до вас. Дайте мені аграманту якого-небудь.

— Для чого вам, власне?

— На ліфчик, на спинку, одним словом на весь гарнітурчик.

— Цю ж хвилину.

Микола Тимофійович кладе перед Полінькою кілька сортів аграманту; вона лініво вибирає і починає торгуватись.

— Даруйте, карбованець зовсім не дорого! — переконує прикажчик, поблажливо усміхаючись. — Це аграмант французький, восьмигранний... Прошу, в нас є звичайний, ваговий... Той по сорок п'ять копійок аршин, це вже не та якість! Справді-бо!

— Мені ще потрібен стеклярусний бік з аграмантними гудзиками,— каже Полінька, нахиляючись над аграмантом, і чомусь зітхає.— А чи не знайдуться у вас під цей колір стеклярусні бонбошки?

— Є.

Полінька ще нижче нахиляється до прилавка і стиха питает:

— А чого це ви, Миколо Тимофійовичу, в четвер пішли від нас так рано?

— Гм... Дивно, що ви це помітили,— каже прикажчик з усмішкою.— Ви так були захоплені паном студентом, що... дивно, як це ви помітили!

Полінька спалахує й мовчить. Прикажчик, у якого нервово тримтять пальці, закриває коробки і без усякої потреби ставить їх одну на одну. Минає хвилина в мовчанці.

— Мені ще стеклярусних мережив,— говорить Полінька, зводячи винуваті очі на прикажчика.

— Яких вам? Стеклярусні мережива по тюлю, чорні й кольорові — наймодніше оздоблення.

— А почему вони у вас?

— Чорні від 80 копійок, а кольорові на два карбованці п'ятдесят копійок. А до вас я більше ніколи не прийду,— тихо додає Микола Тимофійович.

— Чому?

— Чому? Дуже просто. Самі ви повинні розуміти. З якої речі мені себе мучити? Просто дивно! Хіба мені присміно бачити, як оцей студент біля вас грає роль? Адже я все бачу й розумію. Від самої осені він коло вас упадає по-справжньому і майже щодня ви з ним гуляєте, а коли він у вас в гостях сидить, то ви в нього впинаєтесь очима, неначе в ангела якого-небудь. Ви в нього закохані, для вас кращої й людини нема, як він, ну й чудово, нема чого й говорити...

Полінька мовчить і від збентежження водить пальцем по прилавку.

— Я все чудово бачу,— веде далі прикажчик.— Який же мені резон до вас ходити? В мене самолюбство є. Не

всякому приємно п'ятим колесом у возі бути. Чого саме ви питали?

— Мені матуся багато дечого веліла взяти, та я забула. Ще плюмажу треба.

— Якого зволите?

— Найкращого, який модніший.

— Наймодніший тепер з пташиного пера. Колір, якщо бажаєте, модний тепер геліотроп або колір канак, тобто бордо з жовтим. Вибір величезний. А до чого вся ця історія хилиться, я зовсім не розумію. Ви ось закохались, а чим це скінчиться?

На обличці Миколи Тимофійовича біля очей проступили червоні плями. Він бгає в руках ніжну пушисту тасьму і далі бурмоче:

— Думаєте за нього заміж вийти, чи що? Ну, щодо цього — облиште вашу думку. Студентам заборонено жечитись, та ѹ хіба він до вас за тим ходить, щоб усе чесно скінчити? Аякже! Та вони ж, студенти ці самі, нас і за людей не мають... Ходять вони до купців та до модисток тільки для того, щоб над неосвіченістю посміятись і пиячити. У себе дома та в порядних домах соромно пити, ну а в таких простих, неосвічених людей, як ми, нема кого їм соромитись, можна ѹ догори ногами ходити. Авжеж! То якого ж ви плюмажу візьмете? А якщо він коло вас упадає і в любов грається то відомо, для чого... Коли стане лікарем чи адвокатом, згадуватиме: «Ех, була в мене, скаже, колись блондиночка одна! Де то вона тепер?» Мабуть, і тепер уже там, у себе, серед студентів, хвалиться, що в нього модисточка є на прикметі.

Полінка сідає на стілець і задумливо дивиться на гору білих коробок.

— Ни, вже я не візьму плюмажу! — зітхає вона. — Нехай сама матуся бере, якого хоче, а я помилитись можу. Мені ви дайте шість аршин бахроми для дипломата, яка по сорок копійок аршин. Для того ж дипломата дасте гудзиків кокосових з наскрізь прошивними вушками... щоб міцніше тримались.

Микола Тимофійович загортав ѹ і бахроми, і гудзиків. Вона винувато дивиться йому в обличчя і, видимо, чекає, що він далі говоритиме, але він похмуро мовчить і приводить до ладу плюмаж.

— Не забути б ще для капота гудзиків узяти... — каже вона після деякої мовчанки, втираючи хусточкою бліді губи.

— Яких вам?

— Для купчихи шиємо, значить, дайте щось таке, що вирізняється з ряду звичайного...

— Авжеж, якщо купчисі, то треба вибирати строкатіших. Ось гудзики. Сполучення кольорів синього, червоного й модного золотистого. Найбарвистіші. Хто делікатніший, ті беруть у нас чорні матові з одним блискучим ободочком. Тільки я не розумію. Невже ви самі не можете міркувати? Ну, до чого приведуть оці... прогулянки?

— Я сама не знаю...— шепоче Полінька і нахиляється до гудzikів.— Я сама не знаю, Миколо Тимофійовичу, що зі мною діється.

За спиною в Миколи Тимофійовича, притиснувши його до прилавка, пропихається солідний прикажчик з бакенами і, сяючи найвитонченішою галантністю, кричить:

— Будьте ласкаві, мадам, завітати в цей відділ! Кофточки джерсе є три номери: гладенька, сутажет і зі стеклярусом! Яку ви бажаєте?

Одночасно біля Поліньки проходить оглядна дама, яка говорить густим, низьким голосом, майже басом:

— Тільки прошу, щоб вони були без зшивок, а ткані і щоб пломба була ввалена.

— Вдавайте, що товар оглядаєте,— шепоче Микола Тимофійович, нахиляючись до Поліньки і через силу усміхаючись.— Ви, бог з вами, якась бліда й хвора, зовсім на обличчі змінилися. Покине він вас, Пелагея Сергіївно! А якщо женеться коли-небудь, то не з любові, а з голоду, на гроші ваші поласиться. Зробить собі на придане пристойну обстановку, а потім соромитися вас буде. Від гостей і товаришів вас ховатиме, бо ви не освічена, так і буде казати: мое одоробло. Хіба ви можете поводитись у лікарському чи адвокатському товаристві? Ви для них модистка, темна істота!

— Миколо Тимофійович! — кричить хтось з іншого кутка магазина.— Ось мадмуазель просяєть три аршини стрічки з ніко! Чи є в нас?

Микола Тимофійович повертається вбік, широко розкриває рот у посмішку і кричить:

— Е! Є стрічки з ніко, отаман з атласом і атлас з муаром!

— До речі, щоб не забути, Оля просила взяти для неї корсет! — каже Полінька.

— У вас на очах... слізоз! — лякається Микола Тимо-

фійович...— Навіщо це? Ходімо до корсетів, я вас закрию, а то незручно.

Через силу усміхаючись і з перебільшеною розв'язністю, прикажчик швидко веде Поліньку до корсетного відділу і ховає її від публіки за високу піраміду з коробок...

— Ви який бажаєте корсет? — голосно питає він і зараз же шепотить: — Утріть очі!

— Мені... мені на сорок вісім сантиметрів! Тільки, будь ласка, вона просила подвійний з підкладкою... із справжнім китовим вусом... Мені поговорити з вами треба, Миколо Тимофійовичу. Приходьте сьогодні!

— Про що ж говорити? Нема про що говорити.

— Ви один тільки... мене кохаєте і, крім вас, ні з ким мені поговорити.

— Не комиш, не кості, а справжній китовий вус... Про що ж нам говорити? Говорити нема про що... Підете ж із ним сьогодні гуляти?

— Пі... піду.

— Ну, то про що ж тут говорити? Не допоможеш розмовами... Адже закохані?

— Атож...— шепоче несміливо Полінька, і з очей у неї бризкають крупні слізози.

— Які ж можуть бути розмови? — бурмоче Микола Тимофійович, нервово знизуочи плечима і бліднучи. — Ніяких розмов і не треба... Утріть очі, от і все. Я... я нічого не бажаю...

У цей час до піраміди з коробок підходить високий, худий прикажчик і каже своїй покупниці:

— Чи не бажаєте, чудовий еластик для підв'язок, що не зупиняє крові, визнаний медичною...

Микола Тимофійович заступає Поліньку і, стараючись приховати її і своє хвилювання, морщить обличчя в посмішку і голосно говорить:

— Є два сорти мережив, пані! Бавовняні і шовкові! Орієнタル, британські, валансьєн, кроше, торшон — це бавовняні, а рококо, сутажет, камбр — це шовкові... Ради бога, витріть слізози! Сюди йдуть!

І бачачи, що слізози все ще течуть, він говорить далі ще голосніше:

— Іспанські, рококо, сутажет, камбр... Панчохи фельдекосові, бавовняні, шовкові...

БЕЗЗАХИСНА І СТОТА

Хоч який сильний був уночі припадок подагри, хоч як потім скрипіли нерви, а Кістунов, проте, пішов уранці на службу і своєчасно почав приймати прохачків і клієнтів банку. Вигляд у нього був томний, замучений, і говорив він тихо, ледве дихаючи, як вмирущий.

— Ви в якій справі? — звернувся він до прохачки в допотопному салопі, дуже схожої ззаду на великого жука-гнойовика.

— Бачите, ваше превосходительство,— почала скормовкою прохачка,— чоловік мій, колезький асесор Щукін, прохворів п'ять місяців, і поки він, пробачте, лежав у домі і лікувався, йому без усякої причини відставку дали, ваше превосходительство, а коли я пішла за його платнею, вони, бачите, вирахували з його платні двадцять чотири карбованці тридцять шість копійок! За що? — питало.— «А він, каже, із товариської каси брав і за нього інші чиновники ручилися». Як же так? Хіба він міг без моєї згоди брати? Це неможливо, ваше превосходительство. Та чому таке? Я жінка бідна, тільки й годуюся пожильцями... Я квола, беззахисна. Від усіх кривду терплю і ні від кого доброго слова не чую...

Прохачка закліпала очима і полізла в салоп по хустку. Кістунов узяв у неї прохання і почав читати.

— Дозвольте, як же це так? — знизав він плечима.— Я нічого не розумію. Очевидно, ви, пані, не туди потрапили. Ваше прохання по суті зовсім до нас не сгосується. Ви потрудітесь звернутися до того відомства, де служив ваш чоловік.

— І-і, батечку, я в п'яти місцях уже була і скрізь на-
віть прохання не взяли! — сказала Щукіна. — Я вже зовсім
була розгубилася та спасибі, дай бог здоров'я зятю Борисові
Матвійовичу, порадив до вас сходити. «Ви, каже,
матусю, зверніться до пана Кістунова: він впливова лю-
дина, для вас усе може зробити»... Допоможіть, ваше пре-
восходительство!

— Ми, пані Щукіна, нічого не можемо для вас зро-
бити. Зрозумійте ви: ваш чоловік, наскільки я можу су-
дити, служив по військово- медичному відомству, а наша
установа цілком приватна, комерційна, у нас банк. Як не
зрозуміти цього!

Кістунов ще раз знизав плечима і повернувся до
пана у військовій уніформі, з флюсом.

— Ваше превосходительство,— проспівала жалібним
голосом Щукіна,— а що чоловік хворий був, у мене лі-
карська посвідка є. Ось вона, подивіться, прошу вас!

— Чудово, я вірю вам,— сказав роздратовано Кісту-
нов,— але, ще раз кажу,— це до нас не стосується. Дивно
і навіть смішно! Невже ваш чоловік не знає, куди вам
звертатися?

— Він, ваше превосходительство, у мене нічого не знає!
Заторочив одне: «Не твоє діло! пішла геть!» та й годі.
А чиє ж це діло? Адже на моїй шиї вони сидять! На
мої-і-й!

Кістунов знову повернувся до Щукіної і став поясню-
вати її різницю між відомством військово- медичним і при-
ватним банком. Та уважно вислухала його, кивнула на
знак згоди головою і сказала:

— Так, так, так... Розумію, батечку. В такому разі,
ваше превосходительство, накажіть видати мені хоч п'ят-
надцять карбованців. Я згодна не все відразу!

— Ух! — зітхнув Кістунов, одкидаючи назад голову.—
Вам не втвокмачиш! Та зрозумійте, що звертатися до нас
з подібним проханням так само дивно, як подавати заяву
про розлуку, наприклад, в аптеку, або в пробірну палатку.
Вам не доплатили, але ж ми тут при чому?

— Ваше превосходительство, заставте вічно бога моли-
ти, пожалійте мене, сироту,— заплакала Щукіна.— Я жінка
беззахисна, квола... Замучилася до смерті... І з пожильцями
судись, і за чоловіка клопочися, і по хазяйству бігай, а тут
іще говію, і зять без посади... Тільки сама слава, що п'ю
та їм, а сама ледве на ногах стою... Цілісінку ніч не спала.

Кістунов відчув сердечність. Зробивши страдницьке лице й притиснувши руку до серця, він знову почав пояснювати Щукіній, але голос його урвався.

— Ні, профілактическі, я не можу з вами говорити,— сказав він і махнув рукою.— У мене голова пішла сбортом. Ви і нам заважаєте, і час марнуєте. Ух.. Олексію Миколайовичу,— звернувшись він до одного із службовців,— поясніть ви, будь ласка, пані Щукіній!

Кістунов, обійшовши всіх прохачів, пішов до себе в кабінет і підписав з десяток паперів, а Олексій Миколайович усе ще возився з Щукіною. Сидячи у себе в кабінеті, Кістунов довго чув два голоси: монотонний, стриманий бас Олексія Миколайовича і плаксивий, вересклівий голос Щукіної.

— Я жінка беззахисна, квола, я жінка хвороблива,— говорила Щукіна.— На око, може, я й дужа, а коли розібратися, так у мене жодної жилочки нема здорової. Ледве на ногах стою, і апетиту позбулася... Кофій сьогодні пила, і без усякого задоволення.

А Олексій Миколайович пояснив їй різницю між відомствами і складну систему надсилення паперів. Скоріше він стомився і його замінив бухгалтер.

— Яка ж огідна баба! — обурювався Кістунов, нервово ламаючи пальці і раз у раз підходячи до графина з водою.— Це ідiotka, дуб! Мене замучила і їх заїздila, підла! Ух... серце б'ється!

Через півгодини він подзвонив. Зайшов Олексій Миколайович.

— Що у вас там? — томно запитав Кістунов.

— Та ніяк не втovkмачимо, Петре Олександровичу! Просто замучились! Ми їй про Хому, а вона про Ярему!

— Я... я не можу її голосу чути... Захворів я... несила терпіти...

— Покликати швейцара, Петре Олександровичу, хай йї виведе.

— Ні, ні! — злякався Кістунов.— Вона вереск зніме, а в цім домі багато квартир, і про нас чорт знає що можуть подумати... Ні, ви вже, голубчику, як-небудь постараїтесь пояснити їй.

За хвилину знову почулося гудіння Олексія Миколайовича. Минуло чверть години, і на зміну його басу, задизичав сильний бухгалтерів тенорок.

— Страшенно підла! — обурювався Кістунов, нервово

здвигаючи плечима.— Дурна, аж світиться, чорт би її узяв. Здається, в мене знову подагра розігрується... Знову мігрень...

У сусідній кімнаті Олексій Миколайович, знемігшиесь, нарешті, постукав пальцем по столу, потім себе по лобі.

— Одне слово, у вас на плечах не голова,— сказав він,— а ось що...

— Ну, нічого, нічого...— образилась стара.— Своїй жінці постукай... Шпара! Не дуже рукам волю давай.

І, дивлячись на неї люто, несамовито, ніби бажаючи проковтнути її, Олексій Миколайович промовив тихим, придушенним голосом:

— Геть звідси!

— Що-о? — заверещала раптом Щукіна.— Та як ви смієте? Я жінка квола, беззахисна, я не дозволю! Мій чоловік колезький асесор! Шпара отака! Піду до адвоката Дмитра Карловича, то від тебе мокре місце залишиться! Трьох пожильців засудила, а за твої грубіянські слова ти в мене в ногах наваляєшся. Я до вашого генерала піду. Ваше превосходительство! Ваше превосходительство!

— Забираїся геть звідси, холера! — прошипів Олексій Миколайович.

Кістунов одчинив двері й визирнув до присутствія.

— Що таке? — запитав він плачливим голосом.

Щукіна, червона, як рак, стояла посеред кімнати, і поводячи очима, тикала в повітря пальцями. Службовці банку стояли по боках і, теж червоні, видимо замучені, розгублено переглядалися.

— Ваше превосходительство,— кинулася до Кістунова Щукіна.— Ось цей, ось самий... ось цей... (вона показала на Олексія Миколайовича) постукав себе пальцем по лобі, а потім по столу... Ви звеліли йому мою справу розібрati, а він глузує! Я жінка квола, беззахисна... Мій чоловік колезький асесор, і сама я майорська дочка!

— Гаразд, пані,— простогнав Кістунов,— я розберу... вживу заходів... Ідіть собі... потім...

— А коли ж я одержу, ваше превосходительство? Мені сьогодні гроші потрібні!

Кістунов тремтякою рукою провів себе по лобі, зітхнув і знову почав пояснювати:

— Пані, я вже вам говорив... Тут банк, установа приватна, комерційна... Чого ж ви від нас хочете? І зрозумійте толком, що ви нам заважаєте.

Щукіна вислухала його й зітхнула.

— Так, так....— погодилася вона.— Тільки вже ви, ваше превосходительство, зробіть ласку, заставте вічно бога молити, будьте батьком рідним, захистіть. Коли медичної посвідки мало, то я можу і з участка посвідчення принести... Накажіть видати мені гроши!

У Кістунова замиготіло в очах. Він видихнув усе повітря, скільки його було в легенях, і у знемозі опустився на стілець.

— Скільки ви хочете одержати? — спитав він кволим голосом.

— Двадцять чотири карбованці тридцять шість копійок.

Кістунов вийняв з кишені бумажник, дістав звідти четвертний білет і подав його Щукіній.

— Беріть і... йдіть звідси!

Щукіна загорнула в хусточку гроші, заховала і, зморщивши обличчя в солодку, делікатну, навіть кокетливу усмішечку, запитала:

— Ваше превосходительство, а чи не можна моєму чоловікові знову поступити на роботу?

— Я пойду... хворий...— сказав Кістунов томним голосом.— У мене страшеннє серцебиття.

По від'їзді його Олексій Миколайович послав Микиту по лавровишневі краплі і всі, випивши по двадцять крапель, сіли до роботи, а Щукіна потім годин зо дві ще сиділа в передпокії і розмовляла з швейцаром, чекаючи, коли повернеться Кістунов.

Приходила вона і на другий день.

ДОМА

— Приходили від Григор'євих за якоюсь книжкою, але я сказала, що вас нема дома. Листоноша приніс газети й два листи. До речі, Євгене Петровичу, я просила б вас звернути увагу на Серьожу. Сьогодні й позавчора я помітила, що він курить. Коли я стала його усвідмати, то він, як звичайно, заткнув вуха і гучно заспівав, щоб заглушити мій голос.

Євген Петрович Биковський, прокурор окружного суду, щойно повернувшись з засідання і скидаючи у себе в кабінеті рукавички, подивився на гувернантку, яка доповідала йому, і засміявся.

— Серьожа курить... — знизав він плечима. — Уявляю собі цього карапуза з цигаркою! Та йому скільки років?

— Сім років. Вам здається це несерйозним, але в його роки куріння — це шкідлива й погана звичка, а погані звички слід викорінювати на самому початку.

— Цілком вірно. А де він бере тютюн?

— У вас в столі.

— Хіба? В такому разі пришліть його до мене.

Коли пішла гувернантка, Биковський сів у крісло перед письмовим столом, заплющив очі й став думати. Він маював в уяві свого Серьожу чомусь з величезною, аршинною цигаркою, в хмарах тютюнового диму, і ця карикатура примусила його усміхатися; водночас серйозне, стурбоване обличчя гувернантки викликало в нього спогади про давно минулий, наполовину забутій час, коли куріння в школі і в дитячій кімнаті вселяло в педагогів і батьків дивний, не зовсім зрозумілий жах. То був саме жах. Дітей без-

жалісно шмагали, виключали з гімназії, нівечили їм життя, хоч жоден з педагогів і батьків не знав, у чому саме полягає шкідливість і злочинність куріння. Навіть дуже розумні люди не затруднялися воювати з пороком, якого не розуміли. Євген Петрович згадав свого директора гімназії, дуже освіченого й добродушного старика, який так лякався, коли заставав гімназиста з цигаркою, що бліднув, негайно збирав екстрену педагогічну раду і присуджував винного до виключення. Такий уже, мабуть, закон співжиття: чим незрозуміліше зло, тим жорстокіше й грубіше борються з ним.

Згадав прокурор двох-трьох виключених, їх дальнє життя і не міг не подумати про те, що кара дуже часто приносить куди більше зла, ніж самий злочин. Живий організм має здатність швидко пристосовуватись, звикати й принюхуватись до якої завгодно атмосфери, інакше людина повинна була б щохвилини почувати, яку нерозумну підкладку нерідко має його розумна діяльність і як ще мало осмисленої правди й упевненості навіть у таких відповідальних, страшних результатами діяльностях, як педагогічна, юридична, літературна...

І подібні думки, легкі й розплівчасті, що приходять тільки в стомлений, відпочиваючий мозок, стали бродити в голові Євгена Петровича; з'являються вони невідомо звідки й для чого, недовго залишаються в голові і, здається, повзають на поверхні мозку, не заходячи далеко вглиб. Для людей, які змушені цілими годинами і навіть днями думати казенно, в одному напрямку, такі вільні, домашні думки становлять свого роду комфорт, приємну вигоду.

Була дев'ята година вечора. Нагорі, за стелею, на другому поверсі хтось ходив з кутка в куток, а ще вище, на третьому поверсі, чотири руки грали гами. Крокування людини, яка, судячи з нервової ходи, про щось болісно думала або ж страждала від зубного болю, і монотонні гами надавали вечірній тиші чогось дрімотного, що прихильяло до лінівих думок. Через дві кімнати в дитячій розмовляли гувернантка і Серъожа.

— Та-то приіхав! — заспівав хлопчик.— Тато приіхав! Та! то! Та! то!

— Votre père vous appelle, allez vite¹! — крикнула гувернантка, пискнувши, як зляканий птах.— Вам кажутъ!

¹ Ваш батько кличе вас, ідіть швидше! (франц.).

«Що ж я йому, одначе, скажу!» — подумав Євген Петрович.

Та перш ніж він устиг надумати щось, до кабінету вже входив його син Серьожа, хлопчик семи років. Це було створіння, в якому тільки з одягу й можна було вгадати стать: кволе, білолице, тендітне... Тіло в хлопчика було в'яле, як парниковий овоч, і все в нього здавалося надзвичайно ніжним і м'яким: рухи, кучеряве волосся, погляд, оксамитова куртка.

— Здрастуй, тату! — сказав він м'яким голосом, вилізаючи до батька на коліна і швидко цілуочи його вшию.— Ти мене кликав?

— Дозвольте, дозвольте, Сергію Євгеновичу,— відповів прокурор, відсугаючи його від себе.— Перш ніж цілуватись, нам треба поговорити, і поговорити серйозно... Я на тебе сердитий і більше тебе не люблю. Так і знай, братіку: я тебе не люблю, і ти мені не син... Егеж.

Серьожа пильно подивився на батька, потім перевів погляд на стіл і знизав плечима.

— Що ж я тобі зробив? — спитав він здивовано, кліпаючи очима.— Я сьогодні у тебе в кабінеті ні разу не був і нічого не чіпав.

— Зараз Наталія Семенівна скаржилася мені, що ти куриш... Це правда? Ти куриш?

— Так, я раз курив... Це вірно!..

— От бачиш, ти ще до того ж і неправду кажеш,— сказав прокурор, хмурячись і тим маскуючи свою посмішку.— Наталія Семенівна двічі бачила, як ти курив. Значить, тебе піймано на трьох негарних вчинках: куриш, береш із стола чужий тютюн і говориш неправду. Три провинни!

— Ах, та-ак! — згадав Серьожа, і очі його усміхнулись.— Це вірно, вірно! Я два рази курив: сьогодні і раніше.

— От бачиш, значить, не раз, а два рази... Я дуже, дуже з тебе незадоволений! Раніше ти був гарним хлопчиком, а тепер, я бачу, зіпсувався й став поганим.

Євген Петрович поправив на Серьожі комірець і подумав:

«Що ж іще сказати йому?»

— Егеж, недобре,— казав він далі.— Я від тебе не сподівався цього. По-перше, ти не маєш права брати тютюн, який тобі не належить. Кожна людина має право

користуватися тільки своїм власним добром, а якщо вона бере чуже, то... вона негарна людина! («Не те я йому, кажу!» — подумав Євген Петрович). — Наприклад, у Наталя Семенівни є скриня з одежею. Це її скриня, і ми, тобто я, ні ти, не смімо займати її, бо вона не наша. Правда ж? У тебе є коники й картинки... Адже я їх не беру? Може, я й хотів би їх узяти, але... вони ж не мої, а твої!

— Візьми, коли хочеш! — сказав Серъожа, звівши брови. — Ти, будь ласка, тату, не церемонься, бери! Оця жовтенька собачка, що в тебе на столі, моя, та я ж нічого... Нехай собі стойти!

— Ти мене не розумієш, — сказав Биковський. — Собачку ти мені подарував, вона тепер моя, і я можу робити з нею все, що хочу; але ж тютюну я не дарував тобі! Тютюн мій! («Не так я йому пояснюю! — подумав прокурор. — Не те! Зовсім не те!»). Якщо мені хочеться курити чужий тютюн, то я перш за все, повинен попросити дозволу...

Лініво чіпляючи фразу до фрази і підробляючись під дитячу мову, Биковський став поясняти синові, що таке власність. Серъожа дивився йому в груди і уважно слухав (він любив вечорами розмовляти з батьком), потім сперся ліктями на край стола й почав жмурути свої короткозорі очі на папери й чорнильницю. Погляд його поблукав по столу і зупинився на флаконі з гумі-арабіком.

— Тату, з чого роблять клей? — раптом спитав він, підносячи флакон до очей.

Биковський взяв з його рук флакон, поставив на місце і вів далі:

— По-друге, ти куриш... Це дуже погано! Коли я курю, то з цього ще не виходить, що курити можна. Я курю і знаю, що це не розумно, лаю й не люблю себе за це... («Хитрий я педагог!» — подумав прокурор). — Тютюн дуже шкодить здоров'ю, і той, хто курить, помирає раніше, ніж слід. А найшкідливіше курити таким маленьким, як ти. В тебе груди слабкі, ти ще не зміцнів, а в кволих людей тютюновий дим викликає сухоти й інші хвороби. От дядько Ігнат помер від сухот. Якби він не курив, то, можливо, жив би до сьогодні.

Серъожа задумливо подивився на лампу, поторкав пальцем абажур і зітхнув.

— Дядько Ігнат гарно грав на скрипці! — сказав він. — Його скрипка тепер у Григор'євих!

Серъожа знову сперся ліктями на край стола і задумався. На блідому обличчі в нього застиг такий вираз, на че то він прислухався або ж стежив за розвитком власних думок: смуток і щось схоже на переляк показалися в його великих, некліпаючих очах. Мабуть, він думав тепер про смерть, що так недавно взяла до себе його матір і дядька Ігната. Смерть забирає з собою на той світ матерів і дядьків, а іх діти й скрипки лишаються на землі. Покійники живуть на небі десь біля зірок і дивляться звідти на землю. Чи переносять вони розлуку?

«Що я йому скажу? — думав Євген Петрович. — Він мене не слухає. Очевидно, йому не здаються важливими ні його провини, ані мої доводи. Як втврмати йому?»

Прокурор підвівся й заходив по кабінету.

«Колись, за моїх часів, ці питання вирішувались на диво просто,— міркував він.— Всякого хлопчака, якого було піймано, коли він курив, шмагали. Легкодухі і боягузи справді кидали курити, а хто був хоробріший і розумніший, той після шмагання починав носити тютюн у халяві, а курити в сараї. Коли його ловили в сараї і знову шмагали, він ішов курити на річку... і так далі, доти, аж поки малій не виростав. Моя мати, щоб я не курив, задарювала мене грошима та цукерками. А тепер ці засоби здаються нікчемними й аморальними. Стаючи на ґрунт логіки, сучасний педагог старається, щоб дитина сприймала добре начала не через страх, не з бажання відзначитись чи дістати нагороду, а свідомо».

Поки він ходив і думав, Серъожа забрався з ногами на стілець з боку стола і почав малювати. Щоб він не бруднив ділових паперів і не займав чорнила, на столі лежала пачка чверток, нарізаних спеціально для нього, і синій олівець.

— Сьогодні кухарка шаткувала капусту і порізала собі палець,— сказав він, малюючи будиночок і рухаючи бровами.— Вона так крикнула, що ми всі перелякалися і побігли в кухню. Така дурна! Наталія Семенівна велить їй вмочити палець у холодну воду, а вона його смокче... І як вона може брудний палець брати в рот! Тату, адже це непристойно!

Далі він розказав, що під час обіду в двір заходив шарманщик з дівчинкою, яка співала й танцювала під музику.

«У нього свій хід думок! — міркував прокурор.— У нього в голові свій маленький світ, і він по-своєму знає,

що важливо й не важливо. Щоб оволодіти його увагою і свідомістю, недосить підроблятися під його мову, але треба також уміти й мислити на його лад. Він чудово б зрозумів мене, коли б мені справді було шкода тютюну, коли б я образився, заплакав... Саме тому матері незамінні при вихованні, що вони вміють заодно з дітьми почувати, плакати, реготати... А логікою і мораллю нічого не вдієш. Ну, що ж я йому скажу? Що?»

I Євгенові Петровичу здавалося дивним і смішним, що він, досвідчений правознавець, який півжиття вправляється на всіляких припиненнях, попередженнях і карах, зовсім розгубився й не знат, що сказати хлопчикові.

— Слухай, дай мені слово честі, що ти більше не куритимеш,— сказав він.

— Слово че-есті! — заспівав Серьожа, дуже натискуючи олівцем і нагинаючись до малюнка.— Сло-во че-есті! ті-ті!

«А чи знає він, що значить слово честі? — спитав себе Биковський.— Ні, поганій я наставник! Якби хто-небудь з педагогів чи з наших судовиків заглянув зараз до мене в голову, то назвав би мене легкодухою людиною і, напевно, запідозрив би в зайвому мудруванні... Ale ж у школі і в суді всі ці канальські питання вирішуються куди простіше, ніж дома; тут маєш діло з людьми, яких безтакмно любиш, а любов вимоглива й ускладнює питання. Якби цей хлопчик був не сином, а моїм учнем чи підсудним, я не боявся б так і мої думки не розбігались би!..»

Євген Петрович сів за стіл і потяг до себе один із Серьожиних малюнків. На цьому малюнку був зображені будинок з кривим дахом і з димом, який, мов блискавка, зигзагами йшов із димарів до самого краю чвертки; біля будинку стояв солдат з крапками замість очей і з багнетом, схожим на цифру 4.

— Людина не може бути вища за будинок,— сказав прокурор.— Подивись: у тебе дах доходить до плеча солдатові.

Серьожа поліз до нього на коліна і довго совався, щоб умоститися зручніше.

— Ні, татусю! — сказав він, подивившись на свій малюнок.— Коли ти намалоюеш солдата маленьким, то в нього не буде видно очей.

Чи треба було сперечатися з ним? Iз щоденних спостережень над сином прокурор переконався, що в дітей, як у

дикунів, свої художні погляди і вимоги своєрідні, недоступні розумінню дорослих. При уважному спостереженні дорослому Серьожа міг здатись ненормальним. Він вважав за можливе й розумне малювати людей вищими від будинків, передавати олівцем, крім предметів, і свої відчуття. Так, звуки оркестру він зображав у вигляді сферичних димчастих плям, свист—у вигляді спіральної нитки... В його розумінні звук щільно стикався з формою й кольором, тому, розфарбовуючи букви, він кожного разу незмінно звук Л фарбував у жовтий колір, М—у червоної, А—в чорний і т. д.

Покинувши малюнок, Серьожа ще раз посовався, прібрав зручної пози і взявся до батьківської бороди. Спершу він старанно розгладив її, потім роздвоїв і став зачісувати її на зразок бакенів.

— Тепер ти схожий на Івана Степановича,— бурмотів він,— а ось зараз будеш схожий... на нашого швейцара. Тату, навіщо ці швейцари стоять біля дверей? Щоб злодіїв не пускати?

Прокурор почував на обличчі подих сина, раз у раз торкається щокою його волосся, і на душі в нього ставало тепло й лагідно, так лагідно, неначе не тільки руки, а вся душа його лежала на бархаті Серьожиної куртки. Він заглядав у великі, темні очі хлопчика, і йому здавалося, що з широких зіниць дивились на нього і мати, і дружина, і все, що він будь-коли любив.

«Ось тут і шмагай його...— думав він.— Ось тут і вигадуй, будь ласка, кари! Ні, куди вже нам у вихователі лізти! Раніше люди прості були, менше думали, тому й питання вирішували сміливо. А ми думаємо дуже багато, логіка нас заїла... Чим розвиненіша людина, чим більше вона міркує і вдається в тонкощі, тим вона нерішучіша, недовірливіша і тим з більшою боязкістю береться до діла. Справді, якщо глибше вдуматись, скільки треба мати хоробрості й віри в себе, щоб братись учiti, судити, писати товсту книжку...»

Пробила десята година.

— Ну, хлопчику, спати пора,— сказав прокурор.— Прощайся і йди.

— Ні, тату,— скривився Серьожа,— я ще посиджу. Розкажи мені що-небудь! Розкажи казку.

— Розкажу, тільки після казки — зараз же спати.

У вільні вечори Євген Петрович мав звичай розповіда-

ти Серьожі казки. Як і більшість ділових людей, він не знати напам'ять жодного вірша і не пам'ятав жодної казки, тож кожного разу йому доводилося імпровізувати. Звичайно він починає з шаблону «В одному царстві, в одному володарстві», далі накопичував усіх навманих дурниць і, розповідаючи початок, зовсім не знати, які будуть середи на й кінець. Картини, людей і ситуації він брав навмання, експромтом, а фабула і мораль випливали якось самі собою, незалежно від волі оповідача. Серьожа дуже любив такі імпровізації, і прокурор помічав, що чим скромніша й невигадливіша виходила фабула, тим дужче впливало вона на хлопчика.

— Слухай,— почав він, зводячи очі до стелі.— В одному царстві, в одному володарстві жив-був собі старий, дуже старий цар з довгою, сивою бородою і... і з отакими вусищами. Ну от, жив він у скляному палаці, що блищав і сяяв на сонці, як великий уламок чистого льоду. А палац, братіку ти мій, стояв у величезному саду, де, бач, росли апельсини... бергамоти, черешні... цвіли тюльпани, троянди, конвалії, співали різnobарвні пташки... Отак-то. На деревах висіли скляні дзвіночки, які, коли дув вітер, звучали так ніжно, що можна було заслухатись. Скло звучить м'якше й ніжніше від металу... Ну от, що ж іще? В саду били фонтани... Пам'ятаєш, ти бачив на дачі в тіткі Соні фонтан? От зовсім такі ж самі фонтани стояли в царському саду, але тільки значно більших розмірів, і струмінь води досягав верхівки найвищої тополі.

Євген Петрович подумав і вів далі:

— У старого царя був єдиний син і наслідник царства — хлопчик, такий же маленький, як ти. Це був гарний хлопчик. Він ніколи не капризував, рано лягав спати... нічого не займав на столі і... і взагалі був розумний. Одна тільки була в нього вада — він курив...

Серьожа напружено слухав і, не кліпаючи, дивився батькові у вічі. Прокурор розказував і думав: «Що ж далі?» Він довго, як то кажуть, розмазував і жував і скінчив так:

— Від куріння царевич захворів на сухоти і помер, коли йому було 20 років. Дряхлий і хворобливий старик залишився без усякої допомоги. Нікому було керувати державою і захищати палац. Прийшли вороги, вбили старика, зруйнували палац, і вже в саду тепер нема ні черешень, ні пташок, ані дзвіночків... Отак-то, братіку...

Такий кінець самому Євгенові Петровичу здавався смішним і наївним, але на Серъожу вся казка справила велике враження. Знову його очі затуманилися смутком і чимсь схожим на переляк; хвилину він дивився задумливо на темне вікно, здригнувшись і сказав ослаблим голосом:

— Не буду я більше курити...

Коли він попрощався і пішов спати, його батько тихо ходив з кутка в куток і усміхався.

«Скажуть, що тут вплинула краса, художня форма,— міркував він,— нехай так, але це не втішлив... Все-таки це не справжній засіб... Чому мораль і істину треба підносити не в сирому вигляді, а з домішками, неодмінно в обцурованому й позолоченому вигляді, як пілюлі? Це ненормальне... Фальсифікація, обман... фокуси...»

Згадав він присяжних засідателів, до яких обов'язково треба виголошувати «промову», публіку, яка засвоює історію тільки по билинах та історичних романах, себе самого, який черпає життєвий смисл не з проповідей і законів, а з байок, романів, віршів...

«Ліки повинні бути солодкі, істина гарна... І цей дур напустив на себе чоловік від Адамових часів... А втім... можливо, все це природно і так повинно й бути... Хіба мало в природі доцільних обманів, ілюзій...»

Він почав працювати, а ліниві, домашні думки довго ще снували у нього в голові. За стелею не чути вже було гам, але жилець другого поверху все ще ходив з кутка в куток...

ВОЛОДЯ

Однієї літньої неділі, годині о п'ятій вечора, Володя, сімнадцятирічний юнак, негарний, хворобливий і боязкий, сидів в альтанці на дачі у Шумихіних і нудився. Його не-веселі думки текли в трьох напрямках. По-перше, завтра, в понеділок, він мав складати екзамен з математики; він зінав, що коли завтра йому не пощастиТЬ розв'язати письмову задачу, то його виключать, бо він сидів у шостому класі два роки і мав річну оцінку з алгебри $2\frac{3}{4}$. По-друге, його перебування у Шумихіних, людей багатих, з претензією на аристократизм, завдавало постійного болю його самолюбству. Йому здавалось, що т-те Шумихіна та її племінниці дивляться на нього і на його татан, як на бідних родичів і нахлібників, що вони не поважають татан і сміються з неї. Одного разу він випадково підслухав, як т-те Шумихіна говорила на терасі своїй кузині Анні Федорівні, що його татан продовжує ще молодитись і наводити на себе красу, що вона ніколи не платить програшу і має пристрасть до чужих черевиків і до чужого тютюну. Щодня Володя благав татан не їздити до Шумихіних, описував їй, яку жалюгідну роль грає вона у цих панів, переконував, говорив грубо, але та, легковажна, розпещена жінка, яка прожила на своєму віку два майна — своєй чоловікове, завжди мала потяг до світського товариства, не розуміла його, і Володя разів зо два на тиждень мусив проводжати її на ненависну дачу.

По-третє, юнак ні на хвилину не міг позбутись дивного, неприємного почуття, яке було для нього зовсім новим... Йому здавалось, що він закоханий в кузину й гостю Шу-

михіної Анну Федорівну. Це була швидка, голосиста і сміхотлива панійка, років тридцяти, здорована, міцна, рожева, з круглими плечима, з круглим жирним підборіддям і з постійною посмішкою на тонких губах. Вона була негарна й немолода — Володя чудово знати це, але чомусь він не міг не думати про неї, не дивитись на неї, коли вона, граючи в крокет, знизуvalа своїми круглими плечима і рухала гладенькою спиною, чи після довгого сміху й біганини по сходах падала в крісло і, заплющивши очі, важко дихаючи, вдавала, що її грудям тісно і душно. Вона була одружена. Її чоловік, солідний архітектор, раз на тиждень приїжджав на дачу, чудово висипався і повертається назад у місто. Дивне почуття почалось у Володі з того, що він безпричинно зненавидів цього архітектора і щоразу радів, коли той іхав у місто.

Тепер, сидячи в альтанці і думаючи про завтрашній екзамен та про матан, з якої сміються, він почував велике бажання бачити Нюту (так Шумихіни називали Анну Федорівну), чути її сміх, шелест її сукні... Це бажання не було схоже на те чисте, поетичне кохання, знайоме йому з романів і про яке він мріяв щовечора, лягаючи спати; воно було дивне, незрозуміле, він соромився його і боявся, як чогось дуже нехорошого і нечистого, в чому важко признаватися перед самим собою...

— Це не кохання, — говорив він собі. — В тридцятирічних і заміжніх не закохуються... Це просто маленька інтрижка... Так, інтрижка...

Думаючи про інтрижку, він згадував про свою непереможну боязкість, про відсутність вусів, ластовиння, вузькі очі, ставив себе в уяві поруч з Нютокою — і ця пара здавалась йому неможливою; тоді поспішав він уявити себе вродливим, сміливим, дотепним, одягненим за останньою модою...

В самому розпалі мрії, коли він, згорбившись і вступивши у землю, сидів у темному куточку альтанки, почулися легкі кроки. Хтось, не поспішаючи, йшов по алеї. Незабаром кроки затихли, і коло входу майнуло щось біле.

— Є тут хто-небудь? — спитав жіночий голос.

Володя впізнав цей голос і злякано підвів голову.

— Хто тут? — питала Нюта, входячи в альтанку. — Ах, це ви, Володю? Що ви тут робите? Думаєте? І як це можна все думати, думати, думати... так можна й збожеволіти!

Володя підвівся і розгублено глянув на Нюту. Вона щойно повернулася з купальні. На її плечах висіли простирадло і волохатий рушник і з-під білої шовкової хустки на голові визирало мокре волосся, що прилипло до лоба. Від неї йшов вогкий, прохолодний запах купальні і мигдалевого мила. Від швидкої ходи вона задихалась. Верхній гудзик її блузи був розстебнутий, так що юнак бачив і шию, і груди.

— Чого ж ви мовчите? — спитала Нюта, оглядаючи Володю. — Неввічливо мовчати, коли з вами говорить дама. Який ви, одначе, тюлень, Володю! Ви все сидите, мовчите, думаете, як філософ який-небудь. У вас зовсім немає життя і вогню! Противний ви, справді... У ваші роки треба жити, стрибати, базікати, залицятись до жінок, закохуватись.

Володя дивився на простирадло, яке підтримувала біла, пухла рука, і думав...

— Мовчить! — здивувалась Нюта. — Це навіть дивно... Послухайте, будьте мужчиною! Ну, хоч посміхніться! Фе, противний філософ! — засміялась вона. — А знаєте, Володю, чому ви такий тюлень? Тому, що не залицяєтесь до жінок. Чому ви не залицяєтесь? Правда, тут панночок немає, але ж вам нічого не заважає залицятись до дам! Чому ви, наприклад, до мене не залицяєтесь?

Володя слухав і в важкому, напруженому роздумі почухував собі скроню.

— Мовчатъ і люблять самотність тільки дуже горді люди, — продовжувала Нюта, відсмікуючи його руку від скроні. — Ви гордий, Володю. Чому ви дивитесь спідлоба? Прошу дивитись мені прямо в обличчя! Та ну ж, тюлень!

Володя вирішив заговорити. Бажаючи посміхнутись, він засіпав нижньою губою, закліпав очима і знову простягнув руку до скроні.

— Я... я люблю вас! — промовив він.

Нюта здивовано підвела брови і засміялась.

— Що чую я! — заспівала вона, як співають оперні співачки, коли чують що-небудь жахливе. — Як? Що ви сказали? Повторіть, повторіть...

— Я... я люблю вас! — повторив Володя.

І вже без будь-якої участі своєї волі, нічого не розуміючи і не усвідомлюючи, він зробив півкроку до Нюти і взяв її за руку вище кисті. В очах у нього потьмарилось і виступили слізози, весь світ перетворився в один великий волохатий рушник, від якого пахло купальнюю.

— Браво, браво! — почув він веселий сміх.— Чого ж ви мовчите? Мені хочеться, щоб ви говорили! Ну?

Бачачи, що йому не заважають держати руку, Володя глянув на усміхнене обличчя Нюті, і незграбно, незручно взяв її обома руками за талію, причому кисті обох його рук зійшлися на її спині. Він держав її обома руками за талію, а вона, закинувши на потилицю руки і показуючи ямочки на ліктях, поправляла під хусткою зачіску і говорила спокійним голосом:

— Треба, Володю, бути спритним, люб'язним, милим, а таким можна зробитись тільки під впливом жіночого товариства. Однак яке у вас нехороше... зле обличчя. Треба говорити, сміятись... Так, Володю, не будьте відлюдьком, ви молоді і встигнете ще нафілософуватись. Ну, пустіть мене, я піду. Пустіть же!

Вона без зусилля звільнила свою талію і, щось наспівуючи, вийшла з альтанки. Володя залишився сам. Він пригладив своє волосся, посміхнувся і разів зо три прошовся з кутка в куток, потім сів на лаву і посміхнувся ще раз. Йому було нестерпно соромно, так, що навіть він дивувався, що людський сором може досягати такої гостроти і сили. Від сорому він посміхався, шепотів якісь безладні слова і жестикулював.

Йому було соромно, що з ним тільки що повелися, як з хлопчеськом, соромно за свою боязкість, а головне за те, що він насмілився взяти порядну заміжню жінку за талію, хоча ні за віком, ні за своїми зовнішніми якостями, ні за громадським становищем він, як йому здавалось, не мав на це ніякого права.

Він підхопився, вийшов з альтанки і, не оцираючись, пішов у глибину саду подалі від будинку.

«Ах, скоріше б поїхати звідси! — думав він, хапаючи себе за голову.— Боже, скоріш би!»

Поїзд, на якому мав їхати Володя з тата, відходив о восьмій годині сорок хвилин. Залишалось до поїзда коло трьох годин, але він з насолодою пішов би на станцію зараз же, не чекаючи тата.

О восьмій годині він підходив до будинку. Вся його постать виявляла рішучість: що буде, те й буде! Він зважився ввійти сміливо, дивитись прямо, говорити голосно, незважаючи ні на що.

Він пройшов терасу, велику залу, вітальню і зупинився тут, щоб перевести дух. Звідси чутно було, як в сусідній

Ідальні пили чай. М-те Шумихіна, маман і Нюта про щось говорили і сміялись.

Володя прислухався.

— Запевняю вас! — говорила Нюта. — Я своїм очам не вірила! Коли він почав освідчуватись мені в коханні і на-віть, уявіть, взяв мене за талію, я не впізнала його. І знаєте, у нього є манера! Коли він сказав, що закоханий в мене, то в обличчі його було щось звіряче, як у черкеса.

— Невже! — ахнула маман, заходячись протяжним сміхом. — Невже! Як він нагадує мені свого батька!

Володя побіг назад і вискочив на свіже повітря.

«І як вони можуть вголос говорити про це! — мучився він, сплескуючи руками і з жахом дивлячись на небо. — Говорять вголос, холоднокровно... І маман сміялась... маман! Боже мій, навіщо ти дав мені таку матір? На-віщо?

Але йти в будинок треба, як би там не було. Він разів три пройшовся по алеї, трохи заспокоївся і ввійшов у дім.

— Чого ж ви не приходите вчасно чай пити? — строго спитала м-те Шумихіна.

— Даруйте, мені... мені пора іхати,— забурмотів він, не підводячи очей. — Маман, уже восьма година!

— Ідь сам, мій любий,— сказала томно маман,— я залишаюсь ночувати у Лілі. Прощавай, мій друже... Дай я тебе перехрещу...

Вона перехрестила сина і сказала по-французькові, звертаючись до Нюти:

— Він трохи схожий на Лермонтова... Правда?

Абияк попрощавшись і не глянувши ні на чиє обличчя, Володя вийшов з ідальні. Через десять хвилин він уже йшов по дорозі на станцію і був радий цьому. Тепер уже йому не було ні страшно, ні соромно, дихалося легко і вільно.

За півверсти до станції він сів на камінь біля дороги і став дивитись на сонце, яке більше ніж наполовину сковалося за насип. На станції вже подекуди засвітились вогні, замигтів один мутний, зелений вогник, але поїзда ще не було видно. Володі приємно було сидіти, не рухатись і прислухатись до того, як помалу наставав вечір. Присмерк альтанки, кроки, запах купальні, сміх і талія все це з надзвичайною ясністю постало в його уяві, і все це вже не було таке страшне і значуще, як раніше...

«Дурниці... Вона не відсмикнула руку і сміялась, коли я держав її за талію,— думав він,— значить, їй це подобалось. Коли б їй це було огидно, то вона розгнівалася б...»

І тепер Володі стало досадно, що там, в альтанці, у нього було недосить сміливості. Йому стало жаль, що він так нерозумно іде, і вже він був певний, що коли б той випадок повторився, то він був би сміливішим і простіше дивився б на речі.

А випадкові повторитись неважко. У Шумихіних після вечері довго гуляють. Якщо Володя піде гуляти з Нюткою по темному саду, то — ось і випадок!

«Повернуся,— думав він,— а поїду завтра з ранковим поїздом... Скажу, що запізнився на поїзд».

І він повернувся... М-те Шумихіна, маман, Нюта і одна з племінниць сиділи на терасі і грали в вінт. Коли Володя збрехав їм, що запізнився на поїзд, вони занепокоїлись, щоб він бува завтра не запізнився на екзамен, і порадили йому встати якомога раніше. Весь час, поки вони грали в карти, він сидів осторонь, жадібно оглядав Нюту і чекав... В його голові вже був готовий план: він підійде в пітьмі до Нюти, візьме її за руку, потім обніме; говорити нічого не треба, бо обом все буде зрозуміло без слів.

Але після вечері дами не пішли гуляти в сад і продовжували грati в карти. Грали вони до першої години ночі і потім розійшлися спати.

«Як це все безглуздо! — досадував Володя, лягаючи в постіль.— Та нічого, почекаю завтрашнього дня... Завтра знову в альтанці. Нічого...»

Він не старався заснути, а сидів у ліжку, обнявши руками коліна і думав. Думка про екзамен була йому огидна. Він уже вирішив, що його виключать і що в цьому виключенні немає нічого жахливого. Навпаки, все дуже добре, навіть дуже. Завтра він буде вільний, як птах, одягне партикулярний одяг, куритиме не ховаючись, їздитиме сюди і залицятиметься до Нюти, коли завгодно; і вже буде він не гімназистом, а «молодим чоловіком». А все інше, що зветься кар'єрою і майбутнім, таке ясне: Володя поступить вільноопреділяючися, в телеграфісти, нарешті, в аптеку, де дослужиться до провізоріа... хіба мало посад? Минула година — друга, а він усе сидів і думав...

О третій годині, коли вже розвиднялося, двері обережно рипнули, і в кімнату ввійшла маман.

— Ти не спиш? — спитала вона, позіхаючи.— Спи, спи, я на хвилинку... Я тільки краплі візьму...

— Навіщо вам?

— У бідної Лілі знову спазми. Спи, дитино моя, у тебе завтра екзамен...

Вона дісталася з шафки флакон з чимось, підійшла до вікна, прочитала сигнатурку і вийшла.

— Маріє Леонтіївно, це не ті краплі! — почув за хвилину Володя жіночий голос.— Це конвалія, а Лілі просить морфін. Ваш син спить? Попросіть його, щоб він знайшов...

Це був голос Нюті. Володя похолосив. Він мерщій надів штани, накинув на плечі шинелю і пішов до дверей.

— Розумієте? Морфін! — пояснювала пошепки Нюті.— Там має бути написано по-латинськи. Розбудіть Володю, він знайде...

Маман відчинила двері, і Володя побачив Нюту. Вона була в тій самій блузі, в якій ходила купатись. Волосся її було не зачесане, розкидане по плечах, обличчя заспане, смугляве від присмерку...

— Ось Володя не спить... — сказала вона.— Володю, пошукуйте, голубчику, в шафі морфін! Просто мука з цією Лілі... Завжди у неї що-небудь.

Маман щось пробурмотіла, позіхнула і пішла.

— Шукайте ж,— сказала Нюті.— Чого стойте?

Володя пішов до шафки, присів навколошки і почав перебирати флакони і коробки з ліками. Руки у нього трималися, а в грудях і в животі було таке відчуття, неначе по всіх його нутрощах бігали холодні хвилі. Від запаху ефіру, карболової кислоти і різних трав, за які він без всякої потреби хапався тримтячими руками і які розсипалися від цього, йому було душно і паморочилося в голові.

«Здається, маман пішла,— думав він.— Це добре... добре...»

— Скоро вже? — спитала протяжно Нюті.

— Зараз... Ось це, здається, морфін... — сказав Володя, прочитавши на одній з сигнатур слово «тогрін»... — Будь ласка!

Нюті стояла на дверях так, що одна нога її була в коридорі, а друга в його кімнаті. Вона поправляла своє волосся, яке важко було поправити — таке воно було густе і довге! — і неуважно дивилася на Володю. В широкій блузі, заспаній, з розпущенім волоссям, при тому тъмяному

світлі, що йшло в кімнату від білого, але ще не осяяного сонцем неба, вона здалася Володі чарівною, розкішною... Зачарований, тремтячи всім тілом і з насолодою згадуючи про те, як він обіймав це чудове тіло в альтанці, він подав її краплі і сказав:

— Яка ви...

— Що?

Вона ввійшла в кімнату.

— Що? — спитала вона, посміхаючись.

Він мовчав і дивився на неї, потім, як тоді в альтанці, взяв її за руку... А вона дивилася на нього, посміхалась і чекала: що буде далі?

— Я вас люблю... — прошепотів він.

Вона перестала посміхатись, подумала і сказала:

— Постривайте, здається, хтось іде. Ох, оці ще мені гімназисти! — говорила вона напівголосно, ідучи до дверей і визираючи в коридор.— Ні, нікого не видно...

Вона повернулась...

Потім Володі здалося, що кімната, Нюта, світанок і сам він — все злилося в одне відчуття гострого, надзвичайного, небувалого щастя, за яке можна віддати все життя і піти на вічну муку, але минуло півхвилини, і все це раптом зникло. Володя бачив саме лише повне, негарне обличчя, спотворене виразом гидливості, і сам раптом відчув огиду до того, що сталося.

— Одначе мені треба йти, — сказала Нюта, гидливо оглядаючи Володю.— Який негарний, жалюгідний... фі, бридке каченя!

Якими тепер Володі здавались огидними її довге волосся, широка блуза, її кроки, голос!..

«Бридке каченя... — думав він після того, як вона пішла.— Справді я гидкий... Все гидке».

На дворі вже сходило сонце, голосно співали птахи; чути було, як у саду ходив садівник і як скрипіла його тачка... А трохи згодом почулося мукання корів і звуки пастушої сопілки. Сонячне світло і звуки говорили, що десь на цьому світі є життя чисте, витончене, поетичне. Але де воно? Про нього ніколи не говорили Володі ні *maman*, ні всі ті люди, що оточували його.

Коли лакей будив його до ранкового поїзда, він прикинувся, що спить...

«Ну його, все до біса!» — думав він.

Встав він з постелі об одинадцятій годині. Причісую-

чись перед дзеркалом і дивлячись на свою негарне, бліде від безсонної ночі обличчя, він подумав:

«Цілком вірно... Бридке каченя».

Коли татан побачила його і жахнулась, що він не на екзамені, Володя сказав:

— Я проспав, татан... Але ви не турбуйтесь, я подам медичне свідоцтво.

М-те Шумихіна і Нюта прокинулись о першій годині. Володя чув, як, прокинувшись, м-те Шумихіна з дзвоном відчинила у себе вікно, як на її грубий голос відповіла Нюта розкотистим сміхом. Він бачив, як відчинилися двері і з вітальні рушила снідати вервечка племінниць і нахлібниць (в юрбі цій була її татан), як промайнуло вмите, усміхнене обличчя Нюти, а поряд з її обличчям чорні брови і борода архітектора, який щойно приїхав.

Нюта була в малоросійському вбранині, яке її зовсім не личило і робило її незgrabною; архітекторові жарти були банальні і плоскі; в котлетах, що подавали за сніданком, було дуже багато цибулі,— так здавалося Володі. Йому також здавалось, що Нюта навмисне голосно речотала і поглядала в його бік, щоб цим дати зрозуміти йому, що спогад про ніч ніскільки не турбує її і що вона не помічає присутності за столом гідного каченяти.

На початку четвертої години Володя їхав з татан на станцію. Брудні спогади, безсонна ніч, майбутнє виключення з гімназії, муки совісті — все це збуджувало в нього тепер важку, похмуру злобу. Він дивився на худий профіль татан, на її маленький носик, на ватерпруф, подарований їй Нютою, і бурмотів:

— Навіщо ви пудрите? Це не личить у ваші роки! Ви наводите на себе красу, не платите програшу, курите чужий тютюн... огидно! Я вас не люблю... не люблю!

Він ображав її, а вона злякано поводила своїми очицями, сплескувала ручками і шепотіла з жахом:

— Що ти, друже мій? Боже мій, кучер почує! Замовчи, а то кучер почує! Йому все чутно!

— Не люблю... не люблю! — продовжував він, задихаючись... — Ви аморальна, бездушна... Не смійте носити цього ватерпруфа! Чуєте? А то я подеру його на шмаття...

— Опам'ятайся, дитино моя! — заплакала татан. — Кучер почує!

— А де майно моого батька? Де ваші гроші? Ви все

ро зтринькали! Мені не соромно за свої злідні, але соромно, що в мене така мати... Коли мої товариші питаютъ про вас, я завжди червонію.

Поїздом довелось їхати до міста дві станції. Весь час Володя стояв на площадці і тремтів усім тілом. Йому не хотілося входити в вагон, бо там сиділа мати, яку він не навидів. Ненавидів він самого себе, кондукторів, дим від паровоза, холод, через який, здавалось йому, він тремтів... І чим важче ставало у нього на душі, тим сильніше він відчував, що десь на цьому світі, у якихось людей є життя чисте, благородне, тепле, витончене, сповнене любові, пестощів, веселощів, привілля... Він почував це і сумував так, що навіть один пасажир, пильно подивившись йому в обличчя, спитав:

— Мабуть, у вас зуби болять?

В місті татан і Володя жили у Мар'ї Петрівни, дами-дворянки, яка наймала велику квартиру і від себе здавала її пожильцям. Татан наймала дві кімнати: в одній з вікнами, де стояло її ліжко і висіли на стінах дві картини в золотих рамах, жила вона сама, а в другій, суміжній, маленькій і темній, жив Володя. Тут стояв диван, на якому він спав, і крім цього дивана не було ніяких інших меблів; уся кімната була зайнятa плетеними корзинами з одяжею, картонками від капелюхів і різним мотлохом, який для чогось берегла татан. Уроки готував Володя в кімнаті матері або в «спільній» — так називалась велика кімната, куди всі пожильці сходилися під час обіду і вечорами.

Повернувшись додому, він ліг на диван і вкрився ковдрою, щоб вгамувати тремтіння. Картонки від капелюхів, корзини і мотлохи нагадали йому, що у нього немає своєї кімнати, немає притулку, де б він міг сковатись від татан, від її гостей і голосів, які долинали тепер із «спільної»; ранець і книги, розкидані по кутках, нагадали йому про екзамен, на якому він не був... Чомусь зовсім недоречно спала йому на думку Ментона, де він жив із своїм покійним батьком, коли йому було сім років; пригадались йому Біарріц і дві дівчинки-англійки, з якими він бігав по піску... Захотілось відновити в пам'яті колір неба і океану, висоту хвиль і свій тодішній настрій, але це не вдалося йому; дівчатка-англійки промайнули в уяві, мов живі, а все інше змішалося, безладно розплівлось...

«Ні, тут холодно»,— подумав Володя, встав, одягнув шинель і пішов у «спільну».

В «спільній» пили чай. За самоваром сиділи троє: татан, учителька музики, бабуся в черепаховому рінс-пез і Августін Михайлович, літній, дуже товстий француз, що служив на парфюмерній фабриці.

— Я сьогодні не обідала,— говорила татан.— Треба покоївку послати по хліб.

— Дуняш! — гукнув француз.

Виявилося, що покоївку кудись послала хазяйка.

— О, це нічого не означає,— сказав француз, широко посміхаючись.— Я зараз сам піду по хліб. О, це нічого!

Він поклав свою міцну, смердючу сигару на видне місце, надів капелюх і вийшов. Після того, як він пішов, татан почала розповідати вчительці музики про те, як вона гостювала в Шумихініх і як добре там її приймали.

— Адже Лілі Шумихіна моя родичка...— говорила вона.— Її покійний чоловік, генерал Шумихін, доводиться кузеном моєму чоловікові. А сама вона уроджена баронеса Кольб...

— Маман, це неправда! — сказав роздратовано Володя.— Навіщо брехати?

Він добре знат, що татан говорить правду; в її розповіді про генерала Шумихіна і уроджену баронесу Кольб не було жодного слова брехні, а проте все-таки він почував, що вона бреше. Брехня почувалася в її манері говорити, у виразі обличчя, в погляді, в усьому.

— Ви брешете! — повторив Володя і вдарив кулаком по столу з такою силою, що затримтів весь посуд і у татан розплескався чай.— Для чого ви розповідаєте про генералів і баронес? Все це брехня!

Вчителька музики розгубилась і закашляла в хусточку, вдаючи, що вона похлинулась, а татан заплакала.

«Куди піти?» — подумав Володя.

На вулиці він уже був; до товаришів іти соромно. Знову недоречно пригадалися йому дві дівчинки-англійки... Він пройшовся з кутка в куток по «спільній» і ввійшов у кімнату Августіна Михайловича. Тут дуже пахло ефірними маслами і гліцериновим мілом. На столі, на вікнах і навіть на стільцях стояло безліч флаконів, склянок і чарок з різноманітними рідинами. Володя взяв зі стола газету, розгорнув її і прочитав назву: «Figaro»... Від газети йшов якийсь сильний і приємний запах. Потім він взяв із стола револьвер...

— Та годі, не звертайте уваги! — втішала в сусідній кімнаті вчителька музики татан. — Він ще такий молодий! В його роки молоді люди завжди дозволяють собі зайве. З цим треба миритись.

— Ні, Євгеніє Андріївно, він надто зіпсований! — говорила татан спізуче. — Над ним немає старшого, а я безсила і нічого не можу зробити. Ні, я нещасна!

Володя вклав дуло револьвера в рот, намацав щось схоже на курок чи собачку і натиснув пальцем... Потім намацав ще якийсь виступ і ще раз натиснув. Вийнявши дуло з рота, він витер його об полу шинелі, оглянув замок; досі він ніколи в житті не брав у руки зброї...

— Здається, це треба підняти... — міркував він. — Авеж, здається...

В «спільну» ввійшов Августін Михайлович і, регочучи, почав щось розповідати. Володя знову вклав дуло в рот, стиснув його зубами і натиснув щось пальцем. Пролунав постріл... Щось із страшною силою вдарило Володю по потилиці, і він упав на стіл, обличчям просто в чарки та в флякони. Потім він побачив, як його покійний батько в циліндрі з широкою чорною стрічкою,— він носив жалобу в Ментоні по якійсь дамі,— раптом обхопив його обома руками, і обидва вони полетіли в якусь дуже темну, глибоку безодню.

Потім усе змішалось і зникло...

ШАСТЯ

Присвячується Я. П. Полонському

Біля широкої степової дороги, яку звуть великим шляхом, очувала отара овець. Стерегли її два чабани. Один, дід, років вісімдесяті, беззубий, з третячим обличчям, лежав на животі біля самої дороги, поклавши лікті на вкрите пилом листя подорожника; другий — молодий парубок, з густими чорними бровами і безвусий, одягнений в ряддину, з якої шиють дешеві мішки, лежав на спині, поклавши руки під голову, і дивився вгору на небо, де над самим його обличчям простягнувся Чумацький Шлях і дрімали зірки.

Чабани були не самі. За сажень від них у сутінку, що застилав дорогу, темнів осідланий кінь, а біля нього, спираючись на сідло, стояв мужчина у великих чоботях і короткій чумарці, з усіх ознак, панський обіждчик. Судячи з його постаті, прямої і нерухомої, з манер, з поводження з пастухами, з конем, це був чоловік серйозний, розсудливий, який знатав собі ціну; навіть у пітьмі були помітні в ньому сліди військової виправки і той велично-поблажливий вираз, який набувається від частих зносин з парами і управителями.

Вівці спали. На сірому тлі зорі, що почала вже затягати східну частину неба, то там, то там видно було силюети овець, що не спали; вони стояли і, похиливши голови, про щось думали. Їх думки, повільні, тягучі, викликані уявою тільки про широкий степ і небо, про дні і ночі, мабуть, вражали і пригнічували їх самих до нестягами,

і вони, стоячи тепер, як укопані, не помічали ні присутності чужої людини, ні неспокою собак.

В сонному, захолому повітрі стояв монотонний шум, без якого не обходиться степова літня ніч; без угаву сюрчали коники, співали перепели та за версту від отари, в балці, в якій протікав струмок і росли верби, ліниво посвистували молоді солов'ї.

Об'їждчик зупинився, щоб попросити у пастухів вогню для люльки. Він мовчки закурив і викурив усю люльку, потім, ні слова не сказавши, сперся ліктями на сідло і задумався. Молодий пастух не звернув на нього ніякої уваги; він і далі лежав, дивлячись на небо, а дід довго оглядав об'їждчика і спітав:

— Чи не Пантелей з Макарівської економії?

— Егеж, я,— відповів об'їждчик.

— То ж бо я бачу. Не впізнав — багатим будеш. Звідки бог несе?

— З Ковильовської ділянки.

— Далеко. З копи віддаєте ділянку?

— По-різному. І з копи, і в оренду, і під баштани. Я, власне, до млина їздив.

Велика стара вівчарка, брудно-білого кольору, кудлата, з клаптями шерсті біля очей і носа, намагаючись здаватися байдужою до присутності чужих, разів зо три спокійно обійшла навколо коня і враз несподівано, із злобним старечим хріпінням кинулася ззаду на об'їждчика, інші собаки не витримали і посхоплювалися з своїх місць.

— Цить, клята! — крикнув дід, зводячись на лікоть.— А бодай би ти здохла, бісова личина!

Коли собаки заспокоїлись, дід умостився, як і раніше, і сказав спокійним голосом:

— А в Ковилях саме на перший день зелених свят Юхим Жменя помер. Не проти ночі казавши, гріх таких людей згадувати, поганий дід був. Мабуть, чули?

— Ні, не чув.

— Юхим Жменя, коваля Степана дядько. Всі кругом його знають. У, та й клятий же дід! Я його літ шістдесят знаю, з тієї пори, як царя Олександра, що французів гнав, з Таганрога на підводах у Москву везли. Ми разом ходили покійника царя зустрічати, а тоді великий шлях не на Бахмут ішов, а з Осавулівки на Городище, і там, де тепер Ковилі, дрохвячі гнізда були — що ступив, то й гніздо дрохвяче! Тоді я ще помітив, що Жменя душу свою згу-

бив, і нечиста сила в ньому. Я так помічаю: коли котрий чоловік, мужицького звання, більше мовчить, біля бабського діла порається та поривається одинаком жити, то тут доброго мало, а Юхимко було замолоду все мовчить і мовчить та на тебе скоса дивиться, усе він неначе дмететься та пиндається, як півень перед куркою. Щоб він у церкву пішов, або на вулицю з хлопцями погуляти, або в шинок — не було в нього такої моди, а все більше сам сидить або з бабами шепочеться. Молодим був, а вже за пасічника та баштанника наймався. Було прийдуть до нього добре люди на баштан, а в нього кавуни й дині свистять. А раз піймав при людях щуку, а вона — го-го-го! зареготала.

— Це буває,— сказав Пантелей.

Молодий чабан повернувся на бік і пильно, звівши свої чорні брови, подивився на діда.

— А ви чули, як кавуни свистять?

— Чути не чув, бог боронив,— зітхнув дід,— а люди казали. Мудрації мало... Схоже нечиста сила, то і в камені свистіті почне. Перед волею у нас три дні і три ночі скеля гула. Сам чув. А щука реготала, бо Жменя замість щуки дідка піймав.

Дід щось згадав. Він швидко звівся на коліна і, щулячись, як від холоду, нервово засуваючи руки в рукави, залепетав у ніс, баб'якою скоромовкою:

— Спаси нас, господи, і помилуй! Ішов я раз бережком у Новопавлівку. На грозу заходило, і така була буря, що боронь царице небесна, матінко... Поспішаю я щосили, дивлюсь, а по стежці, поміж терновими кущами — терен тоді в цвіту був — білий віл іде. Я й думаю: чий це віл іде? Навіщо його занесла сюди лиха година? Іде він, хвостом махає і му-у-у! Тільки ж бо, братця, наздоганяю його, підходжу ближче, зирк! — а це вже не віл, а Жменя. Свят, свят, свят! Перехрестився я, а він дивиться на мене і бубонить, баньки витріщивши. Злякався я, страх! Пішли поряд, боюсь я йому слово сказати,— грім гримить, бліскавка небо розпанахує, верби аж до води гнуться,— раптом, братці, покарай мене боже, щоб мені без покаяння померти, біжить впоперек стежки заєць... Біжить, спинився і каже людським голосом: «Здорові були, дядьки!» Іди геть, клятий! — крикнув дід на кудлатого пса, який знову пішов обходом навколо коня.— А бодай би ти здох!

— Це буває,— сказав об'їждчик, все ще спираючись

на сідло і не ворувахчись; сказав він це беззвучним, глухим голосом, яким говорять люди, глибоко задумавшись.

— Це буває,— повторив він глибокодумно і переконано.

— У, стерв'ячий був дід! — казав далі старий уже не з таким запалом.— Літ через п'ять після волі його громадою в кабінеті відшмагали, то він ото, щоб зло, значить, довести своє, взяв та й напустив на всі Ковилі горлову хворобу. Померло тоді народу без ліку, сила-силенна, неначе в холеру...

— А як він хворобу напустив? — спитав молодий пастух після деякого мовчання.

— Відомо як. Тут розуму великого не треба, аби охота. Жменя людей гадючим жиром морив. Це таке дання, що не то що від жиру, навіть від духу народ мре.

— Це вірно,— згодився Пантелей.

— Хотіли його тоді хлопці вбити, та старі не дали. Не можна його було вбивати; він знав місця, де скарби заховано. А крім нього ні одна душа не знала. Скарби тут позамовлювані, так що знайдеш і не побачиш, а він бачив. Було іде бережком або лісом, а під кущами і скелями вогники, вогники, вогники... Вогники такі, неначе від сірки. Я сам бачив. Всі так ждали, що Жменя людям місця покаже або сам викопає, а він — сказано, сам, собака, не гам і другому не дам — так і помер: і сам не викопав, і людям не показав.

Об'їждчик закурив люльку і на мить освітив свої великі вуса і гострий, суворого, солідного вигляду ніс. Дрібні кружки світла стрибнули від його рук до картузса, побігли через сідло по конячій спині і зникли в гриві біля вух.

— В цих місцях багато скарбів,— сказав він.

І, повільно затягшиесь, він подивився навколо себе, зупинив свій погляд на побілому сході і додав:

— Мають бути скарби.

— Що й казати,— зіткнув дід.— З усього видно, що е, тільки, брат, копати їх ні кому. Ніхто справжніх місць не знає, та й на теперішній час, вважай, всі скарби замовлені. Щоб його знайти і побачити, талісман треба такий мати, а без талісмана нічого, парубче, не зробиш. У Жмені були талісмани, та хіба у нього, у чорта лисого, випросиш? Він і держав їх, щоб ні кому не дісталися.

Молодий чабан підпovз кроків на два до діда, і, підперши голову кулаками, вступив у нього нерухомий погляд.

Дитячий вираз страху й цікавості засвітився в його темних очах, і, як здавалося в сутінках, розтяг і сплюснув великі риси його молодого, грубого обличчя. Він напружено слухав.

— І в письмі написано, що скарбів тут багато,— вів далі дід.— Та що й казати... й казати нічого. Одному новопавлівському старикові-солдатові в Іванівці ярлик показували, так у тому ярликові надруковано і про місце, і навіть скільки пудів золота, і в якому посуді; давно б по цьому ярлику скарб дістали б, та тільки скарб замовлений, не піdstупишся.

— Чому ж, діду, не піdstупишся? — спитав молодий.

— Мабуть, причина якась є, не сказав солдат. Замовлений... Талісман потрібен.

Дід говорив захоплено, наче виливав перед проїждjим свою душу. Він гугнявив з незвички говорити багато і швидко, зайкався і, почуваючи таку ваду своєї мови, намагався прикрасити її жестикуляцією голови, рук і худих плечей; при кожному русі його полотняна сорочка збиралася в складки, лізла до плечей і оголяла чорну від загару і старості спину. Він обсмикував її, а вона зразу ж знову лізла. Нарешті дід, неначе йому урвався терпець від неслухняної сорочки, скхопився і заговорив з гіркотою:

— Є щастя, а яке з нього пуття, коли воно в землю закопане? Так і пропадає добро задарма, без усякої користі, як половина або овечий послід! А тимчасом щастя багато, так багато, парубче, що його на всіх кругом вистачило б, та не бачить його ні одна душа! Діждуться люди, що його пани викопають або казна забере. Пани вже почали кургани розкопувати... Почули! Беруть їх завидки на мужицьке щастя! Казна теж собі на умі. У законі так написано, що коли який мужик знайде скарб, то щоб начальству його представити. Ну, це ждіть собі — не діждетеся! Є кvas, та не для вас!

Дід презирливо засміявся і сів на землю. Об'їждчик слухав уважно і погоджувався, але з виразу його обличчя і з мовчання, видно було, що все, що розповідав йому старий, було не новиною для нього, що це він давно передумав і знат значно більше від того, що було відоме старому.

— На своєму віку я, сказати правду, разів з десять шукав щастя,— сказав дід, конфузливо чухаючись.— У справжніх місцях шукав, та, мабуть, натрапляв усе на

замовлені скарби. І батько мій шукав, і брат шукав — ні дідька не знаходили, так і померли без щастя. Братові моєму, Іллі, царство йому небесне, один чернець прізваний — що в Таганрозі, у кріпості, в одному місці, під трьома каменями скарб є, і що скарб цей замовлений, а тоді саме — було це, пам'ятаю, в тридцять восьмому році — в Матвійовому Кургані вірменин жив, талісмані продавав. Купив Ілля талісман, уявив двох хлопців з собою і пішов у Таганрог. Тільки, брат, підходить він до місця в кріпості, а біля самого місця солдат з рушницею стоїть.

У тихому повітрі, розсипаючись по степу, пролетів звук. Щось вдалині грізно ахнуло, вдарилося об камінь і побігло по степу, відчуваючи: «так! так! так! так!» Коли звук завмер, дід запитливо подивився на байдужого, нерухомого Пантелея.

— Це в шахтах цебро обірвалося,— сказав молодий, подумавши.

Вже світало. Чумацький Шлях блід і поволі танув, як сніг, втрачаючи свої обриси. Небо ставало похмурим і мутним, коли не добереш, чи воно чисте чи затягнене хмарами, і тільки по ясній близкучій смузі на сході та по зірках, що де-не-де ще уціліли, зрозумієш, в чим річ.

Перший ранковий вітрець без шарудіння, обережно воруваючи молочаєм та буруми стеблами торішнього бур'яну, пробіг вздовж дороги.

Обіжчик отямився від думок і струснув головою. Обома руками він потряс сідло, намацав попругу і, ніби не наважуючись сісти на коня, знову зупинився в роздумі.

— Егеж,— сказав він,— близько лікоть, та не вкусиш... Є щастя, та нема розуму шукати його.

І він повернувся обличчям до пастухів. Суворе обличчя його було сумним і насмішкуватим, як у розчарованого.

— Егеж, так і помреш, не побачивши щастя, яке воно з себе...— сказав він спроквола, підіймаючи ліву ногу до стремена.— Хто молодший, може, і діждеться, а нам уже і думати пора покинути.

Погладжуючи свої довгі, вкриті росою вуса, він важко сів на коня і з таким виглядом, начебто забув щось або не доказав, прижмурив очі на далину. В синявій далині, де останній видимий горб зливався з туманом, ніщо не ворушилося: сторожові й могильні кургани, які то там, то там підносилися над обрієм і безмежним степом, дивилися суворо і мертві; в їх нерухомості і беззвуччі почувалися

віки і цілковита байдужість до людини; мине ще тисяча років, помруть міліарди людей, а вони все ще стоятимуть, як стояли, анітрохи не жалкуючи за померлими, не цікавлячися живими, і жодна душа не буде знати, навіщо вони стоять і яку степову таємницю ховають під собою.

Попрокидалися граки; мовчки і по одному літали вони над землею. Ні в лінівому польоті цих довговічних птахів, ні в ранкові, який повторюється акуратно щодоби, ні в безмежному степу — ні в чому не видно було сенсу. Об'їждчик посміхнувся і сказав:

— Простір який, господи помилуй! Піди, лишень, знайди щастя! Тут,— казав він далі, стишивши голос і роблячи обличчя серйозним,— тут напевно закопані два скарби. Пани про них не знають, а старим мужикам, а надто солдатам, точнісінько про них відомо. Отут, десь на отому кряжі (об'їждчик показав убік нагайкою), колись во врем'я оно розбійники напали на караван із золотом; золото це везли з Петербурга Петрові імператору, який тоді у Воронежі флот будував. Розбійники повбивали возів, а золото закопали, та потім і не знайшли. А другий скарб наші донські козаки закопали. В дванадцятому році вони у француза всякого добра, срібла і золота награбували силу-силенну. Коли поверталися до себе додому, то дізналися дорогою, що начальство хоче в них повідбрати все золото і срібло. Ніж начальству отак собі з доброго дива віддавати добро, вони, молодці, взяли та й закопали його, щоб хоч дітям дісталося, а де закопали — невідомо.

— Я чув про ці скарби,— похмуро пробурмотів дід.

— Егеж,— задумався знову Пантелей.— Егеж...

Насталатиша. Об'їждчик задумливо поглянув удалину, посміхнувся і смикнув за повідки усе з тим же виразом, начебто забув щось або не доказав. Кінь неохоче рушив ступою. Проіхавши кроків сто, Пантелей рішуче струснув головою, отяминувся від думок і, стъобнувши коня, поскакав рицю.

Чабани зосталися самі.

— Це Пантелей з Макарівської економії,— сказав дід.— Півтораста на рік дістає, на хазяйських харчах. Освічена людина...

Прокинулись вівці — іх було до трьох тисяч — і неохоче, зниче'я взялися до невисокої, наполовину витоптаної трави. Сонце ще не зійшло, але було вже видно всі кургани і далеку, схожу на хмару Саур-Могилу з гострим вер-

хом. Коли забратися на цю Могилу, то з неї видно рівнину, таку ж рівну й безмежну, як небо, видно панські садиби, хутори німців та молоканів, села, а далекозорий калмик побачить навіть місто і поїзди залізниць. Тільки звідси й видно, що на цьому світі, крім мовчазного степу і вікових курганів, є інше життя, якому немає ніякого діла до закопаного щастя і овечих думок.

Дід намацав біля себе свою герлигу, довгу палицю з гаком на верхньому кінці, і підвівся. Він мовчав і думав. З обличчя молодого ще не зійшов дитячий вираз страху й цікавості. Він був під враженням почутого і нетерпляче ждав нових розповідей.

— Діду,— спитав він, підводячись і беручи свою герлигу,— а що ж ваш брат Ілля з солдатом зробив?

Старий не розчув запитання. Він неуважно глянув на молодого і відповів, пошамкавши губами:

— А я, Санько, все думаю про той ярлик, що в Іванівці солдатові показували. Я Пантелеєві не сказав, бог з ним, а тільки в ярлику позначене таке місце, що навіть баба знайде. Знаєш, яке місце? У Багатій Балочці, отам, знаєш, де балка розходиться, як гусяча лапка, на три балочки; то в середній.

— То що, копатимете?

— Спробую щастя.

— Діду, а що ви станете робити з скарбом, коли знайдете його?

— Я? — посміхнувся старий.— Гм!.. Аби тільки знайти, а то... показав би всім, де раки зимують... Гм!.. Знаю, що робити...

І дід не зумів відповісти, що він робитиме з скарбом, якщо знайде його. За все життя це питання постало перед ним цього ранку, мабуть, уперше, а судячи з виразу обличчя, легковажного й байдужого, не здавалося йому важливим і гідним роздумування. В голові у Саньки ворушилося ще одне здивування: чому скарби шукають тільки старі і навіщо потрібне земне щастя людям, які кожного дня можуть померти від старості? Але здивування цього Санька не вмів вилити в запитання, та й навряд чи дід зумів би відповісти йому.

Оточено легкою муттю, викотилося величезне багрове сонце. Широкі смуги світла, ще холодні, купаючись у росяній траві, потягаючись і з веселим виглядом, наче стаючи показати, що це не набридло їм, стали лягати на

землю. Сріблястий полин, блакитні квіти свинячої цибульки, жовта свиріпа, волошки — все це радісно зяскріло, вважаючи світло сонця за свою власну посмішку.

Дід і Санька розійшлися і стали з країв отари. Обидва стояли, як стовпи, не воруначись, дивлячись на землю і думаючи. Першого не відпускали думки про щастя, а другий думав про те, що говорилося вночі; цікавило його не саме щастя, яке йому було непотрібне й незрозуміле, а фантастичність і казковість людського щастя.

Сотня овець здригнулася і з якимсь незрозумілим жахом кинулась вбік від отари. І Санька, неначе думки овець, тривалі й тягучі, на мить передалися і йому, з таким самим незрозумілим тваринним жахом кинувся вбік, але зразу ж отяминвся і крикнув:

— Тю, скажені! Показилися, нема на вас погибелі!

А коли сонце, обіцяючи довгу, непереможну спеку, стало припікати землю, все живе, що вночі рухалося і обзивалося, поринуло у напівсон. Дід і Санька із своїми герлігами стояли з протилежних країв отари, стояли, не воруначись, як факіри на молитві, і зосереджено думали. Вони вже не помічали один одного, і кожен з них жив своїм власним життям. Вівці теж думали...

1887

СИРЕНА

Після одного із засідань Н-ського мирового з'їзду судді зібралися у кімнаті для нарад, щоб поскідати з себе мундири, хвилинку відпочити і їхати додому обідати. Голова з'їзду, дуже показний чоловік з пушистими бакенами, що залишився з «окремою думкою» про одну із щойно розглянутих справ, сидів за столом і похапцем записував свою думку. Участковий мировий суддя Милкін, молода людина з замріяним, меланхолійним обличчям, якого вважали за філософа, що незадоволений з оточення і шукає життєвої мети, стояв край вікна і сумно дивився на подвір'я. Другий участковий і один із почесних уже пішли. Почесний, що застався, забрезкливий товстун, з важким віддихом і товариш прокурора, молодий німець з катаральним обличчям, сиділи на диванчику й чекали, коли скінчить писати голова, щоб їхати разом обідати. Перед ними стояв секретар з'їзду Жилін, маленький чоловічок з бачками біля ушій та з солодким виразом на обличчі. Медово усміхаючись і дивлячись на товстуна, він говорив напівголосно:

— Усі ми зараз бажаємо попоїсти, бо натомились і вже четверта година, але це, серденко мое, Григорію Савичу, не справжній апетит. Справжній, вовчий апетит, коли, здається, батька рідного з'їв би, буває тільки після фізичних вправ, наприклад, після полювання з гончаками, або як одсмалиш на обивательських верстов із сто без відпочинку Багато теж означає і уява. Коли, скажімо, ви їдете з полювання додому й хочете з апетитом пообідати, то ніколи не треба думати про розумне; розумне та вчене завжди апетит відбиває. Самі зволите знати, філософи і

вчені щодо іди найпослідніші люди і гірше за них, вибачайте, не ідять навіть свині. Ідучи додому, треба намагатись, щоб голова думала тільки про кафочку та закусочку. Я раз у дорозі заплюшив очі і уявив собі поросяточко з хріном, так зі мною з апетиту істерика сталася. Ну, а як в'їжджатимете до себе в подвір'я, то треба, щоб на той час пахтіло з кухні чимось собі отаким, знаєте...

— Смажені гуси майстри пахнути,— сказав почесний мировий, важко дихаючи.

— Не кажіть, серденко мое, Григорію Савичу, качці або бекасові не гідна гуска і в слід уступити. В гусячому дусі немає ніжності і делікатності. Найсмачніше пахне молода цибуля, коли ото, знаєте, починає підсмажуватись і, знаєте, шкварчить, падлюжна, на весь дім. Ну от, як увійдете в дім, то стіл уже повинен бути накритий, а як сядете, зараз серветку за галстук і, не кваплячись, тягнетесь до кафочки з горілочкою. Та її, мамоньку, наливайте не в чарку, а в який-небудь предковічний, дідівський кухличок із срібла, чи в такий собі пузатенький із написом: «его же и монаси приемлют», і випиваєте не зразу, а перше зітхнете, руки потрете, байдужим оком на стелю подивитесь, а тоді ото, не кваплячись, піднесете її, горілочку тобто, до губ,— і зараз тут у вас із шлунка по всьому тілу іскри...

Секретар зобразив на своєму солодкому обличчі раювання.

— Іскри...— повторив він, примружуючи очі.— Скоро ото випили, зараз-таки закусити треба.

— Слухайте-но,— сказав голова, підвоячи очі на секретаря,— говоріть тихше. Я через вас уже другий аркуш псую.

— Ой, вибачайте, Петре Миколайовичу. Я буду тихо,— промовив секретар і казав далі напівголосно.— Ну, а закусити, серденко мое, Григорію Савичу, теж треба вміючи. Треба знати, чим закушувати. Найкраща закуска, коли хочете знати, оселедець. З'їли ви його шматочок із цибулькою та з підливою з гірчиці, зараз-таки, благодійнику мій, поки ще чуєте в животі іскри, іжте ікроу так, як є, або, коли охота, з цитринкою, потім простої редъки з сіллю, потім ще оселедця, а найкраще, благодійнику, рижики солоні, як ото покришити їх дрібненько, мовби ікроу, та, вважайте, з цибулькою, з прованським маслом... смакота! Але минькова печінка — це трагедія!

— Та-ак,— погодився почесний мировий, мружачи очі.— На закуску добре також теє.. тутешні білі гриби.

— Так, так, так... із цибулею, знаєте, з лавровим листом та всякими спеціями. Відкриєш кастрюлю, а з неї пара, грибний дух... аж сльоза пройме іншим разом. Ну, скоро з кухні притарабанили кулеб'яку, зараз-таки, не гаючись, треба другу випити.

— Іване Гур'чу! — сказав плачливим голосом голова.— Через вас я третій аркуш зіпсував!

— Чорт його знає, тільки про їжу й думає! — пробуромів філософ Милкін, роблячи зневажливу гримасу.— Та невже, окрім грибів та кулеб'яки, нема інших інтересів у житті?

— Ну, перед кулеб'якою випити,— вів далі секретар напівголосом; він уже так захопився, що, мов соловей, як розщебечеться, не чув нічого, крім власного голосу.— Кулеб'яка повинна бути апетитна, безсоромна, у всій своїй голизні, щоб спокуса була. Підморгнеш до неї оком, одріжеш отакений шмат і пальцями над нею поворушиш ось так, од надміру почуттів. Станеш її їсти, а з неї масло, як сльози, начинка жирна, соковита, з яйцями, з потрухом, з цибулею...

Секретар закотив очі під лоб і скосив рот аж до самого вуха. Почесний мировий крякнув і, певне, уявляючи собі кулеб'яку, поворушив пальцями.

— Це чорт знає що...— буркнув участковий, відходячи до другого вікна.

— Два шматки з'їв, а третій до капусняку приберіг,— казав далі секретар натхненно.— Скоро впорались із кулеб'якою, так зараз-таки, щоб апетит не перебити, кажіть капусняк подавати. Капусняк повинен бути гарячий, огненний. Але нема краще, благодійнику мій, як борщик із буряків, на хохлацький манір, із шиночкою та сосисками. До нього подають сметану та свіжу петрушечку з кріпчиком. Чудово теж розсольник із потрухів та з молоденьких нирок, а якщо любите суп, то серед супів найкрацій, що ото заправляють корінням та зіллям: морковкою, спаржею, цвітною капустою та всякою такою юриспруденцією

— Так, чудесна річ...— зітхнув голова, одриваючи очі від паперу, але зараз-таки скаменувся і простогнав:— Побійтесь ви бога! Отак я до вечора не напишу окремої думки! Четвертий аркуш псую!

— Не буду, не буду! Пробачте вже! — перепросив секретар і вів далі пошепки.— Скоро з'їли борщик чи суп, зараз-таки кажіть подавати рибне, благодійнику. Серед риб безгласних найкраща — це смажений карась у сметані; тільки, щоб він не одгонив мулом і тонкощі в собі мав, треба продержати його живого цілу добу в молоці.

— Добре також стерлядку кілечком,— сказав почесний мировий, заплющаючи очі, але зараз же, несподівано для всіх, шарпнувся з місця, зробив звіряче обличчя і заревів до голови:— Петре Миколайовичу, скоро бо ви? Не можу я більше чекати! Не можу!

— Дайте мені скінчити!

— Ну, то я сам пойду! Чорт із вами!

Товстун махнув рукою, вхопив капелюха і, не попрощавшись, вибіг із кімнати. Секретар зітхнув і, нагнувшись до вуха товариша прокурора, продовжував напівголосно:

— Добрый теж і судак або короп з підливою з помідорів та з грибків. Але з риби ситий не станеш. Степане Францовичу; це їжа легка, головне в обіді не риба, не соуси, а печена. Ви яку птицю більше полюбляєте?

Товариш прокурора зробив кисле обличчя і сказав, зітхнувши:

— На жаль, я не можу вам співчувати: у мене катар шлунку.

— Та годі, пане мій! Катар шлунку лікарі вигадали. Більше з вільнодумства та з пихи буває ця хвороба. Ви не звертайте уваги. Скажімо, до їжі у вас потягу немає, чи нудить, а ви не звертайте уваги, підживляйтесь собі. Нехай-но б вам подали на печеню з двійко дупелів та ще ото підкинути до того куріпочку чи з двійко перепеличок жирненьких, то тут за всякі катари забудете, слово честі. А смажена індичка? Біла, жирна, соковита така, знаєте, мовби тая німфа...

— Так, воно справді, мабуть, смачне,— сказав прокурор, сумно усміхаючись.— Індичку я либо ні виби.

— Господи, а качка? Коли взяти молоду качку, яка допіру, скоро морози вдарили, льодку скуштувала, та замажити її на деку разом з картопелькою, та щоб картопелька була покришена дрібно, та щоб підрум'янилась, та качиним жиром пройшла, та щоб...

Філософ Милкін зробив звіряче обличчя і хотів, видно, щось сказати, але раптом цмокнув губами, уявивши собі,

певне, смажену качку, і, не сказавши їй слова, керований незнаною силою, ухопив капелюха і прожогом вибіг.

— А їй качки я, мабуть, скуштував би,— зітхнув товариш прокурора.

Голова встав, пройшовся і знову сів.

— Після печені людина стає сита і впадає в солодке затъмарення,— вів далі секретар.— Отоді-то їй тілу хороше і на душі любо та мило. Для усолоди можете випити чарок зо три запіканочки.

Голова крякнув і перекреслив аркуша.

— Я шостий аркуш псую,— сказав він сердито.— Словісті людина не має!

— Пишіть, пишіть, благодійнику,— зашепотів секретар.— Я не буду! Я тихесенько. Я вам по щирості, Степане Францовичу,— зашепотів він далі майже без голосу,— домашня саморобна запіканочка краща за всяке шампанське. За першою тобі чаркою всю твою душу огортають пахощі, марево такеє б то, і здається вам, що ви не в фо-телі у себе вдома, а десь в Австралії на якомусь там страусі м'якому-прем'якому...

— Ах, та їдьмо ж, Петре Миколайовичу! — сказав прокурор, дригнувши з нетерплячки ногою.

— Так ото,— казав далі секретар.— При запіканці добре цигарку викурити і кільця пускати; на той час набігають мрійні думки, ніби ви генералісимус, або оженилися з найпершою красунею в світі, і ніби тая красуня плаває цілій день попід вашими вікнами в такому б то собі басейні з золотими рибками. Вона плаває, а ви до неї:— «Серденсько, ходи поцілуй мене!»

— Петре Миколайовичу! — простогнав товариш прокурора.

— Так ото,— казав далі секретар.— Покуривши, поли халата в руки та гайда до ліжечка! Отак лягайте собі на спинку, черевцем дотори, та беріть газетку в руки. Як ото очі злипаються та по всьому тілі дрімота стоїть, приємно читати про політику: там, дивись, Австрія не в ті взулася, там Франція комусь не догодила, там папа римський на-перекір пішов — читаєш, воно їй приємно.

Голова скочив, штурнув набік перо і вхопився обома руками за капелюх. Товариш прокурора, забувши про свій катар та умліваючи від нетерплячки, теж скочив з місця.

— Їдьмо! — крикнув він.

— Петре Миколайовичу, а як же окрема думка? — злякався секретар.— Коли ж ви її, благодійнику, напишете? Адже вам о шостій до міста іхати!

Голова махнув рукою й кинувся до дверей. Товариш прокурора теж махнув рукою і, підхопивши свій портфель, зник разом з головою. Секретар зітхнув, докірливо подивився їм услід і взявся прибирати папери.

1887

ПОШТА

Була третя година ночі. Поштар, зовсім уже готовий у дорогу, в кашкеті, в пальті і з заіржавленою шаблею в руках, стояв біля дверей і чекав, коли ямщики закінчать вкладати пошту на щойно подану тройку. Заспаний приймальник сидів за своїм столом, схожим на прилавок, щось писав на бланку й казав:

— Мій племінник студент проситься зараз іхати на станцію. То ти теє, Ігнатьєв, посадови його з собою на тройку й довези. Хоч це й не дозволено, щоб сторонніх з поштою возити, ну та що ж робити! Ніж коней для нього наймати, то нехай краще даром проїде.

— Готово! — почувся крик знадвору.

— Ну, ідь з богом,— сказав приймальник.— Котрий ямщик іде?

— Семен Глазов.

— Іди розпишись.

Поштар розписався й вийшов. Біля входу в поштовий відділ темніла тройка. Коні стояли нерухомо, тільки один з підпряжних неспокійно переступав з ноги на ногу й мотав головою, через що інколи подзвонював дзвінок. Таrantас з тюками здавався чорною плямою, біля нього ліниво рухалися два силуети: студент з чемоданом у руках і ямщик. Ямщик курив носогрійку; вогник носогрійки рухався в темряві, згасав і спалахував; на мить освітлював він то шматок рукава, то мохнаті вуса з великим мідно-червоним носом, то навислі, суворі брови.

Поштар пом'яв руками тюки, поклав на них шаблю й скочив на tarantас. Студент нерішуче поліз за ним і,

штовхнувши його ненароком лікtem, сказав несміливо ї
чемно: «Пробачте!» Носогрійка згасла. З поштової філії
вийшов приймальник, як був, у самій жилетці й туфлях;
щулячись від нічної вогкості й покрякуючи, він пройшовся
біля тарантаса й сказав:

— Ну, з богом! Кланяйся, Михайло, матері! Усім кла-
няйся. А ти, Ігнатієв, не забудь передати пакет Бистре-
цову... Рушай!

Ямщик забрав віжки в одну руку, висякався і, попра-
вивши під собою сидіння, цмокнув.

— Кланяйся ж! — повторив приймальник.

Дзвінок щось продзенькав бубонцям, бубонці ласково
відповіли йому. Тарантас вискнув, рушив, дзвінок запла-
кав, бубонці засміялися. Ямщик, трохи підвішившись, двічі
хльоснув по неспокійному підпряжному, і тройка глухо за-
торохкотіла по курному шляху. Городок спав. Обабіч широ-
кої вулиці чорніли будинки й дерева, і не було видно жод-
ного вогника. По небу, вкритому зірками, де-не-де сунули
вузькі хмари і там, де незабаром мало розвиднітися, стояв
вузький серп місяця; але ні зірки, яких було багато, ні
півмісяць, що здавався білим, не прояснювали нічного по-
вітря. Було холодно, вогко й пахло осінню.

Студент, який вважав за обов'язок чесності лагідно
поговорити з людиною, що не відмовилася взяти його з
собою, почав:

— Влітку в цей час уже світло, а зараз ще навіть не
розвидніється. Минуло літо!

Студент подивився на небо й продовжував:

— Навіть по небу видно, що вже осінь. Подивіться
праворуч. Бачите три зірки, що стоять поряд по одній лі-
нії? Це сузір'я Оріона, яке з'являється на нашій півкулі
тільки у вересні.

Поштар, який засунув руки в кишені й по вуха сковав-
ся в комір свого пальта, не поворухнувся й не глянув на
небо. Очевидно, сузір'я Оріона не цікавило його. Він звик
бачити зірки, і, мабуть, вони давно вже набридли йому.
Студент помовчав трохи й сказав:

— Холодно! Час би вже бути світанку. Вам відомо, о
котрій годині сходить сонце?

— Шо?

— О котрій годині сходить тепер сонце?

— О шостій! — відповів ямщик.

Тройка виїхала з міста. Тепер уже по обидва боки видно

було тільки тини горобдів та самотні верби, а попереду все застилала мла. Тут на просторі півмісяць здавався більшим і зірки сяяли яскравіше. Та ось повіяло вогкістю; поштар глибше склався в комір, і студент відчув, як неприємний холод перебіг спершу біля ніг, потім по тюках, по руках, по обличчю. Тройка пішла повільніше: дзвінок завмер, наче й він змерз. Почувся сплеск води, і під ногами коней та біля коліс застрибали зірки, що відбивалися у воді.

А хвилин через десять стало так темно, що вже не було видно ні зірок, ні півмісяця. Це тройка в'їхала в ліс. Колючі ялинові гілки раз у раз били студента по кашкету, і павутиння сідало йому на обличчя. Колеса й копита стукали по кореневищах, і тарантас погойдувався, мов п'яній.

— Вези по дорозі! — сказав сердито поштар. — Чого скраю везеш? Мені всю пику гілками подряпало! Бери праворуч!

Та тут мало не сталося нещастя. Тарантас раптом підскочив, наче його пересмикнула судорога, затремтів і з виском, дуже нахиляючись то вправо, то вліво, з страшеною швидкістю помчав просікою. Коні чогось злякалися й понесли.

— Тпррр! Тпррр! — злякано закричав ямщик. — Тпррр... дияволи!

Підстрибуючий студент, щоб зберегти рівновагу й не вилетіти з тарантаса, нахилився вперед і став шукати, за що б ухопитися, але шкіряні тюки були слизькі, і ямщик, за пояс якого ухопився був студент, сам підстрибував і щоміті готовий був упасти. Крізь шум коліс і виск тарантаса почулося, як шабля, упавши, дзенькнула об землю, потім, трохи згодом, щось двічі глухо вдарилося позад тарантаса.

— Тпррр! — несамовитим голосом кричав ямщик, перехиляючись назад. — Стій!

Студент упав обличчям на його сидіння й забив собі лоба, але одразу ж його перехилило назад, підкинуло, і він дуже вдарився спиною об задок тарантаса. «Падаю!» — майнуло йому в голові, але в цей час тройка вилетіла з лісу на простір, круто повернула праворуч і, заторохкотівши по брусованому мосту, зупинилася, мов вкопана, і від такої раптової зупинки студента по інерції знов перехилило вперед.

Ямщик і студент — обидва задихалися. Поштаря в тарантасі не було. Він вилятів разом із шаблею, студентовим чемоданом та одним тюком.

— Стій, падлюко! Сті-їй! — почувся з лісу його крик. — Наволоч клята! — кричав він, підбігаючи до тарантаса, і в його плачливому голосі чути було біль і злобу. — Анафема, бодай би ти здох! — крикнув він, підскакуючи до ямщика й замахнувшись на нього кулаком.

— От яка історія, господи помилуй! — бурмотів ямщик винуватим голосом, поправляючи щось біля конячих морд. — А все чортів підпряжний! Молодий, клятий, лише тиждень, як в упряжці ходить. Нічого йде, а тільки-но з гори — біда! Затопити б йому по морді разів зо три, то не став би балувати... Сті-їй! А, чорт!

Поки ямщик порався з кіньми й шукав на дорозі чемодан, тюк та шаблю, поштар продовжував плачливим, верескливим від злоби голосом осипати його лайкою. Уклавши вантаж, ямщик без будь-якої потреби провів кіні кроків сто, побурчав на неспокійного підпряжного й скочив на козли.

Коли страх минув, студентові стало смішно й весело. Уперше в житті їхав він уночі поштовою тройкою, і щойно пережитий струс, політ поштаря й біль у спині йому здавалися цікавою пригодою. Він закурив цигарку й сказав із сміхом:

— А так же можна собі й в'язи скрутити! Я мало не злетів і навіть не помітив, як ви виляти. Уявляю, яка їзда має бути восени!

Поштар мовчав.

— А ви давно їздите з поштою? — спитав студент.

— Одинадцять років.

— Ого! Щодня?

— Щодня. Одvezу цю пошту й одразу ж назад їхати. А що?

За одинадцять років, при щоденній їзді, мабуть, було пережито чимало цікавих пригод. Ясними літніми й суровими осінніми ночами, чи взимку, коли тройку з виттям крутить люта хуртовина, важко вберегтися від страшного, моторошного. Мабуть, не раз носили коні, загрузав у виміні тарантас, нападали лихі люди, збивала з дороги завірюха..

— Уявляю, скільки пригод було у вас за одинадцять років! — сказав студент. — Що, мабуть, страшно їздити?

Він говорив і сподівався, що поштар розповість йому що-небудь, але той похмуро мовчав і глибше ховалася у свій комір. Починало тимчасом розвиднятися. Було непомітно, як небо змінювало свій колір; воно все ще здавалося темним, але вже видно було і коней, і ямщика, і шлях. Серп місяця ставав дедалі білішим, а схожа на гармату з лафетом хмара, що розтяглась під ним, ледве жовтіла на своєму нижньому краї. Незабаром стало видно обличчя поштаря. Воно було мокре від роси, сіре й нерухоме, як у мертвого. На ньому застиг вираз тупої, похмурої злоби, наче поштар все ще почував біль і все ще сердився на ямщика.

— Слава богу, вже світає! — сказав студент, вдивляючись у його лютє, змерзле обличчя.— Я зовсім замерз. Ночі у вересні холодні, та досить тільки зійти сонцю, і холоду мов не було. Ми скоро приїдемо на станцію?

Поштар скривився й зробив плачливе обличчя.

— Як ви любите говорити, їй-богу! — сказав він.— Хіба не можете мовчки їхати?

Студент сконфузився і вже не займав його всю дорогу. Ранок наставав швидко. Місяць поблід і злився з каламутним, сірим небом, хара вся стала жовта, зірки згасли, але схід усе ще був холодний, такого ж кольору, як і все небо, навіть не вірилося, що за ним ховалося сонце...

Холод ранку й похмурість поштаря передалися поволі й змерзлому студентові. Він апатично дивився на природу, чекав сонячного тепла й думав лише про те, як, мабуть, моторошно й гидко бідолашним деревам і траві переживати холодні ночі. Сонце зійшло мутне, заспане й холодне. Верховіття дерев не золотилося від сонця, що сходило, як пишуть звичайно, проміння не повзло по землі і в польоті сонних птахів не помітно було радості. Який був холод уночі, такий він залишився й при сонці...

Студент сонно й похмуро подивився на запнути вікна садиби, повз яку проїджала тройка. За вікнами, подумав він, мабуть, сплять люди найміцнішим, ранковим сном і не чують поштових дзвоників, не почувають холоду, не бачать злого обличчя поштаря; а якщо й розбудить дзвоник яку-небудь панночку, то вона повернеться на другий бік, посміхнеться від надміру тепла й спокою і, підібгавши ноги, підклавши руки під щоку, засне ще міцніше.

Подивився студент на ставок, що блищав біля садиби, і згадав про карасів та щук, які вважають за можливе жити в холодній воді...

— Сторонніх не велено возити...— заговорив несподівано поштар.— Не дозволено! А коли не дозволено, то й нема чого сідати... Егеж. Мені воно однаково, а тільки я цього не люблю і не бажаю.

— Чого ж ви раніше мовчали, коли це вам не подобається?

Поштар нічого не відповів і продовжував дивитися неприязно, зі злою. Коли трохи згодом тройка зупинилася біля під'їзду станції, студент подякував і виліз з тарантаса. Поштовий поїзд ще не приходив. На запасній колії стояв довгий товарний поїзд, на тендерах машиніст і його помічник з обличчями, вогкими від роси, пили з брудного жерстяного чайника чай. Вагони, платформи, лави — все було мокре й холодне. До приходу поїзда студент стояв біля буфета й пив чай, а поштар, засунувши руки в рукава, все ще зі злою на обличчі, самотньо ходив по платформі й дивився собі під ноги.

На кого він сердився? На людей, на нестатки, на осінні ночі?

СОПІЛКА

Розморений духотою ялинових хащів, весь у павутинні й глици, пробирався з рушницею до узлісся прикажчик із Дементьева хутора, Мелітон Шишкін. Його Дамка — помісь дворняги з сетером — надзвичайно худа й вагітна, підгортаючи під себе мокрий хвіст, плентається за хазяїном і всіляко намагалася не наколоти собі носа. Ранок був недобрий, похмурий. З дерев, огорнутих легким туманом, і з папороті сипалися великі бризки, лісова вогкість гостро пахла гнилизою.

Попереду, де закінчувалися хащі, стояли берези, а крізь їхні стовбури й гілки видно було туманну далечінь. Хтось за березами грав на саморобній, пастушачій сопілці. Грач брав не більше п'яти-шести нот, ліниво тягнув їх, не стараючись зв'язати їх у мотив, а проте в його писку вчувається щось суворе й надзвичайно тужливе.

Коли хащі порідшали і ялинки вже змішувалися з молодою березою, Мелітон побачив череду. Сплутані коні, корови й вівці блукали поміж кущами і, потріскуючи сучками, обнюхували лісову траву. На узлісся, притулившиесь до мокрої берізки, стояв старик-пастух, худий, у драному сіряку й без шапки. Він дивився в землю, про щось думав і грав на сопілці, видимо, машинально.

— Здрастуй, діду! Бог на поміч! — привітав його Мелітон тонким, сиплим голоском, який зовсім не пасував до його величезного зросту й великого, м'ясистого обличчя. — А ловко ти на дудочці дудиш! Чию череду пасеш?

— Артамонівську, — неохоче відповів пастух і сунув сопілку за пазуху.

— Виходить, і ліс артамонівський? — спитав Мелітон, оглядаючись.— І справді артамонівський, скажи на мілість... Зовсім був заблудився, всю піку собі в чагарнику подряпав.

Він сів на мокру землю і почав ліпити з газетного паперу цигарку.

Подібно до тоненького голоска, все у цієї людини було дрібне і не відповідало його зростові, ширині й м'ясистому обличчю: і усмішка, і оченята, і гудзики, і картузик, що ледве тримався на жирній, стрижений голові. Коли він говорив і усміхався, то в його голеному, пухлому обличчі і в усій постаті почувалося щось баб'яче, боязке й покірливе.

— Ну, погода, не дай боже! — сказав він і покрутів головою.— Люди ще овес не зібрали, а дощик ніби найнявся, бог з ним.

Пастух поглянув на небо, звідки мрячив дощ, на ліс, на мокрий прикажчиків одяг, подумав і нічого не сказав.

— Усе літо таке було... — зітхнув Мелітон.— І мужикам погано, і панам ніякого задоволення.

Пастух ще раз подивився на небо, подумав і сказав спрокволя, наче розжковуючи кожне слово:

— Все до одного хилиться... Добра не жди.

— Як у вас тут? — спитав Мелітон, закурюючи.— Не бачив в артамонівській просіці тетеревиних виводків?

Пастух відповів не зразу. Він знову подивився на небо і навколо, подумав, покліпав очима... Очевидно, своїм словам надавав він неабиякого значення і, щоб збільшити їм ціну, намагався вимовляти їх повільно, з деякою урочистістю. Вираз обличчя його був по-старечому гострий, важливий і, тому, що ніс був перехоплений упоперек сідовидною виїмкою і ніздрі дивилися вгору, здавався хитрим і глузливим.

— Ні, здається, не бачив,— відповів він.— Наш мисливець, Яремка, казав, ніби на Іллін день сполохав біля Пустоші один виводок, та, мабуть, бреше. Мало птиці.

— Еге, брат, мало... Скрізь мало! Полювання, коли добре розсудити, мізерне і нічого не варте. Дичини зовсім немає, а яка є, то об ту зараз нічого й руки паскудити — не виросла ще! Така ще дрібнота, що дивитися совісно.

Мелітон усміхнувся й махнув рукою.

— Таке робиться на цьому світі, що просто сміх, та й годі! Птиця нині стала дурна, пізно на яйця сідає, і є такі, які ще на Петрів день з яєць не вставали. Й-богу!

— Все до одного хилиться,— сказав пастух, підводячи вгору обличчя.— Минулого року мало дичини було, цього року ще менше, а років через п'ять, мабуть, її зовсім не буде. Я так примічаю, що скоро не те що дичини, а ніякої птиці не лишиться.

— Так,— погодився Мелітон, подумавши.— Це вірно. Пастух гірко посміхнувся й похитав головою.

— Диво! — сказав він.— І куди воно все поділося? Років двадцять тому, пам'ятаю, тут і гуси були, і журавлі, і качки, і тетереви — сила-силенна! Бувало, з ідутися пани на полювання, так тільки й чути: пу-пу-пу! пу-пу-пу! Дупелям, бекасам та кроншпілям переводу не було, а дрібні чирята й кулики все одно як шпаки, або, скажімо, горобці — видимо-невидимо! І куди воно все поділося! Навіть злої птиці не видно. Пішли прахом і орли, і соколи, і пугачі... Менше стало і всякої звірини. Нині, брат, вовк і лисиця вдивовижу, а не те, що ведмідь або норка. А колись же навіть лосі були! Років сорок я примічаю з року в рік божеські справи і так розумію, що все до одного хилиться.

— До чого?

— До лиха, парубче. Треба думати, до загибелі... Прийшов час божому світові гинути.

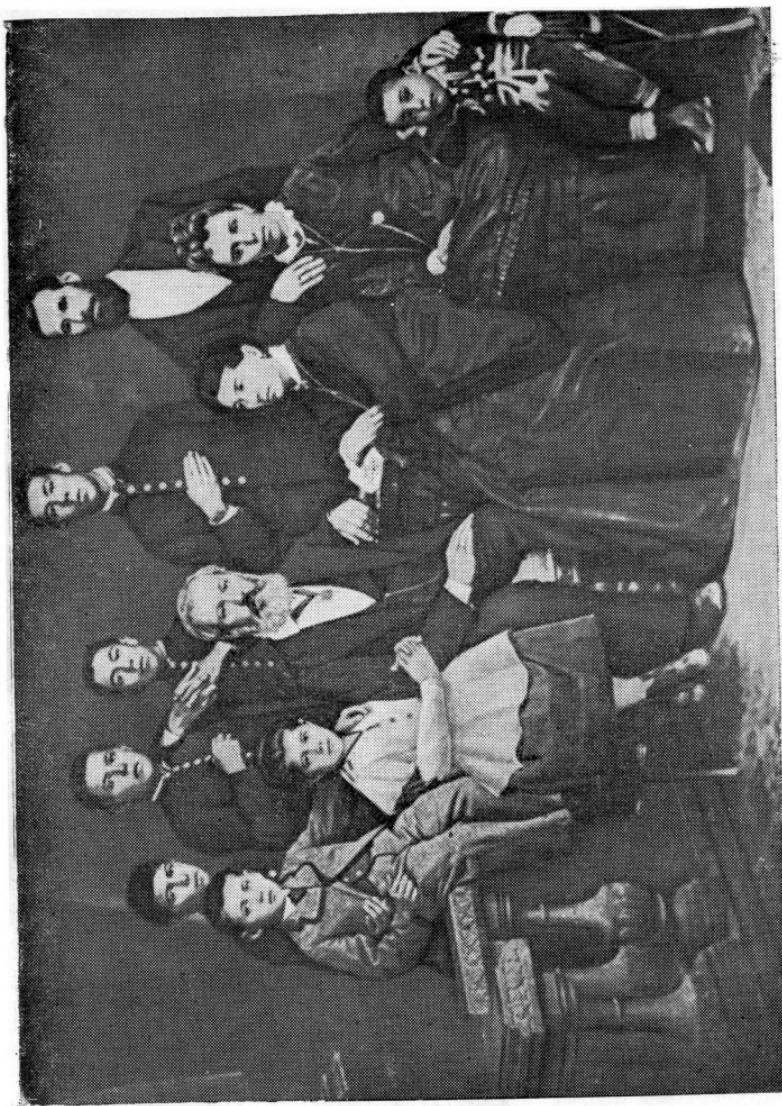
Старик надів картуз і почав дивитися на небо.

— Шкода! — зітхнув він після деякого мовчання.— І, боже, як шкода! Воно, звісно, божа воля, не нами світ створений, а все-таки, братіку, шкода. Як одно дерево висохне, або, скажімо, одна корова загине, і то жаль бере, а як то, чоловіче добрий, дивитися, коли весь світ іде прахом? Скільки добра, господи Ісусе! І сонце, і небо, і ліси, і річки, і звірі — адже усе це створено, пристосовано, одне до одного прилагоджено. Кожне до діла доведено і своє місце знає. І всьому цьому пропадати треба!

На обличчі пастуха спалахнула сумна посмішка, і повіки його закліпали.

— Ти кажеш — світові погибель... — сказав Мелітон, думаючи.— Може, і швидко кінець світові, а тільки не можна по птиці судити. Це навряд, щоб птиця могла визначати.

— Не самі птахи,— сказав пастух.— І звірі теж, і худоба, і бджоли, і риба... Мені не віриш, спитай стариків; кожний тобі скаже, що риба тепер зовсім не та, яка була. І в морях, і в озерах, і в річках риби з року в рік все менше й менше. В нашій Піщанці, пам'ятаю, щука в аршин ловилася, і миньки водилися, і в'язь, і ляць, і в кожній ри-

Родина Чеховых.

бини видимість була, а нині коли ѹ спіймав щуреня або окун'ка в чверть, то дякую богові. Навіть йоржа справжнього немає. З кожним роком усе гірше ѹ гірше, а почекай трохи, то ѹ зовсім риби не буде. А взяти теперечки річки. Річки, либоń, сохнуть!

— Це вірно, що сохнуть.

— Отож то воно ѹ є. З кожним роком все мілкіше ѹ мілкіше, і вже, братушко, нема тих вирів, що були. Ондечки, бачиш, куці? — спитав старик, показуючи вбік. — За ними старе русло, заводдю називається; за батька моого там Піщанка текла, а теперечки подивись, куди її нечиста сила занесла! Міняє русло і, дивись, доміняється до тієї пори, поки зовсім висохне. За Кургасовим болота і ставки були, а нині де вони? А куди струмки поділися? У нас ось у цьому самому лісі струмок протікав, і такий струмок, що мужики в ньому верші ставили і щук ловили, дика качка біля нього зимувала, а нині в ньому і під час повені не буває путяцьої води. Так-то, брат, куди не глянь, скрізь погано. Скрізь!

Настало мовчання. Мелітон задумався і втупив очі в одну точку. Йсму хотілося згадати хоч одне місце в природі, якого ще не торкнулася всеохоплююча загибел. По туману ѹ косих дощових смугах, як по матових шибках, попливли світлі плями, але відразу ж погасли — це сонце, сходячи, старалося пробитись крізь хмари ѹ поглянути на землю.

— Та ѹ ліси теж... — пробурмотів Мелітон.

— І ліси теж... — повторив пастух. — І рубають їх, і горять вони, і сохнуть, а нове не росте. Що ѹ виросте, то зараз ѹого рубають; сьогодні зійшло, а завтра, дивись, і зрубали люди — так без кінця-краю, покіль нічого не лішилось. Я, чоловіче добрий, з самої волі ходжу з громадською чередою, до волі теж був у панів за пастуха, пас на цьому самому місці і, скільки живу, не пам'ятаю того літнього дня, щоб мене тут не було. І весь час я божеські справи примічаю. Придивився я, брате, за свій вік і так тепер розумію, що кожна рослина на спад пішла. Чи жито взяти, чи овочі, чи квіточку яку, все до одного хилиться.

— Зате народ кращий став, — зауважив прикажчик.

— Чим це кращий?

— Розумніший.

— Розумніший то розумніший, це правда, парубче, та що з того? На якого дідька людям розум перед загибел-

лю? Пропадати ї без усякого розуму можна. Навіщо мисливцеві розум, коли дичини немає? Я так гадаю, що бог людині розум дав, а силу взяв. Слабкий народ став, страшенно слабкий. Для прикладу мене взяти. Гріш мені ціна, у всьому селі я найпослідуший мужик, а все-таки, хлопче, сила є. Ти от дивись, мені сьомий десяток, а я цілісінський день пасу, та ще нічне стережу за двогривений, і спати не сплю, і не мерзну; син мій розумніший за мене, а постав його замість мене, то він завтра ж надбавки почне просити, або лікуватися піде. Так-то. Я, окрім хлібця, нічого не вживаю, тому що хліб наш насущний даждь нам днесь, і батько мій окрім хліба нічого не ів, і дід, а теперішньому мужикові і чаю давай, і горілки, і булки, і щоб спати йому від зорі до зорі, і лікуватися, і всяке баловство. А чому? Слабкий став, сили в нього немає витерпіти. Він і радий би не спати, та очі злипаються — нічого не вдієш.

— Це вірно,— погодився Мелітон.— Нічого не вартий нині мужик.

— Нема куди правди діти, гіршаємо з року в рік. Коли тепер говорити про панів, то ті дужче від мужика послабли. Теперішній пан усе пізнав, таке знає, чого б і знати не треба, а яка користь? Подивитися на нього, так жаль бере... Худенький, миршавенький, наче угорець якийсь або француз, ні поважності в ньому, ні вигляду — саме тільки звання, що пан. Немає в нього, сердечного, ні місця, ні діла, і не розбереш, що йому треба. Чи то воно з вудочкою сидить і рибку ловить, чи воно лежить догори пузом і книжку читає, чи між мужиків товчеться і різні слова говорить, а котре голодне, те в писарі наймається. Так і живе дрібницею, і немає того в голові, щоб себе до справжнього діла пристосувати. Колишні пани наполовину генерали були, а нинішні — геть чисто всі — дрібнота.

— Підупали дуже,— сказав Мелітон.

— Тому ї підупали, що бог силу відняв. Супроти бога не підеш.

Мелітон знову вступився в одну точку. Подумавши трохи, він зітхнув, як зітхають статечні, розсудливі люди, похитав головою і сказав:

— А все чому? Грішимо багато, бога забули... і та-кий, значить, час підійшов, щоб усьому кінець. І те сказати, не вік же світові вікувати — пора ї честь знати.

Пастих зітхнув і, ніби бажаючи припинити неприємну розмову, відійшов од берези і почав лічити очима корів.

— Ге-ге-гей! — крикнув він.— Ге-ге-гей! А щоб вас, немає на вас переводу! Занесла в чагарник нечиста сила! Тю-лю-лю!

Він зробив сердите обличчя і пішов до кущів збирати череду. Мелітон підвівся і тихо побрів узліссям. Він дивився собі під ноги й думав; йому все ще хотілося згадати хоч що-небудь, чого ще не торкнулася смерть. По косих дощових смугах знову поповзли світлі плями; вони стрибнули на верховіття лісу і пегасли в мокрому листі. Дамка знайшла під кущем іжака і, бажаючи звернути на нього хазяйнову увагу, здійняла виючий гавкіт.

— Було у вас затемнення, чи ні? — крикнув з кущів пастух.

— Було! — відповів Мелітон.

— Так. Скрізь народ скаржиться, що було. Значить, братушко, і в небі от нелад! Недарма воно... Ге-ге-гей! гей!

Зігнавши череду на узлісся, пастух притулився до берези, подивився на небо, не поспішаючи витяг з пазухи сопілку і заграв. Як і раніше, грав він машинально і брав не більше п'яти-шести нот; ніби сопілка потрапила йому до рук тільки вперше, звуки вилітали з неї нерішуче, безладно, не зливаючись у мотив, але Мелітонові, що думав про загибель світу, вчуvalося в грі щось дуже тужливе й противне, чого б він охоче не слухав. Найвищі пискливі ноти, які тримтіли і обривались, здавалося, безутішно плачали, ніби сопілка була хвора і зляканана, а найнижчі ноти чомусь нагадували туман, похмурі дерева, сіре небо. Така музика здавалася до лиця і погоді, і старикові, і його словам.

Мелітонові захотілося скаржитися. Він підійшов до старика і, дивлячись на його сумне, глузливе обличчя і на сопілку, забурмотів:

— І жити гірше стало, діду. Зовсім несила жити. Невро-жай, біdnість... падіж раз у раз, хвороби... Злидні обсіли.

Пухле обличчя прикажчикове почервоніло й набрало тужливого, баб'ячого виразу. Він поворушив пальцями, ніби шукаючи слів, щоб передати своє невиразне почуття, і продовжував:

— Вісім чоловік дітей, жінка... і мати ще жива, а платні всього-навсього десять карбованців на місяць на своїх харчах. Від біdnості жінка осатаніла... сам я запоєм. Людина я розсудлива, статечна, освіту маю. Мені б удома сидіти, в спокої, а я цілий день, як собака, з рушницею, бо немає ніякої моєї можливості: остогид дім!

Відчуваючи, що язик бурмоче зовсім не те, що хотілося б висловити, прикажчик махнув рукою і сказав з гіркотою:

— Коли гинути світові, то вже скоріше б! Нічого морочити і людей по пустому мучити...

Старик відняв од губ сопілку і, примруживши одне око, подивився в її малий отвір. Обличчя в нього було сумне і, як слізами, вкрите великими бризками. Він усміхнувся і сказав:

— Шкода, братушко! І, боже, яка шкода! Земля, ліс, небо... Звірина всяка — усе ж це створено, пристосовано, в усьому розум є. Пропадає все ні за гріш. А найбільше людей шкода.

В лісі, наближаючись до узлісся, зашумів крупний дощ. Мелітон подивився у бік шуму, застебнувся на всі гудзики і сказав:

— Піду на село. Прощаю, діду. Тебе як звати?

— Лука Бідний.

— Ну, прощаю, Луко! Спасибі на добром слові. Дамко, іci!

Попрощаючись з пастухом, Мелітон почвалав узліссям, а потім униз лугом, який поступово переходив у болото. Під ногами склипувала вода, а іржава осока, все ще зелена й соковита, схилялася до землі, ніби боячись, що її затопчуть ногами. За болотом на березі Піщенки, про яку говорив дід, стояли верби, а за вербами в тумані синіла панська клуня. Почувалася близькість того нещасного, нічим невідворотного часу, коли поля стають темні, земля брудна й холодна, коли плакуча верба здається ще сумнішою і по стовбуру її повзуть слізози, і лише самі журавлі рятуються від загальної біди, та ѹ ті, наче боячись образити сумну природу виявом свого щастя, сповнюють піднебесся сумною, тужливою піснею.

Мелітон плентався до річки і слухав, як позад нього поволі завмирали звуки сопілки. Йому все ще хотілося скаржитись. Сумно поглядав він на всі боки, і йому ставало нестерпно жаль і неба, і землі, і сонця, і лісу, і своєї Дамки, а коли найвища нотка сопілки пронеслася протяжно в повітрі й затремтіла, як голос ридаючої людини, йому стало надзвичайно гірко й прикро за безладдя, що помічалося в природі.

Висока нотка затремтіла, обірвалася, і сопілка замовкла.

УТИКАЧ

Це була довга процедура. Спочатку Пашка йшов з матір'ю під дощем, то стернею, то лісовими стежками, де до його чобіт липло жовте листя, ішов доти, аж поки не розвиднілось. Потім він години дві стояв у темних сінях і чекав, коли одімкнуть двері. В сінях було не так холодно і вогко, як надворі, але при вітрі й сюди залитали дощові бризки. Коли в сіни поволі повно-повнісінько набилося народу, затиснутий Пашка припав лицем до чийогось кожуха, від якого сильно тхнуло соленою рибою, і задрімав. Але ось клацнула клямка, двері розчинилися, і Пашка з матір'ю увійшов до приймальні. Тут знову довелося довго чекати. Всі хворі сиділи на лавах, не ворушились і мовчали. Пашка оглядав їх і теж мовчав, хоча й бачив багато дивного і смішного. Раз тільки, коли до приймальні, підстрибуючи на одній нозі, ввійшов якийсь хлопець, Пашці самому заскочило теж пострибати, він штовхнув матір під лікоть, пирснув у рукав і сказав:

— Мамо, дивись: горобець!

— Мовчи, дитино, мовчи! — сказала мати.

В маленькому віконечку з'явився заспаний фельдшер.

— Підходь записуватись! — пробасив він.

Всі, в тому числі і смішний хлопець, що підстрибував на одній нозі, потяглися до віконця. У кожного фельдшер запитував ім'я та по батькові, скільки років, де живе, чи давно хворіє та інше. З відповідей своєї матері Пашка довідався, що звуть його не Пашкою, а Павлом Галактіоновим, що йому сім років, що він неписьменний і хворий із самого великородня...

Скоро після записування треба було ненадовго встати, через приймальну пройшов лікар у білому фартусі і підпрезаний рушником. Проходячи повз хлопця, що підстрибував, він знизав плечима і промовив співучим тенором:

— Ну, ѿ дурень! А що ж, хіба не дурень? Я велів тобі прийти в понеділок, а ти приходиш у п'ятницю. Про мене хоч зовсім не ходи, але ж, дурень отакий, нога пропаде!

Хлопець зробив таке жалібне обличчя, ніби зібрався просити милостиню, закліпав очима і сказав:

— Зробіть таку ласку, Іване Миколайовичу!

— Нічого тут — Іване Миколайовичу! — перекривив лікар.— Сказано в понеділок, і треба слухатись. Дурень, от і все...

Розпочався прийом. Лікар сидів у себе в кімнатці і викликав хворих по черзі. Раз у раз з кімнатки чути було пронизливі зойки, дитячий плач або сердиті вигуки лікаря:

— Ну, чого горлаєш? Ріжу я тебе, чи що? Сиди спокійно!

Настало ѹ Пашчина черга.

— Павло Галактіонов! — крикнув лікар.

Мати обімліла, наче не чекала цього виклику, і, взявши Пашку за руку, повела його в кімнатку... Лікар сидів біля вікна і машинально стукав по товстій книзі молоточком.

— Що болить? — спитав він, не дивлячись на тих, що ввійшли.

— У хлопця болячка на лікті, батечку,— відповіла мати, і обличчя її набрало такого виразу, ніби вона ѹ справді страшенно засмучена Пашчиною хворобою.

— Роздягни його!

Пашка, сопучи, розплутав на шиї хустину, потім витер рукавом носа і став, не поспішаючи, стягати кожушок.

— Жінко, ти не в гості прийшла! — сказав сердито лікар.— Чого возишся? Адже ти в мене не одна тут.

Пашка поквапливо скинув кожушок на землю і з материною допомогою зняв сорочку... Лікар лініво подивився на нього і поплескав його по голому животу.

— Поважне, брат Пашка, ти собі пузо відростив,— сказав він і зітхнув.— Ну, показуй свій лікоть.

Пашка поглянув скоса на газ із кров'яними помиями, подивився на лікарський фартух і заплакав.

— Ме-е! — перекривив лікар.— Женити пора шибеника, а він реве! Безсовісний.

Стараючись не плакати, Пашка поглянув на матір, і в тому його погляді була написана просьба: «Ти ж не розкажи дома, що я в лікарні плакав!»

Лікар оглянув його лікоть, потиснув, зітхнув, щмокнув губами, потім знову потиснув.

— Бити тебе, жінко, та ні кому,— сказав він.— Чому раніше його не приводила? Рука вже пропаща! Дивись-но, дурна, адже ж це суглоб болить!

— Вам краще знати, батечку...— зітхнула молодиця.

— Батечку... Згноїла хлопцеві руку, а тепер і батечку. Який з нього робігник без руки? От вік цілий і будеш з ним няньчитись. Либонь як у самої прищ на носі вискочить, то зараз же до лікарні біжиш, а хлопчину півроку гноїла. Всі ви такі.

Лікар закурив цигарку. Поки цигарка диміла, він розпікав жінку і похитував головою в такт пісні, яку наспівував про себе, і все думав про щось. Голий Пашка стояв перед ним, слухав і дивився на дим. Коли цигарка погасла, лікар стрепенувся і заговорив трохи лагідніше:

— Ну, слухай, жінко. Мазями та краплями тут не допоможеш. Треба його в лікарні залишити.

— Якщо треба, батечку, то чому не залишити?

— Ми йому операцію зробимо. А ти, Пашко, залишаєшся,— сказав лікар, поплескуючи Пашку по плечу.— Хай мати іде, а ми з тобою, брат, тут залишимося... У мене, брат, добре, як у бога за дверима. Ми з тобою, Пашко, ось як упораємося, чижів підемо ловити, я тобі лисицю покажу! В гості разом поїдемо? Га? Хочеш? А мати за тобою завтра приїде! Га?

Пашка запитливо глянув на матір.

— Залишайся, дитино! — сказала та.

— Залишаєшся, залишаєшся! — весело закричав лікар.— І говори нічого! Я йому живу лисицю покажу! Поїдемо разом на ярмарок цукерки купувати! Маріє Денисівно, одведіть його нагору!

Лікар, як видно, веселий і покладистий чолов'яга, радий був компанії; Пашка захотів уважити його, тим більше, що він зроду не бував на ярмарку і охоче подивився б на живу лисицю, але як обійтися без матері? Подумавши трохи, він вирішив попрохати лікаря залишити в лікарні і матір, але не встиг розтулити рота, як фельдшериця вже вела його нагору по сходах. Ішов він і, роззявивши рота, роздивлявся навколо. Сходи, підлоги й одвірки — все велено-

тенське, пряме і яскраве — були пофарбовані чудовою жовтою фарбою і смачно пахли олією. Скрізь висіли лампи, тягнулися доріжки, стиричали в стінах мідні крані. Та найбільше Пашці сподобалося ліжко, на яке його посадили, і сіра кошлата ковдра. Він помацав руками подушки і ковдру, оглянув палату і вирішив, що лікарів живеться дуже непогано.

Палата була невелика і складалась тільки з трьох ліжок. Одно ліжко стояло порожнє, друге було зайняте Пашкою, а на третьому сидів якийсь старик з кислими очима, що весь час кашляв і плював у кухлик. З Пашчиного ліжка було видно у двері частину другої палати з двома ліжками: на одному спав якийсь дуже блідий, худий чоловік з каучуковим пухирем на голові, на другому, розставивши руки, сидів мужик з зав'язаною головою, дуже схожий на жінку.

Фельдшериця, посадивши Пашку, вийшла і трохи згодом повернулася, тримаючи оберемок одягу.

— Це тобі,— сказала вона.— Одягайся.

Пашка роздягся й не без приємності почав натягати на себе новий одяг. Надівши сорочку, штани і сірий халатик, він самозадоволено оглянув себе і подумав, що в такому костюмі непогано б пройтися по селу. Його уява намалювала, як мати посилає його на город до річки нарвати для поросяти капустяного листя, він іде, а хлопчаки і дівчатка оточили його і заздро дивляться на його халатик.

В палату зайшла сиділка, тримаючи в руках дві олов'яні миски, ложки і два шматки хліба. Одну миску вона поставила перед стариком, другу — перед Пашкою.

— Іж! — сказала вона.

Глянувши на миску, Пашка побачив жирні щі, а в щах шматок м'яса, і знову подумав, що лікарів живеться дуже непогано і що лікар зовсім не такий сердитий, яким здався на початку. Довго він їв щі, облизуючи після кожного разу ложку, потім, коли крім м'яса в мисці нічого не залишилося, глянув скоса на старика і позаздрив, що той усе ще съорбає. Зітхнувши, він узявся до м'яса, стараючись їсти його якнайдовше, але старання його ні до чого не привели: незабаром зникло і м'ясо. Залишився тільки шматок хліба. Несмачно їсти самий хліб без приправи, але робити було нічого, Пашка подумав і з'їв хліб. В цей час увійшла сиділка з новими мисками. На цей раз в мисках була печена з картоплею.

— А де ж хліб? — спитала сиділка.

Замість відповіді Пашка надув щоки і видихнув повітря.

— Ну, навіщо зжер? — сказала з докором сиділка.— А з чим же ти печено будеш їсти?

Вона вийшла і принесла новий шматок хліба. Пашка зроду не їв смаженого м'яса і, покуштувавши його тепер, вирішив, що воно дуже смачне. Зникло воно швидко і після нього залишився шматок хліба більший, ніж після ців. Старик, пообідавши, сковав свій хліб, що залишився, в шухляду. Пашка хотів зробити те саме, але подумав і з'їв свій шматок.

Наївшись, він пішов прогулятися. В сусідній палаті, крім тих, яких він бачив крізь відчинені двері, було ще три чоловіки. З них тільки один звернув на себе його увагу. Це був високий, дуже схудлий чоловік з похмурим волосатим обличчям. Він сидів на ліжку і весь час, як маятником, хитав головою і махав правою рукою. Пашка довго не відривав від нього очей. Спочатку маятникоподібні, розмірені чоловікові кивання здавалися йому курйозними, здавалося, що він їх робив на потіху всім, але коли Пашка вдивився в його обличчя, йому стало моторошно, і він зрозумів, що цей чоловік дуже хворий. Пройшовши до третьої палати, він побачив двох чоловіків з темночервоними обличчями, наче вимазаними глиною. Вони нерухомо сиділи на ліжках і зі своїми дивними обличчями, на яких важко було розрізнити риси, скидалися на язичеських божків.

— Тітко, чого вони такі? — запитав Пашка в сиділки.

— У них, хлопчино, віспа.

Повернувшись до себе в палату, Пашка сів на ліжко і став дожидатись лікаря, щоб іти з ним ловити чижів чи їхати на ярмарок. Та лікар не йшов. У дверях сусідньої палати промайнув ненадовго фельдшер. Він нагнувся до того хворого, в якого на голові лежав мішечок з льодом, і крикнув:

— Михайл!

Заснулий Михайл не поворухнувся. Фельдшер махнув рукою і вийшов. Чекаючи лікаря, Пашка розглядав свого сусіду-старика. Старик, не перестаючи, кашляв і плював у кухоль. Кашель у нього був протяжний, скрипучий. Пашці сподобалась одна особливість у старика: коли він, кашляючи, вдихав у себе повітря, то в грудях у нього щось свистіло й співало на різні голоси.

— Діду, що це в тебе свистить? — спитав Пашка.
Старик нічого не відповів. Пашка почекав трохи і запитав:

- Діду, а де лисиця?
- Яка лисиця?
- Жива.
- Де ж їй бути? В лісі!

Минуло багато часу, але лікаря все ще не було. Сиділка принесла чай і вилаяла Пашку за те, що він не залишив собі хліба до чаю; приходив ще раз фельдшер і починав будити Михайла; за вікнами посиніло, в палатах засвітилося, а лікар не появлявся. Було вже пізно їхати на ярмарок і ловити чижів. Пашка простягнувся на постелі і почав думати. Згадав він і цукерки, обіцяні лікарем, обличчя і голос матері, присмерки в своїй хаті, пічку, буркотливу бабку Єгорівну... і йому стало раптом скучно й сумно. Згадав він, що завтра мати приде за ним, посміхнувся й заплющив очі...

Його розбудило якесь шарудіння. В сусідній палаті хтось ходив і розмовляв пошепки. При тьмяному свіtlі нічних лампочок та лампад біля Михайлової ліжка рухалися три фігури...

— Понесемо з ліжком, чи як? — запитала одна з них.

— Так. Не пройдеш з ліжком. Ач, помер невчасно, царство небесне!

Один узяв Михайла за плечі, другий — за ноги і підняли: руки Михайліві і поли його халата кволо повисли в повітрі. Третій — це був чоловік, схожий на жінку — перехрестився, і всі троє, безладно гупаючи ногами і наступаючи на Михайліві поли, пішли з палати.

В грудях заснулого старика чути було свист і різного-олосий спів. Пашка прислухався, глянув на темні вікна і з жахом скопився з ліжка.

— Ма-а-амо! — простогнав він басом.

І, не чекаючи відповіді, він кинувся в сусідню палату. Тут світло лампади й нічника ледве-ледве прояснювало темряву, хворі, потривожені смертю Михайла, сиділи на своїх ліжках, мішаючись із тінями, скуйовджені, вони виглядали ширшими, вищими на зріст, і, здавалося, ставали все більшими й більшими; на крайньому ліжку в кутку, де було темніше, сидів чоловік і кивав головою й рукою.

Пашка, не розбираючи дверей, кинувся в палату віспяних, звідти в коридор, з коридора влетів у велику кімнату

ту, де лежали й сиділи на ліжках чудовиська з довгим волоссям і баб'ячими обличчями. Пробігши через жіноче відділення, він знову опинився в коридорі, побачив поручні знайомих сходів і побіг униз. Тут він упізнав приймальну, в якій сидів ранком, і став шукати вихідні двері.

Засув клацнув, війнуло холодним вітром, і Пашка, спотикаючись, вибіг на двір. У нього була одна думка — тікати і тікати! Дороги він не знат, але був певен, що, коли побіжить, то неодмінно опиниться дома в матері. Ніч була похмура, але за хмарами світив місяць. Пашка побіг від ганку прямо вперед, обігнув сарай і наткнувся на порожні кущі; постоявши трохи і подумавши, він подався назад до лікарні, оббіг її навколо й знову зупинився в нерішучості: за лікарняним корпусом білі могильні хрести.

— Ма-а-амко! — закричав він і кинувся назад.

Пробігаючи повз темні, суворі будівлі, він побачив одне освітлене вікно.

Яскрава червона пляма в темряві здавалася страшною, але Пашка, знатиснівши від страху, не знаючи, куди бігти, повернув до неї. Поряд з вікном був ганок з східцями і парадні двері з білою дощечкою. Пашка вибіг на східці, зазирнув у вікно, і гостра, захоплююча радість раптом опанувала його. У вікно він побачив веселого, покладистого лікаря, який сидів за столом і читав книжку. Сміючись від щастя, Пашка простягнув до знайомої людини руки, хотів крикнути, але невідома сила перехопила йому подих, ударила по ногах, він похитнувся і непритомний повалився на східці.

Коли він опритомнів, уже було видно, і дуже знайомий голос, що обіцяв учора ярмарок, чижів і лисицю, говорив біля нього:

— Ну, і дурень, Пашка! Хіба ж не дурень? Бить би тебе, та ні кому.

ХЛОПЧИКИ

— Володя приїхав! — крикнув хтось у дворі.

— Володічка приїхали! — заволала Наталя, вбігаючи в їдальню. — Ах, боже мій!

Вся сім'я Корольових, що з години на годину чекала свого Володю, кинулась до вікон. Біля під'їзду стояли широкі сани, а від тройки білих коней ішов густий туман. Сані були порожні, бо Володя уже стояв у сінях і червоними, задубілими пальцями розв'язував башлик. Його гімназичне пальто, кашкет, галоші й волосся на скронях були вкриті інеєм, і весь він, від голови до ніг, так смачно пах морозом, що, дивлячись на нього, хотілось змерзнуть і сказати: «бррр!» Мати і тітка кинулись обнімати й діувати його, Наталя повалилась до його ніг і почала знімати валянки, сестри здійняли вереск, двері скрипіли і стукали, а Володин батько, в самій жилетці і з ножицями в руках, вбіг у передпокій і закричав злякано:

— А ми тебе ще вчора ждали! Добре доїхав? Благополучно? Господи боже мій, та дайте ж йому з батьком привітатися! Хіба я не батько, чи що?

— Гав! Гав! — ревів басом Мілорд, здоровенний чорний пес, стукаючи хвостом по стінах і по меблях.

Все змішалося в один суцільний радісний звук, що тридав хвилин зо дві. Коли перший порив радості минув, Корольови помітили, що крім Володі, в передпокої був ще один маленький чоловік, закутаний в хустки, шалі й башлики і вкритий інеєм; він нерухомо стояв у кутку, в тіні, що падала від великої лисячої шуби.

— Володічка, а це ж хто? — запитала пошепки мати.

— Ах! — спохватився Володя.— Це, маю честь відрекомендувати, мій товариш Чечевіцин, учень другого класу... Я привіз його з собою погостювати в нас.

— Дуже приемно, ласкаво просимо! — радісно сказав батько.— Пробачте, я по-домашньому, без сюртука... Будь ласка! Наталю, допоможи панові Чечевіцину роздягнутися! Господи боже мій, та проженіть цього собаку! Ото кара яка!

Трохи згодом Володя і його друг Чечевіцин, приголомшенні шумом зустрічі і все ще рожеві від холоду, сиділи за столом і пили чай. Зимове сонечко, пробиваючись крізь сніг і візерунки на вікнах, тримтіло на самоварі і купало свої чисті промені в мисці для полоскання. В кімнаті було тепло, і хлопчики почували, як в їхніх змерзлих тілах, не бажаючи поступатись одне перед одним, лоскотались тепло і мороз.

— Ну, от скоро й різдво! — говорив співуче батько, крутичи цигарку з темнорудого тютюну.— А чи давно було літо, і мати плакала, проводжаючи тебе? Аж ти й приїхав... Час, брат, йде швидко! І ахнути не встигнеш, як старість прийде. Пане Чибісов, іжте, прошу вас, не соромтеся. У нас по-простому.

Три Володині сестри, Катя, Соня і Маша,— найстарішій з них було одинадцять років,— сиділи за столом і не зводили очей з нового знайомого. Чечевіцин був такого ж віку і зросту, як і Володя, але не такий пухлий і білий, а худий, смаглявий, вкритий ластовинням. Волосся у нього було щетинисте, очі вузенькі, губи товсті, взагалі був він дуже негарний, і коли б не було на ньому гімназичної куртки, то по зовнішньому вигляду його можна було б прийняти за кухарчика сина. Він був похмурий, весь час мовчав і жодного разу не посміхнувся. Дівчатка, дивлячись на нього, одразу вирішили, що це, мабуть дуже розумний і учений чоловік. Він весь час про щось думав і такий був зайнятий своїми думками, що коли його питали про щонебудь, то він здригався, мотав головою і просив повторити запитання.

Дівчатка помітили, що й Володя, завжди веселий і балакучий, цього разу говорив дуже мало, зовсім не посміхався і ніби не був радий з того, що приїхав додому. Поки сиділи за чаєм, він звернувся до сестер тільки раз та й то з якими-сь чудернацькими словами. Він показав пальцем на самовар і сказав:

— А в Каліфорнії замість чаю п'ють джин.

Він теж був зайнятий якимись думками і, судячи з тих поглядів, якими він інколи обмінювався з своїм другом Чечевіціним, думали хлопчики про одне й те ж.

Після чаю всі пішли в дитячу. Батько й дівчатка сіли до стола і взялися до роботи, яка була перервана приїздом хлопчиків. Вони робили із різокольорового паперу квіти і бахрому для ялинки. Це була захоплююча і галаслива робота. Кожну нову зроблену квітку дівчатка зустрічали захопленими криками, навіть криками жаху, ніби ця квітка падала з неба; татусь теж захоплювався й інколи кидав на підлогу ножиці, сердячись на них за те, що вони тупі. Мати вбігала в дитячу кімнату з дуже заклопотаним обличчям і запитувала:

— Хто взяв мої ножиці? — Знову ти, Іване Миколайовичу, взяв мої ножиці?

— Господи боже мій, навіть ножиць не дають! — відповідав плачливим голосом Іван Миколайович і, відкинувшись на спинку стільця, прибирав пози ображеної людини, але через хвилину знову захоплювався.

В свої попередні приїзди Володя теж брався готувати все потрібне для ялинки або бігав на подвір'я подивитись, як кучер і пастух робили снігову гору, але тепер він і Чечевічин не звернули ніякої уваги на різокольоровий папір і ні разу навіть не побували на конюшні, а сіли біля вікна і почали про щось шепотітися, потім вони обидва разом розгорнули географічний атлас і почали розглядати якусь карту.

— Спочатку в Перм... — тихо говорив Чечевічин... — звідтіль в Тюмень... потім Томськ... потім... потім... на Камчатку... Звідсіль самоїди перевезуть на човнах через Берингову протоку... Ось тобі й Америка... Тут багато хутряних звірів.

— А Каліфорнія? — запитав Володя.

— Каліфорнія нижче. Аби в Америку потрапити, а Каліфорнія не за горами. А іжу собі здобувати можна мисливством і грабунками.

Чечевічин цілий день уникав дівчаток і дивився на них спідлоба. Після вечірнього чаю трапилось так, що його хвилин на п'ять залишили самого з дівчатками. Незручно було мовчати. Він суворо кашлянув, потер правою долонею ліву руку, похмуро глянув на Катю і запитав:

— Ви читали Майн-Ріда?

— Ні, не читала... Послухайте, ви вмієте на ковзанах кататись?

Заглиблений у свої думки, Чечевіцин нічого не відповів на запитання, а тільки дуже надув щоки і так зітхнув, ніби йому було дуже жарко. Він ще раз глянув на Катю і сказав:

— Коли табун бізонів мчить через пампаси, то двигти земля, а в цей час мустанги, злякавшись, брикаються і ржуть.

Чечевіцин сумно посміхнувся і додав:

— А також індійці нападають на поїзди. А найгірше — це москіти і терміти.

— А це що таке?

— Це наче мурашки, тільки з крильцями. Дуже сильно кусаються. Знаєте, хто я?

— Пан Чечевіцин.

— Ні. Я Монтігомо Яструбиний Кіготь, вождь непереможних.

Маша, найменша дівчинка, подивилась на нього, потім на вікно, за яким уже наступав вечір, і сказала в роздумі:

— А в нас учора чечевицю варили.

Зовсім незрозумілі слова Чечевіцина і те, що він весь час шепотівся з Володею, і те, що Володя не грався, а весь час думав про щось — все це було загадковим і незвичайнім. І обидві старші дівчинки, Катя і Соня, почали пильно стежити за хлопчиками. Ввечері, коли хлопчики лягали спати, дівчатка підкрались до дверей і підслухали їхню розмову. О, про що вони довідалися! Хлопчики збирались утікати кудись в Америку здобувати золото; у них на дорогу вже все було готове: пістолет, два ножі, сухарі, збільшувальне скло для добування вогню, компас і чотири карбованці грошей. Вони довідалися, що хлопчикам доведеться пройти пішки кілька тисяч верст, а по дорозі битись з тиграми і дикунами, потім здобувати золото і слонової кісті, убивати ворогів, бути морськими розбійниками, пити джин і нарешті одружитися з красунями і обробляти плантації. Володя і Чечевіцин говорили і в захопленні перебивали один одного. Себе Чечевіцин називав при цьому так: «Монтігомо Яструбиний Кіготь», а Володю — «блідодолицький брат мій».

— Ти гляди ж, не говори мамі,— сказала Катя Соні, йдучи з нею спати.— Володя привезе нам з Америки золота й слонової кості, а коли ти скажеш мамі, то його не пустять.

Напередодні свят-вечора Чечевічин весь день розглядав карту Азії і щось записував, а Володя, томний, пухлий, ніби вжалений бджолою, похмуро ходив по кімнатах і нічого не ів. І одного разу навіть в дитячій кімнаті він спинувся перед іконою, перехрестився і сказав:

— Господи, прости мені грішному! Господи, збережи мою бідну, нещасну маму!

Перед вечором він розплакався. Йдучи спати, він довго обнімав батька, матір і сестер. Катя і Соня розуміли, в чому тут справа, а молодша Маша, нічого не розуміла, зовсім нічого, і, тільки глянувши на Чечевіцина, замислювалась і говорила зітхаючи:

— Коли піст, няня каже, що треба їсти горох і чечевицю.

Рано-вранці другого дня Катя і Соня тихо встали з постелі і пішли подивитись, як хлопчики будуть втікати в Америку. Підкрались до дверей:

— То ти не пойдеш? — сердито запитував Чечевічин.— Кажи: не пойдеш?

— Господи! — тихо плакав Володя.— Як же я пойду? Мені маму жалко.

— Блідoliцький брат мій, я прошу тебе, їдьмо! Ти ж запевняв мене, що пойдеш, сам мене підманув, а як іхати, то ось і злякався.

— Я... я не злякався, а мені... мені маму жалко.

— Ти говори: пойдеш чи ні?

— Я пойду, тільки... тільки зажди: мені хочеться дома пожити.

— В такому разі, я сам пойду! — вирішив Чечевічин.— І без тебе обійдусь. А ще теж хотів полювати на тигрів, битися! Коли так, віддай же мої пістони!

Володя заплакав так гірко, що сестри не витримали і теж тихо заплакали. Настала тиша.

— То ти не пойдеш? — ще раз запитав Чечевічин.

— По... пойду.

— То вдягайся!

І Чечевічин, щоб умовити Володю, хвалив Америку, гарчав як тигр, удавав пароплав, лаявся, обіцяв віддати Володі всю слонову кістку і всі лев'ячі та тигрові шкури.

І цей худенький, смаглявий хлопчик з щетинистим волоссям і ластовинням здавався дівчаткам незвичайним, чудовим. Це був герой, рішуча, безстрашна людина, і гарчав він так, що, стоячи за дверима, справді можна було подумати, що це тигр або лев.

Коли дівчатка повернулись до себе і одягались, Катя, з повними очима сліз, сказала:

— Ах, мені так страшно!

До другої години, коли сіли обідати, було тихо, але за обідом раптом виявилося, що хлопчиків немає дома. Послали в людську, на конюшню, у флігель до прикажчика — там їх не було. Послали в село — і там не знайшли. І чай потім теж пили без хлопчиків, а коли сідали ввечеряти, матуся дуже турбувалась, навіть плакала. Вночі знову ходили в село, шукали, ходили з ліхтарями на річку. Боже, який переполох зчинився!

Другого дня приїздив урядник, писали в їdalyni якийсь папір. Матуся плакала.

Та ось біля ганку зупинились гринджоли, і від тройки білих коней ішла пара.

— Володя приїхав! — крикнув хтось у дворі.

— Володічка приїхали! — репетувала Наталя, вбігаючи в їdalynu.

І Мілорд загавкав басом: «гав! гав!». Виявилось, що хлопчиків затримали в місті, в Гостиному дворі (там вони ходили та все питали, де продається порох). Володя, як зайдов у передпокій, так і заридав і кинувся матері на шию. Дівчатка, тремтячи, з жахом думали про те, що тепер буде, чули, як тато повів Володю і Чечевіцина до себе в кабінет і довго там розмовляв з ними, і мама теж говорила і плакала.

— Хіба ж так можна? — переконував батько. — Не дай бог, довідається в гімназії, вас виключать. А вам сором, пане Чечевіцин! Не гарно! Ви приїздіть і, сподіваюсь, ви будете покарані вашими батьками. Хіба це так можна? Де ви ночували?

— На вокзалі! — гордо відповів Чечевіцин.

Володя потім лежав і йому до голови прикладали рушник, змочений оцтом. Послали кудись телеграму, і другого дня приїхала дама, мати Чечевіцина, і забрала свого сина.

Коли Чечевіцин виїздив, то обличчя в нього було сувере, бундючне, і, прощаючись з дівчатками, він не промовив жодного слова: тільки взяв у Каті зошит і написав на знак пам'яті:

«Монтігомо Яструбиний Кіготь».

КАШТАНКА

Оповідання

Розділ перший

ПОГАНА ПОВЕДІНКА

Молода, руда собака — покруч такси з дворняжкою — дуже схожа з морди на лисицю, бігала туди й сюди по тротуару і неспокійно озиралася на всі боки. Інколи вона зупинялась і, плачуши, підіймаючи то одну змерзлу лапу, то другу, старалася здати собі справу: як це могло статися, що вона заблудилась?

Вона чудово пам'ятала, як вона провела день і як, кінець кінцем, потрапила на цей незнайомий тротуар.

День почався з того, що її хазяїн, столяр Лука Олександрович, надів шапку, взяв під пахву якусь дерев'яну штуку, загорнуту в червону хустину, і гукнув:

— Каштанко, ходім!

Почувши своє ім'я, покруч такси з дворняжкою вилізла з-під верстата, де вона спала на стружках, солодко потягнулась і побігла за хазяїном. Замовці Луки Олександровича жили страшенно далеко, отож, перше ніж дійти до кожного з них, столяр змушений був по кілька разів заходити до трактиру і підживлятись. Каштанка пам'ятала, що дорогою вона поводилася надто непристойно. З радощів, що її взяли гуляти, вона стрибала, кидалася з гавканням на вагони кінної залізнички, забігала в двори й ганялася за собаками. Столляр раз у раз втрачав її з очей, спинявся й сердито кричав на неї. Раз навіть він з виразом

зажерливості на обличчі взяв у жменю її лисяче вухо, по-
сілав і промовив спроквола:

— Бодай... ти... здох... ла, холеро!

Побувавши в замовників, Лука Олександрович зайшов на хвилинку до сестри, в якої пив і закусував; від сестри пішов він до знайомого палітурника, від палітурника до трактиру, з трактиру до кума і т. д. Одно слово, коли Каштанка потрапила на незнайомий тротуар, то вже вечоріло і столяр був п'яний, як ніч. Він розмахував руками і, тяжко зітхаючи, бурмотів:

— Во грєсех роді мя мати во утробі моїй! Ох, гріхи, гріхи! Тепер ось ми вулицею йдемо і на ліхтарики дивимось, а як помрем — в геєні вогненій горіти будемо...

Або він впадав у добродушний тон, підклікав до себе Каштанку і говорив їй:

— Ти, Каштанко, комашина істота ѹ більш нічого. Супроти людей ти однаково, що тесляр супроти столяра...

Коли він розмовляв з нею таким чином, раптом загри-
міла музика. Каштанка оглянулась і побачила, що вулицею просто на неї йшов полк солдат. Не зносячи музики, що дратувала ѹ нерви, вона заметушилася й завила. На великий її подив, столяр, замість того, щоб злякатися, за-
вищати й загавкати, широко усміхнувся, виструнчився у фронт і всіма п'ятьма взяв під козирок. Бачивши, що хазяїн не протестує, Каштанка ще голосніше завила і, не тямлячись, кинулася через дорогу на другий тротуар.

Коли вона опам'яталася, музика вже не грала і полку не було. Вона перебігла дорогу до того місця, де залишила хазяїна, але, горе! столяра вже там не було. Вона кинулась уперед, потім назад, ще раз перебігла дорогу, але столяр наче крізь землю провалився... Каштанка стала обнюхувати тротуар, сподіваючись знайти хазяїна по запаху його слідів, але раніше якийсь негідник пройшов у нових гумових калошах і тепер всі тонкі запахи змішувалися з гострим каучуковим смородом, отож нічого не можна було розібрати.

Каштанка бігала туди ѹ сюди і не знаходила хазяїна, а тимчасом ставало уже темно. Обабіч вулиці засвітились ліхтарі і у вікнах будинків замерехтили вогні. Ішов лапатий, пухнастий сніг і фарбував білим брук, кінські спини, шапки візників, і чим більше сутеніло в повітрі, тим біліші ставали речі. Повз Каштанку, затуляючи ѹ ногами, безупинно туди ѹ сюди проходили

незнайомі замовці. (Все людство Каштанка поділяла на дві дуже нерівні частини: на хазяїв і замовців; між тими й іншими була істотна різниця: перші мали право бити її, а других вона сама мала право хапати за литки). Замовці кудись поспішали і не звертали на неї ніякої уваги.

Коли стало зовсім темно, Каштанку охопили розpacч і жах. Вона притулилася до якогось під'їзду і стала гірко плакати. Цілоденне подорожування з Лукою Олександровичем стомило її, вуха й лапи її змерзли, і до того ж вона була страшенно голодна. За весь день їй довелося живати тільки двічі: з'їла в палітурника трошки клейстеру та в одному з трактирів коло прилавка знайшла шкурку з ковбаси — от і все. Якби вона була людиною, то, напевне, подумала б:

«Hi, так жити не можна! Треба застрілитися!»

Розділ другий ТАЄМНИЧИЙ НЕЗНАЙОМИЙ

Та вона ні про що не думала і тільки плакала. Коли м'який, пухнастий сніг зовсім обліпив її спину і голову, і вона від знемоги поринула в тяжку дрімоту, раптом двері на ганку стукнули, зарипіли і вдарили її в бік. Вона скочила. З розчинених дверей вийшов якийсь чоловік, що належав до розряду замовців. А що Каштанка вискнула і потрапила під ноги, то він не міг не звернути на неї уваги. Чоловік нахилився над нею і спитав:

— Псино, ти звідки? Я тебе вдарив? Ой, бідна, бідна... Ну, не сердься, не сердься... Пробач.

Каштанка поглянула на незнайомого крізь сніжинки, що нависли на вій, і побачила перед собою коротенького й товстенького чоловічка з голеним, пухлим обличчям, в ціліндрі і в шубі наро запашку.

— Чого ж ти скиглиш? — говорив він далі, струшуючи пальцем з її спини сніг. — Де твій хазяїн? Мабуть, ти заблу-дилася? Ах, бідне собача! Що ж ми тепер будемо робити?

Почувши в голосі незнайомого теплу, щиру нотку, Каштанка лизнула йому руку й заскиглила ще жалісніше.

— А ти хороша, смішна! — сказав незнайомий. — Зовсім лисиця! Ну, що ж, нічого не вдіш, ходім зі мною! Може, ти й знадобишся на що-небудь... Ну, ф'юйт!

Він цмокнув губами й подав Каштанці знак рукою, що міг означати тільки одне: «ходім!» Каштанка пішла.

Не більше як через півгодини, вона вже сиділа на підлозі у великій, світлій кімнаті і, схиливши голову набік, розчулено і з цікавістю дивилася на незнайомого, що сидів за столом і обідав. Він їв і кидав їй шматочки... Спочатку він дав їй хліба й зелену скоринку з сиру, потім шматочок м'яса, півpirіжка, курячих кісток, а вона з голоду все це з'їла так хутко, що не встигла добрati смаку. І що більше вона їла, то дужче почувався голод.

— Однак, погано ж годують тебе твої хазяї! — говорив незнайомий, дивлячись, з якою лютовою жадобою вона ковтала нерозжовані шматки.— І яка ж ти худа! Шкіра та кістки...

Каштанка з'їла багато, але не найлась, а тільки сп'яніла від їжі. По обіді вона розляглася посеред кімнати, простягла ноги, і почуваючи у всьому тілі приємну млість, замахала хвостом. Поки її новий хазяїн, розкинувшись у кріслі, курив сигару, вона махала хвостом і розв'язувала питання: де краще — у незнайомого чи в столяра? У незнайомого обстановка бідна і негарна; крім крісел, дивана, лампи і килимів, у нього нема нічого, і кімната здається порожньою; а в столяра вся квартира щільно набита речами: у нього є стіл, верстак, купа стружок, рубанки, стамески, пилки, клітка з чижиком, цебер... У незнайомого не пахне нічим, а в столяра у квартирі завжди стоїть туман і чудово пахне клеєм, лаком і стружками. Зате в незнайомого є одна дуже важлива перевага — він дає багато їсти, і, треба справедливо зазначити, коли Каштанка сиділа перед столом і розчулено дивилася на нього, він ні разу не вдарив її, не затупотів ногами й ні разу не крикнув: «Пішla геть, триклята!»

Викуривши сигару, новий хазяїн вийшов і через хвилину повернувся, тримаючи в руках невеличкий матрацик:

— Гей, ти, пес, ходи сюди! — сказав він, кладучи матрацик у кутку біля дивана.— Лягай тут. Спи!

Потім він погасив лампу і вийшов. Каштанка розляглася на матрацику і заплющила очі; з вулиці почулося гавкання, і вона хотіла відповісти на нього, але раптом несподівано її огорнув смуток. Вона згадала Луку Олександровича, його сина Федюшку, затишне місце під верстаком... Згадала вона, що довгими зимовими вечорами, коли столяр стругав або читав уолос газету, Федюшка звичайно

грався з нею... Він витягав її за задні лапи з-під верстака й виробляв з нею такі фокуси, що в неї зеленіло в очах і боліло в усіх суглобах. Він примушував її ходити на задніх лапах, робив з неї дзвона, тобто дуже смикав її за хвіст, від чого вона вищала і гавкала, давав їй нюхати табаки... Особливо болісний був такий фокус: Федюшка прив'язував до ниточки шматочок м'яса і давав його Каштанці, а потім, коли вона його ковтала, він, голосно сміючись, витягав його назад з її шлунку. І чим яскравіше були спогади, тим голосніше й тужливіше скиглила Каштанка.

Та скоро втома і тепло перемогли смуток... Вона стала засинати. В її уяві забігали собаки; пробіг, між іншим, і кошлатий, старий пудель, якого вона бачила сьогодні на вулиці, з більном на оді і з клаптями шерсті біля носа. Федюшка, з долотом у руці, погнався за пуделем, потім раптом сам обріс волохатою шерстю, весело загавкав і опинився біля Каштанки. Каштанка і він добродушно понюхали одне одному носи і побігли на вулицю...

Розділ третій

НОВЕ, ДУЖЕ ПРИЄМНЕ ЗНАЙОМСТВО

Коли Каштанка прокинулась, було вже видно, і з вулиці долинав гамір, який буває тільки вдень. В кімнаті не було ні душі. Каштанка потягнулась, позіхнула і, сердита, похмура, пройшла по кімнаті. Вона обнюхала кутки і меблі, заглянула до передпокою і не знайшла нічого цікавого. Крім дверей, що вели до передпокою, були ще одні двері. Подумавши, Каштанка подряпала їх обома лапами, відчинила й увійшла в сусідню кімнату. Тут на ліжку, вкрившись байковою ковдрою, спав замовець, в якому вона впізнала вчорашнього незнайомого.

— Рррр... — загарчала вона, але, згадавши про вчорашній обід, замахала хвостом і стала нюхати.

Вона понюхала одяг і чоботи незнайомого і виявила, що вони дуже тхнуть конем. Із спальні вели кудись ще одні двері, теж зачинені. Каштанка подряпала ці двері, налягла на них грудьми, відчинила і зараз-таки відчула дивний, дуже підозрілий запах. Передчуваючи неприємну зустріч, Каштанка з гарчанням, озираючись, увійшла до маленької кімнатки з брудними шпалерами і зі страхом по-

далася назад. Вона побачила щось несподіване і страшне. Пригнувши до землі шию і голову, розчепіривши крила, з шипінням просто на неї йшов сірий гусак. Трохи обік нього, на матрацику, лежав білий кіт; побачивши Каштанку, він скопився, вигнув спину дугою, задер хвоста, настовбурчив шерсть і теж зашипів. Каштанка дуже злякалась, але, не бажаючи виявляти свого страху, голосно загавкала й кинулася до кота... Кіт ще більше вигнув спину, зашипів і вдарив Каштанку лапою по голові. Каштанка відскочила, присіла на всі чотири лапи і, витягаючи до кота морду, зайшлася голосним, вересклівим гавканням; у цей час гусак підійшов ззаду і боляче довбнув її дзьобом у спину. Каштанка скопилась і кинулась на гусака...

— Це що таке? — почувся гучний, сердитий голос, і до кімнати ввійшов незнайомий у халаті і з сигарою в зубах. — Що це значить? На місце!

Він підійшов до кота, вдарив його по вигнутій спині і сказав:

— Федоре Тимофійовичу, що це значить? Бійку зчили? Ах, ти, стара каналія! Лягай!

І, обернувшись до гусака, він гукнув:

— Іване Івановичу, на місце!

Кіт покірно ліг на свій матрац і заплюшив очі. Судячи з виразу його морди і вусів, він сам був невдоволений, що погарячився і поліз битися. Каштанка ображено заскиглила, а гусак витягнув шию й заговорив про щось швидко, палко і виразно, але зовсім незрозуміло.

— Добре, добре! — сказав хазяїн, позіхаючи. — Треба жити мирно і дружно. — Він погладив Каштанку і казав далі: — А ти, рудъко, не бійся... Це хороша публіка, не скривдить. Почекай, як же ми тебе зватимемо? Без імені не можна, брат.

Незнайомий подумав і сказав:

— Ось що... Ти будеш — Тітка... Розумієш? Тітка!

І, повторивши кілька разів слово «Тітка», він вийшов. Каштанка сіла і стала спостерігати. Кіт непорушно сидів на матрацику і вдавав, що спить. Гусак, витягаючи шию й тупцяючи на одному місці, все говорив щось швидко й запально. Як видно, це був дуже розумний гусак; після кожної довгої тиради, він щоразу здивовано подавався назад і вдавав, що захоплюється своєю промовою... Послухавши його й відповівши йому: «рррр...», Каштанка заходилася обниюхувати кутки. В одному кутку стояло

маленьке коритце, в якому вона побачила мочений горох і розмоклі житні скоринки. Вона покушувала гороху — не смачне, покушувала скоринки — і стала їсти. Гусак анітрохи не образився, що незнайома собака єсть його харч, а, навпаки, заговорив ще палкіше і, щоб виявити свою довіру, сам підійшов до коритця і з'їв кілька горошинок.

Розділ четвертий

ДИВНІ ДІЛА

Трохи згодом знову ввійшов незнайомий і приніс з собою якусь чудернацьку річ, схожу на ворота і на букву П. На перекладині цього дерев'яного, грубо збитого П висів дзвін і був прив'язаний пістолет; від била дзвону і від курка пістолета тяглися мотузочки. Незнайомий поставив П посеред кімнати, довго щось розв'язував і зав'язував, потім подивився на гусака і сказав:

— Іване Івановичу, будь ласка!

Гусак підійшов до нього й зупинився у вичікувальній позі.

— Ну,— сказав незнайомий,— почнемо з самого початку. Насамперед поклонись і зроби реверанс! Меріцті!

Іван Іванович витягнув шию, закивав на всі боки і човгнув лапкою.

— Так, молодець... Тепер умри!

Гусак ліг на спину і задер догори лапи. Зробивши ще кілька подібних немудрих фокусів, незнайомий раптом схопив себе за голову, вдав на своєму обличчі жах і закричав:

— Гвалт! Пожар! Горимо!

Іван Іванович підбіг до П, узяв дзьобом мотузочку й задзвонив у дзвін.

Незнайомий був дуже задоволений. Він погладив гусака по шиї і сказав:

— Молодець, Іване Івановичу! Тепер уяви, що ти ювелір і торгуєш золотом і діамантами. Уяви тепер, що ти приходиш до себе в крамницю й застаєш у ній злодіїв. Що ти зробив би в такому випадку?

Гусак узяв дзьобом іншу мотузочку і потягнув, від чого в ту ж мить гримнув оглушливий постріл. Каштанці дуже сподобався дзвін, а пострілом вона так захопилася, що аж забігала навколо П і загавкала.

— Тітко, на місце! — крикнув їй незнайомий.— Мовчи!

Робота Івана Івановича не скінчилася на стрілянні.

Цілу годину потім незнайомий ганяв його навколо себе на корді й ляскав бичем, причому гусак повинен був стрибати через бар'єр і крізь обруч, ставати дібки, тобто сідати на хвіст і махати лапками. Каштанка не зводила очей з Івана Івановича, завивала від захоплення і кілька разів починала бігати за ним, дзвінко гавкаючи. Втомивши гусака і себе, незнайомий витер з чола піт і гукнув:

— Маріє, поклич-но сюди Хаврону Іванівну!

Через хвилину почулося рожкання... Каштанка загарпала, набрала дуже хороброго вигляду й на всякий випадок підійшла близче до незнайомого. Відчинились двері, до кімнати заглянула якась баба і, сказавши щось, впустила чорну, дуже негарну свиню. Не звертаючи ніякої уваги на гарчання Каштанки, свиня підняла догори свій п'ятачок й весело зарохкала. Як видно, їй було дуже приємно бачити свого хазяїна, кота і Івана Івановича. Коли вона підійшла до кота і легенько штовхнула його під живіт своїм п'ятачком і потім про щось заговорила з гусаком, в її руках, у голосі і в третмінні хвостика почувалась багато добродушності. Каштанка зразу зрозуміла, що гарчати і гавкати на таких суб'єктів — марна річ.

Хазяїн прибрав П і гукнув:

— Федоре Тимофійовичу, будь ласка!

Кіт підвівся, ліниво потягнувся і знехотя, наче роблячи ласку, підійшов до свині.

— Ну, почнемо з єгипетської піраміди,— сказав хазяїн.

Він довго пояснював щось, потім скомандував: «раз... два... три!» Іван Іванович за словом «три» махнув крильми і вискочив на спину свині... Коли він, балансуючи крильми і шию, вмостився на щетинястій спині, Федір Тимофійович мляво й ліниво, з явною погордою і з таким виглядом, начебто він зневажає їй не цінить ані в гріш своє мистецтво, поліз на спину свині, потім знехотя вибрався на гусака і став на задні лапи. Вийшло те, що незнайомий називав єгипетською пірамідою. Каштанка вискнула від захоплення, але в цей час старий кіт позіхнув і, втративши рівновагу, впав з гусака. Іван Іванович похитнувся і теж упав. Незнайомий закричав, замахав руками і став знов щось пояснювати. Поморочившись цілу годину з пірамідою, невтомний хазяїн взявся вчити Івана Івановича ізити верхи на коті, потім став учити кота курити і т. д.

Навчання скінчилось на тому, що незнайомий втер з лоба піт і вийшов, Федір Тимофійович гидливо пирхнув, ліг на матрацик і заплющив очі, Іван Іванович попростував до коритця, а свиню вивела баба. Завдяки безлічі нових вражень день минув для Каштанки непомітно, а ввечері її разом з матрациком уже примостили в кімнаті з брудними шпалерами, і вона очуvalа в товаристві Федора Тимофійовича і гусака.

Розділ п'ятий
ТАЛАНТ! ТАЛАНТ!

Минув місяць.

Каштанка вже звикла до того, що її кожного вечора годували смачним обідом і звали Тіткою. Звикла вона й до незнайомого, і до своїх нових сожителів. Життя попливло, як по маслу.

Всі дні починались однаково. Звичайно найраніше про кидався Іван Іванович і зразу ж підходив до Тітки чи до кота, вигинавши їй починав говорити про щось палко й переконливо, але як і перше, незрозуміло. Іноді він за дирав угому голову і виголошував довгі монологи. В перші дні знайомства Каштанка думала, що він говорить багато тому, що дуже розумний, але минуло небагато часу, і вона втратила до нього всяку пошану; коли він підходив до неї з своїми довгими промовами, вона вже не махала хвостом, а третирувала його, як набридливого базіку, що не дає нікому спати, і без всякої церемонії відповідала йому: «рррр...»

А Федір Тимофійович був іншого роду пан. Цей, прокинувшись, не подавав ніякого звуку, не ворушився і навіть не розплющував очей. Він охоче б не прокидався, бо, як видно було, він недолюблював життя. Ніщо його не цікавило, до всього він ставився мляво й недбайливо, все зневажав і навіть, з'їдаючи свій смачний обід, гидливо пирхав.

Прокинувшись, Каштанка починала ходити по кімнатах і обнюхувати кутки. Тільки їй і котові дозволялося ходити по всій квартирі; гусак не мав права переступати порога кімнати з брудними шпалерами, а Хавронія Іванівна жила десь у дворі в хлівчику і з'являлася тільки під час навчання. Хазяїн прокидався пізно і, напившись чаю, зразу ж

брався до своїх фокусів. Щодня до кімнати вносили П., бич, обручі, і щодня робилося майже те саме. Навчання тривало години зо три, з чотири, отож іноді Федір Тимофійович від утоми похитувався, як п'яний, Іван Іванович роззявляв дзьоба й важко дихав, а хазяїн ставав червоним і ніяк не міг витерти з лоба поту.

Навчання і обід робили дні дуже цікавими, а вечори проходили нуднувато. Звичайно вечорами хазяїн їздив кудись і возив з собою гусака і кота. Залишившись сама, Тітка лягала на матрачик і починала сумувати... Сум підкрадався до неї якось непомітно і огортає її поступово, як присмерк кімнату. Починалося з того, що в собаки пропадала всяка охота гавкати, істи, бігати по кімнатах і навіть дивитися, потім в уяві її виникали якісь дві невиразні постаті, чи то собаки, чи то люди, з фізіономіями симпатичними, мілими, але незрозумілими; коли вони виникали, Тітка махала хвостом, і їй здавалося, що вона їх десь колись бачила і любила... А засинаючи, вона щоразу почувала, що від цих постатей пахне клеєм, стружками і лаком.

Коли вона вже зовсім призвичайлася до нового життя і з худої, кощавої дворняжки перетворилася на ситого, виплеканого пса, одного разу перед навчанням хазяїн погладив її і сказав:

— Пора нам, Тітко, до діла взятися. Годі тобі байди-кувати. Я хочу з тебе артистку зробити... Ти хочеш бути артисткою?

І він став навчати її різних наук. В перший урок вона вчилася стояти і ходити на задніх лапах, що їй страшенно подобалось. В другий урок вона повинна була стрибати на задніх лапах і хапати цукор, який високо над її головою тримав учитель. Потім, під час дальших уроків, вона танцювала, бігала на корді, вила під музику, дзвонила й стріляла, а через місяць уже могла з успіхом заступати Федора Тимофійовича в єгипетській піраміді. Вчилася вона дуже охоче і була задоволена своїми успіхами; бігання з висолопленим язиком на корді, стрибання в обруч і їзда верхи на старому Федорові Тимофійовичу давали їй величезну насолоду. Кожен вдалий фокус вона супроводила дзвінким, захопленим гавканням, а вчитель дивувався, теж захоплювався і потирав руки.

— Талант! Талант! — говорив він.— Безперечний талант! Ти неодмінно матимеш успіх!

І Тітка так звикла до слова «талант», що кожен раз, коли хазяїн вимовляв його, скоплювалась і озиралась, на чебто воно було її кличкою.

Розділ шостий

НЕСПОКІЙНА НІЧ

Тітці приснився собачий сон, ніби за нею женеться двірник з мітлою, і вона прокинулась від страху.

У кімнатці було тихо, темно і дуже душно. Кусалися блохи. Тітка раніше ніколи не боялась темряви, але тепер чогось їй стало моторошно і захотілось гавкати. В сусідній кімнаті голосно зітхнув хазяїн, потім, трохи згодом, у своєму хлівчику рохнула свіння, і знову все стихло. Коли думаєш про іжу, то на душі стає легше, і Тітка стала думати про те, як вона сьогодні вкрала у Федора Тимофійовича курячу ніжку й сковала її у вітальні між шафою і стіною, де дуже багато павутиння і пороху. Не вадило б оце піти й подивитися: ціла ця ніжка, чи ні? Дуже можливо, що хазяїн знайшов її та з'їв. Але аж до ранку не можна виходити з кімнати — таке правило. Тітка заплющила очі, щоб скоріше заснути, бо вона знала з досвіду, що чим скоріше заснеш, тим скоріше настане ранок. Але раптом недалеко від неї почувся дивний крик, що примиусив її здригнутись і скопитися на всі чотири лапи. Це крикнув Іван Іванович, і крик його був не балакучий і переконливий, як звичайно, а якийсь дикий, пронизливий і неприродний, схожий на рипіння відчинюваних воріт. Нічого не розглядівши в пітьмі і не зрозумівши, Тітка відчула ще більший страх і прогарчала:

— Рррр...

Минуло небагато часу, скільки його треба на те, щоб обгризти добру кістку; крик не повторювався. Тітка поволі заспокоїлася і задрімала. Їй приснилося двоє великих чорних собак з клаптями торішньої шерсті на стегнах і на боках; вони з великого цебра пожадливо іли помії, від яких ішла біла пара й дуже смачний запах; інколи вони оглядалися на Тітку, вишкіряли зуби й гарчали: «А тобі ми не дамо!». Але з дому вибіг мужик у кожусі і прогнав їх батогом; тоді Тітка підійшла до цебра й стала їсти, але як тільки мужик пішов за ворота, обидва чорні собаки з

гарчанням кинулись на неї, і раптом розітнувся пронизливий крик.

— К-ге! К-ге-ге! — крикнув Іван Іванович.

Тітка прокинулася, схопилась і, не сходячи з матрацика, зайшлась виочим гавканням. Їй уже здавалося, що то кричить не Іван Іванович, а хтось інший, сторонній. І чомусь у хлівчику знов рохнула свиня.

Та ось почулося човгання туфель, і до кімнатки ввійшов хазяїн у халаті і з свічкою. Миготливе світло застрибало по брудних шпалерах і по стелі й прогнало пітьму. Тітка побачила, що в кімнаті нема нікого стороннього. Іван Іванович сидів долі і не спав. Крила в нього були розчепірені і дзьоб розтулений, і взагалі він мав такий вигляд, начебто дуже втомився і хотів пити. Старий Федір Тимофійович теж не спав. Мабуть, і його розбудив крик.

— Іване Івановичу, що тобі? — спитав хазяїн гусака. — Чого ти кричиш? Ти хворий?

Гусак мовчав. Хазяїн помацав його за шию, погладив по спині і сказав:

— Ти дивак. І сам не спиш, і іншим не даєш.

Коли хазяїн вийшов і виніс з собою світло, знову стало темно. Тітці було страшно. Гусак не кричав, але їй знову стало ввижатися, що в темряві стоїть хтось чужий. Найстрашніше було те, що цього чужого не можна було вкусити, бо він був невидимий і не мав форми. І чомусь вона думала, що цієї ночі має неодмінно трапитися щось дуже лихе. Федір Тимофійович теж був неспокійний. Тітка чула, як він вовтузився на своєму матрацику, позіхав і струшував головою.

Десь на вулиці постукали у ворота, і в хлівчику рохнула свиня. Тітка заскиглила, простягла передні лапи і поклала на них голову. В стукоті воріт, у рохканні свині, яка чомусь не спала, в темряві і втиші вчулося їй щось таке саме тоскне й страшне, як і в крику Івана Івановича. Все було в тривозі і неспокої, але чому? Хто цей чужий, що його не було видно? Ось коло Тітки спалахнули на мить дві тъмяні зелені іскорки. Це вперше за весь час знайомства підійшов до неї Федір Тимофійович. Чого йому треба було? Тітка лизнула йому лапу і, не питуючи, чого він прийшов, завила тихо і на різні голоси.

— К-ге! — скрикнув Іван Іванович. — К-ге-ге!

Знову відчинились двері і увійшов хазяїн із свічкою.

Гусак сидів у тій самій позі, розтуливши дзъоба й розчепіривши крила. Його очі були заплющені.

— Іване Івановичу! — покликав його хазяїн.

Гусак не ворухнувся. Хазяїн сів перед ним долі, з хвилину дивився на нього мовчки і сказав:

— Іване Івановичу! Що ж це таке? Вмираєш ти, чи що? Ах, я тепер згадав, згадав! — скрикнув він і скопив себе за голову.— Я знаю, від чого це! Це від того, що сьогодні на тебе наступив кінь! Боже мій, боже мій!

Тітка не розуміла, що каже хазяїн, але з його обличчя бачила, що він чекає чогось жахливого. Вона простяглась морду до темного вікна, куди, як здавалося їй, заглядав хтось чужий, і завила:

— Він умирає, Тітко! — сказав хазяїн і сплеснув руками.— Так, так, умирає! До вас у кімнату прийшла смерть. Що нам робити?

Блідий, стурбований хазяїн, зітхаючи й хитаючи головою, вернувся до себе в спальню. Тітці моторошно було залишатися в темряві, і вона пішла за ним. Він сів на ліжко і кілька разів повторив:

— Боже мій, що ж робити?

Тітка ходила коло його ніг і, не розуміючи, чого їй так тоскно і чого всі так непокояться, і, намагаючись зrozуміти, стежила за кожним його рухом. Федір Тимофійович, який рідко коли покидав свій матрацик, теж увійшов у спальню до хазяїна і став тертися коло його ніг. Він струшував головою, начебто хотів витрусити з неї сумні думки, і підозріливо заглядав під ліжко.

Хазяїн узяв блюдечко, налив у нього з умивальника води і знову пішов до гусака.

— Пий, Іване Івановичу! — сказав він ніжно, ставлячи перед ним блюдечко.— Пий, голубчику.

Та Іван Іванович не ворушився і не розплющував очей. Хазяїн нагнув його голову до блюдечка і занурив дзъоб у воду, але гусак не пив, ще ширше розчепірив крила, і голова його так і залишилась лежати на блюдечку.

— Ні, нічого вже не можна зробити! — зітхнув хазяїн.— Всьому кінець. Пропав Іван Іванович!

І по його щоках покотилися вниз блискучі крапельки, які бувають на вікнах під час дощу. Не розуміючи, в чому річ, Тітка і Федір Тимофійович тулились до нього і з жахом дивились на гусака.

— Бідний Іван Іванович,— казав хазяїн, тужно зі-

тхаючи.— А я ж мріяв, що весною повезу тебе на дачу й гулятиму з тобою по зеленій травиці. Люба тварино, хороший мій товариш, тебе вже нема! Як же я тепер обходитимусь без тебе?

Тітці здавалося, що їй з нею станеться те саме, тобто, що їй вона ось так, не знати з чого, заплющить очі, витягне лапи, розтулить рота, і всі на неї будуть дивитися з жахом. Як видно, такі самі думки бродили і в голові Федора Тимофійовича. Ніколи раніше старий кіт не був такий сумний і похмурій, як тепер.

Починався світанок, і в кімнатці вже не було того невидимого чужого, що так лякав Тітку. Коли зовсім розвиднілось, прийшов двірник, узяв гусака за лапи й поніс його кудись. А трохи згодом прийшла бабуся її винесла коритце.

Тітка пішла до вітальні її подивилася за шафу: хазяїн не з'їв курячої ніжки, вона лежала на своєму місці, в поросі і в павутинні. Але Тітці було нудно, сумно і хотілось плакати. Вона навіть не понюхала ніжки, а пішла під диван, сіла там і почала скиглити тихо, тонким голоском:

— Ску-ску-ску...

Розділ сьомий НЕВДАЛИЙ ДЕБЮТ

Одного чудового вечора хазяїн увійшов до кімнатки з брудними шпалерами і, потираючи руки, сказав:

— Ну...

Щось він хотів іще сказати, але не сказав і вийшов. Тітка, добре вивчивши під час навчання його обличчя й інтонацію, догадалась, що він був схильзований, заклопотаний і, здається, сердитий. Трохи згодом він вернувся і сказав:

— Сьогодні я візьму з собою Тітку і Федора Тимофійовича. В єгипетській піраміді ти, Тітко, заступиш сьогодні покійного Івана Івановича. Чорт знає що! Нічого не приготували, не вивчили, репетицій було мало! Осоромимось, провалимось!

Потім він знову вийшов і через хвилину вернувся в шубі і в циліндрі. Підійшовши до кота, він узяв його за передні лапи, підняв і сховав його на груди під шубу,

причому Федір Тимофійович здавався зовсім байдужим і навіть не потурбувався розплющити очі. Для нього, як видно, було зовсім однаково: лежати, чи бути піднятим на ноги, валятися на матрацику, чи спочивати на грудях у хазяїна під шубою...

— Тітко, ходім,— сказав хазяїн.

Нічого не розуміючи і махаючи хвостом, Тітка пішла за ним. Через хвилину вона вже сиділа в санях коло хазяїнових ніг і слухала, як він, щулячись від холоду й хвилювання, бурмотів:

— Осоромимось! Провалимось!

Сани спинилися коло великого, чудного будинку, схожого на перекинутий супник. Довгий під'їзд цього будинку з трьома скляними дверима був освітлений дюжиною яскравих ліхтарів. Двері з дзенъкотом розчинялися і, як роти, ковтали людей, що сновигали коло під'їзду. Людей було багато, часто до під'їзду підбігали й коні, але собак не було видно.

Хазяїн узяв на руки Тітку й засунув її на груди, під шубу, де був Федір Тимофійович. Тут було темно і душно, але тепло. На мить спалахнули дві тъмяні, зелені іскорки — це розплющив очі кіт, стурбований холодними, жорсткими лапами сусідки. Тітка лизнула йому вухо і, бажаючи вмоститись по змозі вигідніше, неспокійно заворушилась, підібгала його під себе холодними лапами і ненавмисне висунула з-під шуби голову, але зараз же сердито загарчала і пірнула під шубу. Йі здалося, що вона побачила величезну погано освітлену кімнату, повну потвор; із-за перегородок і граторок, що тяглись обабіч кімнати, виглядали страшні пики: конячі, рогаті, довгоухі і одна якась товста, величезна пика з хвостом замість носа і з двома довжелезними обгрізеними кістками, що стирчали з рота.

Кіт хріпко занявчав під лапами Тітки, але в цей самий час шуба розгорнулася, хазяїн сказав «гоп!», і Федір Тимофійович з Тіткою стрибнули на підлогу. Вони вже були в маленькій кімнаті з сірими дощаними стінами; тут, крім невеликого столика з дзеркалом, табурета і ганчір'я, навішаного по кутках, не було ніяких інших меблів, і, замість лампи чи свічки, горів яскравий віялоподібний вогник, прироблений до трубочки, вбитої в стіну. Федір Тимофійович облизав свою шубу, яку пом'яла Тітка, пішов під табурет і ліг. Хазяїн, все ще хвилюючись і потираючи

руки, став роздягатися... Він роздягся так, як звичайно роздягався в себе дома, готуючись лягти під байкову ковдру, тобто скинув з себе все, крім білизни, потім сів на табурет і, дивлячись у дзеркало, почав виробляти над собою дивні штуки. Насамперед він надів на голову парик з проділом і з двома вихрами, схожими на роги, потім густо намазав обличчя чимось білим, і поверх білої фарби намалював ще брови, вуса і рум'янці. Витівки його на цьому не скінчилися. Вимазавши обличчя і шию, він став одягатися в якийсь незвичайний, ні на що не схожий костюм, якого Тітка ніколи раніше не бачила ні в домах, ні на вулиці. Уявіть ви собі широченні штани, пошиті з ситцю з великими квітами, що його вживають по міщанських господах на завіски та на оббивку меблів, штани, що застібаються аж під пахвами; одну штанину пошито з коричневого ситцю, другу з ясножовтого. Потонувши в них, хазяїн надів ще ситцювую курточку з великим зубчастим коміром і з золотою зіркою на спині, різnobарвні панчохи й зелені черевики...

У Тітки зарябіло в очах і в душі. Від біолицею вай-луватої постаті пахло хазяїном, голос у неї теж був знайомий, хазяйський, але бували хвилини, коли Тітку мутили сумніви, і тоді вона ладна була тікати від строкатої постаті і гавкати. Нове місце, віялоподібний вогник, запах, метаморфоза, що сталася з хазяїном,— все це наганяло на неї невиразний страх і передчуття, що вона неодмінно зустрінеться з яким-небудь страховищем, ось як товста пика з хвостом замість носа. А тут ще десь за стіною грала ненависна музика і чути було часами незрозуміле ревіння. Одне тільки й заспокоювало її — це байдужість Федора Тимофійовича. Він спокійнісінько дрімав під табуретом і не розплющував очей, навіть коли рухався табурет.

Якась людина у фраку й білій жилетці заглянула в кімнату й сказала:

— Зараз вихід міс Арабели. Після неї — ви.

Хазяїн нічого не відповів. Він витяг з-під стола невеличкий чемодан, сів і став чекати. По губах і по руках його було помітно, що він хвилювався, і Тітка чула, як тримтів його подих.

— М-г Жорж, прошу! — крикнув хтось за дверима.

Хазяїн встав і тричі перехрестився, потім дістав з-під табурета кота й засунув його в чемодан.

— Іди, Тітко! — сказав він тихо.

Тітка, нічого не розуміючи, підійшла до його рук; він поцілував її в голову й поклав поряд з Федором Тимофійовичем. По тому настала пітьма... Тітка тупцяла по котові, дряпала стінки чемодана і від жаху не могла видати ні звуку, а чемодан погойдувався, як на хвилях, і третмів...

— А ось і я! — голосно крикнув хазяїн.— А ось і я!

Тітка відчула, що після цього вигуку чемодан удариився об щось тверде і перестав гойдатись. Почулося голосне густе ревіння: по комусь ляскали, і цей хтось, мабуть, пика з хвостом замість носа, ревів і реготав так гучно, що затремтіли замочки чемодана. У відповідь на ревіння почувся пронизливий, вересклівий сміх хазяїна, яким він ніколи не сміявся дома.

— Га! — крикнув він, намагаючись перекричати ревіння.— Вельмишановна публіко! Я оце тільки з вокзалу! В мене здохла бабуся й залишила мені спадщину! В чемодані щось дуже важке — очевидно, золото... Га-а! А що як тут мільйон! Зараз ми відкриємо й подивимось...

У чемодані клацнув замок. Яскраве світло вдарило Тітці у вічі: вона вистрибнула з чемодана і, оглушенна ревінням, швидко з усієї сили почала бігати навколо свого хазяїна і зайшлася дзвінким гавканням.

— Га! — закричав хазяїн.— Дядечку Федоре Тимофійовичу! Дорога тітонько! Любі родичі, щоб вас чорт узяв!

Він упав животом на пісок, схопив кота і Тітку й почав обіймати їх. Тітка, поки він стискав її в своїх обіймах, мигцем оглянула той світ, куди занесла її доля, і, вражена його грандіозністю, на хвилину завмерла від подиву і захоплення, потім вирвалася з хазяїнових обіймів і від гострого враження, як дзига, закрутилась на одному місці. Новий світ був великий і сповнений яскравого світла; куди не глянеш, всюди, від підлоги до стелі, було видно самі тільки обличчя, обличчя, обличчя і більш нічого.

— Тітонько, прошу вас сісти! — крикнув хазяїн.

Пам'ятаючи, що це означає, Тітка вискочила на стілець і сіла. Вона подивилась на хазяїна. Очі його, як завжди, дивились серйозно й ласково, але обличчя, особливо рот і зуби, були споторені широкою нерухомою усмішкою. Сам він реготав, стрибав, знизуував плечима і вдавав, ніби йому дуже весело в присутності тисяч облич. Тітка пові-

рила в його веселість, раптом відчула всім своїм тілом, що на неї дивляться ці тисячі облич, підняла догори свою лісичу морду й радісно завила.

— Ви, Тітонько, посидьте,— сказав її хазяїн,— а ми з дядечком потанцюємо камаринського.

Федір Тимофійович, дожидаючи, коли його примусять робити дурниці, стояв і байдуже поглядав на всі боки. Танцював він мляво, недбало, похмуро, і видно було по його рухах, по хвосту та по вусах, що він глибоко заневажав і натовп, і яскраве світло, і хазяїна, і себе... Протанцювавши свою порцю, він позіхнув і сів.

— Ну, Тітусю,— сказав хазяїн,— спочатку ми з вами заспіваемо, а тоді потанцюємо. Добре?

Він дістав з кишені дудочку і заграв. Тітка, не зносячи музики, неспокійно засовалась на стільці й завила. Звідусіль почулося ревіння й оплески. Хазяїн поклонився і, коли все затихло, заграв далі... Під час виконання одної дуже високої ноти, десь угорі серед публіки хтось голосно ахнув.

— Татку! — крикнув дитячий голос.— Та це ж Каштанка!

— А таки Каштанка! — ствердив п'яненький деренчливий тенорок.— Каштанка! Федюшко, це, побий мене бог, Каштанка! Ф'ойт!

Хтось на галереї свиснув, і два голоси, один — дитячий, а другий — чоловічий, голосно покликали:

— Каштанко! Каштанко!

Тітка здригнулася і подивилася туди, звідки гукали. Двоє облич: одне волохате, п'яне й усміхнене, друге — пухле, червонощоке й злякане — вдарили її по очах, як перед тим вдарило яскраве світло... Вона згадала, впала з стільця й закрутилась на піску, потім схопилась, з радісним вищанням кинулась до тих облич. Розляглося оглушливе ревіння, пройняте наскрізь свистом і пронизливим дитячим криком:

— Каштанко! Каштанко!

Тітка стрибнула через бар'єр, потім через чиєсь плече, опинилася у ложі; щоб потрапити до вищого ярусу, треба було перестрибнути через високу стіну; Тітка стрибнула, але не дострибнула й посунулась назад по стіні. Потім вона переходила з рук на руки, лизала чиєсь руки й обличчя, посувалася усе вище й вище, нарешті, потрапила на гальорку...

Через півгодини Каштанка йшла вже вулицею за людьми, від яких тхнуло клеєм і лаком. Лука Олександрович похитувався їй інстиктивно, навчений досвідом, намагався триматись далі від канави.

— В бездні гріховній валяються во утробі моїй...— бурмотів він.— А ти, Каштанко,— непорозуміння. Супроти людини ти однаково, що тесляр супроти столяра.

Поряд нього ступав Федюшка в батьківському кашкеті. Каштанка дивилась обом їм у спини, і їй здавалося, що вона давно вже йде за ними й радіє, що життя її не переривалося ні на хвилину.

Згадувала вона кімнатку з брудними шпалерами, гусака, Федора Тимофійовича, смачні обіди, навчання, цирк, але все це уявлялось їй тепер як довгий, переплутаний, важкий сон.

СПАТИ ХОЧЕТЬСЯ

Ніч. Нянька Варка, дівчинка років тринадцяти, гойдає колиску, в якій лежить дитина, і ледве чутно муркоче:

Баю-баюшки-баю,
Я пісеньку співаю...

Перед образом горить зелена лампадка; через усю кімнату від кутка до кутка тягнеться мотузка, на якій висять пелюшки і великі чорні панталони. Від лампадки лягає на стелю велика зелена пляма, а пелюшки і панталони кидають довгі тіні на піч, на колиску, на Варку... Коли лампадка починає блимати, пляма і тіні оживають і починають ворушитися, як од вітру. Душно. Пахне щами і шевським товаром.

Дитина плаче. Вона давно вже охрипла і знемоглася від плачу, але все ще кричить, і невідомо, коли вона вгамується. А Варці хочеться спати. Очі її злипаються, голову клонить донизу, шия болить. Вона не може ворухнути ні віями, ні губами, і їй здається, що обличчя її високло і задерев'яніло, що голова стала маленькою, як головка на шпильці.

— Баю-баюшки-баю,— муркоче вона,— тобі кашки наварю...

В печі кричить цвіркун. У сусідній кімнаті, за дверима, похропує хазяїн і підмайстер Афанасій... Колиска жалібно скрипить, сама Варка муркоче — і все це зливається в нічну, заколисливу музику, яку так солодко слухати, коли лягаєш у постіль. А тепер ця музика тільки дратує її пригнічує, бо вона вганяє в дрімоту, а спати не можна; якщо Варка, не дай бог, засне, то хазяї приб'ють її.

Лампадка блимає. Зелена пляма і тіні починають вору-

шитись, залазять у напівзаплющені, нерухомі очі Варчині і в її напівзаснулому мозку сплітаються в туманні марення. Вона бачить темні хмари, що ганяються одна за одною по небу і кричать, як дитина. Та ось подув вітер, зникли хмари, і Варка бачить широке шосе, вкрите рідкою грязюкою; вздовж шосе тягнуться валки, плentaються люди з торбинками на спинах, гасають сюди й туди якісь тіні; по обидва боки крізь холодний, суворий туман видно ліси. Ралтом люди з торбинками і тінями падають на землю в рідку грязюку. «Навіщо це?» — питает Варка. «Спати, спати!» — відповідають їй. І вони засинають міцно, сплять солодко, а на телеграфних дротах сидять ворони і сороки, кричать, як дитина, і намагаються розбудити їх.

— Баю-баюшки-баю, я пісеньку співаю... — муркоче Варка і вже бачить себе в темній, задушливій хаті.

На долівці перевертається її покійний батько Юхим Степанов. Вона не бачить його, але чує, як він качається від болю по долівці і стогне. В нього, як він каже, «розігралася грижа». Йому так боляче, що він не може вимовити її слова і тільки вдихає в себе повітря та вибиває зубами барабаний дріб:

— Бу-бу-бу-бу...

Мати Пелагея побігла в садибу до панів сказати, що Юхим помирає. Вона давно вже пішла, і пора б їй повернутися. Варка лежить на печі, не спить і прислухається до батькового «бу-бу-бу». Та ось чути, хтось під'їхав до хати. Це пани прислали молодого лікаря, що приїхав до них з міста в гості. Лікар заходить до хати; його не видно в пітьмі, але чути, як він кашляє і стукає дверима.

— Засвітіть, — каже він.

— Бу-бу-бу... — відповідає Юхим.

Пелагея кидається до печі й починає шукати черепка з сірниками. Мінає хвилина в мовчанні. Лікар, пошукавши в кишенях, запалює свого сірника.

— Зараз, батечку, зараз, — каже Пелагея, кидається геть із хати і, трохи згодом, повертається з недогарком.

Щоки в Юхима рожеві, очі блищають, і погляд якийсь особливо гострий, наче Юхим бачить наскрізь і хату, і лікаря.

— Ну, що? Що це ти надумав? — каже лікар, нахилючись до нього. — Еге! Чи давно це в тебе?

— Чого? Помирати, ваше благородіє, прийшов час... Не бути мені живому...

— Годі дурниці говорити... Вилікуємо!

— Це як ваша ласка, ваше благородіє, щиро дякуємо, а тільки ми розуміємо... Коли смерть прийшла, то що вже тут.

Лікар з чверть години порається з Юхимом; далі підводиться і каже:

— Я нічого не можу зробити... Тобі треба до лікарні іхати, там тобі операцію зроблять. Зараз же їдь... Неодмінно їдь! Трохи пізно, в лікарні всі вже сплять, та це байдуже, я тобі записочку дам. Чуеш?

— Батечку, та на чому ж він поїде? — каже Пелагея.— У нас нема коня.

— Нічого, я попрошу панів, вони дадуть коня.

Лікар виходить, свічка гасне і знову чути «бу-бу-бу...». Через півгодини до хати хтось під'їжджає. Це пани прислали візка, щоб іхати до лікарні. Юхим збирається і їде...

Та ось настає прегарний, ясний ранок. Пелагеї нема дома. Вона пішла до лікарні довідатися, що робиться з Юхимом. Десь плаче дитина, і Варка чує, як хтось її голосом співає:

— Баю-баюшки-баю, я пісеньку співаю...

Повертається Пелагея; вона хреститься й шепоче:

— Вночі вправили йому, а на ранок богу душу віддав... Царство небесне, вічний спокій... Кажуть, пізно захопили... Треба б раніше...

Варка іде в ліс і плаче там, але раптом хтось б'є її по потилиці з такою силою, що вона стукається лобом об березу. Вона підводить очі і бачить перед собою хазяїна-шевця.

— Ти що ж це, паршива? — каже він.— Дитя плаче, а ти спиш?

Він боляче смикає її за вухо, а вона струшує головою, гойдає колиску і муркоче свою пісню. Зелена пляма і тіні від панталонів і пелюшок коливаються, моргають її і скоро знову опановують її мозок. Знову бачить вона шосе, вкрите рідкою грязюкою. Люди з торбинками на спинах і тіні полягали й міцно сплять. Дивлячись на них, Варка до нестями хоче спати; вона лягла б з насолодою, але мати Пелагея йде поряд і квапить її. Обидві вони поспішають до міста найматися.

— Подайте милостиньки Христа ради! — просить мати в зустрічних.— Зробіть божу ласку, пани милосердні!

— Дай сюди дитину! — відповідає їй чиєсь знайомий голос.— Дай сюди дитину! — повторює той самий голос, але вже сердито й різко.— Спиш, падлюко?

Варка скоплюється і, оглядівшись, розуміє, в чому річ: нема ні шосе, ні Пелагеї, ні зустрічних, а стоїть серед кімнатки сама тільки хазяйка, що прийшла погодувати свою дитину. Поки оглядна, плечиста хазяйка годує і вгамовує дитину, Варка стоїть, дивиться на неї й чекає, коли вона закінчить. А за вікном вже синіє повітря, тіні і зелена пляма на стелі помітно бліднуть. Скорі ранок.

— Візьми! — каже хазяйка, застібаючи на грудях сорочку.— Плаче. Мабуть, наврочили.

Варка бере дитину, кладе її в колиску і знову починає гойдати. Зелена пляма і тіні поволі зникають, і вже нема чому лізти їй у голову й туманити мозок. А спати хочеться так само, страшенно хочеться! Варка кладе голову на бильце колиски й гойдається всім тулубом, щоб перемогти сон, та очі все-таки злипаються і голова важка.

— Варко, затопи піч! — лунає за дверима голос хазяйна.

Значить, уже час вставати і братися до роботи. Варка залишає колиску й біжить у сарай по дрова. Вона рада. Коли бігаєш і ходиш, спати вже не так хочеться, як тоді, коли сидиш. Вона приносить дрова, топить піч і почуває, як розправляється її здерев'яніле обличчя і як прояснюються думки.

— Варко, постав самовар! — гукає хазяйка.

Варка коле скіпки, та ледве встигає запалити їх і всунути в самовар, як чути новий наказ:

— Варко, почисть хазяйнові калоши!

Вона сідає на підлогу, чистить калоші і думає, що добре було б засунути голову у велику, глибоку калошу і подрімати в ній трошки... І раптом калоша росте, пухне, заповнює собою всю кімнату, Варка впускає щітку, але одразу ж струшує головою, вирячує очі і намагається дивитися так, щоб речі не росли і не ворушилися в її очах.

— Варко, помий знадвору сходи, а то перед замовцями соромно!

Варка миє сходи, прибирає кімнати, потім топить другу піч і біжить до крамнички. Роботи багато, нема жодної хвилини вільної.

Але що найважчє, то це стояти на одному місці перед кухонним столом і чистити картоплю. Голову хилить до

столу, картопля рябіє в очах, ніж падає з рук, а поряд ходить товста, сердита хазяйка з засуканими рукавами і розмовляє так голосно, що дзвенить у вухах. Така сама мука прислужувати за обідом, прати, шити. Бувають хвилини, коли хочеться спати, ні на що не зважаючи, впасти на підлогу і спати.

День минає. Дивлячись, як темніють вікна, Варка стискує собі дерев'яні очі скроні й усміхається, сама не знаючи чого. Вечірня мла милує її очі, що злипаються, і обіцяє їй незабаром міцний сон. Увечері до хазяїв приходять гости.

— Варко, став самовар! — кричить хазяйка.

Самовар у хазяїв маленький, і поки гості нап'ються чаю, доводиться підігрівати його разів з п'ять. Після чаю Варка стоїть цілу годину на одному місці, дивиться на гостей і жде наказів.

— Варко, побіжи купи три пляшки пива!

Вона зривається з місця і старається бігти швидше, щоб розігнати сон.

— Варко, побіжи по горілку! Варко, де штопор? Варко, почисть оселедця!

Та ось, нарешті, гості пішли; світло гаситься, хазяї лягають спати.

— Варко, поколиши дитину! — лунає останній наказ.

В печі кричить цвіркун, зелена пляма на стелі і тіні від панталонів і пелюшок знову лізуть в напіврозплющенні Варчині очі, мигтять і туманять їй голову.

— Баю-баюшки-баю,— муркоче вона,— я пісеньку співаю...

А дитина кричить і знемагає від крику. Варка знову бачить брудне шосе, людей з торбинками, Пелагею, батька Юхима. Вона все розуміє, всіх пізнає, але крізь півсон вона не може тільки ніяк зrozуміти тієї сили, яка сковує її руки і ноги, душить її і заважає їй жити. Вона озирається, шукає ту силу, щоб позбутися її, але не знаходить. Нарешті, змучившись вона напружує всі свої сили і очі, дивиться вгору на миготливу зелену пляму і, прислухавшись до крику, знаходить ворога, що заважає їй жити.

Цей ворог — дитина.

Вона сміється. Їй дивно: як це раніш вона не могла зrozуміти такої дрібниці? Зелена пляма, тіні і цвіркун так само, здається, сміються й дивуються.

Облудне уявлення опановує Варку. Вона встає з табурета і, широко усміхаючись, не кліпаючи очима, походить по кімнаті. Їй приємно її лоскотно від думки, що вона зараз позбудеться дитини, яка сковує її руки і ноги... Убити дитину, а потім спати, спати, спати...

Сміючись, підморгуючи і погрожуючи зеленій плямі пальцями, Варка підкрадається до колиски і нахиляється до дитини. Задушивши її, вона швидко лягає на підлогу, сміється від радості, що її можна спати, і через хвилину спить уже міцно, як мертвa...

1888

С Т Е П

(Історія одної подорожі)

I

Із N., повітового міста Z-ої губернії, раннього липневого ранку виїхала і з гуркотом покотилася поштовим трактом безресорна обшарпана бричка, одна з тих допотопних бричок, на яких їздять тепер на Русі тільки купецькі прикажчики, ліверанти та небагаті священики. Вона торохтіла й вищадала при найменшому русі; їй похмуро вторувало відро, прив'язане до задка,— і по самих цих звуках та жалюгідних шкіряних клаптиках, що метлялися на її облізому тілі, можна було судити про її ветхість і готовність іти на брухт.

У бричці сиділо двоє N-ських обивателів: N-ський купець Іван Іванович Кузьмичов, голений, в окулярах і в солом'яному капелюсі, більше схожий на чиновника, ніж на купця, і другий — отець Христофор Сірійський, настоятель N-ської Миколаївської церкви, маленький, довговолосий дідок, у сірому парусиновому каптані, в циліндрі з широкими крисами і у вишиваному кольоровому поясі. Перший про щось зосереджено думав і струшував головою, щоб прогнати дрімоту: на обличчі в нього звична ділова сухість беролася з благодушністю людини, яка тільки що попрощалася з ріднею і добре випила; а другий вогкими оченятами здивовано поглядав на божий світ і усміхався так широко, що, здавалось, усмішка захоплювала навіть криси циліндра; обличчя його було червоне і мало змерзлий вигляд. Обидва вони, як Кузьмичов, так і о. Христофор, їхали тепер про-

давати вовну. Прощаючись з домочадцями, вони тільки що ситно закусили пампушками з сметаною і, незважаючи на ранню пору, випили... Настрій в обох був прекрасний.

Крім тільки що описаних двох і кучера Дениска, що невтомно стъобав пару моторних гнідих коненят, у бричці був ще один пасажир — хлопчик років дев'яти, з темним від смаги й мокрим від сліз обличчям. Це був Єгорушка, племінник Кузьмичова. З дозволу дядька та благословення о. Христофора він їхав кудись вступати до гімназії. Його матуся, Ольга Іванівна, вдова колезького секретаря й рідна сестра Кузьмичова, любивши освічених людей і благородне товариство, ублагала свого брата, що їхав продавати вовну, взяти з собою Єгорушку й віддати його до гімназії; і тепер хлопчик, не розуміючи, куди й чого він іде, сидів на передку поруч з Дениском, тримався за його лікоть, щоб не впасти, і підстрибував, як чайник на конфорці. Від швидкої їзди його червона сорочка пузирем надималася на спині, і новий, візницький капелюх з павиним пером раз у раз зсуувався на потилицю. Він почував себе найнешасливішою людиною і хотів плакати.

Коли бричка проїжджала повз острог, Єгорушка глянув на вартових, що тихо ходили коло високої білої стіни, на маленькі, гратасті вікна, на хрест, що блищав на даху, і згадав, як тиждень тому, в день Казанської божої матері, він ходив з матусею до острожної церкви на храм; а ще раніше, на великдень, він приходив до острогу з кухаркою Людмилою і з Дениском і приносив туди куличі, крашанки, пироги і печень; арештанти дякували й хрестились, а один з них подарував Єгорушці олов'яні запонки власного виробу.

Хлопчик придивлявся до знайомих місць, а ненависна бричка бігла повз них і залишала усе позаду. За острогом промайнули чорні, закопчені кузні, за ними затишне, зелене кладовище, обнесене оградою з каменю; з-за огради весело виглядали білі хрести і надгробки, які ховаються в зелені вишневих дерев і здаля скидаються на білі плями. Єгорушка згадав, що коли цвіте вишня, ці білі плями зливаються з вишневим цвітом у біле море; а коли вишні досягають, білі надгробки і хрести бувають обсипані багряними, як кров, цятками. За оградою під вишнями день і ніч спали Єгорушчин батько і бабуся Зинаїда Данилівна. Коли бабуся померла, її поклали в довгу, вузьку труну і накрили двома п'ятаками її очі, які не хотіли заплющувати.

тися. До своєї смерті вона була жива і носила з базару м'які бублики, посипані маком, а тепер вона спить, спить...

А за кладовищем диміли цегельні. Густий, чорний дим великими клубами йшов з-під довгих очеретяних покрівель, приплюснутих до землі, і лініво здіймався вгору. Небо над заводами і кладовищем було темне, і великі тіні від клубів диму повзли полем і через дорогу. В диму коло покрівель рухалися люди і коні, вкриті червоним пилом...

За заводами кінчалося місто і починалося поле. Єгорушка востаннє оглянувся на місто, припав обличчям до ліктя Дениска й гірко заплакав...

— Ну, не наревівся ще, рево! — сказав Кузьмичов.— Знову, пестунчику, заслінився! Не хочеш іхати, то залишайся. Ніхто ж силою не тягне!

— Нічого, нічого, брат Єгор, нічого...— забурмотів скормовкою о. Христофор.— Нічого, брат... Покладайся на бога... Не по лихо ідеш, а по добро. Вчення, як то кажуть, світ, а невчення — тьма... Істинно так.

— Хочеш вернутися? — спитав Кузьмичов.

— Хо... хочу,— відповів Єгорушка, схлипуючи.

— То й вернувся б. Однаково даремно ідеш, сім верст пішки по шмат кишки.

— Нічого, нічого, брат...— казав далі о. Христофор.— Богу молись... Ломоносов так само з рибалками іхав, однак з нього вийшла людина на всю Європу. Науки, що сприймаються з вірою, дають плоди, богу угодні. Як сказано в молитві? Творців на славу, а батькам нашим на втіху, церкві і вітчизні на користь... Отак-бо...

— Користь усяка буває...— сказав Кузьмичов, закурюючи дешеву сигару.— Інший двадцять років навчається, а ніякого пуття.

— Це буває.

— Кому наука на користь, а кого тільки з розуму збиває. Сестра — жінка нетямуща, намагається все по-благородному і хоче, щоб з Єгорка вчений вийшов, а того не розуміє, що і я при своїй роботі міг би Єгорка навіки ощасливити. Я це вам на те кажу, що коли всі підуть в учені та в благородні, тоді нікому буде торгувати і хліб сіяти. Всі з голоду повмирають.

— А коли всі торгуватимуть і хліб сіятимуть, тоді нікому буде наук доходити.

І гадаючи, що обидва вони сказали щось переконливе і поважне, Кузьмичов і о. Христофор зробили серйозні

обличчя і одночасно кашлянули. Дениско, що прислухався до їхньої розмови й нічого не зрозумів, струснув головою і, підвівши, стъобнув обох гнідих. Настала мовчанка.

Тимчасом перед очима тих, що їхали, стелася вже широка, безмежна рівнина, перетята пасмом горбів. Тиснувшись і визираючи один з-за одного, ці горби зливаються у височину, що тягнеться праворуч від шляху аж до обрію і зникає в ліловій далечині; ідеш-ідеш і ніяк не розбереш, де вона починається і де кінчается... Сонце вже виглянуло ззаду з-за міста і тихо, без клопоту узялося до своєї роботи. Спочатку, далеко спереду, де небо сходиться з землею, коло могилок і вітряка, що здаля схожий на маленького чоловічка, який вимахує руками, поповзла по землі широка яскравожовта смуга; через хвилину така сама смуга засвітилася трохи ближче, поповзла праворуч і охопила горби; щось тепле торкнулося Єгорушчиної спини, смуга світла, підкравшися ззаду, шмигнула через бричку і коні, помчала назустріч іншим смугам, і раптом весь широкий степ скинув в себе ранкову півтінь, усміхнувся й вабливав росою.

Жжате жито, бур'ян, молочай, дикі коноплі — все, побуріле від спеки, руде і напівмертве, тепер умите росою й приголублене сонцем, оживало, щоб знову зацвісти. Над шляхом в веселим криком літали степові пташки, в траві перекликалися ховрахи, десь далеко ліворуч плакали чайки. Табун куріпок, сполоханий бричкою, зірвався й з своїм м'яким «тттт» полетів до пагорбів. Коники, цвіркуні, скрипали і ведмедики завели в траві свою рипучу, одноманітну музику.

Але минув якийсь час, роса випарувалася, повітря застигло, і обманутий степ набув свого похмурого липневого вигляду. Трава похилилася, життя завмерло. Засмаглі пагорби, бурозелені, здаля лілові, з своїми спокійними, як тінь, тонами, рівнина з туманною далечінню й перекинуте над ними небо, яке в степу, де нема лісів і високих гір, здається страшенно глибоким і прозорим, уявлялися тепер безмежними, заціпнілими від туги...

Як душно і сумно! Бричка біжить, а Єгорушка бачить усе те саме — небо, рівнину, горби... Музика в траві притихла. Степові пташки полетіли, куріпок не видно. Над зблаклою травою, від нічого робити, літають граки: всі вони схожі один на одного і роблять степ ще одноманітнішим.

Летить шуліка над самою землею, плавно змахуючи

крилами, і раптом спиняється в повітрі, наче задумавшись про нудьгу життя, потім стрілує крильми й стрілою ліне над степом, і незрозуміло, навіщо він літає і чого йому треба. А в далині махає крилами вітряк...

Для різноманітності майне в бур'яні білий череп або камінь; виросте на мить сіра кам'яна баба або висохла верба з синьою сиворакшею на верхній гілці, перебіжить дорогою ховрашок, і — знов біжать повз очі бур'яни, горби, граки...

Та ось, хвалити бога, назустріч іде віз з снопами. На самому верху лежить дівка. Сонна, зморена спекою, підводить вона голову й дивиться на зустрічних. Дениско заливився на неї, гніді простягають морди до снопів, бричка, завищавши, цілується з возом, і колюче колосся, як віничком, проїжджає по циліндру о. Христофора.

— На людей їдеш, пухла! — гукає Дениско.— Ач, морду розперло, немов джміль укусив.

Дівка сонно усміхається і, поворушивши губами, знову лягає... А ось на горбі з'являється самотня тополя; хто її посадив і навіщо вона тут — бог його знає. Від її стрункої постаті й зеленого одягу важко відірвати очі. Чи щаслива ця красуня? Улітку спека, взимку холод та хуртовини, восени страшні ночі, коли бачиш тільки п'ятьму і не чуєш нічого, крім безпутного, сердито виуючого вітру, а головне — весь вік сама, сама... За тополею яскраво-жовтим килимом від верхівки горба аж до шляху тягнуться смуги пшеници. На горбі хліб уже скосили і склали в копи, а внизу ще тільки косять... Шість косарів стоять рядом і махають косами, а коси весело блискають і в такт, усі разом, звучать: «вжжи, вжжи». З рухів жінок, що в'яжуть снопи, з облич косарів, з близку кіс видно, що спека палить і душить. Чорний собака з висолопленим язиком біжить від косарів назустріч бричці, мабуть, з наміром загавкати, але спиняється на півдорозі й байдуже дивиться на Дениска, який погрожує йому батогом: жарко гавкати! Одна жінка підводиться і, взявшись обіруч за змучену спину, проводжає очима кумачеву сорочку Єгорушки. Чи то червоний колір її сподобався, чи згадала вона про своїх дітей, а тільки довго стойте вона нерухомо й дивиться вслід...

Та ось промайнула й пшениця. Знов тягнеться випалена рівнина, засмалені горби, пекуче небо, знов ширяє над землею шуліка. Вдалині, як і раніше, махає крилами віт-

ряк і все ще він схожий на маленького чоловічка, що вимахує руками. Набридло дивитися на нього і здається, що до нього ніколи не доїдеш, що він тікає від брички.

О. Христофор і Кузьмичов мовчали. Дениско стъобав гнідих і погукував, а Єгорушка вже не плакав, а байдуже дивився на всі боки. Спека й степова нудьга стомили його. Йому здавалося, що він давно вже іде й підстрибує, що сонце давно вже пече йому в спину. Не проїхали ще й десять верст, а він уже думав: «Час би відпочити!» З обличчя дядька поволі зійшла благодушність і залишилася сама тільки ділова сухість, а голеному, худому обличчю, особливо, коли воно в окулярах, коли ніс і скроні вкриті пилом, ця сухість надає невблаганного, інквізиторського виразу. А отець Христофор не переставав здивовано поглядати на світ божий і усміхатися. Мовчки він думав про щось хороше й веселе, і добра, благодушна усмішка застигла на його обличчі. Здавалося, що й хороша, весела думка застигла в його мозку від спеки...

— А що, Дениско, доженемо сьогодні валки? — спитав Кузьмичов.

Дениско поглянув на небо, підвівся, стъобнув по конях, а тоді вже відповів:

— До ночі, бог дасть, доженемо...

Почулося собаче гавкання. Штук із шість величезних степових вівчарок раптом, вискочивши наче з засідки, з лютим виючим гавканням кинулись назустріч бриці. Усі вони, надзвичайно злі, з волохатими павучими мордами і з червоними від злоби очима, оточили бричку і, ревниво штовхаючи одна одну, зчинили хріпкий рев. Вони ненавиділи палко і, здається, ладні були порвати на клапті і коней, і бричку, і людей... Дениско, що любив дражнити і стъобати, зрадів з нагоди і, надавши своєму обличчю зловтішного виразу, перегнувся і стъобнув батогом вівчарку. Пси ще дужче захрипіли, коні понесли; і Єгорушка, що ледве тримався на передку, дивлячись на очі і зуби собак, розумів, що якби звалився він, його в одну мить роздерли б на клапті, але страху не почував і дивився так само зловтішно, як і Дениско, і шкодував, що в нього нема в руках батога.

Бричка порівнялася з отарою овець.

— Стій! — закричав Кузьмичов.— Держи! Тпрр...

Дениско подався усім тулубом назад і осадив гнідих. Бричка зупинилася.

— Ходи сюди! — крикнув Кузьмичов до чабана.— Угамуй собак, будь вони прокляті!

Старий чабан, обірваний і босий, у теплій шапці, з брудною торбою коло стегна і з гаком на довгій палиці — зовсім біблійна постать — угамував собак і, скинувши шапку, підійшов до брички. Зовсім така сама біблійна постать стояла, не воруваючись, по другий бік отари й байдуже дивилася на проїжджих.

— Чия це отара? — спитав Кузьмичов.

— Варламовська! — голосно відповів старий.

— Варламовська! — повторив чабан, що стояв по другий бік отари.

— А що, проїджав тут учора Варламов чи ні?

— Ні, не проїджав... Прикажчик іхній проїджали, це так...

— Рушай!

Бричка покотилася далі, і чабани із своїми злими собаками залишилися позаду. Єгорушка знехотя дивився вперед на лілову далечінь, і йому вже починало здаватися, що вітряк, який махає крилами, наближається. Він ставав дедалі більшим, зовсім виріс, і вже можна було виразно розглядіти його двоє крил. Одне крило було старе, залатане, друге тільки недавно зроблене з нового дерева й лисніло проти сонця.

Бричка іхала прямо, а вітряк чомусь став відходити ліворуч. Іхали, іхали, а він усе відходив ліворуч і не зникав з очей.

— Доброого вітряка поставив синові Болтва! — зауважив Дениско.

— А щось хутора його не видно.

— Він туди, за балочкою.

Незабаром показався й хутір Болтви, а вітряк все ще не відходив назад, не відставав, дивився на Єгорушку своїм лискучим крилом і махав. Ото чаклун!

II

Близько полудня бричка звернула з шляху праворуч, проїхала трохи повільно і спинилася. Єгорушка почув тихе, дуже лагідне дзюрчання й відчув, що його обличчя холоднуватим оксамитом торкнулося якесь інше повітря. З горба, зліпленої природою з величезного, потворного каміння,

крізь трубочку з болиголова, вставлену якимось невідомим доброчинцем, тоненькою цівкою бігла вода. Вона падала на землю і, прозора, весела, вибліскуючи проти сонця, з тихеньким бурчанням, наче уявляючи себе потужним і бурхливим потоком, швидко бігла кудись ліворуч. Недалеко від горба маленька річка розплилася в калюжку; гаряче проміння і розпечений ґрунт, жадібно випиваючи її, відбирави в неї силу; але трохи далі вона, мабуть, зливалася з іншою такою самою річечкою, бо кроків за сто від горба по її течії зеленіла густа, пишна осока, з якої, коли підїжджаля бричка, з криком вилятіло три бекаси.

Подорожні розташувалися біля струмка спочивати і годувати коней. Кузьмичов, о. Христофор і Єгорушка сіли в ріденькому затінку від брички і розпряженіх коней, на розстеленій повсті, і стали закусувати. Хороша, весела думка, що застигла від спеки в мозку о. Христофора, після того, як він напився води і з'їв одне печене яйце, захотіла на волю. Він ласково глянув на Єгорушку, пожував і почав:

— Я й сам, брат, учився. З самого раннього віку бог вклав у мене розум і тяму, отож я, не так, як інші, бувши ще таким, як ти, тішив батьків і наставників своєю кмітливістю. Г'ятнадцять років мені ще не було, а я вже розмовляв і вірші складав по-латинськи однаково, як по-російськи. Пам'ятаю, був я жезлоносцем у преосвященного Христофора. Раз після обідні, як тепер пам'ятаю, в день тезоіменитства найблагочестивішого государя Олександра Павловича Благословленного, він скидав облачення у вівтарі, поглянув на мене ласково та й питає: «Puer bone, quam appellaris?»¹. А я йому: «Christophorus sum»². А він: «Ergo connominati sumus», тобто, ми, виходить, тезки... Потім питає по-латині: «Чий ти?» Я й відповідаю теж по-латині, що я син диякона Сірійського з села Лебединського. Бачивши таку мою скоростішність і ясність відповідей, преосвящений благословив мене та й сказав: «Напиши батькові, що я його не забуду, а тебе матиму на увазі». Протоієреї і священики, що у вівтарі були, слухаючи латинський диспут, також немало дивувалися, і кожен в похвалу мені виявив своє задоволення. Ще в мене й вусів не було, а я вже, брат, читав і по-латині, і по-грецьки, і по-французьки,

¹ Як тебе звати, любий хлопчику? (лат.).

² Христофор (лат.).

зняв філософію, математику, цивільну історію і всі науки. Пам'ять мені бог дав навдивовижу. Бувало, що прочитаю разів зо два, напам'ять знаю. Наставники і благодійники мої дивувалися і так гадали, що з мене вийде найученіший муж, світоч церкви. Я й сам думав до Києва іхати, науку продовжувати, та батьки не благословили: «Ти, казав батько, цілий вік учитимешся, то коли ж ми тебе дочекаємося?» Чувши такі слова, я кинув науки і став на посаду. Воно, звичайно, вчений з мене не вийшов, та зате я батьків послухав, старість їм заспокоїв, поховав, як годиться. Послух паче посту і молитви!

— Мабуть, ви вже всі науки позабували! — зауважив Кузьмичов.

— Як не забути? Хвалити бога вже восьмий десяток пішов! З філософії і риторики дещо пам'ятаю ще, а мови і математику зовсім забув.

О. Христофор зажмурив очі, подумав і сказав півголосом:

— Що таке ество? Ество єсть річ самобутня, не вимагаючи іного ко своєму ісполненню.

Він покрутів головою і засміявся від розчулення.

— Духовна пожива! — сказав він. — Істинно, матерія живить плоть, а духовна пожива душу!

— Науки науками, — зітхнув Кузьмичов: — а от як не наздоженемо Варламова, то й буде нам наука.

— Людина — не голка, знайдемо. Він тепер у цих місцях кружляє.

Над осокою пролетіли знайомі три бекаси, і в їх писку чути було тривогу і досаду, що їх зігнали з ручая. Коні поважно жували і попирхували, Дениско ходив коло них, і, стараючись показати, що він зовсім байдужий до огірків, пирогів і яєць, які їли хазяї, весь поринув у винищування гедзів і мух, що обліплювали конячі животи і спини. Він апатично, випускаючи з горла якийсь особливий, ехидно-переможний звук, ляскав свої жертви, а коли не влучав, з досадою кректав і проводив очима кожного щасливого, який уникнув смерті.

— Дениско, де ти там! Іди їсти! — сказав Кузьмичов, глибоко зітхаючи і тим даючи знати, що він уже наївся.

Дениско несміливо підійшов до повсті і вибрав собі півдесятка великих і жовтих огірків, так званих «жовтяків» (вибрали дрібніші й свіжіші він посовістився), узяв двоє печених яєць, чорних і потрісканих, потім нерішуче, наче

боячись, щоб його не вдарили по простягнутій руці, торкнувся пальцем пиріжка.

— Бери, бери! — підохотовив його Кузьмичов.

Дениско рішуче взяв пиріг і, відійшовши далеко набік, сів на землі, спиною до брички. Зараз же почулося таке голосне жування, що навіть коні обернулися й підозріливо подивилися на Дениска.

Закусивши, Кузьмичов дістав з брички торбу з чимось і сказав Єгорушці.

— Я спатиму, а ти поглядай, щоб у мене з-під голови цієї торби не витягли.

О. Христофор скинув рясу, пояс і каптан, і Єгорушка, глянувши на нього, завмер від подиву. Він ніяк не припускав, що священики ходять у штанях, а на о. Христофорі були справжні парусинові штани, засунуті у високі чоботи, і куцен'ка пістрюова курточка. Дивлячись на нього, Єгорушка виявив, що в цьому невідповідному до його сану костюмі, він, з своїм довгим волоссям і бородою, дуже схожий на Робінзона Крузо. Роздягнувшись, о. Христофор і Кузьмичов лягли в затінку під бричкою, обличчям один до одного, і позаплющували очі. Дениско, скінчивши жувати, розлігся на сонці животом догори і теж заплюшив очі.

— Поглядай, щоб хто коней не вкрав! — сказав він Єгорушці і зразу ж заснув.

Настала тиша. Чути було тільки, як пирхали й жували коні та похропували ті, що спали; десь не близько плакала одна чайка і подеколи розлягалося пищання трьох бекасів, що прилітали подивитися, чи не поїхали непрохані гості; м'яко гаркавлячи, дзюрчав струмочок, але всі ці звуки не порушували тиші, не будили застиглого повітря, а навпаки, вганяли природу в дрімоту.

Єгорушка, задихаючись від спеки, яка особливо почувалася тепер, після іжі, побіг до осоки і звідти оглянув місцевість. Побачив він те саме, що бачив і до полудня: рівнину, горби, небо, лілову далечінь; тільки горби стояли більше, та не було вітряка, який залишився далеко позаду. З-за скелястого горба, де біг струмок, здіймався другий, рівніший і ширший: на ньому ліпилося невелике селище з п'яти-шести осель. Коло хат не було видно ні людей, ні дерев, ні затінків, наче селище задихнулося в гарячому повітрі й висохло. Знічев'я Єгорушка спіймав у траві скрипника, піdnіс його в жмені до вуха і довго слухав, як той грав на свою скрипку. Коли надокучила музика, він погнав-

ся за зграйкою жовтих метеликів, що прилітали до осоки пiti воду, і сам не помітив, як опинився знов біля брички. Дядько і о. Христофор міцно спали; сон іх мав тривати години зо дві, зо три, поки не відпочинуть коні. Як же згаяти цей довгий час і де подітися від спеки? Завдання складне... Машинально Єгорушка підставив рот під цівку, що бігла з трубочки; в роті в нього стало холодно й запахло болиголовом; пив він спочатку з охотою, потім через силу і доти, поки гострий холод з рота не побіг по всьому тілу і поки вода не полилася по сорочці. Потім він підійшов до брички й став дивитися на тих, що спали. Дядькове обличчя, як і раніше, виявляло ділову сухість. Фанатик свого діла, Кузьмичов завжди, навіть уві сні й під час молитви в церкві, коли співали «Іже херувими», думав про свої справи, ані на хвилину не міг забути про них, і тепер, мабуть, йому снилися паки в вовною, підводи, ціни, Варламов... А отець Христофор, людина лагідна, легковажна і сміхотлива, весь свій вік не знав жодної такої справи, що, як змій-полоз могла б скувати його душу. В усіх численних справах, за які він брався на своєму віку, його вабила не стільки сама справа, скільки метушня і єднання з людьми, властиві кожному заходові. Так, у цій подорожі його цікавили не стільки вовна, Варламов і ціни, скільки довгий шлях, розмови в дорозі, спання під бричкою, невчасна іда... І тепер, як видно з його обличчя, йому снiliся, мабуть, преосвящений Христофор, латинський диспут, його попадя, пампушки з сметаною і все таке, що не могло снитися Кузьмичову.

В той час, як Єгорушка дивився на сонні обличчя, несподівано почувся тихий спів. Десь не близько співала жінка, а де саме і в якому боці, важко було збагнути. Пісня тиха, тягуча і журлива, схожа на плач, і ледве чутна для слуху, бриніла то праворуч, то ліворуч, то згори, то з-під землі, наче над степом літав невидимий дух і співав. Єгорушка озирався і не розумів, звідки ця чудна пісня; а потім, коли він прислухався, йому стало здаватися, що це співала трава; у своїй пісні вона, напівмертва, вже загинула, без слів, але жалібно і щиро переконувала когось, що вона нічого не винна, що сонце спалило її даремно; вона запевняла, що їй палко хочеться жити, що вона ще молода і була б гарною, якби не спека і не посуха; вини не було, але вона все-таки просила в когось прощення і присягала, що їй нестерпно боляче, сумно й жалко себе...

Єгорушка послухав трохи, і йому стало здаватися, що від тужливої, тягучої пісні повітря зробилося душнішим, гарячішим і непорушнішим... Щоб заглушити пісню, він, приспівуючи і намагаючись стукати ногами, побіг до осоки. Звідси він поглянув на всі боки і знайшов того, хто співав. Коло крайньої хати в селищі стояла жінка в короткій спідниці, довгоноса і цибата, як чапля, і щось просівала; з-під її решета донизу по горбі ліниво йшов білий пил. Тепер було ясно, що співала вона. За сажень від неї нерухомо стояв маленький хлопчик у самій сорочці й без шапки. Наче зачарований піснею, він не ворувався й дивився кудись униз, мабуть, на кумачеву сорочку Єгорушки.

Пісня затихла. Єгорушка поплентався до брички і знов, від нічого робити, взявся до струмочка води.

І знов почулася тягуча пісня. Співала все та сама цибата жінка за горбом у селищі. До Єгорушки раптом вернулась його нудьга. Він покинув трубочку і підвів очі: вгору. Те, що побачив він, було таке несподіване, що він трохи злякався. Над його головою на одному з великих неезграбних каменів стояв маленький хлопчик у самій сорочці, пухлий, з великим, випнутим животом і на тоненьких ніжках, той самий, який раніше стояв біля жінки. З тупим подивом і не без страху, ніби бачачи перед собою вихідців з того світу, він, не кліпаючи і роззявивши рота, оглядав Єгорушчину кумачеву сорочку і бричку. Червоний колір сорочки вабив і тішив його, а бричка і люди, що спали під нею, збуджували його цікавість; може, він і сам не помітив, як приємний червоний колір і цікавість притягли його з селища вниз, і, мабуть, тепер дивувався з своєї сміливості. Єгорушка довго оглядав його, а він Єгорушку. Обидва мовчали і почували деяку незручність. По довгій мовчанці Єгорушка запитав:

— Як тебе звати?

Щоки незнайомого ще більше розпухли; він притулився спиною до каменя, витріщив очі, поворував губами і відповів хрипким басом:

— Тит.

Більше хлопчики не сказали один одному й слова. Помовчавши ще трохи й не зводячи очей з Єгорушки, таємничий Тит задер догори одну ногу, намацав п'ятою точку опори й забрався на камінь; звідси він, задкуючи і дивлячись просто на Єгорушку, ніби боячись, щоб той не вдарив

його ззаду, виліз навищі камінь і так ліз доти, поки зовсім не зник за верхівкою горба.

Провівши його очима, Єгорушка обійняв коліна руками і схилив голову... Гаряче проміння пекло йому потилицю, шию і спину. Журлива пісня то завмирала, то знову про линала в стоячому душному повітрі, струмок монотонно дзюрчав, коні жували, а час тягся без кінця, наче і він застиг і зупинився. Здавалося, що від ранку минуло вже сто років... Чи не хотів бог, щоб Єгорушка, бричка і коні завмерли в цьому повітрі і, як горби, скам'яніли б і залишилися навіки на одному місці?

Єгорушка підвів голову й посоловілми очима подивився поперед себе; лілова далечінь, що була до цього часу непорушною, загойдалася і разом з небом полинула кудись ішле далі... Вона потягла за собою буру траву, осоку, і Єгорушка полинув з незвичайною швидкістю за далиною, що тікала. Якась сила беззвучно вабила його кудись, а за ним навздогін мчала спека і томлива пісня. Єгорушка схилив голову й заплюшив очі...

Перший прокинувся Дениско. Його щось укусило, бо він скхопився, швидко почухав плече й промовив:

— Анафема ідолова, нема на тебе погибелі!

Потім він підійшов до струмка, напився води й довго вмивався. Його пирхання і плюскіт води вивели Єгорушку з забуття. Хлопчик подивився на його мокре обличчя, вкрите краплями і рясним ластовинням, яке робило обличчя схожим на мармур, і спитав:

— Скоро поїдемо?

Дениско поглянув, чи високо стоїть сонце, і відповів:

— Мабуть, скоро.

Він утерся пеленою сорочки і, зробивши дуже серйозне обличчя, застрибав на одній нозі.

— Ану-бо, хто швидше доскаче до осоки! — сказав він.

Єгорушка був знесилений спекою і дрімотою, але все таки пострибав за ним. Денискові було вже років з двадцять, служив він за кучера і збирався женитись, але не перестав ще бути маленьким. Він дуже любив пускати змії, ганяти голубів, гратися в паці, бігати навздогін і завжди встряявав у дитячі гри і сварки. Бувало, тільки підуть хазяї куди-небудь чи поснуть, він уже починає стрибати на одній нозі або підкидати камінці. Кожному дорослому, коли він бачив те шире захоплення, з яким він пустував у товаристві малолітків, важко було втриматися, щоб не

промовити: «Отакий лобур!» А діти у втручанні великого кучера в іх справу не бачили нічого дивного: нехай грається, аби не бився! Зовсім так як маленькі собаки не бачать нічого дивного, коли до їхньої компанії встрияне який-небудь великий, щирий пес і починає гратися з ними.

Дениско випередив Єгорушку і, як видно, був з цього дуже задоволений. Він підморгнув оком, і, щоб довести, що він може проскакати на одній ніжці будь-яку відстань, запропонував Єгорушці, чи не хоче той проскакати з ним по шляху і звідти, не відпочиваючи, назад до брички? Єгорушка відхилив цю пропозицію, бо дуже засапався і знемігся.

Раптом Дениско зробив дуже серйозне обличчя, якого не робив навіть тоді, коли Кузьмичов картав його або замахувався на нього палицею; прислухаючись, він тихо став на одне коліно, і на обличчі його з'явився вираз суворості і страху, яке буває в людей, що слухають єресь. Він націлився в одну точку очима; поволі підніс догори кисть руки, складену жолобком, і раптом упав животом на землю й ляскнув жолобком по траві.

— Є! — прохрипів він переможно і, вставши, підніс до очей Єгорушці великого коника.

Гадаючи, що це приємно коникові, Єгорушка і Дениско погладили його пальцями по широкій, зеленій спині і посмікали його за вусики. Потім Дениско спіймав жирну муху, що нассалася крові, і запропонував її коникові. Той байдужісінько, наче давно вже був знайомий з Дениском, заворушив своїми великими, схожими на забрало щелепами і від'їв мусі живіт. Його випустили, він блискнув рожевою підбивкою своїх крил і, сівши в траву, зразу ж затріскотів своєї пісні. Випустили й муху; вона розправила крильця й без живота полетіла до коней.

З-під брички почулося глибоке зітхання. Це прокинувся Кузьмичов. Він швидко підвів голову, неспокійно глянув у далечінъ, і з цього погляду, який байдуже пробіг повз Єгорушку і Дениска, видно було, що, прокинувшись, він думав про вовну і Варламова.

— Отець Христофор, вставайте, пора! — заговорив він стривожено.— Годі спати, і так уже діло проспали! Дениско, запрягай!

О. Христофор прокинувся з такою самою усмішкою, з якою й заснув. Обличчя його від сну пом'ялося, зморщилося і, здавалося, стало вдвое меншим. Умившись і одяг-

нувшись, він, не поспішаючи, витяг з кишені маленький засмальцьований псалтир і, ставши обличчям до сходу, став пошепки читати й хреститися.

— Отець Христофор! — сказав докірливо Кузьмичов.— Пора іхати, вже коні готові, а ви, ії-богу...

— Зараз, зараз...— забурмотів о. Христофор.— Кафізми почитати треба... Не читав це сьогодні.

— Можна й потім з кафізмами.

— Іване Івановичу, на кожний день у мене визначено... Не можна.

— Бог не осудив би.

Цілу чверть години о. Христофор стояв нерухомо обличчям до сходу й ворував губами, а Кузьмичов майже з ненавистю дивився на нього і нетерпляче зниував пле-чима. Особливо його сердило, коли о. Христофор по кожній «славі» вбирав у себе повітря, швидко хрестився і на-вмисне голосно, щоб інші хрестилися, говорив тричі:

— Аліуя, аліуя, аліуя, слава тобі, боже!

Нарешті, він усміхнувся, глянув угору на небо, поклав псалтир до кишені й сказав:

— Finil¹!

Через хвилину бричка рушила в дорогу. Наче вона іхала назад, а не далі, подорожні бачили те саме, що й до полудня. Горби все ще потопали в ліловій далині і не було видно ім кінця; мигтів бур'ян, камінь, проносилися вижаті смуги, і все ті самі граки та шуліка, що солідно махав крилами, літали над степом. Повітря ще більше ставало нерухомим від спеки ітиші, покірна природа ціпеніла в мовчанні... Ні вітру, ні бадього, свіжого звуку, ні хмаринки.

Та ось, нарешті, коли сонце стало спускатися на захід, степ, горби і повітря не витримали гніту і, вичерпавши терпіння, вони, змучившись, спробували скинути з себе ярмо. З-за горбів несподівано з'явилася попелястосива кучерява хмара. Вона перезирнулася з степом — я, мовляв, готова,— і нахмурилась. Враз у стоячому повітрі щось порвалося, дуже рвонув вітер і з шумом, зі свистом закружлив по степу. Зразу ж трава і торішній бур'ян зчинили ремство, на шляху спірально закрутівся пил, побіг степом і, забираючи з собою солому, бабок і пір'я, чорним стовпом, що крутився, знявся до неба й затуманив сонце. По

¹ Скінчив! (лат.).

степу уздовж і впоперек, спотикаючись і стрибаючи, побігло перекотиполе, а одно з них потрапило у вихор, заскрутилося, як птах, полетіло до неба і, обернувшись там у чорну цятку, зникло з очей. За ним полетіло друге, потім третє, і Єгорушка бачив, як два перекотиполя зіткнулися в блакитній високості і вчепились одне в одного, як на поєдинку.

Коло самого шляху спурхнув стрепет. Махаючи крилами і хвостом, він, залитий сонцем, скидався на рибальську блещню або на ставкового метелика, в якого, коли він мигтить над водою, крильця зливаються з вусиками, і здається, що вусики ростуть у нього і спереду, і ззаду, і з боків... Тремтячи в повітрі, як комаха, виграючи своєю строкатістю, стрепет піднісся високо вгору прямою лінією, потім, мабуть наляканій хмарою куряви, полетів убік і довго ще було видно його мигтіння...

А он, стурбований вихором і не розуміючи, в чому річ, з трави вилятів деркач. Він летів за вітром, а не проти, як усі птахи; від цього в нього пір'я розкуювдилось, весь він роздувся до розміру курки і мав дуже сердитий, поважний вигляд. Самі тільки граки, що постарілися в степу і призвичаїлись до степових переполохів, спокійно літали над травою, або байдуже, ні на що не зважаючи, довбали своїми товстими дзьобами черству землю.

За горбами глухо прогримів грім; повіяло прохолодою. Дениско весело свиснув і стъобнув по конях... О. Христофор і Кузьмичов, придержуючи свої капелюхи, вп'ялися очима в горби... Добре, якби бризнув дощ!

Ще б, здається, невеличке зусилля, одно напруження, і степ узяв би гору. Але невидима гнітюча сила поволі скувала вітер і повітря, вклала куряву, і знову, начебто нічого й не було, настала тиша. Хмара сковалася, засмалені горби насупились, повітря покірно застигло, і самі тільки сполохані чайки десь плакали і нарікали на долю...

Потім скоро настав вечір.

III

У вечірніх сутінках показався великий одноповерховий будинок з іржавим залізним дахом і з темними вікнами. Цей будинок називався постоялим двором, хоч коло нього ніякого двору не було і стояв він серед степу, нічим не обгороджений. Трохи останочі від нього темнів жалюгідний

вишневий садочок з тином, та під вікнами, схиливши свої важкі голови, стояли заснулі соняшники. У садочку тріскотів маленький вітрячок, поставлений на те, щоб полохати стукотом зайців. А більш коло будинку не було ні видно, ні чути нічого, крім степу.

Ледве бричка зупинилася біля ганочки з дашком, як у будинку почулися радісні голоси — один чоловічий, другий жіночий,— завищали двері на блоку, і коло брички в одну мить виросла висока худа постать, що розмахувала руками і фалдами. Це був хазяїн постолого двору Мойсей Мойсейович, немолода людина з дуже блідим обличчям і з чорною, як туш, гарною бородою. Одягнений він був у поношений чорний сюртук, який теліпався на його вузьких плечах, як на вішалці, і змахував фалдами, наче крилами, кожного разу, як Мойсей Мойсейович з радості чи з жаху сплескував руками. Крім сюртука, на хазяїні були ще широкі білі штани навипуск і бархатна жилетка в рудих квітках, схожих на велетенських блощиць.

Мойсей Мойсейович, упізнавши приїжджих, спочатку завмер від надмірного почуття, потім сплеснув руками і застогнав. Сюртук його змахнув фалдами,脊на зігнулася в дугу, і бліде обличчя скривилося такою усмішкою, начебто бачити бричку для нього було не тільки приємно, а й до болю солодко.

— Ах, боже мій, боже мій! — заговорив він тонким, співучим голосом, задихаючись, метушачись і своїми руками заважаючи пасажирам вилізти з брички.— І такий сьогодні для мене щасливий день! Ах, та що ж це я теперечки повинен робити! Іване Івановичу! Отець Христофор! Який же гарненький паничник сидить на козлах, побий мене бог! Ах, боже ж мій, та чого ж я стою на одному місці й не кличу гостей до світлиці? Будь ласка, заходьте... милості просимо! Давайте мені всі ваші речі... Ах, боже мій!

Мойсей Мойсейович, шукаючи в бричці і допомагаючи приїжджим вилазити, раптом обернувся назад і закричав таким диким, придушенним голосом, начебто топився й кликав на поміч:

— Соломоне! Соломоне!

— Соломоне! Соломоне! — повторив у хаті жіночий голос.

Двері на блоку завищали, і на порозі з'явився невисокий молодий єврей, рудий, з великим пташиним носом і

з лисиною серед жорсткого, кучерявого волосся; одягнений він був у короткий, дуже поношений піджак, з закругленими фалдами і короткими рукавами та в короткі трикові штанці, через що сам здавався коротким і куцим, як обскубана курка. Це був Соломон, брат Мойсея Мойсейовича. Він мовчки, не здоровкаючись, а тільки якось дивно усміхаючись, підішов до брички.

— Іван Іванович і отець Христофор приїхали! — сказав йому Мойсей Мойсейович таким тоном, начебто боявся, що той йому не повірить. — Ай, вай, дивна річ, такі хороши люди взяли та й приїхали. Ну, бери, Соломоне, речі! Прошу завітати, дорогі гості!

Трохи згодом Кузьмичов, о. Христофор і Єгорушка сиділи вже у великій похмурій і порожній кімнаті за старим дубовим столом. Цей стіл був тут майже один, бо у великій кімнаті, крім нього, широкого дивана з дірявою клейонкою та трьох стільців, не було ніяких інших меблів. Та й стільці не кожний наважився б назвати стільцями. Це була якась жалюгідна подоба меблів з клейонкою, що віджила свій вік, та з надприродно загнутими назад спинками, які надавали стільцям схожості з дитячими санками. Важко було зрозуміти, яку вручність мав на увазі невідомий столяр, загинаючи так немилосердно спинки, і хотілося думати, що тут винен не столяр, а який-небудь проїжджий силач, що, бажаючи похвастатися своєю силою, позгинав стільцям спинки, а потім заходився поправляти і ще більше вігнув. Кімната здавалася похмурою. Стіни були сірі, стеля і карнизи закопчені, на підлозі тяглися щілини й взяли діри незрозумілого походження (думалось, що їх пробив каблуком той самий силач), і здавалося, що якби в кімнаті почепили з десяток ламп, то вона не перестала б бути темною. Ні на стінах, ні на вікнах не було нічого схожого на оздоби. А втім, на одній стіні в сірій дерев'яній рамі висіли якісь правила з двоголовим орлом, а на другій, в такій самій рамі якась гравюра з написом: «Байдужість людей». До чого люди були байдужі! — зрозуміти було неможливо, бо гравюра дуже потъмяніла від часу й була щедро засиджена мухами. Пахло в кімнаті чимсь цвілим і кислим.

Увівши гостей до кімнати, Мойсей Мойсейович і далі вигинався, сплескував руками, щулився й радісно вигукував — все це він уважав за потрібне виробляти для того, щоб здаватися надзвичайно ввічливим і люб'язним.

— Коли проїхали тут наші підводи? — спитав його Кузьмичов.

— Одна партія проїхала сьогодні раненько, а друга, Іване Івановичу, спочивала тут в обід і надвечір поїхала.

— А... Проїжджав тут Варламов чи ні?

— Ні, Іване Івановичу! Вчора раненько проїздив його прикажчик Григорій Єгорович і казав, що вони, мабуть, теперечки на хуторі в молокана.

— Чудово. Виходить, ми зараз доженемо валки, а тоді й до молокана.

— Та бог з вами, Іване Івановичу! — жахнувся Мойсей Мойсейович, сплескуючи руками. — Куди ж ви проти ночі поїдете? Ви повечеряйте на здоров'ячко і переночуйте, а завтра, бог дасть, раненько поїдете й доженете кого треба!

— Ніколи, ніколи... Вибачте, Мойсею Мойсейовичу, іншим разом як-небудь, а тепер не час. Посидимо з чверть години та й поїдемо, а переночувати і в молокана можна.

— Чверть годинки! — зойкнув Мойсей Мойсейович. — Та побійтесь ви бога, Іване Івановичу! Ви мене примусите, щоб я ваші шапки заховав та двері замкнув! Ви хоч закусіть та чаю попийте!

— Ніколи нам з чаями та з цукрами,— сказав Кузьмичов.

Мойсей Мойсейович схилив голову набік, зігнув коліна й виставив наперед долоні, наче обороняючись від ударай, з болісно-солодкою усмішкою став благати:

— Іване Івановичу! Отець Христофор! Будьте ж такі добрі, попийте в мене чайку! Невже ж я така недобра людина, що в мене не можна навіть чай пити? Іване Івановичу!

— Що ж, чайку можна попити,— співчутливо зітхнув о. Христофор. — Це не затримає.

— Ну, гаразд! — погодився Кузьмичов.

Мойсей Мойсейович стрепенувся, радісно охнув і, зішлулюючись так, начебто тільки що вискочив з холодної води в тепло, підбіг до дверей і закричав диким придушеним голосом, яким раніше кликав Соломона.

— Розо! Розо! Давай самовар!

Через хвилину відчинилися двері, і до кімнати з великом підносом у руках увійшов Соломон. Ставлячи на стіл піднос, він насмішкувато дивився кудись убік і все дивно усміхався. Тепер, при свіtlі лампочки, можна було розглядіти його усмішку; вона була дуже складна і виявляла багато почуттів, але переважало в ній одно — явне

презирство. Він начебто думав про щось смішне і дурне, когось терпіти не міг і зневажав, чогось радів, і чекав слухної хвилини, щоб дошкулiti гострою насмішкою і зайтися сміхом. Його довгий ніс, товсті губи і хитрі, виричені очі, здавалося, були напружені від бажання зареготатись. Глянувши на його обличчя, Кузьмичов глузливо усміхнувся і спітав:

— Соломоне, чого це ти цього літа не приїжджає до нас у N. на ярмарок жидів представляти?

Років за два тому, що дуже добре пам'ятав і Єгорушка, Соломон у N. на ярмарку, в одному з балаганів, розповідав сцени з єврейського побуту і мав великий успіх. Нагадування про це не справило на Соломона ніякого враження. Нічого не відповівши, він вийшов і, трохи згодом, повернувшись з самоваром.

Зробивши коло стола своє діло, він відійшов набік, і, склавши руки на грудях, виставивши наперед одну ногу, вп'явся своїми наасмішкуватими очима в о. Христофора. В його позі було щось визивне, бундючне й зневажливе, і в той же час дуже жалюгідне й комічне, бо що поважнішою ставала його поза, то яскравіше виступали на перший план його короткі штанці, куций піджак, карикатурний ніс і вся його пташина, обскубана фігурка.

Мойсей Мойсейович приніс з другої кімнати табурет й сів на деякій відстані від стола.

— Приємного апетиту! Чай та цукор! — почав він розважати гостей.— Призволяйтесь на здоров'ячко! Такі незвичайні гости, такі незвичайні, а отця Христофора я вже п'ять років не бачив. І ніхто не хоче мені сказати, чий це такий паничиk хороший? — спітав він, ніжно поглядаючи на Єгорушку.

— Це синок сестри Ольги Іванівни,— відповів Кузьмичов.

— А куди ж він іде?

— Учитися. До гімназії його веземо.

Мойсей Мойсейович з ввічливості вдав на своєму обличчі здивування і поважно покрутів головою.

— О, це добре! — сказав він, погрожуючи самоварові пальцем.— Це добре! З гімназії вийдеш таким паном, що всі ми будемо шапке скидати. Ти будеш розумний, багатий, з амбіцією, а матінка радітиме. О, це добре!

Він помовчав трохи, погладив собі коліна й заговорив шанобливо-жартівливим тоном:

— Ви вже мені пробачте, отець Христофор, а я збираюсь написати заяву архієреєві, що ви в купців хліб відбиваєте. Візьму гербового паперу та й напишу, що в отця Христофора, значить, своїх грошей мало, коли він узявся до комерції й почав вовну продавати.

— Так, надумав ось на старість...— сказав о. Христофор і засміявся.— Записався, брат, з попів у купці. Тепер би дома сидіти та богу молитися, а я скаку, аки фараон на колісниці... Суєта!

— Зате грошей буде багато!

— Авжеж! Дулю мені під ніс, а не гроші! Товар же не мій, а зятів, Михайлів!

— Чого ж він сам не поїхав?

— А того... Материне молоко на губах ще не обсохло. Купити вовну купив, а щоб продати — розуму нема, молодий ще. Всі гроши свої витратив, хотів нажитися і форсу задати, а поткнувся туди-сюди, йому й своеї ціни ніхто не дає. Отак покрутився хлопець з рік, потім приходить до мене та й — «Татусю, продайте вовну, зробіть ласку! Ничого я в цій справі не розумію!» Тож-бо воно й є! Як що, то зараз до татуся, а перше й без татуся можна було. Коли купував, не питався, а тепер, як припекло, то й до татуся. А що ж татусь? Коли б не Іван Іванович, то й татусь нічого б не зробив. Клопіт з ними!

— А так, клопіт з дітьми, я вам кажу! — зітхнув Мойсей Мойсейович.— У мене в самого шестero. Одного вчи, другого лікуй, третього на руках носи, а як виростуть, то ще більше клопоту. Не тільки теперечки, навіть у святому письмі так було. Коли в Якова були маленькі діти, він плакав, а коли вони виросли, ще дужче почав плакати.

— Е-ге... — погодився о. Христофор, задумливо дивлячись на склянку.— Мені, власне, нічого бога гнівити, я дійшов межі свого життя, як дай боже всякому... Дочок за хороших людей повіддавав, синів у люди вивів і тепер вільний, своє діло зробив, хоч на всі чотири сторони йди. Живу зі своєю попадею тихенъко, їм, п'ю та сплю, та з онуків радію, та богу молюся, а більше нічого мені й не треба. Як сир у маслі плаваю і знати нікого не хочу. Зроду в мене ніякого горя не було, і тепер, якби, скажімо, цар спитав: «Чого тобі треба? Чого ти хочеш?» Та нічого мені не треба! Все в мене є і все слава богу. Щасливішої за мене на все місто людини нема. Тільки от гріхів багато, та воно й те сказати, один бог без гріха. Адже так?

— Виходить, так.

— Ну, звичайно, зубів нема, в спині від старості ломитъ, то се, то те... ядуха і всяке там... Хворію, плоть немічна, ну, та, сам подумай, пожив! Восьмий десяток! Не вік же вікувати, треба й честь знати.

О. Христофор раптом щось згадав, пирхнув у склянку й закашлявся від сміху. Мойсей Мойсейович з пристойності теж засміявся й закашлявся.

— Потіха! — сказав о. Христофор і махнув рукою.— Приїжджає до мене в гості старший син мій Гаврило. Він по медичній галузі і служить у Чернігівській губернії земським лікарем... Гаразд... Я йому й кажу: «От, кажу, ядуха, те та се... Ти лікар, лікуй батька!» Він зараз мене роздяг, постукав, послухав, усякі там штуки... живота пом'яв, а тоді й каже:— «Вам, татусю, треба, каже, лікуватися стиснутим повітрям».

Отець Христофор зареготав судорожно, до сліз, і підвівся.

— А я йому й кажу: «Бог з ним, з отим стиснутим повітрям!» — вимовив він крізь сміх і махнув обома руками.— Бог з ним, з отим стиснутим повітрям!

Мойсей Мойсейович теж підвівся і, взявшись за живіт, зайшовся тонким сміхом, схожим на гавкання болонки.

— Бог з ним, з отим стиснутим повітрям! — знову промовив о. Христофор, рेगочучи.

Мойсей Мойсейович узяв на дві ноти вище і зайшовся таким судорожним сміхом, що ледве встояв на ногах.

— О, боже мій...— стогнав він серед сміху.— Дайте дихнути... Так насмішили, що... ох!..— смерть моя.

Він сміявся й говорив, а сам тимчасом лякливо й підохріливо поглядав на Соломона. Той стояв, не змінивши пози, і посміхався. Видно було по його очах та усмішці, що він зневажав і ненавидів серйозно, але це так не пасувало до його обскубаної фігурки, що здавалось Егорушці, ніби визивної пози і ідкого, зневажливого виразу надав він собі навмисне, щоб уdatи блазня й насмішити дорогих гостей.

Випивши мовчки склянок з шість, Кузьмичов розчистив перед собою на столі місце, узяв торбу, ту саму, яка, коли він спав під бричкою, лежала в нього під головою, розв'язав на ній мотузочку й потрусив нею. Звідти поспалися на стіл пачки асигнацій.

— Поки час є, давайте, отець Христофор, полічимо,— сказав Кузьмичов.

Побачивши гроші, Мойсей Мойсейович зніяковів, підвівся і, як делікатна людина, що не бажає знати чужих секретів, навшпиньки і балансуючи руками, вийшов з кімнати. Соломон залишився на своєму місці.

— В карбованцевих пачках по скільки? — почав о. Христофор.

— По п'ятдесят... У троячкових по дев'яносто... Четвертні й катеринки по тисячах складені. Ви відрахуйте сім тисяч вісімсот для Варламова, а я лічитиму для Гусевича. Та глядіть, не помиліться...

Єгорушка зроду не бачив такої купи грошей, яка лежала тепер на столі. Гроші, мабуть, було дуже багато, бо пачка в сім тисяч вісімсот, яку о. Христофор відклав для Варламова, в порівнянні з усією купою здавалася дуже маленькою. Іншим часом така сила грошей, може, здивувала б Єгорушку і навела його на міркування про те, скільки на цю купу можна накупити бубликів, тістечок, маківників, а тепер він дивився на неї байдуже і почував тільки огидний дух гнилих яблук і гасу, що йшов від купи. Він був змучений трусьюкою їздою на бричці, він утомився і хотів спати. Голову йому тягло вниз, очі злипалися і думки плуталися, як нитки. Якби можна було, він з насолосою схилив би голову на стіл, заплющив би очі, щоб не бачити лампи і пальців, які рухалися над купою, і дозволив би своїм млявим сонним думкам ще більше запутатися. Коли він силкувався не дрімати, світло лампи, чашки і пальці двоїлися, самовар гойдався, а дух гнилих яблук здавався ще гострішим і огиднішим.

— Ох, гроші, гроші! — зітхав о. Христофор, усміхаючись.— Горе з вами! Тепер мій Михайло, певно, спігъ і бачить, що я йому таку купу привезу.

— Ваш Михайло Тимофійович людина нетямуща,— говорив півголосом Кузьмичов,— не за свое діло береться, а ви розумієте й можете зміркувати. Віддали б ви мені, як я казав, свою вовну та й їхали б собі назад, а я б вам, хай уже так, дав би по півкарбованця поверх своєї ціни, та й то тільки шануючи...

— Ні, Іване Івановичу,— зітхав о. Христофор.— Дякуємо вам за увагу... Звичайно, якби моя воля, то я б і говорити не став, а то ж самі знаєте, товар не мій...

Увійшов навшпиньки Мойсей Мойсейович. Стараючись з делікатності не дивитися на купу грошей, він підкрався до Єгорушки й смикнув його ззаду за сорочку.

— А ходім-но, паничику,— сказав він півголосом,— якого я тобі ведмедика покажу! Такий страшний, сердитий! У-у!

Сонний Єгорушка встав і ліниво поплентався за Мойсєєм Мойсейовичем дивитися на ведмедя. Він увійшов до невеличкої кімнатки, де, перше ніж він побачив що-небудь, йому забило подих від запаху чогось кислого і тухлого, що був тут далеко густіший, ніж у великій кімнаті і, мабуть, звідси поширювався по всьому будинку. Одну половину кімнати займало велике ліжко, вкрите засмальцюваною стьобаною ковдрою, а другу — комод і гори найрізноманітнішого ганчір'я — починаючи з твердо накрохмалених спідниць і кінчаючи дитячими штанцями і шлейками. На комоді горіла лойова свічка.

Замість обіцянного ведмедя Єгорушка побачив велику, дуже товсту єврейку, з розпущенім волоссям і в червоній фланельовій сукні з чорними цяточками; вона важко поверталась у вузькому проході між ліжком і комодом, і, протяжно стогнучи, зітхала, наче в неї боліли зуби. Побачивши Єгорушку, вона зробила плаксиве обличчя, протяжно зітхнула і, перше ніж він устиг роздивитися, піднесла йому до рота скибку хліба, намазану медом.

— Іж, дитинко, іж! — сказала вона.— Ти тут без матінке, і тебе нікому погодувати. Іж!

Єгорушка став їсти, хоч після цукерок та маківників, які він щодня ів у себе дома, не бачив нічого доброго в медові, наполовину змішаному з воском і з бджолиними крильми. Він ів, а Мойсей Мойсейович і єврейка дивилися й зітхали.

— Ти куди ідеш, дитинко? — спитала єврейка.

— Учитися,— відповів Єгорушка.

— А скільки вас у матінке?

— Я один. Більше нема нікого.

— О-ох! — зітхнула єврейка й підвела вгору очі.— Бідна матінке, бідна матінке! Як же ж вона нудьгуватиме й плакатиме! Через рік ми теж повеземо в науку свого Наума! Ох!

— Ох, Наум, Наум,— зітхнув Мойсей Мойсейович, і на його блідому обличчі нервово затремтіла шкіра.— А він такий хворий.

Заяложена ковдра заворушилась, і з-під неї виткнулася кучерява дитяча голова на дуже тонкій шиї; двоє чорних очей блиснули і з цікавістю вп'ялися в Єгорушку. Мойсей

Мойсейович і єврейка, не перестаючи зітхати, підійшли до комода й почали говорити про щось по-єврейськи. Мойсей Мойсейович говорив півголосом, низьким баском, і взагалі його єврейська мова скидалася на безперервне «гал-гал-гал-гал...», а жінка відповідала йому тонким індичим голоском, і в ней виходило щось подібне до «ту-ту-ту-ту...». Поки вони радились, з-під заяленої ковдри визирнула друга кучерява голівка на тонкій ший, за нею третя, а далі четверта... Якби Єгорушка мав багату фантазію, то міг би подумати, що під ковдрою лежала стоголова гідра.

— Гал-гал-гал-гал... — говорив Мойсей Мойсейович.

— Ту-ту-ту-ту... — відповідала йому єврейка.

Нарада закінчилась тим, що єврейка глибоко зітхнула, полізла до комода, розгорнула там якусь зелену ганчірку і дістала звідти великого житнього пряника, що мав вигляд сеоця.

— Візьми, дитинко, — сказала вона, подаючи Єгорушці пряник. — У тебе нема тепер матінке, нікому тобі гостинця дати.

Єгорушка сковав до кишень пряник і позадкував до дверей, бо був уже неспроможний дихати затхлим і кислим повітрям, в якому жили хазяї. Вернувшись до великої кімнати, він зручніше примостиився на дивані і вже не заважав собі думати.

Кузьмичов тільки що скінчив лічити гроші і клав їх назад у торбу. Поводився з ними не дуже шанобливо й кидав їх у брудну торбу без усякої церемонії і з такою байдужістю, начебто це були не гроші, а паперове сміття.

О. Христофор розмовляв з Соломоном.

— Ну, що, Соломоне премудрий? — питав він, позіхаючи і хрестячи рота. — Як діла?

— Це ви про які діла кажете? — спитав Соломон і подивився так ехидно, начебто йому натякали на який-небудь злочин.

— Взагалі... Що поробляєш?

— Що я поробляю? — перепитав Соломон і знизав племчима. — Те саме, що й усі... Ви бачите: я лакей. Я лакей у брата, брат лакей у проїжджих, проїжджі лакей у Варламова, а якби я мав грошей десять мільйонів, то Варламов був би в мене лакеєм.

— Тобто, чому ж це він був би в тебе лакеєм?

— Чому? А тому, що нема такого пана чи мільйонера, який за зайву копійку не став би лизати рук у жида пар-

хатого. Я тепер жид пархатий і злидень, всі на мене дивляться, як на собаке, а якби в мене були гроші, то Варламов переді мною клейв би такого дурня, як Мойсей перед вами.

О. Христофор і Кузьмичов перезирнулись. Ні той, ні другий не зрозуміли Соломона. Кузьмичов суворо і сухо поглянув на нього й спитав:

— Як же це ти, дурню отакий, рівняєш себе з Варламовим?

— Я ще не такий дурень, щоб рівняти себе з Варламовим,— відповів Соломон, насмішкувато оглядаючи своїх співрозмовників.— Варламов хоч і росіянин, але в душі він жид пархатий; все життя в нього в гроших і в наживі, а я свої гроші спалив у грубці. Мені не потрібні ні гроші, ні земля, ні вівці, і не треба, щоб мене боялись і скидали шапки, коли я іду. Значить, я розумніший за вашого Варламова і більше схожий на людину!

Трохи згодом Єгорушка крізь півсон чув, як Соломон голосом глухим і сиплим від ненависті, що душила його, гаркавлячи і поспішаючи, заговорив про євреїв; спочатку говорив він правильно, по-російськи, а далі збився на тон оповідачів з єврейського побуту і став говорити, як колись у балагані, з перебільшеним єврейським акцентом.

— Чекай...— перебив його о. Христофор.— Якщо тобі твоя віра не подобається, то ти її переміни, а сміятися гріх; то остання людина, хто з своєї віри глузує.

— Ви нічого не розумієте! — грубо урвав його Соломон.— Я вам кажу одне, а ви друге...

— От і видно зараз, що ти дурна людина,— зітхнув о. Христофор.— Я тебе навчаю, як умію, а ти сердишся. Я тобі по-старечому, тихенько, а ти, як індик: бла-бла-бла! Дивак, справді...

Увійшов Мойсей Мойсейович. Він стурбовано подивився на Соломона і на своїх гостей, і знову на його обличчі нервово затрептіла шкіра. Єгорушка струснув головою і подивився навколо себе; мигцем він побачив Соломонове обличчя і якраз у той момент, коли воно було повернене до нього на три четверті і коли тінь від його довгого носа перетяла всю ліву щоку; зневажлива усмішка, змішана з цією тінню, блискучі, насмішкуваті очі, бундючний вираз і вся його обскубана фігурка, роздвоюючись і мигтячи в очах Єгорушки, робили його тепер схожим не на блазня, а на щось таке, що інколи сниться, мабуть, на нечисту силу.

— Якийсь він у вас біснуватий, Мойсею Мойсейовичу, бог з ним! — сказав з усмішкою о. Христофор. — Ви б його улаштували де-небудь або оженили, чи що... На людину не схожий.

Кузьмичов сердито нахмурився. Мойсей Мойсейович знову занепокоєно і допитливо поглянув на брата і на гостей.

— Соломоне, вийди звідси! — суворо сказав він. — Вийди!

І він додав ще щось по-єврейськи. Соломон уривчасто засміявся й вийшов.

— А що таке? — злякано спитав Мойсей Мойсейович о. Христофора.

— Зазнається,— відповів Кузьмичов.— Грубіян і багато про себе думає.

— Так і знат! — жахнувся Мойсей Мойсейович, сплескуючи руками.— Ах, боже мій! Боже мій! — забурмотів він півголосом.— Ви вже будьте ласкаві, вибачте й не гнівайтесь. Це така людина, така людина! Ах, боже мій! Боже мій! Він мені рідний брат, але, крім горя, я від нього нічого не бачив. Адже він, знаєте...

Мойсей Мойсейович покрутів пальцем коло лоба і казав далі:

— Не при своєму розумі... пропаща людина. І що мені з ним робити, не знаю! Нікого він не любить, нікого не шанує, нікого не боїться... Знаєте, з усіх сміється, говорить дурниці, кожному в очі тикає. Ви не можете повірити, якось приїхав сюди Варламов, а Соломон таке йому сказав, що той ударив батогом і його і мене... А мене за що? Хіба я винен? Бог відібрал у нього розум, виходить, це божа воля, а я хіба винен?

Минуло хвилин з десять, а Мойсей Мойсейович усе ще бурмотів півголосом і зітхав:

— Уночі він не спить і все думає, думає, думає, а про що він думає, бог його знає. Підійдеш до нього вночі, а він сердиться й сміється. Він і мене не любить... І нічого він не хоче! Татусь, коли помирає, залишив йому і мені по шість тисяч карбованців. Я купив собі зайд, одружився і теперечки діточок маю, а він спалив свої гроші в грубці. Так жалко, так жалко! Навіщо палити? Тобі не треба, то віддай мені, а навіщо ж палити?

Раптом завищали двері на блоку і задрижала підлога від чиєїсь ходи. На Єгорушку війнуло легким вітерцем, і

здалося йому, що якийсь великий, чорний птах пронісся повз нього й коло самого обличчя його махнув крилами. Він розплюшив очі... Дядько з торбою в руках, готовий у дорогу, стояв біля дивана. О. Христофор, тримаючи крислатий циліндр, комусь кланявся і усміхався не лагідно й не розчулено, як завжди, а шанобливо і напружене, що дуже було йому не до лиця. А Мойсей Мойсейович, наче його тіло розламалося на три частини, балансував і всіляко старався не розсипатися. Сам тільки Соломон, наче нічого й не було, стояв у кутку, склавши навхрест руки, і як і раніш, зневажливо усміхався.

— Ваше сіятельство, вибачте, в нас не чисто! — стогнав Мойсей Мойсейович з болісно-солодкою усмішкою, вже не помічаючи ні Кузьмичова, ні о. Христофора, а тільки балансуючи усім тілом, щоб не розсипатися.— Ми люди прості, ваше сіятельство!

Єгорушка протер очі. Посеред хати стояло, справді, сіятельство в образі молодої, дуже гарної і повної жінки в чорному вбранні і в солом'яному капелюсі. Перше ніж Єгорушка встиг розглянути її риси, він чомусь пригадав собі ту самотню, струнку тополю, яку він бачив удень на горбі.

— Проїдждав тут сьогодні Варlamов? — спитав жіночий голос.

— Ні, ваше сіятельство! — відповів Мойсей Мойсейович.

— Якщо завтра побачите його, то попросіть, щоб він до мене заїхав на хвилинку.

Раптом, зовсім несподівано, за піввершка від своїх очей, Єгорушка побачив чорні, оксамитні брови, великі карі очі і випещені жіночі щоки з ямочками, що від них, як проміння від сонця, по всьому обличчю розливалася усмішка. Чимсь чудово запахло.

— Який гарненький хлопчик! — сказала дама.— Чий це? Казіміре Михайловичу, подивітесь, яке міле! Боже мій, він спить! Карапуз ти мій любий...

І дама міцно поцілуvalа Єгорушку в обидві щоки, і він усміхнувся, і, гадаючи, що спить, заплюшив очі. Блок у дверях завищав, і почулися поквапливі кроки: хтось входив і виходив.

— Єгорушко! Єгорушко! — почувся густий шепіт двох голосів.— Уставай, іхати!

Хтось, здається, Дениско, поставив Єгорушку на ноги і повів його за руку; дорогою він розплюшив наполовину

очі і ще раз побачив гарну жінку в чорному вбранні, яка цілуvalа його. Вона стояла посеред кімнати і, дивлячись, як він виходив, усміхалась і приязно кивала йому головою. Підходячи до дверей, він побачив якогось гарного і огryдного брюнета в капелюсі котелком і в крагах. Мабуть, це був провожатий дами.

— Тпрр! — долинуло з двору.

Коло порога будинку Єгорушка побачив нову, розкішну коляску й пару чорних коней. На козлах сидів лакей у лівреї і з довгим бичем у руках. Проводжати проїжджих вийшов тільки Соломон. Обличчя його було напружене від бажання зареготатися; він дивився так, начебто дуже нетерпляче чекав від'їзду гостей, щоб досхочу посміятися з них.

— Графиня Драницька,— прошепотів о. Христофор, зализаючи в бричку.

— Так, графиня Драницька,— повторив Кузьмичов теж пошепки.

Враження, справлене приїздом графині, було, мабуть, дуже велике, бо навіть Дениско говорив пошепки і тільки тоді наважився стъобнути гнідих і гукнути, коли бричка проїхала з чверть версти і коли далеко позаду замість постійного двору видно вже було тільки тъмяний вогник.

IV

"

Хто ж він, нарешті, цей невловний, таємничий Варламов, про якого таک багато говорять, якого зневажає Соломон і який потрібен навіть вродливій графині? Сівши на передок разом з Дениском, сонний Єгорушка думав саме про цього чоловіка. Він ніколи не бачив його, але дуже часто чув про нього і не раз малював його в своїй уяві. Йому відомо було, що Варламов має кілька десятків тисяч десятин землі, близько сотні тисяч овець і дуже багато грошей; про те, як він живе і що робить, Єгорушці було відомо тільки, що він завжди «кружляв у цих місцях» і що його завжди шукають.

Багато чув у себе дома Єгорушка й про графиню Драницьку. Вона теж мала кілька десятків тисяч десятин, багато овець, кінський завод і багато грошей, але не «кружляла», а жила в себе в багатій садибі, про яку знайомі і Іван Іванович, що не раз бував у графині в справах, опо-

відали багато дивовижного; так, говорили, що в графиній вітальні, де висять портрети всіх польських королів, був великий столовий годинник, що мав форму шпиля, на шпилі стояв дубки золотий кінь з брильяントовими очима, а на коні сидів золотий вершник, який кожного разу, коли годинник бив, махав шаблею праворуч і ліворуч. Розповідали також, що два рази на рік графиня справляла бал, на який запрошуvalа дворян і чиновників з усієї губернії й приїздив навіть Варламов; всі гості пили чай з срібних самоварів, іли все надзвичайне (наприклад, зимою, на різдво, подавали малину й полуниці), і танцювали під музику, що грала день і ніч...

«А яка вона гарна!» — думав Єгорушка, згадуючи її обличчя й усмішку.

Кузьмичов, мабуть, також думав про графиню, бо, коли бричка проїхала версти zo дві, він сказав:

— Та й здорово ж обдирає її цей Казімір Михайлович! Позаторік, коли я в неї, пам'ятаєте, вовну купував, він на самій моїй купівлі тисячі zo три нажив.

— Від ляха іншого й сподіватись не можна,— сказав о. Христофор.

— А їй і горенька мало. Сказано, молода та дурна. В голові вітер так і віє!

Єгорушці чомусь хотілося думати тільки про Варламова і графиню, особливо про останню. Його сонний мозок зовсім відмовився від звичайних думок, туманився і втрумував самі тільки казкові, фантастичні образи, які тим зручні, що якось самі собою, без будь-якого клопоту з боку того, хто думає, зароджуються в мозку і самі — досить тільки гарненько струснути головою — зникають без сліду; та й усе, що було навколо, не навертало до звичайних думок. Праворуч темніли горби, які, здавалося, заступали собою щось невідоме й страшне, ліворуч усе небо над обрієм було залите багровою загравою, і важко було зrozуміти, чи була то де-небудь пожежа, чи мав сходити місяць. Далечінь було видно, як і вдень, але вже її ніжне лілове забарвлення, затушоване вечірньою млою, зникло, і весь степ ховався в імлі, як діти Мойсея Мойсейовича під ковдрою.

Липневими вечорами й ночами вже не кричать перепели і деркачі, не співають в лісових балочках слов'ї, не пахне квітами, але степ все ще прекрасний і повний життя. Ледве зайде сонце і землю огорне мла, як денну нудьгу забуто,

все пробачено, і степ легенько зітхає широкими грудьми. Начебто від того, що траві не видно в сутінках своєї ста-рості, в ній здіймається весела молода тріскотнява, якої не буває вдень; тріскотнява, підсвистування, дряпання, степові баси, тенори і дисканти—все змішується в безперервне монотонне гудіння, під яке добре згадувати й сумувати. Одноманітна тріскотнява присипляє, як колискова пісня; ідеш і почуваєш, що засинаєш, та ось звідкільсь долинає уривчастий, тривожний крик незаснулого птаха, або розлягається невиразний звук, схожий на чийсь голос, ніби здивоване «а-а!», і дрімota склеплює повіки. А то бувало ідеш повз балочку, де є кущі, і чуєш, як птах, що його степовики називають сплюхом, до когось кричить: «сплю! сплю! сплю!», а інший регоче або заходиться істеричним плачем — це сова. Для кого вони кричати і хто їх слухає на цій рівнині, бог їх знає, але у крику їх багато смутку й жалю... Пахне сіном, висушену травою і запізнілими квітами, але запах густий, солодко-нудотний і ніжний.

Крізь ім'я видно все, але важко розглядіти колір і обрис речей. Все уявляється не тим, чим воно є. Ідеш і раптом бачиш, попереду, біля самої дороги, стоїть силует, схожий на ченця; він не ворушиться, чекає і щось держить у руках... Чи не розбійник це? Постать наближається, росте, ось вона порівнялася з бричкою, і ви бачите, що це не людина, а одинокий кущ або великий камінь. Такі нерухомі постаті, що когось чекають, стоять на горбах, ховаються за могилами, виглядають з бур'яну, і всі вони схожі на людей і викликають підозру.

А коли сходить місяць, ніч стає блідою і темною. Мли як не було. Повітря прозоре, свіже й тепле, всюди добре видно і навіть можна розпізнати край дороги окремі стебла бур'яну. На далеку відстань видно черепи і каміння. Підозрілі постаті, схожі на ченців, на ясному фоні ночі здаються чорнішими, мають вигляд ще похмуріший. Частіше й частіше серед монотонної тріскотняви, тривожачи непорушне повітря, розлягається чиесь здивоване «а-а!» і чути крик незаснулого чи маячінням охопленого птаха. Широкі тіні ходять по рівнині, як хмари по небу, а в незагненній далині, якщо довго вдивлятися в неї, височать і нагромаджуються один на одного туманні, химерні образи... Трошки моторошно. А глянеш на блідоzielене, всіяне зорями небо, на якому ні хмаринки, ні плями, і зрозумієш, чому теплое повітря нерухоме, чому природа насто-

рожена і бойтесь поворухнуться: їй моторошно і жалко втратити хоч одну мить життя. Незмірну глибину й безмежність неба можна збагнути тільки на морі та в степу вночі, коли світить місяць. Воно страшне, гарне й ласкаве, дивиться млосно і вабить до себе, а від пестощів його паморочиться голова.

Ідеш годину — другу... Трапляється в дорозі мовчазна стара могила або кам'яна баба, поставлена бог відає ким і коли, нечутно пролетить над землею нічний птах, і поволі у пам'яті виринають степові легенди, оповідання зустрічних, казки няньки-степовички і все те, що сам зумів побачити і збагнути душою. І тоді в тріскотняві комах, у підоzerілих постатах і могилах, у блакитному небі, в місячному сяйві, в льоті нічного птаха, в усьому, що бачиш і чуєш, починає уявлятися тріумф краси, молодість, розквіт сил і жагуче прагнення жити; душа озивається до прекрасної, суверої вітчизни, і хочеться летіти над степом разом з нічним птахом. І в тріумфі краси, в надмірному щасті почуваєш напруження і тугу, начебто степ усвідомлює, що він самотній, що багатство його й натхнення гинуть марно для світу, ніким не оспівані і нікому не потрібні, і крізь радісне гудіння чуєш його тужливий, безнадійний заклик: співця! співця!

- Тпрр! Здоров, Пантелейо! Все гаразд?
- Слава богу, Іване Івановичу!
- Не бачили, хлопці, Варламова?
- Ні, не бачили.

Єгорушка прокинувся й розплющив очі. Бричка стояла. Праворуч дорогою далеко попереду тяглася валка, біля якої сновигали якісь люди. Всі вози, через те, що на них лежали великі паки з вовною, здавалися дуже високими і пухлими, а коні — маленькими й коротконогими.

— То ми, значить, тепер до молокана поїдемо! — голосно казав Кузьмичов.— Жид казав, що Варламов у молокана ночує. В такому разі бувайте здорові, хлопці! З богом!

— Прощавайте, Іване Івановичу! — відповіло кілька голосів.

— Ось що, хлопці,— жваво сказав Кузьмичов,— ви б узяли з собою моого хлопчину! Чого йому з нами даремно мотатися? Посади його, Пантелейо, до себе на паку і нехай собі іде помаленьку, а ми доженемо. Біжи, Єгоре! Іди, нічого!..

Єгорушка зліз з передка. Кілька рук підхопило його, підняло високо дотори, і він опинився на чомусь великому, м'якому й трохи вогкому від роси. Тепер йому здавалося, що небо було близько від нього, а земля далеко.

— Гей, візьми своє пальтишко! — гукнув десь далеко внизу Дениско.

Пальто і клуночок, підкинуті знизу, впали коло Єгорушки. Він швидко, не бажаючи ні про що думати, поклав під голову клуночок, вкрився пальтом і, простягаючи ноги на всю довжину, зіщулуючись від роси, засміявся від насолоди.

«Спати, спати, спати!..» — думав він.

— Ви ж, чорти, його не кривдіть! — почувся знизу голось Дениска.

— Прощавайте, братця! З богом! — гукнув Кузьмичов. — Я на вас покладаюсь!

— Не турбуйтесь, Іване Івановичу!

Дениско крикнув на коней, бричка вискнула й покотилася, та вже не шляхом, а кудись убік. Хвилини зо дві було тихо, наче валка заснула, і тільки чути було, як oddalik поволі завмирало брязкання відра, прив'язаного до задка брички. Та ось поперед валки хтось гукнув:

— Кирюхо, руша-ай!

Зарипів передній віз, за ним другий, третій... Єгорушка відчув, як віз, на якому він лежав, похитнувся і теж зарипів. Валка рушила. Єгорушка міцніше взявся рукою за мотузку, якою було перев'язано паку, ще раз засміявся від задоволення, поправив у кишені пряник і став засинати так, як він звичайно засинав у себе дома в постелі...

Коли він прокинувся, вже сходило сонце; могила заступала його собою, а воно, стараючись бризнути світлом на світ, напружено посидало своє проміння на всі боки і заливало обрій золотом. Єгорушці здалося, що воно було не на своєму місці, бо вчора воно сходило ззаду, за його спиною, а сьогодні більше ліворуч... Та й уся місцевість не схожа на вчорашню. Горбів уже не було, а всюди, куди не глянеш, тяглася без краю бура, невесела рівнина, де не-де на ній здіймалися невеликі могили і літали вчорашні граки. Далеко спереду білі дзвіниці і хати якогось села; з нагоди неділі хохли сиділи дома, пекли і варили — є відно було з диму, який ішов з усіх димарів і сизою, прозорою запоною висів над селом. У прогалинах між

хатами і за церквою синіла річка, а за нею туманилась далечінь. Але ніщо не скидалося так мало на вchorашнє, як дорога. Щось надзвичайно широке, розмашисте, і богатирське тяглося степом замість дороги; то була сіра смуга, добре вкочена і вкрита пилом, як усі дороги, але завширшки на кілька десятків сажнів. Своїм простором вона дуже здивувала Єгорушку і навіяла йому казкові думки. Хто нею їздить? Кому потрібен такий простір? Незрозуміло і дивно. Можна, справді, подумати, що на Русі ще не перевелися величезні люди, які широко ступають, як-от Ілля Муромець і Соловей-Розбійник, і що не вимерли ще богатирські коні. Єгорушка, глянувши на дорогу, уявив штук із шість високих колісниць, що мчать поряд, на зразок тих, які він бачив на малюнках у священній історії; запряжені в ці колісниці шестірки диких, шалених коней, своїми високими колесами здіймають до неба хмари куряви, а коней поганяють люди, які можуть снитися або виростати в казкових думках. І як би ці постаті пасували і до степу, і дороги, коли б вони існували!

З правого боку дороги на всьому її протязі стояли телеграфні стовпи з двома дротами. Стуючи все меншими і меншими, вони коло села зникали за хатами і зеленю, а далі знову з'являлися в лісовій далині у вигляді дуже маленьких, тоненьких паличок, схожих на олівці, вstromлені в землю. На дротах сиділи яструби, кібчики і ворони й байдуже дивилися, як рухалася валка.

Єгорушка лежав на самому задньому возі і міг тому бачити всю валку. Усіх підвід у валці було близько двадцяти, і на кожні три підводи припадало по одному погоничеві. Коло заднього воза, де був Єгорушка, ішов дід з сивою бородою, такий самий худий і низенький, як о. Христофор, але з обличчям, бурим від смаги, суворим і задумливим. Дуже можливо, що цей дід не був ні суворим, ні задумливим, але його червоні повіки й довгий гострий ніс надавали його обличчю сувороого, сухого виразу, який буває в людей, що звикли думати завжди про серйозне й на самоті. Як і на о. Христофорі, на ньому був крислатий циліндр, але не панський, а повстяний і бурий, схожий скоріше на зрізаний конус, ніж на циліндр. Ноги в нього були босі. Мабуть, за звичкою, набутою в холодні зими, коли не раз, певно, доводилося йому мерзнути біля валки, він на ходу ляскав себе по стегнах і притупував ногами. Помітивши, що Єгорушка прокинувся,

він подивився на нього і сказав, зіщулюючись, як від морозу.

— А, прокинувся, молодчику? Синком Іванові Івановичу доводиця?

— Ні, племінник...

— Іванові Івановичу? А я ось чобітки скинув і босоніж стрибаю. Ніжки в мене хворі, застуджені, а без чобіт воно виходить вільніше... Вільніше, молодчику... Тобто без чобіт... Виходить, племінник? А він хороша людина, нічого... Дай, боже, здоров'я... Нічого... Я про Івана Івановича... До молокана поїхав... О, господи помилуй!

Старий і говорив так, начебто було дуже холодно, з зупинками і не розтуляючи як слід рота; і губні приголосні вимовляв він погано, зайкаючись на них, наче в нього замерзли губи. Звертаючись до Єгорушки, він ні разу не усміхнувся і здавався суворим.

Далі за дві підводи йшов з батогом у руці чоловік у довгому рудому пальті, в кашкеті і в чоботях з опущеними халявами. Цей був не старий, років під сорок. Коли він оглянувся, Єгорушка побачив довге, червоне обличчя з ріденькою цапиною борідкою й губчатою гулею під правим оком. Крім цієї, дуже негарної гулі, в нього була ще одна особлива прикмета, що різко впадала у вічі: в лівій руці держав він батіг, а правою вимахував так, начебто диригував невидимим хором; часом він брав батіг під пахву і тоді вже диригував обома руками й щось гудів собі під ніс.

Дальший за ним підводчик являв собою довгу, прямо-лінійну постать з дуже похилими плечима і з плоскою, як дошка, спиною. Він тримався рівно, начебто марширував або проковтнув аршин, руки в нього не метлялися, а звисали, як рівні палиці, і ступав він якось дерев'яно, на зразок лялькових солдатиків, майже не згинаючи колін і намагаючись робити крок якнайширший; коли старий або власник губчатої гулі робили по два крохи, він устигав зробити лише один, і тому здавалося, що він іде повільніше за інших і відстасє. Обличчя його було зав'язане ганчіркою, і на голові стирчало щось схоже на чернечу скуфійку; одягнений він був у коротку хохлацьку чумарку, всю всіяну латками, та в сині штані навипуск, а взутій у личаки.

Тих, що були далі, Єгорушка вже не розглядав. Він ліг на живіт, розкопирсав у паці дірочку і знічев'я почав

сукати з вовни ниточки. Дід, що йшов унизу, виявився не таким суворим і серйозним, як можна було гадати, дивлячись на його обличчя. Раз почавши розмову, він уже не припиняв її.

— Ти куди ж їдеш? — спитав він, притупуючи ногами.

— Учитися,— відповів Єгорушка.

— Учитися? Ага... Ну, поможи, царице небесна. Так. Розум добре, а два краще. Одній людині бог один розум дає, а другій — два розуми, а іншому й три... Іншому три, це правда... Один розум, з яким мати породила, другий від науки, а третій від доброго життя. Так, братіку, добре, якщо в людини три розуми. Такому не те, що жити, а й помирати легше. Помирати, еге... А помремо всі, як один.

Дід почухав собі лоба, глянув червоними очима вгору на Єгорушку і вів далі:

— Максим Миколайович, пан з-під Слов'яносербська,— торік теж повіз свого хлопчину в науку. Не знаю, як він там у тих науках, а хлопчина нічого, хороший... Дай боже здоров'я, хороші пани. Еге, теж ото повіз у науку... В Слов'яносербську нема такого закладу, щоб, виходить, до науки доводити. Нема... А місто нічого, хороше... Школа звичайна, для простого звання є, а щоб до великої науки, таких нема... Немає, це правда. Тебе як звати?

— Єгорушка.

— Виходить, Єгорій... Святого великомученика Єгорія Побідоносця числа двадцять третього квітня. А мое святе ім'я Пантелей... Пантелей Захарів Холодов... Ми Холодови будемо... Сам я родом, може, чув, з Тіма, Курської губернії. Брати мої до міщан припісались і в місті з майстерства живуть, а я мужик... Мужиком зостався. Років з сім тому їздив я туди... додому тобто. І на селі був, і в місті... У Тімі, кажу, був. Тоді, хвалити бога, всі живі і здорові були, а тепер не знаю... Може, хто й помер... А помирати вже час, бо всі старі, є котрі й старші за мене. Смерть нічого, воно добре, та тільки б, звичайно, без покаяння не вмерти. Нема гіршого лиха, як нагла смерть. Нагла смерть бісові радість. А коли хочеш з покаянням померти, щоб, виходить, до чертогів божих заборони тобі не було, Варварі великомучениці молись. Вона заступниця. Вона, це правда... Бо їй бог в небесах таке положення визначив, щоб, значить, кожний мав повну праву її про покаяння благати.

Пантелей бурмотів, і, як видно, не дбав про те, чує його Єгорушка, чи ні. Говорив він мляво, собі під ніс, не підвищував і не притищував голосу, але за короткий час устиг розповісти багато чого. Усе, що він розповідав, складалося з уривків, дуже мало зв'язаних між собою і зовсім не цікавих для Єгорушки. Може, він говорив тільки для того, щоб оце вранці після ночі, перебутої в мовчанці, зробити вголос перевірку своїх думок: чи всі вони дома? Скінчивши про покаяння, він знову заговорив про якогось Максима Миколайовича з-під Слов'яносербська.

— Еге, повіз хлопчину... Повіз, це правда...

Один із підводчиків, що йшли далеко попереду, зірвався з місця, побіг убік і почав стъобати батогом по землі. Це був рослий, широкоплечий мужчина, років тридцяти, русявий, кучерявий і, як видно, дуже сильний і здоровий. З рухів його плечей і батога, з пожадливості, яку виявляла його поза, видно було, що він бив щось живе. До нього підбіг другий підводчик, низенький і кремезний, з чорною широкою бородою, одягнений в жилетку і сорочку навипуск. Цей зайшовся басовитим кашляючим сміхом і закричав:

— Братця, Димов гадюку вбив! Ій-богу!

Є такі люди, про розум яких можна скласти певну думку по голосу і сміху. Чорнобородий належав саме до таких щасливців: в його голосі і сміхові почувалася несoscвітена дурість. Скінчивши стъобати, русявий Димов підняв батогом із землі і, сміючись, шпурнув до підвід щось схоже на мотузку.

— Це не гадюка, а вуж,— крикнув хтось.

Дерев'яно ступаючи, чоловік з зав'язаним обличчям швидко підійшов до забитої гадюки, глянув на неї й сплеснув своїми палицеподібними руками.

— Каторжний! — закричав він глухим, плаксивим голосом.— За що ти вужика вбив? Що він тобі зробив, проклятий ти? Ач, вужика вбив! А якби тебе так?

— Вужа не можна вбивати, це правда...— спокійно забурмотів Пантелей.— Не можна... Це не гадюка. Він хоч на вигляд змія, а тварина тиха, безвинна... Людину любить... Вуж...

Димову і чорнобородому, мабуть, стало совісно, бо вони голосно засміялись і, не відповідаючи на нарікання, лініво попленталися до своїх возів. Коли задня підвода порівнялася з тим місцем, де лежав забитий вуж, чоловік з зав'я-

заним обличчям, стоячи над вужем, обернувся до Пантелей
й спитав плаксивим голосом:

— Діду, ну за віщо він убив вужика?

Очі в нього, як тепер розглядів Єгорушка, були ма-
ленькі, тъмяні, обличчя сіре, хворе і теж начебто тъмяне,
а підборіддя було червоне й здавалося дуже запухлим.

— Діду, ну за що він убив? — повторив він, ступаючи
поряд з Пантелейєм.

— Дурний чоловік, руки сверблять, через те й убив,—
відповів старий.— А вужа бити не можна... Це правда...
Димов, відомо, бешкетник, усе вб'є, що під руку попа-
деться, а Кирюха не заступився. Заступитися б треба, а
він — ха-ха-ха, та хо-хо-хо... А ти, Васю, не сердися...
Навіщо сердитись? Убили, ну й бог з ними... Димов беш-
кетник, а Кирюха з дурного розуму... Нічого... Люди не-
розумні, нетямущі, ну й бог з ними. От Омелян ніколи
в світі не зачепить, чого не треба. Ніколи, це правда... Бо
людина освічена, а вони дурні... Омелян, еге... Він не за-
чепить.

Підводчик у рудому пальті з губчатою гулею, що ди-
ригував невидимим хором, почувши своє ім'я, спинився
і почекавши, поки Пантелей і Вася порівнялися з ним,
пішов поряд.

— Про що розмова? — спитав він хрипким, придуще-
ним голосом.

— Та ось Вася сердиться,— сказав Пантелей.— Я йому
всякі слова, щоб він не сердився, значить... Ех, ніжки мої
недужі, застуджені! Е-ех! Розсвербілись заради неділі,
святечка господнього!

— Це від ходіння,— зауважив Вася.

— Ні, брат, ні... Не від ходіння. Коли ходжу,— немов
легше, а як лягаю та зігріюсь — смерть моя. Ходити мені
вільготніше.

Омелян у рудому пальті став між Пантелейєм і Васею й
замахав рукою, начебто ті збиралися співати. Помахавши
трохи, він опустив руки й безнадійно крякнув.

— Нема в мене голосу! — сказав він.— Чиста напасті!
Цілу ніч і ранок вчувається мені потрійне «Господи поми-
луй», що ми на вінчанні в Мариновського співали; сидить
воно в голові і в горлі... так би, здається, і вспівав, а не
можу! Нема голосу!

Він помовчав з хвилину, щось думаючи, і казав далі:

— П'ятнадцять років був у півчих, на весь Луганський

завод, може, ні в кого такого голосу не було, а як, хай йому біс, викупався позаторік у Дінці, то з того часу жодної ноти не можу взяти чисто. Горло застудив. А мені без голосу так само, як робітників без руки.

— Це правда,— погодився Пантелей.

— Про себе я так думаю, що я пропаща людина та й годі.

У цей час Вася раптом побачив Єгорушку. Очі його стали масними і ще меншими.

— І паничик з нами їде! — сказав він і затулив носа рукавом, наче засоромившись.— Який візник поважний! Залишайся з нами, з валкою їздитимеш, вовну возитимеш.

Думка про поєднання в одному тілі паничика з візником здалася йому, мабуть, дуже курйозною й дотепною, бо він голосно захихиков і далі розгортав цю думку. Омелян і собі глянув угору на Єгорушку, але мигдем і байдуже. Він був заклопотаний своїми думками, і якби не Вася, то й не помітив би присутності Єгорушки. Не минуло й п'яти хвилин, як він знову замахав рукою, потім, вихвалюючи перед своїми супутниками красу вінчального «господи помилуй», що вночі пригадалося йому, узяв батога під пахву й замахав обома руками.

За версту від села валка спинилася біля колодязя з журавлем. Спускаючи в колодязь своє відро, чорнобородий Кирюха ліг животом на цямрину і вstromив у темну діру свою кошлату голову, плечі і частину грудей так, що Єгорушці видно було тільки його короткі ноги, які ледве торкалися землі; побачивши далеко на дні колодязя відображення своєї голови, він зрадів і зайшовся дурним, басовим сміхом, а луна з колодязя відповіла йому тим самим; коли він підвівся, його обличчя й шия були червоні, як кумач. Першим підбіг пiti Димов. Він пив, сміючись, часто відриваючись від відра й розповідаючи Кирюсі про щось смішне, потім обернувся і голосно на весь степ, проговоривши із п'ять негарних слів. Єгорушка не розумів значення таких слів, але що вони були погані, це йому було добре відомо. Він знат про огиду, з якою мовчки ставились до них його рідні і знайомі, сам не знаючи чому, подіяв це почуття і звик думати, що самі тільки п'яні та бешкетники користуються привілеєм вимовляти голосно ці слова. Він згадав убивство вужа, прислухався до сміху Димова і відчув до цієї людини щось подібне до ненависті. І, як

навмисне, Димов у цей час побачив Єгорушку, який зліз з воза і йшов до колодязя; він голосно засміявся й гукнув.

— Братця, старий уночі хлопчака породив!

Кирюха закашлявся від басового сміху. Засміявся і ще хтось, а Єгорушка почервонів і остаточно вирішив, що Димов дуже лиха людина.

Русявий, з кучерявою головою без шапки, в розстебнутій на грудях сорочці, Димов здавався гарним і надзвичайно дужим; у кожному його русі видно було бешкетника і силача, який знає собі ціну. Він поводив плечима, брався в боки, говорив і сміявся найголосніше, і мав такий вигляд, наче то збиралася підняти одною рукою щось дуже важке й здивувати цим цілий світ. Його шалений насмішкуватий погляд перебігав по шляху, по валці і по небу, ні на чому не спиняється і, здавалося, шукає, кого б убити знічев'я й з чого б посміятися. Як видно, він нікого не боявся, ні в чому не обмежував себе і, мабуть, зовсім не цікавився думкою Єгорушки... А Єгорушка вже з усієї душі ненавидів його русяву голову, чисте обличчя і силу, з огидою й страхом слухав його сміх і придумував, яке б лайливе слово сказати йому, щоб помститись.

Пантелей теж підійшов до відра. Він витяг з кишені зелену скляночку з лампадки, вітер її ганчіркою, набрав нею води з відра і випив, потім ще раз набрав, загорнув скляночку в ганчірочку й поклав її знов до кишені.

— Діду, навіщо ти п'єш з лампадки? — здивувався Єгорушка.

— Хто п'є з відра, а хто з лампадки,— відповів, ухильючись, старий.— Кожен по-своєму... Ти з відра п'єш, ну й пий на здоров'я...

— Голубочко моя, матінко-красунечко моя,— заговорив раптом Вася ласкавим, плаксивим голосом.— Голубочко моя!

Очі його були спрямовані в далечінню, вони стали масими, усміхалися, і обличчя набуло такого самого виразу, який у нього був раніше, коли він дивився на Єгорушку.

— До кого це ти? — спитав Кирюха.

— Лисичка-сестричка... лягла на спину та й грається, немов собачка...

Усі стали дивитися в далечінню і шукати очима лисицю, але нічого не знайшли. Один тільки Вася бачив щось своїми мутними, сірими оченятами й захоплювався. Зір у

нього, як потім упевнився Єгорушка, був напрочуд гострий. Він бачив так добре, що бурій пустельний степ був для нього завжди повним життя і змісту. Досить йому тільки подивитися в далечіні, щоб побачити лисицю, зайця, дрофу, або яку-небудь іншу тварину, що тримається далі від людей. Неважко побачити зайця, як він утікає, або дрофу, як вона летить,— це бачив кожний, хто проїжджає степом,— але не кожен може бачити диких тварин у їх домашньому житті, коли вони не тікають, не хваляться і не дивляться занепокоєно на всі боки. А Вася бачив лисиць, що граються, зайців, що вмишаються лапками, дроф, які випростують свої крила, стрепетів, які вибивають свої «крапки». Завдяки такому гострому зорові, крім світу, що його бачили всі, у Васі був ще інший світ, свій власний, нікому не приступний і, мабуть, дуже хороший, бо, коли він дивився й захоплювався, важко було не заздрити йому.

Коли валка рушила далі, в церкві задзвонили до обідні.

V

Валка розташувалася обіч села на березі річки. Сонце пекло, як і вчора, повітря було нерухоме й похмуре. На березі стояло кілька верб, але тінь від них падала не на землю, а на воду, де пропадала марно, а в затінку під вовзами було душно і нудно. Вода, блакитна від того, що в ній відбивалося небо, жагуче вабила до себе.

Підводчик Стьопка, на якого тільки тепер звернув увагу Єгорушка, вісімнадцятилітній хлопець-хохол, у довгій сорочці, без пояса і в широких шароварах навипуск, що метлялися під час ходи, як прaporи, швидко роздягнувся, збіг униз крутим бережком і шубовснув у воду. Він разів zo три впірнув, далі поплив горілиць і заплющив від насолоди очі. Обличчя його усміхалось і морщилося, начебто йому було лоскітно, боляче й смішно.

Гарячого дня, коли нема де сковатися від спеки і задухи, плюскіт води й голосне дихання людини, що купається, впливають на вухо, як хороша музика. Димов і Кирюха, дивлячись на Стьопку, швидко роздяглися і, один за одним, з гучним сміхом, наперед смакуючи насолоду, попадали в воду. І тиха, скромна річка сповнилася пирханням, хлюпанням і криком. Кирюха кашляв, сміявся й

кричав так, начебто його хотіли втопити, а Димов ганявся за ним і намагався схопити його за ногу.

— Ге-ге-ге! — кричав він.— Лови, держжи його!

Кирюха реготався і раював, але вираз обличчя в нього був такий самий, як і на суходолі: дурний, приголомшений, начебто хтось непомітно підкрався до нього ззаду й торонув його довбнею по голові. Єгорушка й собі роздягнувся, але не спускався вниз бережком, а розбігся й полетів з півторасажневої височини. Окресливши в повітрі дугу, він упав у воду, глибоко занурився, але дна не дістав: якась сила, холодна й приемна на дотик, підхопила його й понесла назад угору. Він виринув і, пирхаючи, пускаючи бульки, розплющив очі, але в річці, якраз біля його обличчя, відбивалося сонце. Спочатку сліпучі іскри, потім райдуги, темні плями заходили йому в очах; він поспішив знов упірнути, розплющив у воді очі й побачив щось мутнозелене, схоже на небо місячної ночі. Знов та сама сила, не даючи йому торкнутися дна й побуди в прохолоді, понесла його нагору, він виринув й зітхнув так глибоко, що стало просторо й свіжо не тільки в грудях, а навіть у животі. Потім, щоб узяти від води все, що тільки можна взяти, він дозволяв собі всяку розкіш: лежав горілиць і раював, бризкався, перекидався, плавав і на животі, і боком, і на спині, і навстоячки — як хотів, поки не втомився. Другий берег густо заріс очеретом, мінився золотом проти сонця, і очеретяні квітки гарними кетягами нахилилися до води. В одному місці очерет здригався, кланявся своїми квітами й тріскотів — то Стъопка і Кирюха «дерли» раків.

— Рак! Диви, братця, рак! — закричав переможно Кирюха і показав справді рака.

Єгорушка поплив до очерету, впірнув і став нишпорити коло очеретяного коріння. Шпортаючись у рідкому, слизькому мулі, він намацав щось гостре й гідке, може, і справді рака, але в цей час хтось схопив його за ногу й потягнув угору. Захлинаючись і кашляючи, Єгорушка розплющив очі й побачив перед собою мокре усміхнене обличчя бешкетника Димова. Бешкетник важко дихав і, як було видно по очах, хотів далі пустувати. Він міцно тримав Єгорушку за ногу і вже підняв другу руку, щоб схопити його за шию, але Єгорушка з огидою і з страхом, наче гребуючи й боячись, що силач його втопить, рвонувся від нього й промовив:

— Дурень! Я тобі в морду дам!

Почуваючи, що цього недосить для виявлення ненависті, він подумав і додав:

— Мерзотник! Сучий син!

А Димов, наче нічого й не було, вже не зважав на Єгорушку, а плив до Кирюхи й гукав:

— Ге-ге-гей! Давайте рибу ловити! Хлопці рибу ловити!

— А що ж? — згодився Кирюха.— Мабуть, тут багато риби...

— Стъопко, побіжи на село, попроси в мужиків волока!

— Не дадуть!

— Дадуть! Ти попроси! Скажи, щоб вони замість милостині, бо ми однаково — мандрівники.

— Це так!

Стъопка виліз з води, швидко вдягнувся і без шапки, метляючи своїми широкими шароварами, побіг до села. Після сутички з Димовим вода втратила вже для Єгорушки всяку принадність. Він виліз і став одягатися. Пантелей і Вася сиділи на крутому березі, звісивши вниз ноги, і дивилися на тих, що купалися. Омелян голий стояв по коліна у воді під самим берегом, тримався одною рукою за траву, щоб не впасти, а другою гладив себе по тілу. З костистими лопатками, з гулею під оком, зігнувшись і явно боячись води, він являв собою смішну постать. Обличчя в нього було серйозне, суворе, дивився він на воду сердито, начебто збирається вилаяти її за те, що вона колись застудила його в Дінці й відібрала в нього голос.

— А ти чого ж не купаєшся? — спитав Єгорушка Васю.

— А так... Не люблю... — відповів Вася.

— Чого це в тебе підборіддя розпухло?

— Болить... Я, паничуку, на сірниковій фабриці працював... Лікар казав, що від цього самого в мене й щелепа пухне. Там повітря нездорове. А крім мене, ще в трьох хлопців щелепи роздуло, а в одного то зовсім згинела.

Незабаром вернувся Стъопка з волоком. Димов і Кирюха від довгого перебування у воді стали ліловими й похрипли, але рибу ловити взялися охоче. Спершу вони пішли глибоким місцем попід очеретом; тут Димову було пошию, а низенькому Кіююсі з головою; останній захлинувся й пускав бульки, а Димов, натрапляючи на колюче ко-

ріння, падав і плутався у волокові, обидва борсалися і гомоніли, і з їхнього рибальства виходили самі пустоші.

— Глибоко,— хріпів Кирюха.— Нічого не зловиш!

— Не смикай, чорт! — кричав Димов, силкуючись на дати волокові належного положення.— Держи руками!

— Тут ви не спіймаєте! — кричав їм з берега Пантелей.— Тільки рибу положаєте, дурні! Беріть ліворуч! Там мілкіше!

Раз над волоком блиснула чимала рибина; всі ахнули, а Димов ударив кулаком по тому місцю, де вона зникла, і на обличчі його виявилася досада.

— Ex! — крякнув Пантелей і притупнув ногами.— Прогавили чикамаса! Втік!

Беручи ліворуч, Димов і Кирюха поволі вибралися на мілке, і тут ловля почалася справжня. Вони забрели від підвід кроків за триста; видно було, як вони, мовчки і ледве переступаючи ногами, намагаючись зайди якнайглибше і найближче до очерету, тягли волок, як вони, щоб сполохати рибу й загнати її собі у волок, били кулаками по воді й шаруділи в очереті. Від очерету вони йшли до другого берега, тягли там волок, а потім з розчарованим виглядом, високо піднімаючи коліна, ішли назад до очертуту. Про щось вони говорили, але про що — не було чути. А сонце пекло їм у спини, кусалися мухи, і тіла їх з лілових стали багровими. За ними з відром у руках, закачавши сорочку аж під пахви й тримаючи її зубами за пелену, ходив Стъопка. Після кожного вдалого лову він підіймав догори яку-небудь рибу і, вибліскуючи нею на сонці, гукав:

— Гляньте, який чикамас! Таких уже штук п'ять є!

Видно було, як, витягнувши волок, Димов, Кирюха і Стъопка кожного разу довго порпалися в мулі, щось клали у відро, щось викидали; звідка що-небудь таке, що потрапило до волока, вони брали з рук у руки, розглядали з цікавістю, а тоді знов кидали...

— Що там? — кричали до них з берега.

Стъопка щось відповідав, але важко було розібрати його слова. Ось він виліз із води і, тримаючи відро обома руками, забуваючи спустити сорочку, побіг до підвід.

— Вже повне! — гукав він, важко дихаючи.— Давайте друге!

Егорушка заглянув у відро: воно було повне; з води висувала свою негарну морду молода щука, а коло неї

ворошились раки і дрібні рибки. Єгорушка запустив руку на дно й скalamутив воду; щука зникла під раками, а замість неї спливли нагору окунь і лин. Вася теж заглянув у відро. Очі його зробилися масними і обличчя стало ласкавим, як і тоді, коли він бачив лисицю. Він вийняв щось із відра, піdnіс до рота й став жувати. Почулося хрустіння.

— Братця,— здивувався Стьопка,— Васька піскаря живцем єсть! Тъху!

— Це не піскар, а бобирець,— спокійно відповів Вася, жуючи.

Він вийняв з рота риб'ячий хвостик, ласково подивився на нього й знову всунув у рот. Поки він жував та хрустів зубами, Єгорушці здавалося, що він бачить перед собою не людину. Пухле Васьчине підборіддя, його тъмяні очі, надзвичайно гострий зір, риб'ячий хвостик у роті, ласкавість, з якою він жував піскаря, робили його схожим на тварину.

Єгорушці стало нудно коло нього. Та й рибальство вже скінчилось. Він пройшовся коло возів, подумав і з нудьги поплентався до села.

Трохи згодом він уже стояв у церкві і, поклавши лоб на чиюсь спину, що пахла коноплями, слухав, як співали на криласі. Обідня вже наблизалася до кінця. Єгорушка нічого не розумів у церковному співі і був байдужий до нього. Він послухав трохи, позіхнув і став розглядати потилиці і спини. По одній потилиці, рудій і мокрій від недавнього купання, він упізнав Омеляна. Потилиця була вистрижена в скобку і вище, ніж заведено; скроні були теж вистрижені, вище, ніж слід, і червоні Омелянові вуха стирчали, як два лопухи, і, здавалося, почували себе не на своєму місці. Дивлячись на потилицю і на вуха, Єгорушка чомусь подумав, що Омелян, мабуть, дуже нещасливий. Він пригадав його диригування, хрипкий голос, боязкий вигляд під час купання і відчув до нього великий жаль. Йому захотілося сказати що-небудь ласкаве.

— А я тут! — сказав він смикнувши його за рукав.

Люди, що співають у хорі тенором чи басом, особливо ті, яким хоч раз на віку доводилося диригувати, звикають дивитися на хлопчиків суворо й відлюдно. Цієї звички не залишають вони й потім, перестаючи бути півчими. Обернувшись до Єгорушки, Омелян подивився на нього спідлоба й сказав:

— Не пустуй у церкві!

Потім Єгорушка пробрався вперед ближче до іконостасу. Тут він побачив цікавих людей. Попереду всіх праворуч на килимі стояли якісь пан і дама. Позад них стояло по стільчику. Пан був одягнений у свіжовипрасувану чесунчову пару, стояв нерухомо, як солдат, що віddaє честь, і високо тримав своє синє, голене підборіддя. В його стоячому комірці, в синяві підборіддя, в невеликій лисині і в ціпку почувалося дуже багато гідності. Від надміру гідності шия його була напружена і підборіддя тягло вгору з такою силою, що голова, здавалося, кожної хвилини готова була відірватися і полетіти вгору. А дама, повна і літня, в білій шовковій шалі, скилила голову набік і дивилася так, начебто оце тільки зробила комусь ласку й хотіла сказати: — «Ах, не турбуйтесь дякувати! Я цього не люблю...» Кругом килима стояли щільною стіною хохли.

Єгорушка підійшов до іконостасу й став прикладатися до місцевих ікон. Перед кожним образом він, не поспішаючи, бив земний поклін, не встаючи з землі, оглядався назад, на людей, потім підводився і прикладався. Торкатися лобом холодної підлоги було йому дуже приємно. Коли з вітваря вийшов сторож з довгими щипцями, щоб гасити свічки, Єгорушка швидко схопився з підлоги й підбіг до нього.

— Роздавали вже проскуру? — спитав він.

— Ні, ні... — похмуро забурмотів сторож. — Нічого тут...

Обідня скінчилася. Єгорушка, не поспішаючи, вийшов з церкви й пішов бродити по майдану. На своєму віку бачив він чимало сіл, майданів і мужиків, і все, що тепер потрапляло йому на очі, зовсім не цікавило його. Від нічого робити, щоб хоч як-небудь перебути час, він зайшов до крамниці, над дверима якої висіло широке кумачеве по-лотнище. Крамниця складалася з двох просторих, погано освітлених половин: в одній продавали крам і бакалію, а в другій стояли бочки з дъогтем і висіли на стелі хомути; з тієї, другої, ішов смачний запах шкіри і дъогту. Долівка в крамниці була полита; поливав її, мабуть, великий фантазер і вільнодумець, бо вся вона була вкрита узорами й кабалістичними знаками. За прилавком, спершись жivotом на конторку, стояв відгодований крамар з широким обличчям і з круглою бородою, як видно, великорос. Він

пив чай вприкуску і після кожного ковтка глибоко зітхав. Обличчя його виявляло цілковиту байдужість, але в кожному зітханні чути було: «Зажди-но, дам я тобі!»

— Дайте мені на копійку насіння! — звернувся до нього Єгорушка.

Крамар підвів брови, вийшов з-за прилавка й насипав у кишеню Єгорушці на копійку насіння, причому за мірку правив порожній слойчик від помади. Єгорушці не хотілось виходити. Він довго розглядав ящики з пряниками, подумав і спитав, показуючи на дрібні в'яземські пряники, на яких від давності виступила іржа.

— Почему ці пряники?

— На копійку пара.

Єгорушка дістав з кишені пряник, подарований йому вчора єврейкою, і спитав:

— А такі пряники почему?

Крамар узяв у руки пряник, оглянув його з усіх боків і звів одну брову:

— Такі? — спитав він.

Потім звів другу брову, подумав і відповів:

— Три копійки пара...

Настала мовчанка.

— Ви чий? — спитав крамар, наливаючи собі чаю з червоного мідного чайника.

— Племінник Івана Івановича.

— Івани Івановичі всякі бувають, — зітхнув крамар; він подивився через Єгорушчину голову на двері, помовив і спитав: — Чайку не бажаєте?

— Можна... — погодився Єгорушка з деякою неохотою, хоч і дуже нудьгував за ранішнім чаєм.

Крамар налив йому склянку і подав разом з обгризеним шматочком цукру. Єгорушка сів на складаний стілець і став пити. Він хотів ще спитати, скільки коштує фунт мигдалю в цукрі і тільки що повів про це мову, як увійшов покупець, і хазяїн, відсунувши набік свою склянку, взявся до діла. Він повів покупця на ту половину, де тхнуло дьогтем, і довго про щось розмовляв з ним. Покупець, людина, як видно, дуже вперта і хитра, весь час на знак незгоди крутив головою і задкував до дверей. Крамар переконав його в чомусь і почав сипати йому овес у великий мішок.

— Хіба це овес? — сказав сумно покупець. — Це не овес, а половина, курям на сміх... Ні, піду до Бондаренка!

Коли Єгорушка вернувся до річки, на березі диміло невелике багаття. Це підводчики варили собі обід. У диму стояв Стьопка й великою щербатою ложкою мішав у казані. Трохи осторонь, з червоними від диму очима, сиділи Кирюха і Вася і чистили рибу. Перед ними лежав укритий мулом і водоростями волок, на якому блищала риба і лазили раки.

Омелян, що недавно повернувся з церкви, сидів поруч з Пантелейм, помахував рукою і ледве чутно наспівував сиплим голоском: «Тобі співаєм...». Димов ходив коло коней.

Скінчивши чистити, Кирюха і Вася зібрали рибу і живих раків у відро, сполоснули і з відра висипали все в окріп.

— Вкинути сала? — спитав Стьопка, збираючи ложкою піну.

— Навіщо? Риба свій сік пустить,— відповів Кирюха.

Перед тим, як здіймати з вогню казан, Стьопка всипав у воду три пригорщи пшона і ложку солі; нарешті він поїжтував, поцмокав губами, облизав ложку і самовдоволено крякнув — це означало, що куліш уже готовий.

Усі, крім Пантелейя, посідали навколо казана й заходилися працювати ложками.

— Ви! Дайте хлопчині ложку! — суворо сказав Пантелей.— Мабуть же, і він їсти хоче!

— Наша іда мужицька!.. — зітхнув Кирюха.

— І мужицька піде на здоров'я, аби охота.

Єгорушці дали ложку. Він став їсти, але не сідаючи, а стоячи над самим казаном і дивлячись в нього, як у яму. Від кулішу тхнуло рибною вогкістю, раз у раз між пшоном попадалася риб'яча луска; раків не можна було зачепити ложкою, і ті, що обідали, діставали їх з казана просто руками; особливо давав собі волю щодо цього Вася, який вмочав у куліш не тільки руки, а й рукава. Але куліш все-таки здався Єгорушці дуже смачним і нагадував йому раковий суп, який дома пісними днями варила його матуся. Пантелей сидів осторонь і жував хліб.

— Діду, а ти чому не їси? — спитав його Омелян.

— Не їм я раків... Хай їм! — озвався старий і гидливо відвернувся.

Поки іли, точилася загальна розмова. З цієї розмови Єгорушка зрозумів, що в усіх його нових знайомих, не зважаючи на різницю в літах і характерах, було одне

спільне, що робило їх подібними один до одного: всі вони були люди з чудовим минулим і з дуже негарним сучасним, про своє минуле вони, всі до одного, говорили з захопленням, а до сучасного ставилися майже з презирством. Єгорушка ще не знав цього, і перш ніж қуліш було доїдено, він уже глибоко вірив, що навколо казана сидять люди, зневажені і скривджені долею. Пантелеїй розказував, що в давні часи, коли ще не було залізниць, він ходив з валками до Москви і до Нижнього, заробляв так багато, що нікуди було дівати гроші. А які тоді були купці, яка риба, яке все було дешеве! А тепер шляхи стали коротші, купці скупіші, люди біdnіші, хліб дорожчий, все здрібніло і звузилося зовсім. Омелян казав, що раніше він служив на Луганському заводі в півчих, мав чудовий голос і дуже добре читав ноти, а тепер він перетворився на мужика й живе з братової ласки, який посилає його з своїми кіньми і бере собі за це половину заробітку. Вася колись служив на сірниковій фабриці; Кирюха був за кучера, в хороших людей і у всій окрузі його вважали за найкращого тройкаря. Димов, син заможного мужика, жив собі на втіху, гуляв і не знат горя, та ледве минуло двадцять років, як суворий, крутий батько, бажаючи привчити його до діла і боячись, щоб він дома не розбестився, став посылати його з підводою, як бурлаку, наймита. Тільки Стьопка мовчав, але й по його безвусому обличчю видно було, що раніше жилося йому куди краще, ніж тепер.

Згадавши про батька, Димов перестав їсти і нахмурився. Він спідлоба оглянув товаришів і спинив свій погляд на Єгорушці.

— Ти, нехристе, скинь шапку! — сказав він грубо.— Хіба ж можна в шапці їсти? А ще й пан!

Єгорушка скинув шапку і не сказав ні слова, але вже не добирав смаку в куліші і нечув, як оступилися за нього Пантелеїй і Вася. У грудях його важко заворушилась злоба на бешкетника, і він вирішив хоч би там що зробити йому яке-небудь зло.

По обіді всі подалися до возів і полягали в холодку.

— Діду, скоро ми поїдемо? — спитав Єгорушка Пантелея.

— Коли бог дастъ, тоді й поїдемо... Зараз не поїдеш, жарко... Ох, господи, твоя воля, владичице... Лягай, хлопче!

Незабаром з-під возів почулося хропіння. Єгорушка хотів був знову піти на село, але подумав, позіхнув кілька разів і ліг поряд з старим.

VI

Валка цілий день простояла біля річки й рушила з місця тоді, коли сідало сонце.

Знов Єгорушка лежав на паці вовни, віз тихо рипів і погойдувався, внизу йшов Пантелей, притупував ногами, ляскав себе по стегнах і щось бурмотів; у повітрі, як і вчора, стрекотала степова музика.

Єгорушка лежав на спині і, заклавши руки під голову, дивився вгору на небо. Він бачив, як зайнлялася вечірня зоря, як потім вона згасала; ангели-хранителі, затуляючи обрій своїми золотими крилами, розташовувалися на ніч; день минув щасливо, настала тиха, щаслива ніч, і вони могли спокійно сидіти в себе дома на небі... Бачив Єгорушка, як поволі темніло небо і спускалася на землю мла, як засвітилися одна по одній зорі.

Коли довго, не відригаючи очей, дивишся на глибоке небо, то чомусь думки і душа зливаються в усвідомлення самотності. Починаєш почувати себе непоправно самотнім, і все те, що вважав раніше близьким і рідним, стає безмежно далеким і таким, що не має ціни. Зорі, що дивляться з неба вже тисячі років, саме незрозуміле небо й імла, байдужі до короткого життя людини, коли залишаєшся з ними віч-на-віч і стараєшся збегнути їх зміст, гнітять душу своїм мовчанням; спадає на думку та самотність, яка чекає кожного з нас у могилі, і суть життя уявляється розплаченою, жахливою...

Єгорушка думав про бабусю, яка спить тепер на кладовищі під вишневими деревами; він згадав, як вона лежала в труні з мідними п'ятаками на очах, як потім її накрили віком і опустили в могилу; пригадалось йому і глухе гупання грудок землі об віко... Він уявив собі бабусю в тісній і темній домовині, всіма покинуту і безпорадну. Його уява малювала, як бабуся раптом прокидається і, не розуміючи, де вона, стукає у віко, кличе на допомогу і, кінець кінцем, знемігшись від жаху, знову вмирає. Уявив він мертвими матусю, о. Христофора, графиню Драницьку, Соломона. Але хоч як він намагався

увійти себе самого в темній могилі, далеко від дому, покинутим, безпорадним і мертвим, це не вдавалося йому; особисто для себе він не допускав можливості вмерти і почував, що ніколи не вмре...

А Пантелей, якому пора вже було вмирати, ішов унизу й робив переклик своїм думкам.

— Нічого... хороші пани... — бурмотів він. — Повезли хлопчину в науку, а як він там, не чути про те... В Слов'яносербську, кажу, нема такого закладу, щоб до великого розуму доводити... Нема, це правда... А хлопчина хороший, нічого... Виросте, батькові буде помагати. Ти, Єгорю, тепер маленький, а станеш великим, батька-матір годуватимеш. Так від бога заведено... Шануй батька свого і матір свою... У мене в самого були дітки, та погоріли... І жінка згоріла, і дітки... Це правда, проти Водохреща вночі зайнлялася хата... Мене дома не було, я до Орла їздив. До Орла... Марія вискочила навулицю, та згадала, що діти в хаті сплять, побігла назад і згоріла з дітками... Так... Другого дня самі тільки кісточки знайшли.

Близько опівночі підводчики і Єгорушка знову сиділи навколо невеликого багаття. Поки розгоряється бур'ян, Кирюха і Вася ходили по воду кудись у балочку; вони зникли в темряві, але весь час чути було, як вони брязкотіли відрами і розмовляли; значить, балочка була недалеко. Світло від багаття лежало на землі великою, миготливою плямою; хоч і світив місяць, але за червоновою плямою все здавалося непроглядно чорним. Підводчикам світло било в очі, і вони бачили тільки частину великого шляху; в темряві, ледве помітно, ніби гори невизначеної форми, окреслювалися вози з паками і коні. За двадцять кроків від багаття, на межі шляху з полем, стояв дерев'яний могильний хрест, похилений набік. Єгорушка, коли ще не горіло багаття і можна було бачити далеко, помітив, що зовсім такий самий старий, похилений хрест стояв по другий бік великого шляху.

Повернувшись з водою, Кирюха і Вася налили повний казан і приладнали його на вогні. Стьопка з щербатою ложкою в руках сів на своє місце в диму коло казана і, задумливо дивлячись на воду, став дожидати, коли з'явиться піна. Пантелей і Омелян сиділи поряд, мовчали і про щось думали. Димов лежав на животі, підперши кулаками голову, і дивився на вогонь; тінь від Стьопки

стрибала по ньому, від чого гарне обличчя його то вкривалося темрявою, то раптом спалахувало... Кирюха і Вася бродили oddalik і збирали для багаття бур'ян і кору. Єгорушка, заклавши руки в кишені, стояв коло Пантелей й дивився, як вогонь їв траву.

Всі відпочивали, про щось думали, мигцем поглядали на хрест, по якому стрибали червоні плями. В одинокій могилі є щось сумне, мрійне і високою мірою поетичне... Чути, як вона мовчить, і в цьому мовчанні почувався присутність душі невідомої людини, що лежить під хрестом. Чи добре цій душі в степу? Чи не тужить вона місячної ночі? А степ біля могили здається сумним, похмурим і задумливим, трава смутнішою, і здається, що коники кричать стриманіше... І нема такого подорожнього, який не спом'янув би самотньої душі і не оглядався б на могилу доти, поки вона не залишиться далеко позаду й не вкриється млою...

— Діду, навіщо це хрест стоїть? — спитав Єгорушка.

Пантелей глянув на хрест, потім на Димова і спитав:

— Миколо, це, часом, не те місце, де косарі купців убили?

Димов знехотя підвівся на лікті, подивився на шлях і відповів:

— Воно саме...

Настало мовчанка. Кирюха затріскотів сухою травою, зібгав її жмутом і засунув під казан. Вогонь яскравіше спалахнув, Стьопку вкрило чорним димом, і в темряві по шляху біля возів пробігла тінь від хреста.

— Так, убили... — сказав знехотя Димов. — Купці, батько з сином, їхали образи продавати. Спинилися тут недалечко в постійному дворі, що тепер Гнат Фомін держить. Старий випив зайве й став хвалитися, що в нього з собою грошей багато. Купці, звісно, народ хвастовитий, не дай бог... Не втерпить, щоб не показати себе перед нашим братом у кращому вигляді. А в ту пору в постійному дворі косарі очували. Ну, почули ото вони, як купець хвастає, і взяли собі на увагу.

— О, господи... царице небесна! — зітхнув Пантелей.

— Другого дня, ледве почало світати, — казав далі Димов, — купці зібралися в дорогу, а косарі з ними на в'язалися. «Підемо, ваша статечність, разом. Веселіше, та ѹ небезпеки менше, — бо місце тут глухе...» Купці, щоб образів не побити, поволі їхали, а косарям це на руку...

Димов став навколошки й потягнувся.

— Так,— казав він далі, поезіхаючи.— Все нічого було, а як тільки купці доїхали до цього місця, косарі й почали чесати їх косами. Син, молодець був, вихопив в одного косу та й собі давай чесати... Ну, звичайно, ті подолали, бо їх чоловіка з вісім було. Порізали купців так, що живого місця на тілі не зосталося; скінчили своє діло й стягли з дороги обох, батька на один бік, а сина на другий. Навпроти цього хреста по той бік ще другий хрест є... Чи цілій — не знаю... Звідси не видно.

— Цілій,— сказав Кирюха.

— Кажуть, грошей потім знайшли мало.

— Мало,— підтверджив Пантелей.— Карбованців сто знайшли.

— Так, а троє з них потім померли, бо купець їх теж дуже косою порізав... Кров'ю зійшли. Одному купець руку відтяв, так той, кажуть версти з чотири без руки біг, і аж під Куриковим його на горбочку знайшли. Сидить навпочіпки, голову на коліна поклав, немов задумався, а подивилися — у ньому душі нема, помер...

— По кривавому сліду його знайшли...— сказав Пантелей.

Усі подивилися на хрест, і знову настала тиша. Звідкілька, мабуть, з балочки, долинув сумний пташиний крик: «сплю! сплю! сплю!..»

— Лихих людей багато на світі,— сказав Омелян.

— Багато, багато! — підтверджив Пантелей і присунувся ближче до вогню з таким виразом, начебто йому ставало моторошно.— Багато,— казав він далі півголосом.— Переїбачив я їх на своєму віку видимо-невидимо... Лихих, тобто, людей... Святих і праведних бачив багато, а грішних без ліку. Спаси і помилуй, царице небесна... Пам'ятаю, якось років з тридцять тому, а може й більше, віз я купця з Моршанська. Купець був гарний, показний з себе і при гроших... купець той... Хороша людина, нічого... Отож іхали ми собі й спинилися ночувати в заїзді. А в Росії заїзди не те, що в тутешньому краю. Там двори вкриті, як ото повітки, чи, скажемо, як клуні в добрих економіях. Тільки клуні вищі будуть. Ну, спинилися ми, і нічого собі. Купець мій в кімнатці, я при конях, і все як повинно бути. Так ото, братця, помолився я богу, щоб, значить, спати, і пішов походити по двору. А ніч була темна, хоч в око стрель, хоч не дивися зовсім. Пройшов-

ся я собі трошки, ось як до возів, приміром, та й бачу — вогонь блимає. Що за притча? Здається, і хазяї давно спати полягали, а окрім мене з купцем інших постоляців не було... Звідки вогонь той? Взяв мене сумнів... Підійшов я ближче... до вогню б то... Господи, помилуй, і спаси, царице небесна! Дивлюсь, а біля самої землі віконечко з гратами... в будинку б то... Ліг я на землю і глянув; як глянув, то так по всьому тілу й пішов мороз...

Кирюха, стараючись не шарудіти, всунув у вогнище жмут бур'яну. Почекавши, поки бур'ян перестав тріщати й шипіти, старий казав далі:

— Глянув я туди, а там підвал, великий такий, темний та сумний... На бочці ліхтарик горить. Посеред підвалу стоїть чоловіка з десять людей в червоних сорочках, позакачували рукави і довгі ножики гострять... Еге! Ну, виходить, ми до зграї потрапили, до розбійників... Що тут робити? Побіг я до купця, розбудив його тихенько та й кажу: «Ти, кажу, купче, не лякайся, а діло наше погане... Ми, кажу, в розбійницьке кубло попали». Він змінився на обличчі та й питає: «Що ж ми тепер, Пантелею, робити будемо? При мені грошей сирітських багато... Щодо душі, каже, моєї, то на це воля божа, не боюсь померти, а, каже, страшно сирітські гроші загубити...» Що тут скажеш робити? Ворота замкнені, нікуди не виїхати, ні вийти... Якби паркан, через паркан перелізти можна, а то двір критий... «Ну, кажу, купче, ти не лякайся, а молись Богу. Може, господь не захоче сиріт кривдити. Зоставайся, кажу, наче й не знаєш нічого, а я тимчасом, може, і придумаю щось...» Гаразд... Помолився я Богу, і напутив мене Бог на розум... Виліз я на свій тарантас і тихенько... тихенько, щоб ніхто не чув, став висмикувати солому в стрісі, зробив дірку та й виліз на той бік. На той бік... Потім стрибнув я з стріхи й побіг шляхом скільки духу. Біг я, біг, замучився зовсім... Може, верст із п'ять пробіг одним духом, або й більше... Хвалити Бога, бачу — стоїть село. Підбіг я до хати, почав стукати у вікно: «Православні, кажу, так і так, мовляв, не дайте християнську душу занапастити...» Побудив усіх... Зібралися мужики й пішли зі мною... Хто з мотузом, хто з дрюччям, хто з вилами... Виламали ми ото в зайзді ворота і зараз же до підвалу... А розбійники ножики вже нагострили і зібралися купця різати. Забрали їх мужики усіх до одного, пов'язали і повели до начальства. Купець їм на радощах

три сотні пожертвував, а мені п'ять лобанчиків дав і ім'я мое в поминання собі записав. Кажуть, потім у підвалі кісток людських знайшли силу-силенну. Кісток, егеж... Вони, значить, грабували людей, а потім закупували, щоб слідів не було... Ну, потім їх у Моршанському через катів карали...

Пантелей скінчив оповідання й оглянув своїх слухачів. Вони мовчали й дивилися на нього. Вода вже кипіла, і Стъопка здіймав піну.

— А сало готове? — спитав його пошепки Кирюха.

— Зажди трошки... Зараз.

Стъопка, не спускаючи очей з Пантелея і ніби боячись, щоб той не почав без нього оповідати, побіг до возів: скоро він вернувся з невеличкою дерев'яною мискою й почав терти в ній свиняче сало.

— Іхав я другим разом, теж з купцем... — казав далі Пантелей, як і перше, півголосом і не кліпаючи очима. — Звали його, як зараз пам'ятаю, Петро Григорович. Хороша була людина... купець той... Зупинились ми таким самим манером у заїзді... Він у кімнатці, я коло коней... Хазяї, чоловік і жінка, люди начебто й хороши, ласкаві, наймити теж немов нічого, а тільки, братця, не можу спати, чує мое серце! Чує, та й годі. І ворота відчинені, і людей кругом багато, а все начебто страшно, не по собі. Всі давно позасинали, вже зовсім ніч, скоро вставати треба, а я сам один лежу в себе в кибитці і очей не заплющую, немов сич якийсь. Тільки, братця, оте саме, чую: туп! туп! туп! Хотсь до кибитки підкрадається. Висовую голову, дивлюся — стоїть жінка в самій сорочці, боса... «Чого тобі, кажу, молодичко?» А вона вся труситься, оте саме, лиця на ній нема... «Вставай, каже, добрий чоловіче! Біда... Хазяї лихе задумали... Хочуть твого купця порішити. Сама, каже, чула, як хазяїн з хазяйкою шепотілися...» Ну, недарма серде боліло! — «А хто ти сама?» — питано. — «А я, каже, іхня кухарка...» Добре... Віліз я з кибитки й пішов до купця. Розбудив його та й кажу: «Так і так, кажу, Петре Григоровичу, діло не зовсім чисте... Встигнешь, ваша статечність, виспатись, а тепер, поки є час, одягайся, кажу, та, поки живі й здорові, тікаймо далі від гріха...» Тільки-но він став одягатися, коли двері відчинилися, і здрастуйте... дивлюсь — щарице небесна! — входять до нас у кімнатку хазяїн з хазяйкою та три наймити. Значить, і наймитів підговорили... Грошей у купця багато, то от, мов-

ляв, поділимо... У всіх п'ятьох у руках по ножику довгому... По ножику, еге... Замкнув хазяїн на замок двері та й каже: «Моліться, подорожні, богу... А коли, каже, кричати будете, то й помолитися не дамо перед смертю...» Де вже тут кричати? Нам від жаху й дух забило, не до крику тут... Купець заплакав та й каже: «Православні! Ви, каже, порішили мене вбити, бо на мої гроші поласились. Хай уже так і буде, не я перший, не я останній; багато вже нашого брата-купця по зайдах вирізано. Але за що ж, каже, братця православні, мого візника вбивати? Яка йому потреба за мої гроші муки приймати?» I так ото жалісно говорить! А хазяїн йому: «Коли, каже, ми його живого залишимо, то він перший на нас докаже. Однаково, каже, що одного вбити, що двох. Сім гріхів, одна покута... Моліться богу, та й край, а розмовляти нема чого!» Поставали ми з купцем рядочком навколошки, заплакали та й давай богу молитись. Він діток своїх згадує, а я тоді ще молодий був, жити хотів... Дивимось на образи, молимось та так жалісно, що й тепер слізоза проймає... А хазяїка, молодиця б то, дивиться на нас та й каже: «Ви ж, каже, добрі люди, не поминайте нас на тім світі лихом і не благайте бога на нашу голову, бо це ми через злідні». Молились ми, молились, плакали, плакали, а бог нас і почув. Зглянувшись, значить... У самий раз, коли хазяїн купця за бороду взяв, щоб, значить, ножиком його по ший різнути, раптом хтось я-ак стукне з надвору у віконце! Всі ми так і присіли, а хазяїнові й руки спустилися... Постукав хтось у віконце та як закричить: «Петро Григоровичу, кричить, ти тут? Збирайся, поїдемо!» Бачать хазяї, що по купця приїхали, злякалися та давай бог ноги... А ми швидше надвір, запрягли та — тільки нас і бачили...

— Хто ж то в віконце стукав? — спитав Димов.

— У віконце? Мабуть, угодник божий або ангел. Бо окрім нього нікому.. Коли ми вийшли з двору, на вулиці жодної людини не було... Боже діло!

Пантелеїй розповів іще дещо, і в усіх його оповіданнях однаково відогравали роль «довгі ножики» і однаково почувалася вигадка. Чи то чув він ці оповідання від кого-небудь іншого, чи сам склав їх у далекому минулому і потім, коли пам'ять ослабла, поплутав пережите з вигадкою і вже не вмів відрізняти одно від одного? Все може бути, та дивно те, що тепер і всю дорогу він, коли дово-дилося розповідати, віддавав явну перевагу вигадкам і ні-

коли не говорив про те, що було пережито. Тепер Єгорушка все вважав за чисту монету і вірив кожному слову, а згодом йому здавалося дивним, що людина, яка обіздила на своєму віку всю Росію, бачила і знає багато, людина, в якої згоріла дружина і діти, знецінювала своє багате життя так, що кожного разу, сидячи біля вогнища, або мовчала, або говорила про те, чого не було.

Куліш усі їли мовчки і думали про те, що оце почули. Життя страшне і чудесне, а тому хоч яке страшне оповідання розкажи на Русі, хоч як прикрашай його розбійницькими кублами, довгими ножиками та чудесами, воно завжди відгукнеться в душі слухача бувальщиною, і хіба тільки людина надто вже обізнана з грамотою, недовірливо скоса гляне, та й то змовчить. Хрест край дороги, темні паки, простір і доля людей, що зібралися коло багаття,— все це само по собі було таке чудесне і страшне, що фантастичність небилиці чи казки блідла й зливалася з життям.

Всі їли з казана, а Пантелей сидів обік окремо і їв куліш з дерев'яної мисочки. Ложка в нього була не така, як у всіх, а кипарисова і з хрестиком. Єгорушка, дивлячись на нього, згадав про лампадну скляночку і спитав стиха Стьопку:

— Чого це дід окремо сидить?

— Він старої віри,— відповіли пошепки Стьопка і Вася, і при цьому вони так дивилися, начебто говорили про хворобу або таємний порок...

Всі мовчали й думали. Після страшних оповідань не хотілося вже говорити про те, що є звичайним. Раптом середтиши Вася випростався і, вступивши свої тъмяні очі в одну точку, нашорошив вуха.

— Що таке? — спитав його Димов.

— Людина якась іде,— відповів Вася.

— Де ти її бачиш?

— Он-он вона!.. Ледве-ледве білє...

Там, куди дивився Вася, не видно було нічого, крім піт'ми; всі прислухались, але ходи не було чути.

— Шляхом він іде? — спитав Димов.

— Ні, полем... Сюди йде.

Минула хвилина в мовчанці.

— А може, це в степу гуляє купець, що тут похований,— сказав Димов.

Усі скоса подивилися на хрест, перезирнулись і враз засміялися; стало соромно за свій страх.

— Чого йому гуляти? — сказав Пантелей.— Це тільки ті ночами ходять, кого земля не приймає. А купці нічого... Купці мученицький вінець прийняли...

Та ось почулася хода. Хтось поквапливо ішов...

— Щось несе,— сказав Вася.

Стало чути, як під ногами того, що йшов, шелестіла трава і тріскотів бур'ян — але за світлом багаття нікого не було видно. Нарешті, почулися кроки близько, хтось кашлянув; миготливе світло наче розступилося, з очей спала заслона, і підводчики раптом побачили перед собою людину.

Чи то вогонь так мигнув, чи через те, що всім хотілося розглядіти насамперед обличчя цієї людини, але тільки дивно так вийшло, що всі при першому погляді на неї побачили насамперед не обличчя, не одяг, а усмішку. Це була усмішка, надзвичайно добра, широка і лагідна, як у розбудженої дитини, одна з тих заразливих усмішок, на які важко не відповісти так само усмішкою. Незнайомий, коли його розгляділи, виявився людиною років тридцяти, негарною з себе і нічим не видатною. Це був високий хохол, довгоносий, довгорукий і довгоногий; взагалі, все в нього здавалося довгим, і тільки шия була така коротка, що робила його сутулуватим. Одягнений він був у чисту білу сорочку з вишиваним коміром, у білі штани і нові чоботи і в порівнянні з підводчиками здавався чепурунком. В руках він тримав щось велике, біле і на перший погляд чудне, а з-за його плеча виглядало дуло рушниці, теж довге.

Потрапивши з пітьми в світляне коло, він спинився, як укопаний, і з півхвилини дивився на підводчиків так, на че то хотів сказати: «Гляньте, яка в мене усмішка!» Потім він ступив до багаття, усміхнувся ще ясніше й сказав:

— Хліб і сіль, братця!

— Просимо! — відповів за всіх Пантелей.

Незнайомий поклав біля багаття те, що тримав у руках — це була забита дрохва,— і ще раз привітався.

Усі підійшли до дрохви й стали оглядати її.

— Здорова птиця! Чим це ти її? — спитав Димов.

— Картеччю... Дробом не дістанеш, не підпустить...

Купіть, братця! Я б вам за два гривеники віддав.

— А навіщо вона нам? Вона смажена добра, а варена, мабуть, жорстка — не вкусиш...

— Ех, досада! Її панам до економії віднести б, ті б півкарбованця дали, та далеко — п'ятнадцять верст!

Невідомий сів, скинув рушницю й поклав її коло себе. Він здавався сонним, змореним, усміхався, мружився від вогню і, як видно, думав про щось дуже приємне. Йому дали ложку. Він став істи.

— Ти хто сам? — спитав його Димов.

Незнайомий не чув запитання; він не відповів і навіть не глянув на Димова. Мабуть, цей усміхнений чоловік не почував і смаку кулішу, бо жував якось машинально, ліниво, підносячи до рота ложку то дуже повну, то зовсім порожню. Г'яний він не був, але в голові його блукало щось одчайдушне.

— Я тебе питаю: ти хто? — повторив Димов.

— Я? — стрепенувся невідомий.— Костянтин Дзвоник з Рівного. Звідси версти з чотири.

I, бажаючи відразу ж довести, що він не такий мужик, як усі, а кращий, Костянтин поспішив додати:

— Ми пасіку тримаємо і свиней годуємо.

— При батькові живеш, чи сам?

— Ні, тепер сам живу. Відділився. Цього місяця після Петра оженився. Жонатий тепер!.. Нині вісімнадцятий день, як у закон вступив.

— Добре діло! — сказав Пантелей.— Жінка нічого... Це бог благословив...

— Молода жінка дома спить, а він по степу шалася, — засміявся Кирюха.— Дивак!

Костянтин, наче його вщипнули за найболючіше місце, стрепенувся, засміявся, спалахнув...

— Та, господи, нема її дома! — сказав він, швидко виймаючи з рота ложку й оглядаючи всіх радісно і здивовано.— Нема! Поїхала до матері на два дні! Ій-богу, вона поїхала, а я як нежонатий...

Костянтин махнув рукою й покрутів головою; він хотів собі думати, але радість, якою світилося його обличчя, заважала йому. Він, наче йому незручно було сидіти, прібрали іншої пози, засміявся й знову махнув рукою. Совісно було виявляти перед чужими людьми свої приємні думки, але в той же час нестримно хотілось поділитися радістю.

— Поїхала в Демидове до матері! — сказав він, червоніючи й перекладаючи на інше місце рушницю.— Завтра повернеться... Сказала, що до обіду назад буде.

— А тобі нудно? — спитав Димов.

— Та господи, а то ж як? Без року тиждень, як оженився, а вона поїхала... Га? Ух, та й моторна ж, побий

мене бог. Там така хороша та славна, така ревотуха та співуха, просто тобі порох! З нею голова ходором ходить, а без неї ось немов загубив щось, як дурень по степу ходжу. Від самого обіду ходжу, хоч гвалт кричи.

Костянтин протер очі, подивився на вогонь і засміявся.
— Любиш, значить... — сказав Пантелей.

— Там така хороша та славна,— повторив Костянтин, не слухаючи,— така хазяйка, умна та розумна, що іншої такої з простого роду у всій губернії не знайти. Поїхала... А нудьгує ж, я зна-аю! Знаю, сороку! Сказала, що завтра до обіду повернеться... Але ж яка історія! — майже крикнув Костянтин, раптом беручи тоном вище і змінюючи позу,— тепер любить і нудьгує, а от не хотіла за мене виходити!

— Та ти їж! — сказав Кириоха.

— Не хотіла за мене виходити! — казав далі Костянтин, не слухаючи.— Три роки з нею бився! Побачив я її на ярмарку в Калачику, полюбив до смерті, хоч на шибеницю лізь... Я в Рівному, вона в Демидовому, одне від одного за двадцять п'ять верст, і нема ніякої моєї змоги! Посилаю до неї сватів, а вона: не хочу! Ох, ти, сороко! Я вже її і так, і отак, і сережки, і пряників, і меду півпуда — не хочу! От тут і візьми. Воно, якщо поміркувати, то яка я її пара? Вона молода, гарна, з порохом, а я старий, скоро тридцять років буде, та й вродливий дуже — борода широка — цвяхом, лице чисте — все в гулях. Де ж мені з нею рівнятися! Хіба от тільки, що заможно живемо, але ж і вони, Вахраменки, добре живуть. Три пари волів і двох наймитів держать. Полюбив, братця, і очманів... Не сплю, не їм, у голові думки і такий дурман, що не доведи господи! Хочеться її побачити, а вона в Демидовому... І що ж ви думаете? Побий мене бог, не брешу, разів зо три на тиждень туди пішки ходив, щоб на неї подивитися. Роботу покинув! Таке затъмарення найшло, що навіть у наймити в Демидове хотів піти, щоб, значить, до неї ближче. Замучився! Мати ворожку кликала, батько разів з десьять бити брався. Ну, три роки промучився і вже був так вирішив: будь ти тричі анафема, піду до міста і візники... Значить, не судилося! На великородному тижні пішов я до Демидового останній разочок на неї глянути...

Костянтин відкинув назад голову й зайдовся таким дрібним веселим сміхом, начебто оце тільки дуже хитро обдурив когось.

— Дивлюся, вона з парубками коло річки,— казав він далі.— Взяла мене злість... Відкликав я її набік, і, може, цілу годину їй усякі слова... Покохала! Три роки не кохала, а за слова покохала!..

— А які слова? — спитав Димов.

— Слови? I не пам'ятаю... Хіба ж запам'ятаєш? Тоді, як вода з жолоба, без перепочинку: та-та-та-та! А тепер жодного слова не вимовлю... Ну, і пішла за мене... Поїхала тепер, сорока, до матері, а я ось без неї по степу. Не можу дома сидіти. Несила мені!

Костянтин незgrabно визволив з-під себе ноги, розлігся на землі й підпер голову кулаками, потім підвівся і знову сів. Усі тепер чудово розуміли, що це був закоханий і щасливий чоловік, щасливий до болю; його усмішка, очі і кожен рух виявляли томливе щастя. Він не знаходив собі місця і не знат, якої прибрести пози і що робити, щоб не знемагати від рясноти приемних думок. Виливши перед чужими людьми свою душу, він, нарешті, сів спокійно і, дивлячись на вогонь, задумався.

При цій щасливій людині всім стало нудно і теж захотілося щастя. Всі задумались. Димов підвівся, тихо пройшовся біля багаття і, по ході, по руках його лопаток видно було, що він тужив і нудьгував. Він постояв, подивився на Костянтина і сів.

А багаття вже згасало. Світло вже не миготіло і червона пляма звузилась, потьмарилася... І що швидше догоряя вогонь, то яснішою ставала місячна ніч. Тепер уже видно було шлях на всю його широчінь, паки, голоблі, коней, що живали; на тому боці невиразно вимальовувався другий хрест...

Димов підпер щоку рукою і тихо заспівав якось жалібної пісні. Костянтин сонно усміхнувся й підтягнув йому тоненьким голоском. Поспівали вони з півхвилини й замовкли... Омелян стрепенувся, засовав ліктями й заворувшив пальцями.

— Братця! — сказав він благально.— Давайте, заспіваймо якої-небудь божественної!

Сльози проступили в нього на очах.

— Братця! — повторив він, притискаючи руку до серця.— Давайте заспіваємо що-небудь божественне!

— Я не вмію,— сказав Костянтин.

Всі відмовились; тоді Омелян заспівав сам. Він замахав обома руками, закивав головою, розтулив рота, але

з горла його вихопився тільки сиплий, беззвукний подих. Він співав руками, головою, очима і навіть гулею, співав палко і з болем, і чим дужче напружуав груди, щоб ви-рвати з них хоч одну ноту, тим беззвукнішим робилося його дихання...

Єгорушку теж, як і всіх, опанувала нудьга. Він пішов до свого воза, забрався на паку і ліг. Дивився він на небо і думав про щасливого Костянтина та його жінку. Навіщо люди женяться? До чого на цьому світі жінки? Єгорушка ставив собі невиразні запитання і думав, що чоловікові, напевне, добре, коли біля нього завжди живе ласкава, весела і гарна жінка. Спала йому чомусь на думку графиня Драницька, і він подумав, що з такою жінкою, мабуть, дуже приємно жити; він, чого доброго, з охотою одружився б з нею, якби це не було так соромно. Він згадав її брови, зіниці, коляску, годинник з вершником... Тиха, тепла ніч спускалася на нього й шепотіла йому щось на вухо, а йому здавалося, що це та вродлива жінка схиляється над ним, з усмішкою дивиться на нього і хоче поцілувати...

Від вогнища лишилося тільки два маленьких, червоних очка, що ставали все менші й менші. Підводчики і Костянтин сиділи коло них, темні, нерухомі і, здавалося, що їх тепер було значно більше, ніж раніше. Обидва хрести однаково було видно, і далеко-далеко, десь на великому шляху, світився червоний вогник,— теж, мабуть, хто-небудь варив куліш.

«Наша матушка Расія всему світу га-ла-ва!» — заспівав ріптом диким голосом Кирюха, захлинувся й замовк. Степова луна підхопила його голос, понесла і, здавалося, що степом на важких колесах помчала сама дурість.

— Пора їхати! — сказав Пантелей.— Вставай, хлопці!

Поки запрягали, Костянтин ходив коло підвід і захоплювався своєю жінкою.

— Прощавайте, братця! — гукнув він, коли валка рушила.— Спасибі вам за хліб, за сіль! А я знову піду на вогонь. Несила мені!

І він скоро зник в імлі, і довго було чути, як він ступав туди, де світився вогник, щоб розповісти чужим людям про своє щастя.

Коли другого дня прокинувся Єгорушка, був ранній ранок; сонце ще не сходило. Валка стояла. Якийсь чоловік у білому кашкеті і в костюмі з дешевої сірої матерії, сидячи на козацькому жеребчику, біля самого переднього

воза, розмовляв про щось з Димовим і Кирюхою. По-переду, версти за дві від валки, білі довгі, невисокі амбари і хатки під черепицею; біля хаток не видно було ні дворів, ні дерев.

— Діду, яке це село? — спитав Єгорушка.

— Це, молодчику, вірменські хутори,— відповів Пантелей.— Тут вірмени живуть. Люди нічого собі... вірмени б то.

Чоловік у сірому скінчив розмову з Димовим і Кирюхою, осадив свого жеребчика й подивився на хутори.

— Отакі діла, подумаєш! — зітхнув Пантелей, теж дивлячись на хутори і щулячись від ранкового холодку.— Послав він чоловіка на хутір по якийсь папір, а той не іде... Стьопу послати б!

— Діду, а хто це? — спитав Єгорушка.

— Варламов.

Боже мій! Єгорушка швидко скочився, став на коліна й подивився на білий кашкет. В малоросому сірому чоловічку, взутому у великі чоботи, що сидить на негарній конячці і розмовляє з мужиками в такий час, коли всі порядні люди сплять, важко було впізнати таємничого невловного Варламова, якого всі шукають, який завжди «кружляє» і має грошей куди більше, ніж графіня Дранницька.

— Нічого, хороша людина...— говорив Пантелей, дивлячись на хутори.— Дай боже здоров'я, славний пан... Варламов тобто, Семен Олександрович... На таких людях, брат, земля держиться... Це правда... Піvnі ще не співають, а він уже на ногах... Інший би спав, або дома з гостями тари-бари-роздобари, а він цілий день по степу... Кружляє... Цей уже не пропустить діла... Hi-i! Це молодчина...

Варламов не спускав очей з хутора і про щось говорив; жеребчик нетерпляче переступав з ноги на ногу.

— Семене Олександровичу,— крикнув Пантелей, скидаючи капелюха,— дозвольте Стьопку послати! Омеляне, гукни, щоб Стьопку послали!

Та ось, нарешті, від хутора відділився верхівець. Дуже подавшись набік і махаючи над головою нагаєм, наче джигітуючи й бажаючи здивувати всіх своєю сміливою їздою, він з швидкістю птаха полетів до валки.

— Це, мабуть, його об'їждчик,— сказав Пантелей.— У нього їх, об'їждчиків тобто, чоловіка зо сто, чи й більше.

Порівнявшись з переднім возом, верхівець осадив коня і, скинувши шапку, подав Варламову якусь книжку. Варламов вийняв з книжки кілька папірців, прочитав їх і крикнув:

— А де ж записка Іванчука?

Верхівець узяв назад книжку, переглянув папірці й знизав плечима; він став говорити про щось, мабуть виправдувався і просив дозволу поїхати ще раз на хутори. Жеребчик враз заворушився так, начебто Варламов став важчим. Варламов теж заворушився.

— Геть! — крикнув він сердито і замахнувся на верхівця нагаєм.

Потім він повернув коня назад і, розглядаючи в книжці папери, поїхав повільно вздовж валки. Коли він під'їздив до заднього воза, Єгорушка напружив свій зір, щоб як-найкраще розглянути його. Варламов був уже старий. Обличчя його з невеликою сивою борідкою, просте, російське, засмагле обличчя, було червоне, мокре від роси і вкрите синіми жилочками; воно виявляло таку саму ділову сухість, як і обличчя Івана Івановича, той самий діловий фанатизм. Та все-таки яка різниця почувалася між ним і Іваном Івановичем! У дядька Кузьмичова поряд з діловою сухістю завжди були на обличчі турбота й страх, що він не знайде Варламова, спізниться, прогавить добру ціну; нічого такого, властивого людям маленьким і залежним, не було помітно ні на обличчі, ні в поставі Варламова. Ця людина сама створювала ціни, нікого не шукала і ні від кого не залежала; хоч яка звичайна була його зовнішність, але у всьому, навіть у манері тримати нагая, почувалася свідомість сили і звичної влади над степом.

Проїжджуючи повз Єгорушку, він не глянув на нього; тільки жеребчик вшанував Єгорушку своєю увагою й подивився на нього великими, дурними очима, та й то байдуже. Пантелеїй поклонився Варламову; той помітив це і, не відриваючи очей від папірців, сказав, гаркавлячи:

— Здгастуй, стагий!

Розмова Варламова з верхівцем і замах нагаєм, як видно, справили на всю валку гнітюче враження. У всіх були серйозні обличчя. Верхівець, спантеличений гнівом сильної людини, без шапки, попустивши повіддя, стояв коло перед нього воза, мовчав і начебто не вірив, що для нього так погано почався день.

— Крутій старик... — бурмотів Пантелей. — Біда, який крутій! А нічого, хороша людина... Не скривдить задарма... Нічого...

Переглянувши папери, Варламов засунув книжку в кишеню; жеребчик, наче зрозумівши його думки, не дожидаючи наказу, здригнувся й понісся великим шляхом.

VII

І наступної ночі підводчики робили перепочинок і варили куліш. Цим разом з самого початку у всьому почувалась якась невиразна туга. Було душно; всі багато пили і ніяк не могли вгамувати спраги. Місяць зійшов дуже червоний і похмурий, наче хворий; зорі теж хмурились, імла була густіша, далина мутніша. Природа начебто передчувала щось і мліа.

Коло багаття вже не було вчорашньої жвавості й розмов. Всі нудьгували й говорили мяво і знехотя. Пантелей тільки зітхав, нарікав на ноги і раз у раз заводив розмову про наглу смерть.

Димов лежав на животі, мовчав і жував соломинку; вираз обличчя в нього був гидливий, наче від соломинки негарно тхнуло, злий і втомлений... Вася скаржився, що йому ломить щелепу, і пророкував негоду; Омелян не махав руками, а сидів нерухомо і похмуро дивився на вогонь. Нудьгував і Єгорушка. Повільна ізда втомила його, а від денної спеки в нього боліла голова.

Коли зварився куліш, Димов з нудьги став чіплятися до товаришів.

— Розсівся, дабе, і перший лізе з ложкою! — сказав він, дивлячись із злобою на Омеляна. — Жадібний! Так і пнетесь першим до казана сісти. Півчим був, то вже він думає, що пан! Багато вас таких півчих на битому шляху жебрає!

— Та ти чого причепився? — спитав Омелян, теж дивлячись на нього із злобою.

— А того, що не сунься перший до казана. Не дуже кирпу задирай!

— Дурень, та й годі, — просипів Омелян.

Знаючи з досвіду, чим найчастіше кінчаються такі розмови, Пантелей і Вася втрутилися і стали умовляти Димова не сваритися даремно.

— Півчий... — не вгамовувався бешкетник, зневажливо усміхаючись. — Отак кожний може співати. Сиди собі під церквою на паперті та й співай: «Подайте милостиньку Христа ради!» Ех, ви!

Омелян промовчав. Димова його мовчанка тільки роздратувала. Він ще з більшою ненавистю подивився на колишнього півчого і сказав:

— Не хочеться тільки зв'язуватись, а то б я тобі показав, як кирпу гнути!

— Та чого ти до мене причепився, мазепо? — спалахнув Омелян. — Я тебе займаю?

— Як ти на мене сказав? — спитав Димов, випростуючись, і очі його налилися кров'ю. — Як? Я мазепа? Еге? То ось же тобі! Іди, шукай!

Димов вихопив з рук Омеляна ложку і шпурнув її далеко набік. Кирюха, Вася і Стьопка схопились і побігли шукати її, а Омелян благально і запитливо вп'явся очима в Пантелея. Обличчя його раптом зробилось маленьким, зморщилося, заморгало, і колишній півчий заплакав, як дитина.

Егорушка, що давно вже ненавидів Димова, відчув, як у повітрі відразу стало нестерпно душно, як вогонь від багаття палив обличчя; йому захотілося швидше бігти до валки в темряву, але лихі, нудьгуючі очі бешкетника тягли його до себе. Палко бажаючи сказати що-небудь надзвичайно образливе, він ступив до Димова й промовив зади хаючись:

— Ти найгірший з усіх! Я тебе терпіти не можу!

Після цього треба було б бігти до валки, а він ніяк не міг зрушити з місця і говорив далі:

— На тому світі ти горітимеш у пеклі! Я Іванові Івановичу пожаліюся! Ти не сміш ображати Омеляна!

— Теж, скажи, будь ласка! — усміхнувся Димов. — Порося всяке, що молоко на губах не обсохло, вказувати пнеться. А якщо за вухо?

Егорушка відчув, що дихати вже нічим; він — ніколи з ним цього не було раніше — враз затремтів усім тілом, затупав ногами і закричав пронизливо:

— Бийте його! Бийте його!

Сльози бризнули в нього з очей; йому стало соромно, і він, похитуючись, побіг до валки. Яке враження справив його крик, він не бачив. Лежачи на паді вовни і плачуши, він совав руками й ногами і шептав:

— Мамо! Мамо!

І ці люди, і тіні навколо вогнища, і темні паки, і далека блискавка, що кожної хвилини мигтіла вдалині,— все тепер здавалося йому відлюдним і страшним. Він жахався й розпачливо питав себе, як це й чого потрапив він до неївідомої землі, в компанію страшних мужиків? Де тепер дядько, о. Христофор і Дениско? Чому вони так довго не їдуть? Чи не забули вони про нього? Від думки, що його забуто й покинуто напризволяще, йому ставало холодно і так моторошно, що він кілька разів поривався сплигнути з паки і прожогом, не оглядаючись, побігти назад шляхом, але згадка про темні, похмурі хрести, які неодмінно зустрінуться йому по дорозі, і блискавка, що мигтіла вдалині, зупиняли його... І тільки коли він шепотів: «мамо, мамо!» — йому ставало начебто легше...

Мабуть, і підводчикам було моторошно. Після того, як Єгорушка втік від багаття, вони спочатку довго мовчали, далі півголосом і глухо заговорили про щось, що воно йде і що мерцій треба збиратися й тікати від нього... Вони швидко повечеряли, погасили вогонь і мовчки стали запрягати. З іх метушні і уривчастих фраз було помітно, що вони передбачали якесь нещастя.

Перед тим, як рушати в дорогу, Димов підійшов до Пантелей і спитав тихо:

— Як його звати?

— Єгорій...— відповів Пантелей.

Димов став одною ногою на колесо, взявся за мотузку, якою було перев'язано паку, і піднявся. Єгорушка побачив його обличчя й кучеряву голову. Обличчя було бліде, втомлене й серйозне, але вже не виявляло злоби.

— Еро! — сказав він тихо.— На, бий!

Єгорушка здивовано глянув на нього; в цей час мигнула блискавка.

— Нічого, бий! — повторив Димов.

І, не чекаючи, поки Єгорушка битиме його або розмовлятиме з ним, він стрибнув униз і сказав:

— Нудно мені!

Потім, перевалюючись з ноги на ногу, рухаючи лопатками, він ліниво поплентався вздовж валкі і, чи то плачучим чи то досадливим голосом, повторив:

— Нудно мені! Господи! А ти не ображайся, Омелю,— сказав він, проходячи повз Омеляна.— Життя наше пропаще, люте!

Праворуч мигнула блискавка і, наче відбившись у дзеркалі, вона зразу ж мигнула вдалині.

— Єгорію, візьми! — гукнув Пантелей, подаючи знизу щось велике і темне.

— Що це? — спитав Єгорушка.

— Рогожка! Буде дощик, то от укриєшся.

Єгорушка підвісся й подивився навколо себе. Далина помітно почорніла і вже частіше, ніж щохвилини, мигала блідим світлом, як повіками. Чорнота її, наче від ваги, схилялася праворуч.

— Діду, гроза буде? — спитав Єгорушка.

— Ох, ніженъки мої хворі, застуджені,— говорив співуче Пантелей, не чуючи його її притупуючи ногами.

Ліворуч, начебто хто чиркнув по небу сірником, мигнула бліда, фосфорична смужка й погасла. Почулось, як десь дуже далеко хтось пройшовся по заліезному даху. Мабуть, по даху йшли босоніж, бо залізо пробурчало глухо.

— А він обложний! — крикнув Кирюха.

Між далиною і правим обрієм мигнула блискавка, та так яскраво, що освітила частину степу і місце, де ясне небо межувало з чорнотою. Страшна хмара насувалася, не поспішаючи, суцільною масою; на її краю висіло велике, чорне лахміття; зовсім таке саме лахміття, тиснучи одне одного, нагромаджувалося на правому і лівому обрії. Цей обіданий, розкошланий вигляд хмари надавав їй якогось п'яного, бешкетного вигляду. Виразно і неглухо прогуркотів грім. Єгорушка перехрестився й став швидко надівати пальто.

— Нудно мені! — долинув з передніх возів вигук Димова, і з голосу його можна було збагнути, що він уже знову починає злитися. — Нудно!

Раптом рвонув вітер, та з такою силою, що мало не вихопив у Єгорушки клунок і рогожу; стріпнувшись, рогожка рвонулася на всі боки й заляскала по паці й по обличчю Єгорушки. Вітер із свистом помчав степом, безладно закружляв і зчинив з травою такий шум, що через нього не чути було ні грому, ні рипіння коліс. Він дув з чорної хмари, несучи з собою густу куряву і запах дощу та мокрої землі. Місячне світло затуманилося, стало начебто бруднішим, зорі ще більше нахмурились, і видно було, як край дороги поспішали кудись назад хмари куряви та їх тіні. Тепер, напевно, вихори, кружляючи й заби-

раючи з землі пил, суху траву і пір'я, підіймалися аж до неба; мабуть, аж під чорною хмарою літало перекотиполе, і як, мабуть, йому було страшно! Але скрізь пил, що заливав очі, не видно було нічого, крім мигання блискавок.

Єгорушка, думаючи, що цю ж хвилину поллеться дощ, став навколошки й укрився рогожею.

— Пантеле-єю! — гукнув хтось попереду.— А... а... ва!..

— Не чути! — відповів голосно й співуче Пантелей.

— А... а... ва! Аря... а!

Загримів сердито грім, покотився по небу з правого боку наліво, потім назад і завмер коло передніх підвід.

— Свят, свят, свят, господь Саваоф! — прошептав Єгорушка, хрестячись,— ісполнь небо і земля слави твоєя...

Чорнота на небі розтулила рота й дмухнула білим огнем; зразу ж знову загримів грім; тільки-но він замовк, як блискавка мигнула так широко, що Єгорушка крізь щілини в рогожі побачив раптом весь великий шлях до самої далини, всіх підводчиків і навіть Кирюшину жилетку. Чорне лахміття з лівого боку вже підіймалося догори, і одно з них, грубе, незgrabne, схоже на лапу з пальцями, тяглося до місяця. Єгорушка вирішив заплющити щільно очі, не звертати уваги й чекати, поки все скінчиться.

Дощ чомусь довго не починається. Єгорушка, надіючись, що хмара, може, проходить мимо, виглянув з-під рогожі. Було страшенно темно. Єгорушка не побачив ні Пантелея, ні паки, ні себе; скоса глянув він туди, де був недавно місяць, але там чорніла така сама пітьма, як і на возі. А блискавки в пітьми здавалися ще більшими й сліпучими, аж очам було боляче.

— Пантелею! — покликав Єгорушка.

Відповіді не було. Та ось, нарешті, вітер востаннє рвонув рогожу і втік кудись. Почувся рівний, спокійний шум. Велика, холодна крапля впала на коліно Єгорушці, друга поповзла по руці. Він помітив, що коліна його не вкриті, і хотів був поправити рогожу, але в цей час щось посипалось і застукотіло по шляху, далі по голоблях, по паці. Це був дощ. Він і рогожка, начебто зрозуміли одне одного, заговорили про щось швидко, весело й преогидно, як дві сороки.

Єгорушка стояв на колінах чи, певніше, сидів на чоботях. Коли дощ застукав по рогожі, він подався тулуబом

наперед, щоб закрити собою коліна, які раптом стали мокрі; коліна вдалося закрити, але зате менше ніж через хвилину гостра, неприємна вогкість відчулася ззаду, нижче спини і на літках. Він прибрав попередньої пози, виставив коліна на дош і став думати, що робити, як поправити в пітьмі невидиму рогожу. Але руки його були вже мокрі, в рукави і за комір текла вода, лопатки мерзли. І він вирішив нічого не робити, а сидіти нерухомо й чекати, поки все скінчиться.

— Свят, свят, свят... — шепотів він.

Раптом над самою головою його з страшним, оглушливим тріском розламалося небо; він нагнувся й затаїв дух, чекаючи, коли йому на потилицю і спину посыпляться уламки... Очі його мимоволі розплющились, і він побачив, як на його пальцях, мокрих рукавах і струмочках, що бігли з рогожі, на паці і внизу на землі спалахнуло і разів з п'ять мигнуло сліпучо-гостре світло. Розлігся новий удар, такий самий сильний і жахливий. Небо вже не grimіло, не гуркотіло, а випускало сухі, тріскучі, схожі на тріскіт сухого дерева, звуки.

«Трах! тах, тах! тах!» — виразно рубав грім, котився по небу, спотикався і де-небудь коло передніх возів або далеко позаду валився зі злобним, уривчастим — «тра!..»

Раніше блискавки були тільки страшні, а при такому громі вони здавалися зловісними. Їх чаклунське світло пробивалося крізь заплющені повіки і холодом розливалося по всьому тілу. Що зробити, щоб не бачити їх? Єгорушка вирішив повернутись обличчям назад. Обережно, начебто боячись, що за ним стежать, він став рачки і, сковзаючись долонями по мокрій паці, повернувся назад.

«Трах, тах! тах!» — полинуло над його головою, впало під віз і розірвалося — «Рра!»

Очі знову мимоволі розплющились, і Єгорушка побачив нову небезпеку: за возом ішли три страшенні велетні з довгими списами. Блискавка мигнула на вістрях їх списів і дуже виразно освітила їх постаті. То були люди надзвичайно великі, з закритими обличчями, похиленими головами і з важкою ходою. Вони здавалися сумними й похмурими, зануреними в роздум. Може, ішли вони за валкою не для того, щоб нарібти шкоди, а все-таки в їх близькості було щось жахливе.

Єгорушка швидко обернувся вперед і, тремтячи всім тілом, закричав:

— Пантелей! Діду!

«Трах, тах! тах!» — відповіло йому небо.

Він розплющив очі, щоб подивитися, чи тут підводчики. Бліскавка мигнула в двох місцях і освітила шлях до самої далини, всю валку і всіх підводчиків. По шляху бігли струмки і стрибали бульки. Пантелей ступав коло воза, його високий капелюх і плечі були накриті невеличкою рогожею; постать не виявляла ні страху, ні неспокою, начебто він оглух від грому й осліп від бліскавки.

— Діду, велетні! — крикнув до нього Єгорушка, плачучи.

Але дід не чув. Далі йшов Омелян. Цей був укритий великою рогожею з голови до ніг і мав тепер форму трикутника. Вася, нічим не вкритий, ступав так само дерев'яно, як завжди, високо підіймаючи ноги і не згинаючи колін. У сяйві бліскавки здавалося, що валка не рухалась і підводчики застигли, що у Васі задубіла піднята нога...

Єгорушка ще покликав діда. Не добившись відповіді, він сів нерухомо і вже не чекав, коли все скінчиться. Він був певен, що цю ж хвилину його вб'є грім, що очі мимоволі розплющаються і він побачить страшних велетнів. І він уже не хрестився, не кликав діда, не думав про матір, а тільки ціпенів від холоду і певності, що гроза ніколи не скінчиться.

Але раптом почулися голоси.

— Єгоргію, та ти спиш, чи що? — гукнув унизу Пантелей.— Злазь! Оглух, дурненький!..

— Оде-то гроза! — сказав якийсь незнайомий бас і крякнув так, начебто випив добру склянку горілки.

Єгорушка розплющив очі. Внизу коло воза стояли Пантелей, трикутник-Омелян і велетні. Останні були тепер набагато нижчі на зріст, і, коли придивився до них Єгорушка, виявилися звичайними селянами, які тримали на плечах не списи, а залізні вила. В проміжку між Пантелеєм і трикутником світилося вікно невисокої хати. Значить, валка стояла в селі. Єгорушка скинув з себе рогожу, узяв клунок і швидко зліз з воза. Тепер, коли близько розмовляли люди і світилося вікно, йому вже не було страшно, хоч грім гуркотів, як і раніше, і бліскавка розтинала все небо.

— Гроза хороша, нічого... — бурмотів Пантелей.— Слава богу... Ніжки трошки розм'якли від дощіку, воно й нічого... Зліз, Єгоргію? Ну, іди до хати... Нічого...

— Свят, свят, свят... — просипів Омелян. — Безпремінно де-небудь удалило... Ви тутешні? — спитав він велетнів.

— Ні, з Глінова... Ми глинівські. У панів Платерів працюємо.

— Молотите, чи що?

— Усяке. Поки що пшеницю збираємо. А блискавка яка, блискавка! Давно такої грози не було...

Єгорушка ввійшов до хати. Його зустріла худа, горбата баба з гострим підборіддям. Вона тримала в руках лойову свічку, жмурилася й протяжно зітхала.

— Грозу яку бог послав! — говорила вона. — А наші в степу ночують, ото натерпляться сердешні! Роздягайся, хлопчику, роздягайся...

Тремтячи від холоду й гидливо щулячись, Єгорушка стягнув з себе промокле пальто, потім широко розставив руки і ноги й довго не рухався. Кожен найменший рух викликав у нього неприємне відчуття мокроти і холоду. Рукава і脊на на сорочці були мокрі, штани прилипли до ніг, з голови текло...

— Чого ж, хлопчику, розкарякою отак стояти? — сказала баба. — Іди, сідай!

Розставивши широко ноги, Єгорушка підійшов до стола й сів на лаві біля чиеїсь голови. Голова заворушилася, пустила носом струмок повітря, пожувала й заспокоїлась. Від голови вздовж лави тягся горб, вкритий кожухом. Це спала якась жінка.

Баба, зітхаючи, вийшла і скоро повернулася з кавуном і динею.

— Іж, синку! Більше частувати нема чим... — сказала вона, позіхаючи, потім пошпорталась у столі й дісталася звідти довгий гострий ножик, дуже схожий на ті ножі, якими в заїздах розбійники ріжуть купців. — Іж, синку!

Єгорушка, тремтячи, як у лихоманці, з'їв скибку дині з чорним хлібом, а тоді скибку кавуна, і від цього йому стало ще холодніше.

— Наші в степу ночують... — зітхала баба, поки він їв. — Страхіття яке... Свічечку б перед образом засвітити, та не знаю, де її Степанида поділа. Іж, синку, іж...

Баба позіхнула і, закинувши назад праву руку, почухала нею ліве плече.

— Мабуть, година друга тепер, — сказала вона. — Скорі і вставати пора. А наші в степу ночують... Мабуть, змокли всі...

— Бабусю,— сказав Єгорушка,— я спати хочу.

— Лягай, синку, лягай...— зітхнула баба, позіхаючи.—

Господи Ісусе Христе! Сама і сплю і чую, начебто хтось стукає. Прокинулась, дивлюсь, аж це грозу бог послав. Свічечку б засвітити, та не знайшла.

Розмовляючи з собою, вона скинула з лави якесь ганчір'я, мабуть, свою постіль, зняла з цвяха біля печі два кожухи і заходилася стелити Єгорушці.

— А гроза не відчуває,— бурмотіла вона.— Коли б, не доведи господи, чого не спалило... Наші в степу ночують... Лягай, синку, спи... Христос з тобою, онучку... Дині я не прибратиму, може, вставши, з'їси.

Зітхання і позіхи баби, рівне дихання жінки, що спала, присмерк у хаті та шум дощу за вікном навівали сон. Єгорушці було совсім роздягатися при бабі. Він скинув тільки чоботи, ліг і накрився кожухом.

— Хлопчина ліг? — почувся через хвилину шепті Пантелея.

— Ліг! — відповіла пошепки баба.— Страх який, страх, господи! Гримить, гримить, і кінця не чути...—

— Зараз пройде...— прошипів Пантелеї, сідаючи.— Тихше стало... Хлопці пішли по хатах, а двоє коло коней залишилися... Хлопці б то... Не можна... Вкрадутъ коней... От посиджу трохи та й піду на зміну... Не можна, вкрадутъ...

Пантелеї і баба сиділи поряд в ногах Єгорушки і говорили шиплячим шепотом, перебиваючи свою розмову зітханням і позіхами. А Єгорушка ніяк не міг зігрітися. На ньому лежав теплий, важкий кожух, але все тіло тряслося, руки і ноги судомило, усе всередині дрижало... Він роздягся під кожухом, але й це не помогло. Його морозило все дужче й дужче.

Пантелеї пішов на зміну і потім знову вернувся, а Єгорушка все ще не спав і тремтів усім тілом. Щось душило йому голову і груди, гнітило його, і він не здав, що це: чи шепотіння старих, чи важкий дух від кожуха. Від кавуна і дині, що він ів, у роті був неприємний металевий присмак. До того ж ще кусали блохи.

— Діду, мені холодно! — сказав він і не впізнав свого голосу.

— Спи, онучку, спи!..— зітхнула баба.

Тит на тонких ніжках підійшов до постелі й замахав руками, потім виріс аж до стелі й перетворився на вітряк.

О. Христофор, не такий, яким він сидів у бриці, а в повному облаченні і з кропилом у руці пройшовся навколо вітряка, покропив його свяченою водою, і вітряк перестав махати. Єгорушка, знаючи, що це марення, розплющив очі.

— Діду! — покликав він.— Дай води.

Ніхто не озвався. Єгорушці стало нестерпно душно і недобре лежати. Він устав, одягнувшись й вийшов з хати. Вже настав ранок. Небо було хмарне, але дощу вже не було. Тремтячи і кутаючись у мокре пальто, Єгорушка пройшовся по брудному подвір'ю, прислухався до тиші: на очі йому потрапив маленький хлівчик з очеретяними, напіввідчиненими дверцятами. Він заглянув у цей хлівчик, ввійшов у нього й сів у темному кутку на кізяк.

В його важкій голові плуталися думки, в роті було сухо й гидко від металевого присмаку. Він оглянув свій капелюх, поправив на ньому павине перо і згадав, як ходив з матусею купувати цього капелюха. Засунув руку до кишені і дістав звідти грудочку бурої липкої замазки. Як це замазка опинилася в його кишені? Він подумав, понюхав: пахне медом. Ага, це єврейський пряник. Як же він, бідолаха, розмок!

Єгорушка оглянув своє пальто. А пальто в нього було сіренєк, з великими костянними гудзиками, пошите на зразок сюртука. Як нова і дорога річ, дома висіло воно не в передпокій, а в спальні, рядом із матусиним вбранням; надівати його дозволялося тільки в свята. Подивившись на нього, Єгорушка відчув до нього жаль, згадав, що він і пальто — обое покинуті напризволяще, що їм уже більше не вернутися додому, і заридав так, що мало не впав з кізяка.

Великий білий собака, змочений дощем, з клаптями шерсті на морді, схожими на папільйотки, увійшов до хліва і зацікавлено вп'явся очима в Єгорушку. Він, як видно, думав: загавкати чи ні? Вирішивши, що гавкати не треба, він обережно підійшов до Єгорушки, зів замазку і вийшов.

— Це варlamовські! — гукнув хтось на вулиці.

Наплакавшись, Єгорушка вийшов з хліва і, обминаючи калюжу, поплентався на вулицю. Якраз перед ворітами, на дорозі стояли вози. Мокрі підводочки з брудними ногами, мляві і сонні, як осінні мухи, бродили коло возів або сиділи на голоблях. Єгорушка подивився на них і подумав: «Як нудно й незручно бути мужиком!» Він підійшов до Пантелей і сів поряд нього на голоблю.

— Діду, мені холодно! — сказав він, тремтячи і засовуючи руки в рукава.

— Нічого, скоро до місця доїдемо,— позіхнув Пантелей.— Вони нічого, зігрієшся.

Валка рушила з місця рано, бо було не жарко. Єгорушка лежав на паді й тримтів від холоду, хоч сонце скоро з'явилось на небі й висушило його одяг, паку і землю. Ледве він заплющив очі, як знову побачив Тита і млин. Почуваючи, що його нудить і все тіло зробилося важким, він напружував сили, щоб прогнати від себе ці образи, та ледве вони зникали, як на Єгорушку з ревом накидався бешкетник Димов з червоними очима та піднятими кулачками, або ж чути було, як він сумував: «Нудно мені!» Протіджав на козацькому жеребчику Варламов, проходив зі своєю усмішкою і з дрохвою щасливий Костянтин. І які ж усі ці люди були важкі, осоружні й набридливі!

Раз — це було вже надвечір — він підвів голову, щоб попросити води. Валка стояла на великому мості, що тягся через широку річку. Внизу над річкою темнів дим, а крізь нього видно було пароплав, що тягнув на буксирі баржу. Спереду за річкою рябіла величезна гора, всіяна будинками і церквами; біля підніжжя гори, коло товарних вагонів, бігав локомотив...

Раніше Єгорушка не бачив ніколи ні пароплавів, ні локомотивів, ні широких рік. Глянувши тепер на них, він не злякався, не здивувався; на обличчі його не виявилося навіть нічого схожого на цікавість. Він тільки відчув, що йому погано, і поспішив лягти грудьми на край паки. Його вирвало. Пантелей, побачивши це, крякнув і покрутів головою.

— Захворів наш хлопчина! — сказав він.— Мабуть, жи-вота застудив... хлопчина б то... На чужій стороні... Погане діло!

VIII

Валка спинилася недалеко від пристані на великому торговельному подвір'ї. Злаязчи з воза, Єгорушка почув чийсь дуже знайомий голос. Хтось допомагав йому злазити й говорив:

— А ми ще вчора ввечері приїхали... Цілий день сьогодні вас чекали. Хотіли вчора наздогнати вас, та не зруки було, іншою дорогою поїхали. Ото, як ти своє пальтишко пом'яв! Буде ж тобі від дядечка!

Єгорушка придивився до мармурового обличчя того, хто говорив, і пригадав, що це Дениско.

— Дядечко й отець Христофор тепер у номері,— казав далі Дениско,— чай п'ють. Ходім!

І він повів Єгорушку до великого двоповерхового корпусу, темного й похмурого, схожого на Н-ський благодійний заклад. Пройшовши сіни, темні сходи і довгий, вузький коридор, Єгорушка і Дениско увійшли до маленького номерка, в якому, справді, за чайним столом сиділи Іван Іванович і о. Христофор. Побачивши хлопця, обидва старі виявили на обличчях здивування і радість.

— А-а, Єгор Микола-айович! — проспівав о. Христофор.— Пан Ломоносов!

— А, панове дворяни! — сказав Кузьмичов.— Просимо завітати!

Єгорушка скинув пальто, поцілував руку дядькові та о. Христофору і сів до столу.

— Ну, як доїхав, рuer bone? ¹ — закидав його о. Христофор запитаннями, наливаючи йому чаю і, за своїм звичаєм, променисто усміхаючись.— Мабуть, набридло? І не дай боже валкою або волами їхати! Ідеш, ідеш, прости господи, глянеш уперед, а степ усе такий протяжно-складений, як і був: кінця-краю не видно. Не єзда, а чиста ганьба! Чого ж ти чаю не п'єш? Пий! А ми без тебе тут, поки ти з валкою тягся, всі діла якнайкраще справили. Слава богу! Продали вовну Черепахіну, та так, як дай боже кожному... Добре заробили!

З першого погляду на своїх Єгорушка відчув нездолану потребу скаржитися. Він не слухав о. Христофора, і придумував, з чого б почати і на що, власне, поскаржитись. Та голос о. Христофора, що здавався неприємним і різким, заважав йому зосередитися і плутав його думки. Не посидівши й п'яти хвилин, він устав з-за стола, пішов до дивана і ліг.

— От тобі й на! — здивувався о. Христофор.— А як же чай?

Придумуючи, на що б таке поскаржитись, Єгорушка припав лобом до стінки дивана і раптом заридав.

— От тобі й на! — повторив о. Христофор, підводячись і йдучи до дивана.— Георгію, що тобі? Чого ти плачеш?

¹ Добрий хлопчик (лат.).

— Я... я хворий! — промовив Єгорушка.

— Хворий? — збентежився о. Христофор. — Ось це вже й негарно, брат... Хіба можна в дорозі хворіти? Ай, ай, який ти, брат... га?

Він прикладав руку до Єгорушчиної голови, торкнувся щоки і сказав:

— Еге, голова гаряча... Це ти, мабуть, простудився, або чого-небудь з'їв... Ти до бога вдавайся.

— Хіни йому дати... — сказав збентежено Іван Іванович.

— Ні, йому б чого-небудь гаряченького попоїсти... Георгію, хочеш супчику? Га?

— Ні... не хочу... — відповів Єгорушка.

— Тебе морозить, чи як?

— Перше морозило, а тепер... тепер жар. У мене все тіло болить...

Іван Іванович підійшов до дивана, помацав Єгорушку за голову, збентежено крякнув і вернувся до стола.

— Ось що, ти роздягайся і лягай спати, — сказав о. Христофор, — тобі виспатися треба.

Він допоміг Єгорушці роздягнутись, дав йому подушку і вкрив його ковдрою, а поверх ковдри пальтом Івана Івановича, потім відійшов навшпиньки і сів за стіл. Єгорушка заплющив очі, і йому зразу ж стало здаватися, що він не в номері, а на великому шляху коло багаття; Омелян махнув рукою, а Димов з червоними очима лежав на животі й глузливо дивився на Єгорушку.

— Бийте його! Бийте його! — крикнув Єгорушка.

— Марить... — промовив півголосом о. Христофор.

— Клопіт! — зітхнув Іван Іванович.

— Треба буде його олією з оцтом змазати. Бог даст, назавтра одужає.

Щоб позбутися важких марень, Єгорушка розплющив очі й став дивитися на вогонь. О. Христофор і Іван Іванович уже напилися чаю й про щось говорили пошепки. Перший щасливо усміхався і, як видно, ніяк не міг забути про те, що мав добрий зиск на вовні; тішив його не стільки самий зиск, скільки думка про те, що, приїхавши додому, він зbere всю свою велику родину, лукаво підморгне й заречеться; спочатку він усіх обмане і скаже, що продав вовну дешевше за свою ціну, а потім даст зятеві Михайліві товстий гаманець і скаже: «На, забирай! Ось як треба діло робити!» А Кузьмичов не здавався задоволеним. Обличчя його, як і раніше, виявляло ділову сухість і заклопотаність.

— Ех, якби знаття, що Черепахін дасть таку ціну,— говорив він півголосом,— то я б дома не продавав Макарову отих триста пудів! Така досада! Та хто ж його знат, що тут ціну підняли?

Служник у білій сорочці забрав самовар і засвітив у кутку перед образом лампадку. О. Христофор шепнув йому щось на вухо; той зробив таємниче обличчя, як змовник — розумію, мовляв,— вийшов і, вернувшись трохи згодом, поставив під диван посудину. Іван Іванович постелився долі, кілька разів позіхнув, ліниво помолився і ліг.

— А завтра я до собору думаю...— сказав о. Христофор.— Там у мене ключар знайомий. До преосвященного б треба після обідні, та, кажуть, хворий.

Він позіхнув і погасив лампу. Тепер уже світила тільки лампадка.

— Кажуть, не приймає,— говорив далі о. Христофор, роздягаючись.— Так і поїду, не побачивши.

Він скинув каптан, і Єгорушка побачив перед собою Робінзона Крузе. Робінзон щось розмішав у блюдечку, підійшов до Єгорушки й зашепотів:

— Ломоносов, ти спиш? — Встань-но! Я тебе олією з оцтом помажу. Воно добре, ти тільки на бога покладайся.

Єгорушка швидко підвісся й сів. О. Христофор скинув з нього сорочку і, зіщулюючись, уривчасто дихаючи, начебто йому самому було лоскітно, став розтирати Єгорушці груди.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа...— шептав він.— Лягай спиною дотори!.. Ось так! Завтра здоровий будеш, тільки більше не гріши. Як вогонь, гарячий. Мабуть, під час грози в дорозі були?

— В дорозі.

— Ще б пак не занедужати! Во ім'я отця, і сина, і святого духа... Ще б пак не занедужати!

Змазавши Єгорушку, о. Христофор надів на нього сорочку, вкрив, перехрестив і відійшов. Потім Єгорушка бачив, як він молився богу. Мабуть, старий знат напам'ять дуже багато молитов, бо довго стояв перед образом і шепотів. Помолившись, він перехрестив вікна, двері, Єгорушку, Івана Івановича, ліг без подушки на диванчику й укрився своїм каптаном. У коридорі годинник пробив десяту. Єгорушка згадав, як ще багато часу залишилося до ранку, у тузі припав чолом до спинки дивана і вже не намагався позбутися туманних гнітючих марень. Але ранок настав значно раніше, ніж він сподіався.

Йому здавалося, що він недовго лежав, припавши лобом до спинки дивана, та коли він розплющив очі, з обох вікон номерка вже тяглося до підлоги косе сонячне проміння. О. Христофора і Івана Івановича не було. В номерку було прибрано, ясно, затишно, і пахло о. Христофором, від якого завжди йшов запах кипарису і сухих васильків (дома він робив з васильків кропила і прикраси до кіотів, а тому й пропах ними наскрізь). Єгорушка подивився на подушку, на косе проміння, на свої чоботи, які тепер були виваксувані й стояли рядочком коло дивана, і засміявся. Йому здавалося дивним, що він не на паці, що навколо все сухе, і на стелі нема блискавок і грому.

Він стрибнув з дивана й почав одягатися. Почував він себе чудово; від учорашньої недуги залишалася тільки невелика кволість у ногах та в шиї. Значить, олія і оцет помогли. Він згадав пароплав, локомотив і широку ріку, що їх невиразно бачив учора, і тепер поспішав якнайшвидше одягатися, щоб побігти на пристань і подивитися на них. Коли він, умившись, надівав кумачеву сорочку, раптом цокнув у дверях замок, і на порозі з'явився о. Христофор у своєму циліндрі, з патерицею і в шовковій коричневій рясі поверх парусинового каптана. Усміхаючись і сяючи (старі, щойно повернувшись із церкви, завжди випромінюють сяйво), він поклав на стіл проскурку і якийсь пакуночок, помолився й сказав:

— Бог милості послав! Ну, як здоров'я?

— Тепер добре,— відповів Єгорушка, цілуючи його в руку.

— Слава богу... А я з обідні... Ходив із знайомим ключарем побачитися. Кликав він мене до себе чай пити, та я не пішов. Не люблю по гостях ходити з самісінького ранку. Бог з ними!

Він скинув рясу, погладив себе по грудях і, не поспішаючи, розгорнув пакунок. Єгорушка побачив бляшаночку з зернистою ікрою, шматочок балика і французьку булку.

— Одеї йшов повз живорибну крамницю й купив,— сказав о. Христофор.— У будень не годилося б розкошувати, та подумав, дома болящий, то воно начебто й не гріх. А ікра хороша, осетрова...

Служник у білій сорочці приніс самовар і піднос з посудом.

— Призволяйся,— сказав о. Христофор, намазуючи ікрою на скибочку хліба й подаючи Єгорушці.— Тепер їж та

туляй, а настане час, учитися будеш. Гляди ж, учись уважно й старанно, щоб пуття було. Що напам'ять треба, те вчи напам'ять, а де треба розказати своїми словами внутрішній зміст, не торкаючись зовнішнього, там своїми словами. І старайся так, щоб усі науки вивчити. Інший математику знає чудово, а про Петра Могилу не чув, а інший про Петра Могилу знає, а не може про місяць розказати. Ні, ти так учись, щоб усе розуміти! Вивчись по-латині, по-французьки, по-німецьки... географію, звичайно, історію, богослов'я, філософію, математику... А коли всього навчишся, не поспішаючи та з молитвою, та з щирістю, тоді й ставай на службу. Коли все будеш знати, тобі на всякій стезі легко буде. Ти тільки вчись та благодаті набирайся, а вже бог покаже, ким тобі бути. Чи лікарем, чи суддею, чи інженером...

О. Христофор намазав на маленький шматочок хліба трошки ікри, поклав його в рот і сказав:

— Апостол Павел каже: На ученія странна і разлічна не прилягайтесь. Звичайно, якщо чорнокнижність, буеслові або духів з того світу викликати, як Саул, або такі науки вивчати, що від них користі ні собі, ні людям, то краще не вчитися. Треба сприймати тільки те, що бог благословив. Ти вважай... Святі апостоли розмовляли всіма мовами,— і ти вивчай мови. Василій Великий вивчав математику і філософію,— і ти вивчай, святий Нестор писав історію — і ти вивчай і пиши історію. На святих зважай...

О. Христофор съорбнув з блюдечка, витер вуса й покрутів головою.

— Добре! — сказав він.— Я по-старому вивчений, багато чого вже забув, та й живу інакше, ніж інші. І рівняти навіть не можна. Наприклад, де-небудь у великому товаристві, чи за обідом, чи на зборах скажеш що-небудь по-латині, або з історії, або філософії, а людям і приємно, та й мені самому приємно... Або ось теж, коли приїжджає окружний суд і треба приводити до присяги; всі інші священики соромляться, а я з суддями, з прокурорами та з адвокатами за панібрата: по-вченому порозмовляю, чайку з ними поп'ю, посміюся, розпитаю, чого сам не знаю... І їм приємно. Отак, воно, брат... Вчення — світ, а невчення — тьма. Учись! Воно, звичайно, важко: у теперішній час навчання дорого коштує... Матінка твоя вдовиця, на пенсію живе, ну та...

О. Христофор злякано глянув на двері й говорив далі пошепки:

— Іван Іванович допомагатиме. Він тебе не покине. Дітей у нього своїх нема, і він тобі допоможе. Не турбуйся.

Він зробив серйозне обличчя й зашепотів ще тихше:

— Тільки ж ти гляди, Георгію, боже тебе борони, не забувай матері і Івана Івановича. Шанувати матір велить заповідь, а Іван Іванович тобі благодійник і замість батька. Якщо ти вийдеш в учені і, борони боже, станеш цура-тися і зневажати людей з тієї причини, що вони дурніші за тебе, то горе, горе тобі!

О. Христофор підніс угору руку і ще раз промовив тонким голоском:

— Горе! Горе!

О. Христофор розговорився і, що називається, добрав смаку; він не скінчив би й до обіду, та розчинилися двері і ввійшов Іван Іванович. Дядько поквапливо привітався, сів до столу і став швидко ковтати чай.

— Ну, з усіма справами впорався,— сказав він.— Сьогодні б і додому їхати, та ось з Єгором ще клопіт. Треба його влаштувати. Сестра казала, що тут десь її подружка живе, Настасія Петрівна, то от, може, вона його до себе на квартиру візьме.

Він покопався у себе в гаманці, дістав звідти пом'ятого листа й перечитав:

«Мала Нижня вулиця, Настасії Петрівні Тоскуновій, у власному будинку». Треба буде зараз піти пошукати її. Клопіт!

Скоро після чаю Іван Іванович і Єгорушка вже виходили з подвір'я.

— Клопіт! — бурмотів дядько.— Причепився ти до мене, як реп'ях, і ну тебе зовсім ік богу! Вам вчення та благородство, а мені сама мука з вами...

Коли вони проходили подвір'ям, то возів і підводчиків уже не було, всі вони ще рано-вранці виїхали до пристані. В далекому закутку на подвір'ї темніла знайома бричка; коло неї стояли гніді і їlli овес.

«Прощай, бричко!» — подумав Єгорушка.

Спочатку довелося довго йти нагору бульваром, потім іти через велику базарну площину; тут Іван Іванович давідався від городового, де Мала Нижня вулиця.

— Еге! — усміхнувся городовий.— Вона далеко, туди до вигону!

По дорозі зустрічались їм візницькі дрожки, але таку забаганку, як їзда візниками, дядько дозволяв собі тільки в особливих випадках і великими святами. Він і Єгорушка довго йшли брукованими вулицями, потім ішли вулицями, де були самі тільки тротуари, а бруку не було, і кінець кінцем опинилися на таких вулицях, де не було ні бруку, ні тротуарів. Коли ноги і язик довели їх до Малої Нижньої вулиці, обидва вони були червоні і, поскидавши капелюхи, витирали піт.

— Скажіть, будь ласка,— звернувся Іван Іванович до одного дідка, що сидів коло воріт на лавочці,— де тут будинок Настасії Петрівни Тоскунової?

— Ніякої тут Тоскунової нема,— відповів дідок, подумавши.— Може, Тимошенко?

— Hi, Тоскунова...

— Пробачте, Тоскунової нема...

Іван Іванович знизав плечима і почавав далі.

— Та не шукайте! — гукнув йому ззаду дідок.— Кажу — нема, значить нема.

— Слухай, тітонько,— звернувся Іван Іванович до старої, що продавала на розі з лотка насіння і груші,— де тут будинок Настасії Петрівни Тоскунової?

Стара поглянула на нього здивовано і засміялась.

— Та хіба ж Настасія Петрівна тепер у своєму будинку живе? — спитала вона.— Господи, вже років з вісім, як вона дочку віддала і дім свій зятеві відписала! Там тепер зять живе.

А очі її говорили: «Як же, ви, дурні, такої дрібниці не знаєте?»

— А де вона тепер живе? — спитав Іван Іванович.

— Господи! — здивувалася стара, сплескуючи руками.— Вона вже давно на квартирі живе! Вже років з вісім, як свій будинок зятеві відписала. Що ви!

Вона, мабуть, сподівалася, що Іван Іванович теж здивується і скрикне: «Та не може бути!!!», але той дуже спокійно спитав:

— Де ж її квартира?

Перекупка засукала рукава і, показуючи голою рукою, стала кричати пронизливим тонким голосом:

— Ідіть усе прямо, прямо, прямо... От як пройдете повз червоненський будиночок, то в ліву руку буде завуличок. То ви йдіть в цей завуличок і дивіться треті ворота праворуч...

Іван Іванович і Єгорушка дійшли до червоного будиночка, повернули ліворуч в завулок і подалися до третіх воріт праворуч. По обидва боки цих сірих, дуже старих воріт тягся сірий паркан з широкими щілинами; права частина паркану дуже похилилася вперед і загрожувала впасті, ліва покосилася назад у двір, і ворота стояли рівно і, здавалося, ще вибирали, куди їм зручніше повалитися, вперед чи назад. Іван Іванович відчинив хвіртку і разом з Єгорушкою побачив велике подвір'я, заросле бур'яном і реп'яхами. За сто кроків від воріт стояв невеликий будиночок з червоним дахом та з зеленими віконницями. Якась повна жінка, з засуканими рукавами та з підтиканим фартухом, стояла серед подвір'я, сипала щось на землю й кричала так само пронизливо-тонко, як і перекупка:

— Ціп!.. ціп! ціп!

Позад неї сидів рудий собака з гострими вухами. Побачивши гостей, він побіг до хвіртки й загавкав тенором (усі руді собаки гавкають тенором).

— Кого вам? — гукнула жінка, затуляючи рукою очі від сонця.

— Эдрастуйте! — теж гукнув до неї Іван Іванович, відмахуючись палицею від рудого собаки.— Скажіть, будь ласка, чи тут живе Настасія Петрівна Тоскунова?

— Тут! А навіщо вам?

Іван Іванович і Єгорушка підійшли до неї. Вона підохріливо оглянула їх і промовила:

— Нащо вона вам?

— Та, може, ви самі Настасія Петрівна?

— Ну, я!

— Дуже приемно... Бачите, кланялась вам ваша давня подружка, Ольга Іванівна Князєва. Ось це її синок. А я, може, пам'ятаєте, її рідний брат, Іван Іванович... Ви ж наша, Н-ська... Ви в нас і народилися і заміж виходили...

Настала мовчанка. Повна жінка вп'ялася безтямно очима в Івана Івановича, ніби не вірячи, чи не розуміючи, а потім уся спалахнула і сплеснула руками; з фартуха в неї посипався овес, з очей бризнули слізози.

— Ольга Іванівна! — вереснула вона, важко дихаючи від хвилювання.— Голубонька моя рідна! Ах, батечку, та чого ж я, як дурна, стою. Ангелятко ти моє гарненськє...

Вона обняла Єгорушку, змочила слізозами його обличчя і зовсім заплакала.

— Господи! — сказала вона, ламаючи руки.— Олеччин синочок! От радісті! Викапана мати! Чисто мати! Та чого ж ви на дворі стоїте? Прошу до кімнат!

Плачуучи, задихаючись і розмовляючи, вона поспішила до хати; гості попленталися за нею.

— У мене не прибрано! — говорила вона, вводячи гостей до маленької задушливої зали, зовсім заставленої образами і вазонами з квітами.— Ах, мати божа! Василино, піди хоч віконниці відчини! Ангелятко мое! Красо моя неписана! Я й не знала, що в Олечки такий синочок!

Коли вона заспокоїлася й звикла до гостей, Іван Іванович запросив її поговорити на самоті. Єгорушка вийшов до другої кімнати; тут стояла швейна машина, на вікні висіла клітка з шпаком і було так само багато образів і квітів, як і в залі. Коло машини нерухомо стояла якась дівчинка, зачесана, з щоками пухлими, як у Тита, і в чистенькому ситцювому платтячку. Вона, не кліпаючи, дивилася на Єгорушку і, як видно, почувала себе дуже ніяково. Єгорушка подивився на неї, помовчав і спитав:

— Як тебе звати?

Дівчинка поворушила губами, зробила плаксиве обличчя й тихо відповіла:

— Атька...

Це означало: Катька.

— Він у вас житиме,— шепотів у залі Іван Іванович,— якщо ви будете такі ласкаві, а ми вам будемо по десять карбованців на місяць платити. Він у нас хлопчик не розбещений, тихий...

— Вже й не знаю, як вам і сказати, Іване Івановичу! — плаксиво зітхала Настасія Петрівна.— Десять карбованців гроші добрі, але ж чужу дитину брати страшно! А що як заслабне, або що...

Коли Єгорушку знову покликали до залі, Іван Іванович уже стояв з капелюхом у руках і прощався.

— Що ж? Значить, нехай тепер і зостається у вас,— говорив він.— Прощавайте! Зоставайся, Єгорел — сказав він, звертаючись до племінника.— Не пустуй тут, слухайся Настасії Петрівни... Прощавай! Я прийду ще завтра.

І він пішов. Настасія Петрівна ще раз обняла Єгорушку, назвала його ангелятком і заплакана, стала подавати на стіл. Через три хвилини Єгорушка вже сидів поряд з нею, відповідав на її нескінченні розпитування і їв жирні, гарячі щі.

А ввечері він знову сидів за тим самим столом і, по-клавши голову на руки, слухав Настасію Петрівну. Вона, то сміючись, то плачучи, розповідала йому про молодість його матері, про своє заміжжя, про своїх дітей... У грубі спорчав цвіркун і ледве чутно гула машинка в лампі. Хазяйка говорила півголосом і раз у раз, хвилюючись, впускала наперсток, а Катя, її внучка, лазила по нього під стіл і кожного разу довго сиділа під столом, мабуть розглядаючи Єгорушчині ноги. А Єгорушка слухав, дрімав і розглядав обличчя старої, її бородавку з волосинками, смужки від сліз... І йому було сумно, дуже сумно! Спати його поклали на скрині і попередили, що коли він уночі захоче істи, то щоб сам пішов у коридорчик і взяв там на вікні курча, накрите тарілкою.

Другого дня вранці приходили прощатися Іван Іванович і о. Христофор. Настасія Петрівна зраділа й зібралась була ставити самовар, але Іван Іванович, який дуже поспішав, махнув рукою і сказав:

— Ніколи нам з чаєми та цукрами! Ми зараз підемо.

Перед прощанням всі посідали й помовчали з хвилину. Настасія Петрівна глибоко зітхнула й заплаканими очима глянула на образи.

— Ну,— почав Іван Іванович, підводячись,— значить, ти зостаєшся...

З обличчя його раптом зникла ділова сухість, він трошки почервонів, сумно усміхнувся й сказав:

— Гляди ж, учись... Не забувай матері і слухайся Настасії Петрівни... Якщо, Єгоре, добре вчитимешся, то я тебе не забуду.

Він вийняв з кишені гаманець, повернувся до Єгорушки спиною, довго копався в дрібних грошах і, знайшовши гривеника, дав його Єгорущі. О. Христофор зітхнув і, не поспішаючи, благословив Єгорушку.

— Во ім'я отця і сина і святого духа... Учись,— сказав він.— Працюй, брат... Якщо помру, поминай. Ось візьми і від мене гривеничок...

Єгорушка поцілував його в руку й заплақав. Щось у душі шепнуло йому, що вже він більше ніколи не побачиться з цим старим.

— Я, Настасія Петрівно, вже подав до гімназії прохання,— сказав Іван Іванович таким голосом, начебто в залі був покійник.— Сьомого серпня ви його на екзамен відведете... Ну, прощайте! Зоставайтесь з богом! Прощай, Єгоре!

— Та ви хоч би чайку випили! — простогнала Настасія Петрівна.

Крізь слози, що заливали очі, Єгорушка не бачив, як вийшли дядько і о. Христофор. Він кинувся до вікна, але в дворі їх уже не було, і від воріт з виразом виконаного обов'язку біг назад рудий собака, що тільки оце гавкав. Єгорушка, сам не знаючи навіщо, схопився з місця й полетів з кімнат. Коли він вибіг за ворота, Іван Іванович і о. Христофор, помахуючи — перший палицею з гаком, а другий патерицею, повертали вже за ріг. Єгорушка відчув, що з цими людьми для нього зникло назавжди, як дим, усе те, що досі було пережите; він сів знеможено на лавочку й гіркими слізьми вітав нове невідоме життя, що тепер починалося для нього...

Яке ж то буде це життя!

НЕПРИЄМНІСТЬ

Земський лікар Григорій Іванович Овчинніков, чоловік років тридцяти п'яти, хирлявий і нервовий, відомий своїм товаришам невеличкими працями з медичної статистики та палкою прихильністю до так званих «побутових питань», якось вранці робив у себе в лікарні обхід палат. За ним, як звичайно, ішов його фельдшер Михайло Захарович, літня людина, з жирним обличчям, плоским, масним волоссям та з сережкою в усі.

Тільки-но лікар почав обхід, як йому стала здаватися дуже підозрілою одна незначна обставина, а саме: фельдшерова жилетка стовбурчилася в складки й уперто задиралася вгору, незважаючи на те, що фельдшер раз у раз обсмикував і поправляв її. Сорочка у фельдшера була зім'ята і теж стовбурчилася; на чорному довгому сюртуку, на панталонах і навіть на галстуці де-не-де білів пух... Очевидно, фельдшер спав усю ніч не роздягаючись і, судячи з виразу, з яким він тепер обсмикував жилетку й поправляв галстук, одяг обтяжував його.

Лікар пильно подивився на нього й зрозумів, у чім річ. Фельдшер не хитався, відповідав на запитання до ладу, але похмуро-тупе обличчя, каламутні очі, дрож, що перебігав по шиї й руках, зім'ятій одяг, а головне — напружене зусилля над самим собою і бажання замаскувати свій стан, свідчили, що він щойно встав з ліжка, не виспався й був п'яний, п'яний тяжко, ще від учора... Він переживав болісний стан «перегару», страждав і, очевидно, був дуже незадоволений з себе.

Лікар, який не любив фельдшера й мав на те свої причини, відчув велике бажання сказати йому: «Я бачу, ви п'яні!» Йому раптом стали огидними жилетка, довгополий сюртук, сережка в м'ясистому вусі, але він стримав своє лихе почуття й сказав лагідно й ввічливо, як завжди:

— Давали Гарасимові молока?

— Давали... — відповів Михайло Захарович теж лагідно.

Розмовляючи з хворим Гарасимом, лікар глянув на листок, де записувалась температура, і, відчувши новий прілив ненависті, затамував віddих, щоб не говорити, але не витримав і спітав грубо й задихаючись:

— Чому температуру не записано?

— Ні, записано! — сказав лагідно Михайло Захарович, але, подивившись у листок і переконавшись, що температуру справді не записано, він розгублено знизав плечима й пробурмотів: — Не знаю, це, мабуть, Надія Йосипівна...

— І вчоращню вечірню не записано! — продовжував лікар. — Тільки пиячите, хай вам чорт! І зараз ви п'яні, як чіп! Де Надія Йосипівна?

Акушерки Надії Йосипівни не було в палатах, хоч вона щоранку мала бути присутньою при перев'язках. Лікар подивився навколо себе, і йому стало здаватися, що в палаті не прибрано, що все порозкидувано, нічого з того, що треба, не зроблено й що все так само стовбурчиться, мнеться й вкрите пухом, як бридка фельдшерова жилетка, і йому скотілося зірвати з себе білий фартух, нагримати, кинути все, плюнути й піти. Але він зробив над собою зусилля й продовжував обхід.

За Гарасимом ішов хірургічний хворий з запаленням клітчатки в усій правій руці. Цьому треба було зробити перев'язку. Лікар сів перед ним на табурет і заходився коло руки.

«Це вчора вони гуляли на іменинах... — думав він, повільно знімаючи перев'язку. — Почекайте, я покажу вам іменини! А втім, що я можу зробити? Нічого я не можу».

Він намацав на спухлій, багровій руці гнояк і сказав:

— Скальпелі!

Михайло Захарович, який намагався показати, що він міцно стоїть на ногах і придатний для справи, рvonувся з місця й швидко подав скальпель.

— Не цей! Дайте з нових, — сказав лікар.

Фельдшер задріботів до стільця, на якому стояв ящик з перев'язочним матеріалом, і став хапливо ритися в ньо-

му. Він довго перешіптувався про щось з сиділками, совав ящиком по стільцю, шарудів, щось двічі впустив, а лікар сидів, чекав і почував у своїй спині велике роздратування від шепоту й шурхоту.

— Чи скоро? — спитав він.— Ви, мабуть, їх унизу забули...

Фельдшер підбіг до нього й подав два скальпеля, причому не вберігся й дихнув у його бік.

— Це не ті! — сказав роздратовано лікар.— Я кажу вам людською мовою, дайте з нових. А втім, ідіть собі й проспіться, від вас тхне, як з шинку! Ви в ненормальному стані.

— Яких же вам ще ножів треба? — спитав роздратовано фельдшер і повільно знизав плечима.

Йому було досадно на себе й соромно, що на нього в упор дивляться хворі й сиділки, і, щоб показати, що йому не соромно, він вимушеного посміхнувся й повторив:

— Яких је вам ще ножів треба?

Лікар відчув на ючах слізози й дрож у пальцях. Він зробив над собою зусилля й сказав тремтливим голосом:

— Ідіть проспіться! Я не бажаю розмовляти з п'яним...

— Ви можете тільки за діло з мене вимагати,— провожував фельдшер,— а коли я, припустімо, випивши, то ніхто не має права мені вказувати. Адже я служу? Чого ж вам ще? Адже служу?

Лікар скопився і, не здаючи собі справи в своїх руках, розмахнувся й щосили вдарив фельдшера по обличчю. Він не розумів, навіщо він це робить, але відчув велику насолоду від того, що удар кулака влучив якраз в обличчя і що статечний, солідний, сімейний, побожний чоловік, який знає собі ціну, поточився, підстрибнув, мов м'ячик, і сів на табурет. Йому страшенно захотілося вдарити ще раз, але, побачивши біля ненависного обличчя бліді, стривожені обличчя сиділок, він перестав відчувати задоволення, махнув рукою й вибіг з палати.

У дворі стрілася йому Надія Йосипівна, яка йшла до лікарні; це була дівиця років двадцяти семи, з блідоховтим обличчям і з розпущенім волоссям. Її рожеве ситцюве плаття було дуже стягнуте в подолі, і через це кроки її були дуже дрібні й часті. Вона шелестіла платтям, посмикувала плечима в такт кожному своєму кроху й похитувала головою так, немовби наспівувала в думках щось веселеньке.

«Ага, русалка!» — подумав лікар, згадавши, що в лікарні акушерку дражнять русалкою, і йому стало приємно від думки, що він зараз обірве цю закохану в себе, що чимчикує дрібними кроками, франтиху.

— Де це ви пропадаєте? — крикнув він, порівнявшись з нею. — Чому ви не в лікарні? Температуру не записано, скрізь безладдя, фельдшер п'яний, ви спите до дванадцятої години!.. Эволте шукати собі іншу посаду! Тут ви більше не служите!

Прийшовши на квартиру, лікар зірвав з себе білий фартух і рушник, яким був підперезаний, з люттю жбурнув те й те в куток і заходив по кабінету.

— Боже, що за люди, що за люди! — сказав він. — Це не помічники, а вороги справи! Нема сил служити більше! Не можу! Я піду!

Серце його сильно билося, він увесь третмів і хотів плакати, і, щоб позбутися цих відчуттів, він почав заспокоювати себе думками про те, який він правий і як добре зробив, що вдарив фельдшера. Насамперед гайдко те, думав лікар, що фельдшер вступив до лікарні не просто, а по протекції своєї тітки, що служить нянькою в голові земської управи (огидно буває дивитися на цю впливову тітусю, коли вона, приїжджаючи лікуватися, поводиться в лікарні, як дома, і претендує на те, щоб її приймали позачергово). Дисциплінований фельдшер погано, знає мало і зовсім не розуміє того, що знає. Він нетверезий, зухвалий, неохайний, бере з хворих хабарі й потай продає земські ліки. Усім також відомо, що він займається практикою й лікує у молодих міщан секретні хвороби, причому застосовує якісь власні засоби. Нехай би це був просто шарлатан, яких багато, але це шарлатан переконаний і таємно протестуючий. Потай від лікаря він ставить прихожим хворим банки й пускає їм кров, на операціях допомагає з немитими руками, копирсається в ранах завжди брудним зондом — цього досить, щоб зрозуміти, як глибоко й сміливо зневажає він лікарську медицину з її вченістю і педантізмом.

Дочекавшись, коли пальці перестали третміти, лікар сів за стіл і написав листа до голови управи: «Шановний Лев Трохимович! Якщо, одержавши цього листа, ваша управа не звільнить фельдшера Смирновського і не надасть мені права самому вибирати собі помічників, то я буду змушенний (не без жалю, звичайно) просити вас не вважати вже

мене більше лікарем Н-ської лікарні і подбати про те, щоб підшукати мені наступника. Поважання Любові Федорівні та Юсу. З пошаною Г. Овчинніков». Прочитавши цього листа, лікар подумав, що він короткий і недосить холодний. До того ж поважання Любові Федорівні та Юсу (так дражнили молодшого сина голови) в діловому, офіціальному листі було більш ніж недоречне.

«Який тут до дідька Юс», — подумав лікар, подер листа й став придумувати іншого. «Шановний добродію...» — думав він, сідаючи біля відчиненого вікна й дивлячись на качок з каченятами, які, погойдуючись і спотикаючись, поспішали по дорозі, мабуть, до ставка; одне каченя підібрало на дорозі якусь кишку, подавилося й зчинило тривожний писк; друге підбігло до нього, витягло у нього з рота кишку, і теж подавилося... Далеко біля паркана в мереживній тіні, яку кидали на траву молоді липи, бродила кухарка Дар'я й збирала щавель для зелених щів... Чути було голоси... Кучер Зот з вуздечкою в руці і лікарняний мужик Мануйло в брудному фартусі стояли біля сараю, про щось розмовляли й сміялися.

«Це вони про те, що я фельдшера вдарив... — думав лікар. — Сьогодні вже весь повіт знатиме про цей скандал... Так от: «Шановний добродію! Якщо ваша управа не звільнить...»

Лікар чудово знов, що управа ні в якому разі не проміняє його на фельдшера й швидше погодиться не мати жодного фельдшера в усьому повіті, ніж позбутися такої чудової людини, як лікар Овчинніков. Напевно, одержавши листа, Лев Трохимович одразу ж примчить до нього на тройці й почне: «Та що це ви, батечку, надумали? Голубе мій, що ж це таке? Христос з вами! Навіщо? З якої речі? Де він? Подати його сюди, каналію! Прогнати! Неодмінно прогнати! Щоб завтра ж його, падлюки, тут не було!» — Потім він пообідає з лікарем, а по обіді ляже ось на цьому малиновому дивані животом догори, закріє обличчя газетою й захрапе; виспавшись, нап'ється чаю й повезе до себе лікаря ночувати. І вся історія закінчиться тим, що і фельдшер залишиться в лікарні, і лікар не подастъ у відставку.

А лікарі в глибині душі хотілося не такої розв'язки. Йому хотілося, щоб фельдшерова тітуся взяла гору і щоб управа, незважаючи на його восьмирічну сумлінну службу, без розмов і навіть з охотою прийняла б його відставку.

Він мріяв про те, як він буде виїжджати з лікарні, до якої звик, як напише листа до газети «Врач», як товариші піднесуть йому співчутливий адрес...

На дорозі показалася русалка. Дрібно ступаючи й шестячи платтям, вона підійшла до вікна й спитала:

— Григоріо Івановичу, самі будете приймати хворих чи без вас накажете?

А очі її промовляли: «Ти погарячився, але тепер заспокоївся і тобі соромно, та я великудушна й не помічаю цього».

— Добре, я зараз,— сказав лікар.

Він знову надів фартух, підперезався рушником і пішов до лікарні.

«Недобре, що я вибіг, коли вдарив його...— думав він по дорозі.— Вийшло, ніби я сконфузився або злякався... Гімназиста розіграв... Дуже недобре!»

Йому здавалося, що коли він зайде до палати, то хворим буде ніяково дивитися на нього і йому самому стане совісно, але коли він зайшов, хворі спокійно лежали на ліжках і майже не звернули на нього уваги. Обличчя сухотного Гарасима виражало цілковиту байдужість і немовби говорило: «Він тобі не догодив, ти його трошечки повчив... Без цього, батечку, не можна».

Лікар розрізав на багровій руці два гнояки і наклав по в'язку, потім пішов на жіночу половину, де зробив одній жінці операцію в оді, і весь час за ним ходила русалка й допомагала йому з таким виглядом, наче нічого не сталося і все було гаразд. Після обходу палат почалося приймання прихожих хворих. В маленькій прийомній лікаря вікно було відчинене навстіж. Досить тільки сісти на підвіконня і трошки нахилитися, щоб побачити на аршин від себе молоду траву. Вчора увечері була велика злива з грозою, а тому трава трохи прим'ята й лисніє. Стежка, що біжить поблизу вікна й веде до яру, здається вмитою, і розкиданий обабіч її битий аптекарський посуд, теж умитий, грає на сонці й відбиває сліпучо яскраве проміння. А далі за стежкою тullaється одна до одної молоді ялинин, вbrane в пишні, зелені сукні, за ними стоять берези з білими, мов папір, стовбурами, а крізь злегка тріпотливу від вітру зелень беріз видно блакитне, бездонне небо. Коли виглянеш з вікна, то шпаки, які стрибають по стежці, повертають до вікна свої дурні носи й вирішують: злякатися чи ні? І, вирішивши злякатися, вони один по одному з веселим гомоном, наче

глузуючи з лікаря, який не вміє літати, мчать до верховіття беріз...

Крізь важкий запах йодоформу почувається свіжість і аромат весняного дня... Добре дихати!

— Анна Спиридонова! — викликав лікар.

До прийомної зайшла молода жінка в червоному платті й помолилася на образ.

— Що болить? — спитав лікар.

Жінка скоса, недовірливо глянула на двері, крізь які ввійшла, і на дверцята, що ведуть до аптеки, підійшла ближче до лікаря й шепнула:

— Дітей нема!

— Хто ще не записувався? — гукнула в аптекі русалка. — Підходьте записуватись!

«Він уже тим тварюка,— думав лікар, оглядаючи жінку,— що змусив мене битися вперше в житті. Я зроду не бився».

Анна Спиридонова пішла. Після неї прийшов старик з поганою хворобою, потім жінка з трьома коростявиами дітьми, і робота закипіла. Фельдшер не показувався. За дверцятами в аптекі, шелестячи платтям і брязкаючи посудом, весело щебетала русалка; раз у раз вона входила до прийомної, щоб допомогти на операції або взяти рецепти, і все з таким виглядом, наче все було гаразд.

«Вона рада, що я вдарив фельдшера,— думав лікар, прислухаючись до голосу акушерки.— Вона ж з фельдшером жила, як кішка з собакою, і для неї свято, коли його звільнять. І сиділки, здається, раді... Як це гідко!»

У розпал прийому йому стало здаватися, що і акушерка, і сиділки, і навіть хворі навмисно стараються надати собі байдужого й веселого вигляду. Вони ніби розуміли, що йому соромно й боляче, але з делікатності удавали, що не розуміють. І він, бажаючи показати їм, що йому зовсім не соромно, кричав сердито:

— Гей, ви, там! Зачиняйте двері, бо дме!

А йому вже було соромно й тяжко. Прийнявши сорок п'ять хворих, він не поспішаючи вийшов з лікарні. Акушерка, яка вже встигла побувати у себе на квартирі й натягти на плечі яскравочервону хустку, з цигаркою в зубах і квіткою в розпущеному волоссі, поспішала кудись з двору, ма-бути на практику або в гості. На порозі лікарні сиділи хворі й мовчки грілися проти сонечка. Шпаки, як і раніш, галасували й ганялися за жуками. Лікар дивився навкруги й

думав, що серед усього цього рівного, безтурботного життя, мов два зіпсовані клавіші в фортепіано, різко вирізнялися й нікуди не годилися тільки дві істоти: фельдшер і він. Фельдшер тепер, напевно, ліг, щоб проспатися, але ніяк не може заснути від думки, що він винний, ображений і втратив посаду. Становище його нестерпне. А лікар, який раніше нікого не бив, почував себе так, наче назавжди втратив цноту. Він уже не обвинувачував фельдшера й не виправдував себе, а тільки дивувався: як це могло статися, що він, порядна людина, який ніколи не бив навіть собак, міг ударити? Прийшовши до себе на квартиру, він ліг у кабінеті на диван, обличчям до стінки, і став думати таким чином:

«Він людина погана, шкідлива для діла; за три роки, відколи він служить, у мене накипіло на душі, проте мій вчинок нічим не може бути виправданий. Яскористався з права сильного. Він мій підлеглий, винуватий і дэ того ж п'яній, а я його начальник, правий і тверезий... Отже, я сильніший. По-друге, я вдарив його при людях, які вважають мене авторитетом, і таким чином я подав їм огидний приклад...»

Лікаря покликали обідати... Він з'їв кілька ложок щів і, вставши з-за столу, знову ліг на диван.

«Що ж тепер робити? — продовжував він думати.— Треба якнайшвидше дати йому якесь відшкодування... Але яким чином? Дуелі він, як практична людина, вважає за дурницю або не розуміє їх. Якщо в тій самій палаті, в присутності сиділок та хворих, попросити в нього пробачення, то це пробачення задоволить тільки мене, а не його; він, людина погана, зрозуміє мое пробачення як боягузвство й страх, що він поскаржиться на мене начальству. До того ж це мое пробачення вкрай розхитає в лікарні дисципліну. Запропонувати йому грошей? Ні, це аморально й скидається на підкуп. Якщо тепер, скажімо, звернутися по розв'язання питання до нашого безпосереднього начальства, тобто до управи... Вона могла б оголосити мені догану або звільнити мене... Але цього вона не зробить. Та й не зовсім зручно вплутувати в інтимні справи лікарні управу, яка, до речі, не має на це ніякого права...»

Години через три після обіду лікар ішов до ставка купатися й думав:

«А чи не зробити мені так, як роблять усі за таких обставин? Тобто нехай він подасть на мене в суд. Я безу-

мовно винен, виправдуватися не буду, і мировий присудить мене до арешту. Таким чином, ображений буде задоволений, і ті, що вважають мене авторитетом, побачать, що я був неправий».

Ця ідея сподобалася йому. Він зрадів і став думати, що питання розв'язане благополучно і що справедливішого розв'язання не може бути.

«Що ж, чудово! — думав він, лізучи у воду й дивлячись, як від нього тікали зграйки дрібних, золотистих карасиків. — Нехай подає... Це для нього тим зручніше, що наші службові стосунки вже порвані і одному з нас після цього скандалу однаково вже не можна залишатися в лікарні...»

Увечері лікар наказав запрягти шарабан, щоб їхати до воїнського начальника грati у вінт. Коли він, у капелюсі і в пальті, зовсім уже готовий в дорогу, стояв у себе посеред кабінету й надівав рукавички, надвірні двері з скрипом відчинилися, і хтось безшумно зайшов у передпокій.

— Хто там? — спитав лікар.

— Це я... — глухо відповів той, що прийшов.

У лікаря раптом застукотіло серце і весь він похолосив сорому та якогось незрозумілого страху. Фельдшер Михайло Захарович (це був він) тихо кашлянув і несміливо ввійшов у кабінет. Помовчавши трохи, він сказав глухим, винуватим голосом:

— Пробачте мені, Григорію Івановичу!

Лікар розгубився й не знат, що сказати. Він зрозумів, що фельдшер прийшов до нього принижуватися й просити прощення не з християнського смирення й не ради того, щоб своїм смиренням знищити кривдника, а просто з розрахунку: «зроблю над собою зусилля, попрошу прощення, і, може, мене не проженуть і не позбавлять шматка хліба...»
Що може бути образливіше для людської гідності?

— Пробачте... — повторив фельдшер.

— Слухайте... — заговорив лікар, намагаючись не дивитися на нього і все ще не знаючи, що сказати. — Слухайте... Я вас образив і... і повинен визнати покарання, тобто дати вам якесь відшкодування. Дуелі ви не визнаєте... А втім, я сам не визнаю дуелі. Я вас образив, і ви... ви можете подати на мене скаргу мировому судді, і я визнаю покарання... А залишатися нам тут удвох не можна... Хтож небудь з нас, я або ви, повинен піти! («Боже мій! Я не те кажу йому! — жахнувся лікар.) — Як безглуздо, як безглузд-

до!») Одним словом, подавайте прохання! А служити разом ми вже не можемо!.. Я або ви... Завтра ж подавайте!

Фельдшер подивився спідлоба на лікаря, і в його темних, каламутних очах спалахнуло одверте презирство. Він завжди вважав лікаря за непрактичного примхливого хлопчика, а тепер зневажав його за дрож, за незрозумілу суєту в словах...

— І подам,— сказав він похмуро й злобно.

— Авжеж, і подавайте!

— А що ж ви думаете? Не подам? І подам... Ви не маєте права битися. Та й соромилися б! Б'ються тільки п'яні мужики, а ви освічений...

У грудях лікаря несподівано стрепенулася вся його ненависть, і він закричав несамовито:

— Забирайтесь геть!

Фельдшер неохоче рушив з місця (йому немовби хотілося ще щось сказати), пішов у передпокій і зупинився там у роздумі. І, щось надумавши, він рішуче вийшов...

— Як безглаздо! Як безглаздо! — бурмотів лікар, коли він пішов.— Як усе це безглаздо й пошло!

Він почував, що поводився щойно з фельдшером, як хлопчиксько, і вже розумів, що всі його думки про суд не розумні, не розв'язують питання, а тільки ускладнюють його.

«Як безглаздо! — думав він, сидячи в шарабані й потім граючи у воїнського начальника у вінт.— Невже я так мало освічений і так мало знаю життя, що неспроможний розв'язати це просте питання? Ну, що робити?»

Другого дня вранці лікар бачив, як фельдшерова дружина сідала у візок, щоб кудись їхати, і подумав: «Це вона до тітусі. Нехай!»

Лікарня обходилася без фельдшера. Треба було написати заяву до управи, але лікар все ще ніяк не міг придумати форми листа. Тепер зміст листа мав бути такий: «Прошу звільнити фельдшера, хоч винний не він, а я». Викласти ж цю думку так, щоб вийшло не безглаздо й не соромно,— для порядної людини майже неможливо.

Днів через два чи три лікарі сказали, що фельдшер був з скаргою у Льва Трохимовича. Голова не дав йому сказати жодного слова, затупотів ногами й провів його криком: «Знаю я тебе! Геть! Не бажаю слухати!» Від Льва Трохимовича фельдшер поїхав до управи й подав там ябду, в якій, не згадуючи про ляпас і нічого не просячи для

себе, доносив управі, що лікар кілька разів у його присутності несхвально відзивався про управу та голову, що лікує лікар не так, як треба, іздить на дільниці несправно тощо. Довідавшись про це, лікар засміявся й подумав: «Який дурень!» І йому стало соромно й шкода, що фельдшер робить дурниці; чим більше дурниць робить людина для свого захисту, тим вона, значить, беззахисніша й слабкіша.

Рівно через тиждень після описаного ранку лікар одержав повістку від мирового судді.

«Це вже зовсім безглаздо... — думав він, розписуючись в одержанні. — Безглаздішого й вигадати нічого не можна».

І коли він хмарного тихого ранку ішав до мирового, йому вже було не соромно, а досадно й гидко. Він лютував і на себе, і на фельдшера, і на обставини...

«Візьму та й скажу на суді: ідіть ви всі під три чорти! — лютував він. — Ви всі осли й нічого не розумієте!»

Підішвши до камери мирового, він побачив на порозі трьох своїх сиділок, викликаних за свідків, і русалку. Побачивши сиділок та життерадісну акушерку, яка з нетерпіння переступала з ноги на ногу й навіть спалахнула від задоволення, коли угледіла головного героя майбутнього процесу, сердитий лікар відчув бажання налетіти на них яструбом і приголомшити: «Хто вам дозволив піти з лікарні? Цю мить забирайтесь додому!», але він стримав себе і, намагаючись уdatи з себе спокійного, пробрався крізь юрбу мужиків у камеру. В камері було порожньо, і ланцюг мирового висів на спинці крісла. Лікар пішов до кімнати письмоводителя. Тут він побачив молодого чоловіка з худим обличчям і в каламайковому піджаку з випнутими кишенями — це був письмоводитель, і фельдшера, який сидів за столом і від нічого робити перегортав довідки про судимість. Коли ввійшов лікар, письмоводитель підвівся; фельдшер сконфузився й теж підвівся.

— Олександр Архипович ще не приходив? — спитав лікар, конфузячись.

— Ні ще. Вони вдома... — відповів письмоводитель.

Камера містилася в будинку мирового судді, в одному з флігелів, а сам суддя жив у великому будинку. Лікар виїшов з камери й не поспішаючи попрямував до будинку. Олександра Архиповича застав він у їдалні за самоваром. Мировий без сюртука й без жилетки, з розстебнутою на грудях сорочкою стояв біля стола і, тримаючи в обох руках чайник, наливав собі в склянку темного, як кава, чаю;

побачивши гостя, він швидко присунув до себе другу склянку, налив її і, не вітаючись, спитав:

— Вам з цукром чи без цукру?

Колись, дуже давно, мировий служив у артилерії; тепер уже він за свою довголітню службу по виборах був у чині дійсного статського, але все ще не кидав ні свого військового мундира, ні військових звичок. У нього були довгі, поліщемейстерські вуса, брюки з кантами, і всі його вчинки й сліва були сповнені військової грації. Говорив він, злегка відкинувши назад голову й прикрашуючи мову соковитим, генеральським «мнєе...», поводив плечима й грав очима; вітаючись або даючи закурити, човгав підошвами і під час ходіння так обережно й ніжно дзенькав острогами, ніби кожний звук острог завдавав йому нестерпного болю. Посадовивши лікаря за чай, він погладив себе по широких грудях і по животу, глибоко зітхнув і сказав:

— Та-а-ак... Може, маєте бажання мнєе... горілки випити й закусиги? Мнєе?

— Ні, дякую, я ситий.

Обидва почували, що їм не минути розмови про скандал у лікарні, і обом було незручно. Лікар мовчав. Мировий граціозним рухом руки спіймав комара, що вкусив його за груди, уважно оглянув його з усіх боків і випустив. Потім глибоко зітхнув, підвів очі на лікаря й спітав спрокволя:

— Послухайте, чому ви його не проженете?

Лікареві почулася в його голосі співчутлива нотка; йому раптом стало шкода себе, і він відчув втому й знесилення від неприємностей, пережитих за останній тиждень. З таким виразом, наче терпець йому, нарешті, увірвався, він підвівся з-за стола і, роздратовано морщачись, знизуючи плечима, сказав:

— Прогнати! Як ви всі міркуєте, їй-богу... Дивно, як ви всі міркуєте! Та хіба я можу його прогнати? Ви тут сидите й думаете, що я в лікарні у себе хазяїн і роблю все, що хочу! Дивно, як ви всі міркуєте! Хіба я можу прогнати фельдшера, коли його тітка служить нянькою у Льва Трохимовича і коли Льву Трохимовичу потрібні такі шептуни й лакеї, як цей Захарович? Що я можу зробити, коли земство має нас, лікарів, за ніщо, коли воно на кожному кроці кидає нам під ноги колоди? Хай ім чорт, я не бажаю служити, от і край! Не бажаю!

— Ну, ну, ну... Ви, голубе мій, надаєте вже надто великого значення, так би мовити...

— Предводитель щосили старається довести, що всі ми ніглісти, шпигує і третирує нас, як своїх писарів. Яке він має право приїжджати до лікарні, коли мене нема, й допитувати там сиділок і хворих? Хіба це не образливо? А цей ваш юродивий Семен Олексійович, який сам оре й не вірить у медицину, бо здоровий і годований, мов бик, громогласно й у віці називає нас дармоїдами і дорікає шматком хліба! Та хай йому чорт! Я працюю з ранку до ночі, спочинку не знаю, я потрібніший тут, ніж усі ці разом узяті юродиві, свяченники, реформатори та інші клоуни! Я втратив на роботі здоров'я, а мені замість подяки дорікають шматком хліба! Вельми вам вдячний! І кожний вважає своїм правом сунути свого носа не в свою справу, вчити, контролювати! Цей ваш член управи Камчатський на земських зборах вичитував лікарям за те, що в них витрачається багато йодистого калію, і рекомендував нам бути обережнішими при застосуванні кокаїну. Що він розуміє, я вас питаю? Яке йому діло? Чому він не вчить вас судити?

— Але... але ж він хам, голубе мій, холуй... На нього не можна звертати увагу...

— Хам, холуй, однак ви ж обрали цього свистуна в члени й дозволяєте йому скрізь сунути свого носа! Ви ось посміхаєтесь! На вашу думку, все це дрібниці, дурниці, але зрозумійте ж, що цих дурниць так багато, що з них склалося все життя, як з піщаник гора! Я більше не можу! Сил нема, Олександре Архиповичу! Ще трохи, і, запевняю вас, я не тільки бити по морді, але й стріляти в людей буду! Зрозумійте, що у мене не дроти, а нерви. Я така ж людина, як і ви...

Лікареві очі налилися слізьми й голос затремтів; він відвернувся й став дивитися у вікно. Настало мовчання.

— Та-а-ак, шановний... — промурмotal' мировий у роздумі. — З другого ж боку, коли розміркувати холоднокровно, то (мировий спіймав комара і, сильно примруживши очі, оглянув його з усіх боків, придушив і кинув у полоскальницю)... то, бачите, проганяти його нема резону. Проженете, а на його місце сяде інший такий самий, та ще, може, гірший. Зміните ви сотню людей, а хорошого не знайдете... Усі мерзотники (мировий погладив себе під пахвами й повільно закурив цигарку). З цим злом треба миритися. Я мушу вам сказати, що тепер чесних і тверезих працівників, на яких ви можете покластися, можна знайти тільки серед інтелігенції і мужиків, тобто серед двох цих

та плітки плете з бабами, а ви, сором сказати, даруйте на слові, затіяли чорт зна що, змусили подавати в суд! Сором, чистісінський сором! Всі мене питаютъ, в чим річ, як і що, а я, голова, і нічого не знаю, що у вас там діється. Вам до мене й діла нема! Дуже, дуже вам вдячний, Григорію Івановичу!

Голова вклонився так низько, що навіть побагровів увесть, потім підійшов до вікна й гукнув:

— Жигалов, поклич сюди Михайла Захаровича! Скажи, щоб негайно сюди йшов! Негарно! — сказав він, відходячи од вікна.— Навіть дружина моя образилася, а на що вже, здається, прихильно до вас ставиться. Дуже вже ви, панове, розумуєте! Все силкуєтесь, як би ото по-розумному та за принципами, та з усікими викрутасами, а виходить у вас тільки одне: тінь наводите...

— Ви силкуєтесь усе не по-розумному, а у вас-бо що виходить? — спитав лікар.

— Що у нас виходить? А те виходить, що якби я зараз сюди не приїхав, то ви б себе осоромили, і нас... Щастя ваше, що я приїхав!

Війшов фельдшер і спинився біля порога. Голова став до нього боком, засунув руки в кишені, відкашлявся й сказав:

— Проси зараз у доктора прощання!

Лікар почервонів і вибіг у другу кімнату.

— Ось бачиш, доктор не хоче приймати твоїх прощань! — вів він далі.— Він бажає, щоб ти не на словах, а на ділі вчаявив своє каєття. Даєш слово, що віднині будеш слухатися й вести тверезе життя?

— Даю... — похмуро пробасив фельдшер.

— Гляди ж! Бо-оже тебе борони! У мене миттю втратиш посаду! Коли що станеться, не проси милості... Ну, йди додому...

Для фельдшера, який уже примирився з своїм нещастям, такий поворот справи був несподіваним сюрпризом. Він навіть зблід від радості. Щось він хотів сказати і простягнув вперед руку, але нічого не сказав, а тупо посміхнувся й вийшов.

— От і все! — сказав голова.— І суду ніякого не треба

Він полегшено зітхнув і з таким виглядом, наче щойно зробив дуже складну й важливу справу, оглянув самовар і склянки, потер руки й сказав:

А. П. Чехов. З фотографії 1888 р.

— Блаженні миротворці... Налий-но мені, Сашо, скляночку. А втім, звели спершу дати чого-небудь закусити... Ну, і горіочки...

— Панове, це неможливо! — сказав лікар, входячи до їdalyni, все ще червоний і ламаючи руки.— Це... це комедія! Це гайдко! Я не можу. Краще двадцять разів судитися, ніж вирішувати питання так водевільно. Ни, я не можу!

— Чого ж вам треба? — огризнувся на нього голова.— Прогнати? Будь ласка, я прожену...

— Ни, не прогнати... Я не знаю, чого мені треба, але так, панове, ставитися до життя... ах, боже мій! Це нестерпно!

Лікар нервово заметушився й став шукати свого капелюха і, не знайшовши його, знеможено опустився в крісло.

— Гайдко! — повторив він.

— Голубе мій,— зашепотів мировий,— почасти я вас не розумію, так би мовити... Адже ви винні в цьому інциденті! Мордасити людину в кінці дев'ятнадцятого століття — це, до певної міри, як хочете, не того... Він мерзотник, але-е-е погодьтесь, ви вчинили необережно...

— Звичайно! — погодився голова.

Подали горілку й закуску. На прощання лікар машинально випив чарку й закусив редискою. Коли він повертається до себе в лікарню, думки його застилалися туманом, як трава осіннього ранку.

«Невже,— думав він,— за останній тиждень було так багато вистраждано, передумано й сказано тільки для того, щоб усе закінчилось так по-дурному й пошло! Як безглуздо! Як безглуздо!»

Йому було соромно, що в своє особисте питання він вплутав сторонніх людей, соромно за слова, що їх він казав цим людям, за горілку, яку він випив за звичкою пiti й жити марно, соромно за свій нетямущий, неглибокий розум... Повернувшись до лікарні, він одразу ж почав обхід палат. Фельдшер ходив біля нього, ступаючи м'яко, як кіт, і лагідно відповідаючи на запитання... І фельдшер, і русалка, і сиділка вдавали, що нічого не сталося і що все було гаразд. І сам лікар щосили намагався здаватися байдужим. Він наказував, сердився, жартував з хворими, а в мозку його ворушилося:

— Безглуздо, безглуздо, безглуздо...

КРАСУНІ

I

Пам'ятаю, коли ще був гімназистом п'ятого чи шостого класу, я іхав з дідусем з села Большої Крепкої, Донської області, в Ростов-на-Дону. День був серпневий, пекучий, томливо-нудний. Від спеки і сухого, гарячого вітру, що гнав нам назустріч хмари куряви, злипались очі, сохло в роті; не хотілося ні дивитись, ні розмовляти, ні думати, і коли куняючий фурман, хохол Карпо, замахуючись на коняку, цвовохкав мене батогом по картузу, я не протестував, не вимовляв ні звука і лише, прокинувшись від півсну, похмуро і лагідно поглядав у далечін'я: чи не видно крізь куряву села? Годувати коней зупинились ми у великому вірменському селі Бахчі-Салах у дідусевого знайомого за можного вірменіна. Ніколи в житті я не бачив нічого карикатурнішого за цього вірменіна. Уявіть собі маленьку, стрижену голівку з густими низько навислими бровами, з пташиним носом, з довгими, сивими вусами і з широким ротом, з якого стирчить довгий черешневий чубук; голівка ця невміло приклена до худого, горбатого тулуба, одягненого в фантастичне вбрання: в куцу, червону куртку і в широкі, яскравоголубі шаровари; ходила ця фігура, розставивши ноги і човгаючи черевиками, говорила, не витягаючи з рота чубук, а поводилася з суто вірменською гідністю: не посміхалась, витріщала очі і намагалась звертати на своїх гостей якомога менше уваги.

В кімнатах вірменіна не було ні вітру, ні куряви, але було так само неприємно, задушливо і нудно, як в степу і дорогою. Пам'ятаю, запорошений і зморений спекою, си-

дів я в кутку на зеленій скрині. Нефарбовані, дерев'яні стіни, меблі і навохрені підлоги видихали запах сухого дерева, припаленої сонцем. Куди не глянеш, всюди мухи, мухи, мухи... Дідусь і вірменин напівголосно говорили про попас, про толоку, про овець... Я знат, що самовар ставитимуть цілу годину, що дідусь питиме чай не менше години і потім заляже спати години на дві, на три, що у мене четверть дня піде на чекання, після якого знову спека, курява, труські дороги. Я слухав бурмотіння двох голосів, і мені починало здаватись, що вірменина, шафу з посудом, мух, вікна, в які б'є гаряче сонце, я бачу давним давно і перестану їх бачити в дуже далекому майбутньому, і мною оволодівала ненависть до степу, до сонця, до мух...

Хохлушка в хустці внесла піднос з посудом, потім самовар. Вірменин не поспішаючи вийшов у сіни і гукнув:

— Маша! Іди наливай чай! Де ти? Маша!

Почулися поквапливі кроки, і в кімнату ввійшла дівчина років шістнадцяти, в простій ситцювій сукні і в білій хусточці. Миючи посуд і наливаючи чай, вона стояла до мене спиною, і я помітив тільки, що вона була тонка в талії, боса, і що маленькі, голі п'яти прикривались низько опущеними панталонами.

Хазайн запросив мене пити чай. Сідаючи до столу, я глянув в обличчя дівчини, що подавала мені склянку, і раптом відчув, що наче вітер пробіг по моїй душі і здмухнув з неї всі враження дня з їх нудотою і курявою. Я побачив чарівні риси найчудовішого з облич, які будь-коли зустрічались мені наяву і ввижалися уві сні. Передо мною стояла красуня, і я зрозумів це з першого погляду, як розумію близнаку.

Я ладен присягатись, що Маша, або, як звав батько, Машя, була справжня красуня, але довести цього не вмію. Іноді буває, що в безладді юрмляться на обрії хмари і сонце, ховаючись за них, забарвлює їх і небо в різні кольори: в багряний, жовтогарячий, золотий, ліловий, бруднорожевий; одна хмарка схожа на монаха, друга на рибу, третя на турка в чалмі. Заграва охопила третину неба, блищить в церковному хресті і в шибках панського будинку, відсвічує в річці і в калюжах, тремтить на деревах; далеко-далеко на фоні зорі летить кудись очуввати зграя диких качок... І підпасок, що жене корів, і землемір, що їде в бричці через греблю, і пани, що гуляють — всі дивляться на захід сонця і всі до одного вважають, що він

надзвичайно красивий, але ніхто не знає і не скаже, в чому тут краса.

Не я один вважав, що вірменочка вродлива. Мій дідусь, вісімдесятирічний старик, людина крута, байдужа до жинок і до краси природи, цілу хвилину ласково дивився на Машу і спитав:

— Це ваша дочка, Авет Назарович?

— Дочка. Це дочка...— відповів господар.

— Хороша панночка,— похвалив дідусь.

Красу вірменочки художник назвав би класичною і строгою. Це була саме та краса, споглядання якої, бог знає чому, вселяє в нас упевненість, що ви бачите риси пра-вильні, що волосся, очі, ніс, рот, шия, груди і всі рухи молодого тіла злилися разом в один цілісний гармонійний акорд, в якому природа не помилилася ні на одну найменшу рису; вам здається чомусь, що в ідеально вродливої жінки повинен бути саме такий ніс, як у Маші, прямий і з невеличким горбочком, такі великі, темні очі, такі ж довгі вії, такий же томний погляд, що її чорне кучеряве волосся і брови так само пасують до ніжного білого кольору чола і щік, як зелений очерет до тихої річки; біла шия Маші і її молоді груди слабко розвинені, але щоб зуміти виліпити їх, вам здається, треба мати величезний творчий талант. Дивитесь ви, і мало-помалу у вас виникає бажання сказати Маші що-небудь надзвичайно приємне, щире, красиве, таке ж красиве, як вона сама.

Спочатку мені було прикро і соромно, що Маша не звертає на мене ніякої уваги і дивиться весь час вниз; якесь особливе повітря, здавалось мені, щасливе і горде, відокремлювало її від мене і ревниво заступало від моїх поглядів.

«Це тому,— думав я,— що я весь в поросі, засмаг, і тому, що я ще хлопчик».

Але потім я мало-помалу забув про себе самого і весь віддався відчуттю краси. Я вже не пам'ятав про степову нудьгу, про куряву, не чув дзижчання мух, не розумів смаку чаю і лише почував, що через стіл від мене стойть вродлива дівчина.

Відчував я красу якось дивно. Не бажання, не захват і не насолоду збуджувала в мені Маша, а важкий, хоч і приємний сум. Цей сум був невиразний, неясний, як сон. Чомусь мені було шкода і себе, і дідуся, і вірменина, і самої вірменочки, і було в мені таке почуття, неначе всі ми

четверо втратили щось важливе і потрібне для життя, чого вже ніколи не знайдемо. Дідусь теж зажурився. Він уже не говорив про толоку і про овець, а мовчав і замислено поглядав на Машу.

Після чаю дідусь ліг спати, а я вийшов з дому і сів на ганочку. Будинок, як усі будинки в Бахчі-Салах, стояв на осонні; не було ні дерев, ні повіток, ні тіней. Великий двір вірменіна, зарослий лободою і калачиком, незважаючи на сильну спеку, був сповнений життя і веселощів. За одним з невисоких тинів, що тут і там перетинали двір, молотили хліб. Круг стовпа, вбитого на самій середині току, запряжені в ряд і утворюючи один великий радіус, бігали дванадцять коней. Біля них ходив хохол у довгій жилетці і в широких шароварах, цъвохкав батогом і гукав таким тоном, ніби хотів подражнити коней і похвалитися своєю владою над ними:

— А-а-а, окаянні! А-а-а... нема на вас холери! Бойтесь?

Коні, гніді, білі і рябі, не розуміючи, навіщо це їх примушують крутитися на одному місці і м'яти пшеничну солому, бігали неохоче, немов через силу, і ображено ма-хали хвостами. З-під їх копит вітер здіймав цілі хмари золотистої полови і ніс її далеко за тин. Біля високих свіжих ожередів копошилися молодиці з граблями і рухалися гарби, а за ожередами, в другому дворі, бігала круг стовпа друга дюжина таких же коней і такий же хохол цъвохкав батогом і глузував з коней.

Східці, на яких я сидів, були гарячі; на хистких погреччях і рамах вікон подекуди виступив від спеки деревний клей; під сходами і під віконницями в смугах тіні тулилися одна до одної червоні комашки. Сонце пекло мені і в голову, і в груди, і в спину, але я не помічав цього і лише відчував, як позад мене в сінях і в кімнатах стукали по дощаній підлозі босі ноги. Прибравши чайний посуд, Маша пробігла по сходах, війнувши на мене вітром, і, мов пташка, полетіла до невеликої, закопченої прибудови, мабуть кухні, звідки йшов запах смаженої баранини і чувся сердитий вірменський говор. Вона зникла в темних дверях, і замість неї на порозі показалася стара, згорблена вірменка з червоним обличчям і в зелених шароварах. Стара сердилася і когось лаяла. Незабаром на порозі з'явилася Маша, почервоніла від кухонної жари і з великим чорним хлібом на плечі; красиво вигинаючись під вагою

хліба, вона побігла через двір до току, шмигнула через тин і, пірнувши в хмару золотистої полови, зникла за гарбами. Хохол, що підганяв коней, опустив батіг, замовк і хвилину мовчки дивився в бік гарб, потім, коли вірменочка знову промайнула біля коней і перескочила через тин, він провів її очима і гукнув на коней таким тоном, наче був дуже засмучений:

— А, щоб вам пропасти, нечиста сила!

І весь час потім чув я, не перестаючи, кроки її босих ніг і бачив, як вона з серйозним, заклопотаним обличчям гасала по двору. Пробігала вона то по сходах, обвіваючи мене вітром, то в кухню, то на тік, то за ворота, і я ледве встигав повернати голову, щоб стежити за нею.

І що частіше вона з своєю красою мелькала у мене перед очима, то сильнішим ставав мій сум. Мені було шкода і себе, і її, і хохла, що журливо проводжав її поглядом щоразу, коли вона крізь хмару полови бігала до гарб. Чи була це в мене заздрість до її краси, чи я жалкував, що ця дівчинка не моя і ніколи не буде моєю і що я для неї чужий, чи неясно почував я, що її рідкісна краса випадкова, непотрібна і, як все на землі, не довговічна, чи, може, моя журба була тим особливим почуттям, яке збуджується в людині спогляданням справжньої краси, бог знає!

Три години чекання пройшли непомітно. Мені здавалось, не встиг я надивитися на Машу, як Карпо з'їздив до річки, викупав коня і вже почав запрягати. Мокрий кінь форкав від задоволення і стукає копитами по голоблях. Карпо гукав на нього: «Наза-ад!» Прокинувся дідусь. Маша з скрипом відчинила нам ворота, ми сіли на дороги і виїхали з двору. Їхали ми мовчки, неначе сердились один на одного.

Коли години через дві чи три вдалини показались Ростов і Нахічевань, Карпо, який весь час мовчав, швидко озирнувся і сказав:

— А славна в арм'яшки дівка!

І стъобнув коня.

II

Іншим разом, бувши уже студентом, їхав я залізницею на південь. Був травень. На одній із станцій, здається, між Білгородом і Харковом, вийшов я з вагона прогулятися по платформі.

На станційний садок, на платформу і на поле лягла вже вечірня тінь; вокзал затуляв собою захід сонця, але по верхніх клубах диму, що виходив з паровоза, забарвлений в ніжний рожевий колір, видно було, що сонце ще не зовсім сковалось.

Походжаючи по платформі, я помітив, що більшість пасажирів, які гуляли, ходили і стояли тільки біля одного вагона другого класу, і з таким виразом, наче в цьому вагоні сиділа яка-небудь славетна людина. Серед цікавих, яких я зустрів біля цього вагона, між іншим був і мій супутник, артилерійський офіцер, хлопець розумний, теплий і симпатичний, як усі, з ким ми знайомимося в дорозі випадково і ненадовго.

— На що ви тут дивитесь? — спитав я.

Він нічого не відповів і тільки показав мені очима на одну жіночу постать. Це була ще молода дівчина, років сімнадцяти-вісімнадцяти, одягнена в російське вбрання, простоволоса і з мантилькою, недбало накинутою на одне плече, не пасажирка, а, певно, дочка або сестра начальника станції. Вона стояла коло вагонного вікна і розмовляла з якоюсь літньою пасажиркою. Перш ніж я встиг усвідомити, що я бачу, мене раптом охопило почуття, якого я зазнав колись у вірменському селі.

Дівчина була надзвичайна красуня, і в цьому не мали сумніву ні я і ні ті, хто разом зі мною дивився на неї.

Коли, як це заведено, описувати її зовнішність частинами, то справді прекрасне у неї було саме тільки біляве, хвилясте, густе волосся, розпущене і перев'язане на голові чорною стрічечкою, а все інше було або неправильне, або ж дуже звичайне. Чи від особливої манери кокетувати чи від короткозорості, очі її були примуржені, ніс був кирпатаєкій, рот малий, профіль слабко і в'яло окреслений, плечі вузькі не по літах, проте дівчина справляла враження справжньої красуні, і, дивлячись на неї, я міг переконатись, що російському обличчю для того, щоб здаватись прекрасним, не треба строгої правильності рис, мало того, навіть коли б дівчині замість її кирпатаєкого носа поставили інший, правильний і пластично непогрішний, як у вірменочки, то, здається, від цього обличчя її втратило б усю свою принадність.

Стоячи біля вікна і розмовляючи, дівчина щулилась від вечірньої вогкості, раз у раз озиралась на нас, то бралася в боки, то піднімала до голови руки, щоб поправити

волосся, говорила, сміялась, на її обличчі помітно було то здивування, то жах, і я не пам'ятаю тієї миті, коли б її тіло і обличчя перебували в спокої. Весь секрет і чарі її краси полягали саме в цих дрібних, безмежно вишуканих рухах, в посмішці, в грі обличчя, у швидких поглядах на нас, в поєднанні тонкої грації цих рухів з молодістю, свіжістю, з чистотою душі, що звучала в сміхові і в голосі, і з тією тендітністю, яку ми так любимо в дітях, в птахах, в молодих оленях, в молодих деревах.

Це була краса метелика, якій так личать вальс, пурхання по саду, сміх, веселощі і яку не можна пов'язати з серйозною думкою, з сумом і спокоєм; і, здається, досить тільки пролетіти по платформі доброму вітрові або піти дощу, щоб тендітне тіло раптом поблякло і капризна краса обсипалась, як квітковий пил.

— Та-ак...— зітхнувши, пробурмотів офіцер, коли ми після другого дзвінка попрямували до свого вагона.

А що значило це «та-ак», не берусь судити.

Може, йому було сумно і не хотілось іти від красуні і весняного вечора в задушливий вагон, чи, може, йому, як і мені, було невідомо чому шкода і красуні, і себе, і мене, і всіх пасажирів, які мляво й нехотя брели до своїх вагонів. Проходячи повз станційне вікно, за яким біля свого апарату сидів блідий,rudovолосий телрафіст з високими кучерями і полинялим, вилицовуватим обличчям, офіцер зітхнув і сказав:

— Б'юсь об заклад, що цей телрафіст закоханий у ту гарненьку. Жити серед поля під одним дахом з цим ефірним створінням і не закохатися — понад сили людські. А яке, мій друже, нещастя, який глум бути сутулим, патлатим, сіреньким, порядним і не дурним, і закохатися в цю гарненьку і дурненьку дівчинку, яка на вас ніякої уваги не звертає! Або ще гірше: уявіть, що цей телрафіст закоханий і в той же час одруженій і що жінка у нього така ж сутула, патлата і порядна, як він сам... Мука!

Біля нашого вагона, спершись на лікті об загорожу площасти, стояв кондуктор і дивився в той бік, де стояла красуня, і на його виснаженому, обрезклому, неприємно ситому, стомленому безсонними ночами і вагонною хитавицею обличчі був вираз розчулення і найглибшого суму, немовби в дівчині він бачив свою молодість, щастя, свою тверезість, чистоту, дружину, дітей, немовби він каявся і почував усією своєю істотою, що дівчина ця не його і що

до звичайного людського, пасажирського щастя йому з його передчасною старістю, незграбністю і жирним обличчям так само далеко, як до неба.

Пробив третій дзвінок, залинуали свистки, і поїзд ліниво рушив. У наших вікнах промайнули спочатку кондуктор, начальник станції, потім сад, красуня з своєю чудовою, по-дитячому лукавою посмішкою...

Висунувшись з вікна і дивлячись назад, я бачив, як вона, провівши очима поїзд, пройшлася по платформі повз вікно, де сидів телеграфіст, поправила своє волосся і побігла в сад. Вокзал уже не затуляв заходу, поле було відкрите, але сонце вже сіло, і дим чорними клубами слався по зеленій оксамитовій озимині. Було сумно і в весняному повітрі, і на темніючому небі, і в вагоні.

Знайомий кондуктор ввійшов у вагон і почав засвічувати свічки.

ПРИПАДОК

I

Студент-медик Майєр і учень московської школи живопису, скульптури і архітектури Рибников прийшли якось увечері до свого приятеля студента-юриста Васильєва і запропонували йому піти з ним в С—в провулок. Васильєв спочатку довго не згоджувався, але потім одягся й пішов з ними.

Пропащих жінок він знов тільки з розмов і з книжок, і в тих домах, де вони живуть, не був ні разу в житті. Він знов, що є такі неморальні жінки, які під тиском фатальних обставин — середовища, поганого виховання, зліднів тощо змушені бувають продавати за гроші свою честь. Вони не знають чистого кохання, не мають дітей, не правозадатні; матері їх сестри оплакують їх, як мертвих, наука третирує їх, як зло, мужчини кажуть їм «ти». Та, незважаючи на все це, вони не втрачають образу й подоби божої. Всі вони усвідомлюють свій гріх і мають надію на спасіння. Засобами, що ведуть до спасіння, вони можуть користуватися в якнайширших розмірах. Щоправда, суспільство не дарує людям минулого, але в бога свята Марія Єгипетська вважається не нижчою за інших святих. Коли Васильєву доводилося з одягу чи з манер впізнавати на вулиці пропащу жінку, або бачити її зображення в гумористичному журналі, то кожного разу він згадував одну історію, десь і колись ним вичитану: якийсь юнак, чистий і самовідданий, покохав пропащу жінку і запропонував їй стати його дружиною, а вона, вважаючи себе недостойною такого щастя, отруїлась.

Васильєв жив в одному з провулків, що виходять на Тверський бульвар. Коли він вийшов з приятелями з дому, було близько 11 години. Недавно йшов перший сніг, і все в природі перебувало під владою цього молодого снігу. В повітрі пахло снігом, під ногами м'яко хрустів сніг, земля, дахи, дерева, лавки на бульварах — усе було м'яке, біле, молоде, і від того будинки мали вигляд інший, ніж уchorа, ліхтарі горіли яскравіше, повітря було прозоріше, екіпажі гуркотіли тихше, і в душу разом із свіжим, легким морозним повітрям просилося почуття, схоже на білий, молодий, пухнастий сніг.

— «Несамохіть до журних берегів,— заспівав медик приемним тенором,— мене приваблює незнана сила...»

— «А ось і млин...— підтяг за ним художник.— Уже він розвалився...»

— «А ось і млин... Уже він розвалився...» — повторив медик, зводячи брови й сумно похитуючи головою.

Він помовчав, потер лоба, пригадуючи слова, і заспівав голосно і так гарно, що на нього озиринулись прохожі:

— «Колись мене любов тут зустрічала, жагуча, незневолена любов...»

Усі троє зайдли до ресторану і, не скидаючи пальта, випили коло буфету по дві чарки горілки. Перед тим, як випити по другій, Васильєв помітив у себе в горілці шматочок корка, підніс чарку до очей, довго дивився в неї і короткозоро хмурився. Медик не зрозумів його виразу і сказав:

— Ну, чого ти дивишся? Будь ласка, без філософії! Горілку дано, щоб пити її, осетрину — щоб їсти, жінок — щоб бувати в них, сніг,— щоб ходити по ньому. Хоч один вечір поживи по-людськи!

— Та я нічого...— сказав Васильєв, сміючись.— Хіба я відмовляюсь?

Від горілки в нього потеплішало в грудях. Він з розчulenням дивився на своїх приятелів, милувався ними і заздрив. Яке в цих здорових, дужих, веселих людей усе врівноважене, яке в їх умах і душах усе закінчене й гладеньке! Вони і співають, і палко люблять театр, і малюють, і багато говорять, і п'ють, і голова в них не болить на другий день після того; вони і поетичні, і розпунсні, і ніжні, і зухвалі; вони вміють і працювати, і обурюватись, і реготати без причини, і говорити дурниці; вони запальні, чесні, самовіддані і, як люди, нічим не гірші

за нього, Васильєва, який стереже кожен свій крок і кожне своє слово, помисливий, обережний, і найменшу дрібницю ладен підносити на рівень питання. І йому захотілося хоч один вечір пожити так, як живуть приятелі, розгулятися, звільнити себе від власного контролю. Треба буде горілку пити? Він питиме, хоч би завтра в нього луснула голова від болю. Його ведуть до жінок? Він іде. Він реготатиме, дурітиме, весело відповідатиме, коли зачіпатимуть прохожі...

Вийшов він з ресторану з сміхом. Йому подобалися його приятелі — один у пом'ятому крислатому капелюсі з претензією на мальовниче безладдя, другий у котиковій шапочці, людина не бідна, але з претензією на належність до вченої богеми; подобався йому сніг, бліді вогні ліхтарів, різкі, чорні сліди, що їх залишали на першому снігу підошви прохожих; подобалось йому повітря і особливо цей прозорий, ніжний, наївний, наче незайманий тон, який у природі можна спостерігати тільки двічі на рік: коли все вкрите снігом, і весною в ясні дні, або в місячні вечори, коли на річці скресає лід.

— «Несамохіть до журних берегів,— заспівав він пів-голосом,— мене приваблює незнана сила...»

І всю дорогу чомусь у нього і в його приятелів не сходив з язика цей мотив, і всі троє наспівували його машинально, не в такт один одному.

Уява Васильєва малювала, як хвилин через десять він і його приятелі постукають у двері, як вони темними коридорчиками і темними кімнатами скрадатимуться до жінок, як він, скористувавшись темрявою, чиркне сірником і раптом освітить і побачить страдницьке обличчя і винну усмішку. Невідома блондинка, або брюнетка, напевно, буде з розпущенім волоссям і в білій нічній кофточці; рона злякається світла, страшенно сконфузиться і скаже: «Бога ради, що ви робите! Погасіть!» Усе це страшне, але цікаве й нове.

II

Приятелі з Трубної площі повернули на Грачівку і скоро увійшли в провулок, про який Васильєв знов згадав тільки з розмов. Побачивши два ряди будинків з яскраво освітленими вікнами і з навстіж відчиненими дверима, почувши веселі звуки роялів і скрипок,— звуки, що вилітали з усіх

дверей і мішалися в дивну плутанину, схожу на те, на-
чебто десь у пітьмі, над дахами, настроювався невидимий
оркестр, Васильєв здивувався і сказав:

— Як багато будинків!

— Це що! — сказав медик. — У Лондоні в десять разів
більше. Там близько ста тисяч таких жінок.

Візники сиділи на козлах так само спокійно і байдуже,
як і по всіх провулках; тротуарами йшли такі самі про-
хожі, як і на інших вулицях. Ніхто не квапився, ніхто не
ховав у комір свого обличчя, ніхто не похитував докірливо
головою... І в цій байдужості, у звуковій плутанині роялів
і скрипок, в яскравих вікнах, у навстіж відчинених дверях
почувалося щось дуже одверте, нахабне, хвацьке і розма-
шисте. Мабуть, у часи давні на рабовласницьких ринках
було так само весело й шумно, і обличчя, і хода людей
виявляли таку саму байдужість.

— Почнімо з самого початку, — сказав художник.

Приятелі ввійшли у вузький коридорчик, освітлений
лампою з рефлектором. Коли вони відчинили двері, то
в передпокої з жовтого дивана лініво підвівся чоловік у
чорному сюртуку, з неголеним лакейським обличчям і з
заспаними очима. Тут тхнуло, як у пральні і, крім того,
ще оцтом. З передпокою вели двері до яскраво освітленої
кімнати. Медик і художник зупинилися на цих дверях і,
витягнувши ший, обидва разом заглянули в кімнату.

— Бона-сера, сеньори, ріголетто-гугеноти-травіата! —
почав художник, театрально розкланючись.

— Гавана-таракано-пістолето! — сказав медик, при-
тискаючи до грудей свою шапочку й низько кланяючись.

Васильєв стояв позад них. Йому теж хотілось теат-
рально розкланятися і сказати що-небудь дурне, але він
тільки всміхався, почував ніяковість, схожу на сором, і
нетерпляче чекав, що буде далі. У дверях з'явилась ма-
ленька блондинка років 17—18, стрижена, в короткому
голубому платті і з білим аксельбантом на грудях.

— Чого ж ви на дверях стоїте? — сказала вона.—
Скилайте ваші пальта і заходьте в залу.

Медик і художник, все розмовляючи по-італійськи,
увійшли в залу. Васильєв нерішуче пішов за ними.

— Панове, скидайте ваші пальта! — сказав старий ла-
кей.— Так не можна.

Крім блондинки, в залі була ще одна жінка, дуже
повна й висока, з неросійським обличчям і з голими

руками. Вона сиділа коло рояля і розкладала в себе на колінах пасъянс. На гостей вона не звернула ніякої уваги.

— Де ж інші панночки? — спитав медик.

— Вони чай п'ють, — сказала блондинка. — Степане, — гукнула вона, — піди скажи панночкам, що студенти прийшли!

Трохи згодом до залі увійшла третя панночка. Ця була в яскравочервоному платті, з синіми смугами. Обличчя в неї було густо і невміло нафарбоване, лоб ховався за волосся, очі дивились не кліпаючи і злякано. Увійшовши, вона зараз-таки заспівала сильним, грубим контральто якусь пісню. За нею з'явилася четверта панночка, за нею п'ята...

У всьому цьому Васильєв не бачив нічого ні нового, ні цікавого. Йому здавалося, що цю залу, рояль, дзеркало в дешевій золотій рамі, аксельбант, плаття з синіми смугами і тупі, байдужі обличчя він бачив уже десь і не один раз. А пітьми, тиші, таємниці, провинної усмішки, всього того, що сподівався він тут зустріти і що лякало його, він не бачив навіть знаку.

Все було звичайне, прозаїчне й нецікаве. Одно тільки трохи дратувало його цікавість — це страшний, немов наїмисно придуманий несмак, який видно було в карнизах, у безглуздих картинах, у вбраниях, в аксельбанті. У цьому несмаку було щось характерне, особливе.

«Яке все бідне й безглузде! — думав Васильєв. — Що в усій цій нісенітниці, яку я тепер бачу, може спокусити нормальну людину, примусити її вчинити страшний гріх — купити за карбованець живу людину? Я розумію всякий гріх ради блиску, краси, грації, пристрасті, смаку, але тут же що? Заради чого тут грішати? А втім... не треба думати!»

— Борода, почастуйте портером! — звернулась до нього блондинка.

Васильєв раптом сконфузився.

— З охотою... — сказав він, чемно кланяючись. — Тільки вибачте, пані, я... я з вами пити не буду. Я не п'ю.

Хвилин через п'ять приятелі йшли вже в другий будинок.

— Ну, навіщо ти замовив портеру? — сердився медик. — Мільйонщик який! Викинув шість карбованців так, з доброго дива, на вітер!

— Якщо вона хоче, то чому ж не зробити їй цієї пріємності? — виправдувався Васильєв.

— Ти зробив пріємність не їй, а хазяйці. Вимагати від гостей частування наказують ім хазяйки, яким це вигідно.

— «А ось і млин... — заспівав художник. — Уже він розвалився...»

Прийшовши в другий будинок, приятелі постояли тільки в передпокої, а в залу не входили. Так само, як і в першому будинку, в передпокої з дивана підвелає постать у сюртуку і з заспаним лакейським обличчям. Дивлячись на цього лакея, на його обличчя і поношений сюртук, Васильєв подумав: «Скільки мусить пережити звичайний, простий росіянин, перше ніж доля закидає його сюди в лакеї? Де він був раніш і що робив? Що чекає його? Чи жонатий він? Де його мати, і чи знає вона, що він служить тут за лакея?» І вже Васильєв мимоволі в кожному будинку звертав свою увагу насамперед на лакея. В одному з будинків, здається, в четвертому по черзі, був лакей маленький, недолугий, сухий, з ланцюжком на жилетці. Він читав «Листок» і не звернув ніякої уваги на тих, що увійшли. Подивившись на його обличчя, Васильєв чомусь подумав, що людина з таким обличчям може і вкрасти, і вбити, і дати фальшиву присягу. А обличчя й справді було цікаве: великий лоб, сірі очі, приплюснений ніс, тонкі, стиснуті губи, а вираз тупий і разом з тим нахабний, як у молодого гончака, коли він доганяє зайця. Васильєв подумав, що добре було б помацати цього лакея за волосся: жорстке воно, чи м'яке? Мабуть, жорстке, як у собаки.

III

Художник, від того, що випив дві склянки портеру, якось раптом сп'янів і неприродно пожавішав.

— Ходімо в інший! — командував він, розмахуючи руками. — Я вас поведу в найкращий!

Привівши приятелів у той будинок, що, на його думку, був найкращим, він виявив наполегливе бажання танцювати кадриль. Медик став бурчати на те, що музикантам доведеться платити карбованця, але погодився бути vis-à-vis. Почали танцювати.

У найкращому було так само погано, як і в найгіршому. Тут були зовсім такі самі дзеркала і картини, такі самі

зачіски і вбрання. Оглядаючи умеблювання та костюми, Васильєв уже розумів, що це не несмак, а щось таке, що можна назвати смаком і навіть стилем С—вого провулку і чого не можна знайти ніде в іншому місці, щось суцільне в своїй потворності, не випадкове, вироблене часом. Після того, як він побував у восьми будинках, його вже не дивували ні кольори вбраннів, ні довгі шлейфи, ні яскраві банти, ні матроські костюми, ні густе фіолетове забарвлення щік; він розумів, що все це тут так і треба, що якби хоч одна з жінок одяглася по-людськи, або якби на стіні почепили путячу гравюру, то від того втратив би загальний тон весь провулок.

«Як невміло вони продають себе! — думав він.— Невже вони не можуть зрозуміти, що порок тільки тоді при надний, коли він гарний і ховається, коли він має оболонку добродетелі? Скромні чорні плаття, бліді обличчя, сумні усмішки й темрява більше впливають, ніж оця неоковирна мішуря. Дурні! Коли вони самі не розуміють цього, то гості б їх повчили, або що...»

Панночка в польському костюмі з білою хутряною опушкою підійшла до нього і сіла поряд з ним.

— Симпатичний брюнет, чому ж ви не танцюєте? — спитала вона.— Чого ви такий нудний?

— Тому, що нудно.

— А ви почастуйте лафітом. Тоді не буде нудно.

Васильєв нічого не відповів. Він помовчав і спитав:

— Ви о котрій годині лягаєте спати?

— О шостій.

— А встаєте коли?

— Коли о другій, а коли й о третій.

— А вставши, що робите?

— Кофій п'ємо, о сьомій годині обідаєм.

— А що ви обідаєте?

— Звичайно... Суп або югурт, біфштекс, десерт. Наша мадам добре годує дівчат. Та навіщо ви все це питаете?

— Так, щоб поговорити...

Васильєву хотілося поговорити з панночкою багато про що. Він почував велике бажання дізнатися, звідки вона родом, чи живі її батьки та чи знають вони, що вона тут, як вона потрапила в цей будинок, чи весела й задоволена, чи смутна й пригнічена похмурими думками, чи сподівається вийти коли-небудь з свого теперішнього стану...

Але ніяк він не міг придумати, з чого почати і якої форми надати запитанню, щоб не здатися нескромним. Він довго думав і спитав:

— Вам скільки років?

— Вісімдесят,— сказала дотеп панночка, дивлячись із сміхом на фокуси, що виробляв руками і ногами, танцюючи, художник.

Раптом вона чогось зареготала й сказала голосно так, щоб усі чули, довгу цинічну фразу. Васильєв оторопів і, не знаючи, якого виразу надати своєму обличчю, напружено усміхнувся. Усміхнувся тільки сам він, усі ж інші — його приятелі, музиканти і жінки навіть і не глянули на його сусідку, наче не чули.

— Почастуйте лафітом! — знову сказала сусідка.

Васильєв відчув огиду до її білої опушки і до голосу й відійшов від неї. Йому вже здавалося душно і жарко, і серце починало битися повільно, але сильно, як молот: раз! два! три!

— Ходімо звідси! — сказав він, смикнувши художника за рукав.

— Зажди, дай скінчiti.

Поки художник і медик кінчали кадриль, Васильєв, щоб не дивитися на жінок, оглядав музикантів. На роялі грав благообразний старик в окулярах, схожий з обличчям на маршала Базена; на скрипці — молодий чоловік з русовою борідкою, вдягнений за останньою модою. У молодого чоловіка було обличчя не дурне, не виснажене, а навпаки, розумне, молоде, свіже. Одягнений він був вишукано і з смаком, грав з почуттям. Задача: як він і цей пристойний, благообразний старик потрапили сюди? чому ім не соромно сидіти тут? про що вони думають, коли дивляться на жінок?

Якби на роялі і на скрипці грали люди обідрані, голодні, похмурі, п'яні, з виснаженими або тупими обличчями, тоді присутність їх, може, була б зрозуміла. А тепер Васильєв нічого не розумів. Йому пригадувалась історія пропації жінки, прочитана ним колись, і він вважав тепер, що ця людська подоба з провинною усмішкою не має нічого спільногого з тим, що він тепер бачить. Йому здавалося, що він бачить не пропащих жінок, а якийсь інший, зовсім особливий світ, йому чужий і незрозумілій; якби раніше він побачив цей світ у театрі на сцені або прочитав про нього в книзі, то не повірив би...

Жінка з білою опушкою знову зареготала і голосно промовила огидну фразу. Гидливе почуття опанувало його, він почервонів і вийшов.

— Зажди, і ми йдемо! — крикнув йому художник.

IV

— Зараз у мене з моєю дамою, поки ми танцювали, була розмова,— розказував медик, коли всі троє вийшли на вулицю.— Мова йшла про її перший роман. Він, герой — якийсь бухгалтер у Смоленську, що має дружину і п'ятеро дітей. Ій було сімнадцять літ і жила вона в татуся й матусі, які торгували милом і свічками.

— Чим же він переміг її серце? — спитав Васильєв.

— Тим, що купив їй білизни на п'ятдесят карбованців. Чорт знає що!

«Однаке, ось він зумів випитати в своєї дами її роман,— подумав Васильєв про медика.— А я не вмію...»

— Панове, я йду додому! — сказав він.

— Чому?

— Тому, що я не вмію поводитися тут. До того ж мені нудно й гайдко. Що тут веселого? Хоч би люди були, а то дикини і тварини. Я йду, як хочете.

— Ну, Гришо, Григорію, голубчику...— сказав плаксивим голосом художник, пригортаючись до Васильєва.— Ходім! Зайдімо ще в один, і будь вони прокляті... Будь ласка! Григоріанце!

Васильєва умовили й повели нагору по сходах. У килимі і в золочених поруччях, у швейцарі, що відчинив двері, і в панно, що прикрашали передпокій, почувався все той самий стиль С—вого провулка, але вдосконалений, імпонуючий.

— Справді, я піду додому! — сказав Васильєв, скидаючи пальто.

— Ну, ну, голубчику...— сказав художник і поцілував його в шию.— Не капризуй... Гри-Гри, будь товаришем! Разом прийшли, разом і підемо. Яка ти худобина, справді.

— Я можу підождати вас на вулиці. Й-богу, мені тут гайдко!

— Ну, ну, Гришо... Гайдко, а ти спостерігай! Розумієш? Спостерігай!

— Треба дивитись об'єктивно на речі,— сказав серйозно медик.

Васильєв увійшов до залі і сів. Крім нього і приятелів, у залі було ще багато гостей: два піхотні офіцери, якийсь сивий і лисий пан у золотих окулярах, два безусі студенти з межового інституту і дуже п'яній мужчина з акторським обличчям. Усі панночки були зайняті цими гостями і не звернули на Васильєва ніякої уваги. Тільки одна з них, вбрана Аїдою, скоса глянула на нього, чомусь посміхнулась і промовила, позіхаючи:

— Брюнет прийшов...

У Васильєва стукало серце й палало обличчя. Йому було й соромно перед гостями за свою присутність тут, і гидко, і боляче. Його мучила думка, що він, порядна і любляча людина (такою він досі вважав себе), ненавидить цих жінок і нічого не почував до них, крім огиди. Йому не було жалко ні цих жінок, ні музикантів, ні лакеїв.

«Це тому, що я не стараюся зрозуміти їх,— думав він.— Усі вони схожі на тварин більше, ніж на людей, але ж вони все-таки люди, в них є душі. Треба їх зрозуміти і тоді вже судити...»

— Гришо, ти ж не йди, нас підожди! — крикнув йому художник і зник кудись.

Незабаром зник і медик.

«Авжеж, треба постаратися зрозуміти, а так не можна»,— все думав Васильєв.

І він став напружено вдивлятися в обличчя кожної жінки і шукати провинної усмішки. Але — чи він не вмів читати на обличчях, чи жодна з цих жінок не почувала себе провинною — на кожному обличчі він читав тільки тупий вираз буденної, пошлоЯ нудьги і вдоволення. Дурні очі, дурні усмішки, різкі, дурні голоси, нахабні рухи — і нічого більше. Як видно, у кожної в минулому був роман з бухгалтером та з білизною на п'ятдесят карбованців, а тепер нема іншої принади, крім кофе, обіду з трьох страв, вина, кадрилі, спання до другої години...

Не знайшовши жодної провинної усмішки, Васильєв став шукати: чи нема розумного обличчя. І увага його спинилася на одному блідому, трохи сонному, втомленому обличчі... Це була немолода брюнетка, одягнена в костюм, усипаний блискітками; вона сиділа в кріслі, дивилася на підлогу і про щось думала. Васильєв пройшовся з кутка в куток і наче ненавмисне сів поряд з нею.

«Треба почати з чого-небудь пошлого,— думав він,— а потім поступово перейти до серйозного...»

— А який у вас гарненький костюмчик! — сказав він і торкнувся пальцем золотої бахроми на косинці.

— Який є... — сказала брюнетка.

— Ви з якої губернії?

— Я? Далека... З Чернігівської...

— Хороша губернія. Там добре.

— Там добре, де нас нема.

«Шкода, що я не вмію природу описувати,— подумав Васильєв.— Можна було б розчулити її описами чернігівської природи. Адже, мабуть, любить, коли родилася там».

— Вам тут нудно? — спитав він.

— Звісно, нудно.

— Чому ж ви не йдете звідси, коли вам нудно?

— Куди ж я піду? Милостиню просити, чи що?

— Милостиню просити легше, ніж жити тут.

— А ви звідки знаєте? Хіба ви просили?

— Просив, коли не було чим платити за навчання.

Хоч би навіть не просив, це так зрозуміло. Жебрак, як би то не було, вільна людина, а ви раба.

Брюнетка потягнулась і провела сонними очима лакея, який ніс на підносі склянки і зельтерську воду.

— Почастуйте портером,— сказала вона і знову позіхнула.

«Портером...— подумав Васильєв.— А що, якби це увійшов сюди твій брат або твоя мати? Що б ти сказала? А що сказали б вони? Був би тоді портер, уявляю...»

Раптом почувся плач. З сусідньої кімнати, куди лакей поніс зельтерську, швидко вийшов якийсь блондин з червоним обличчям і сердитими очима. За ним ішла висока, повна хазяїка і кричала вересклівим голосом:

— Ніхто вам не дозволить бити дівчат по щоках! У нас бувають гости краці за вас, та не б'ються! Шарлатан!

Знявся галас. Васильєв злякався і зблід. У сусідній кімнаті плакали ридма, широ, як плачуть ображені. І він зрозумів, що й справді тут живуть люди, справжні люди, що, як усюди, ображаються, страждають, плачуть, просять допомоги... Важка ненависть і гидливе почуття постуپились місцем гострому почуттю жалю і злоби до кривдника. Він кинувся в ту кімнату, де плакали; крізь ряди

пляшок, що стояли на мармуровій дощі стола, він побачив страдницьке, мокре від сліз обличчя, простягнув до цього обличчя руки, ступив крок до стола, але зараз же з жахом відскочив назад. Та, що плакала, була п'яна.

Пробираючись крізь галасливий натовп, що зібрався навколо блондина, він занепав духом, злякався, як хлопчик, йому здавалося, що в цьому чужому, незрозумілому для нього світі хочут гнатися за ним, бити його, лаяти брудними словами... Він зірвав з вішалки своє пальто й кинувся прожогом униз по сходах.

V

Притулившись до огорожі, він стояв коло будинку й чекав, коли вийдуть його товариші. Звуки роялів і скрипок, веселі, хвацькі, нахабні й сумні, плутались у повітрі в якийсь хаос, і ця плутанина, як і перше, скидалася на те, ніби в пітьмі над дахами настроювався невидимий оркестр. Якщо глянути вгору на цю пітьму, то весь чорний фон був усипаний білими рухомими цятками: це йшов сніг. Пластівці його, потрапивши в світло, лініво кружляли в повітрі, як пух, і ще лінівіше падали на землю. Сніжинки кружляли юрбою коло Васильєва і висли на його бороді, віях, бровах... Візники, коні і прохожі були білі.

«І як може сніг падати в цей провулок! — думав Васильєв.— Будь прокляті ці будинки!»

Через те, що він збурений униз сходами, ноги підгиналися від утоми; він задихався, наче сходив на гору, серце стукало так, що було чутно. Його мучило бажання швидше вибратися з провулка та йти додому, але ще дужче хотілось дочекатися товаришів і зігнати на них своє важке почуття.

Він багато чого не зрозумів у будинках, душі жінок, що гинуть, залишилися для нього, як і були, таємницею, але йому ясно було, що справа значно гірша, ніж можна було думати. Коли та провинна жінка, що отруїлася, називалася пропащою, то для всіх цих, що танцювали тепер під звукову плутанину і говорили довгі огидні фрази, важко було добрati належну назву. Це були не ті, що гинуть, а ті, що вже загинули.

«Порок є,— думав він,— але нема ні усвідомлення вини, ні надії на порятунок. Їх продають, купують, топ-

лять у вині і в мерзотах, а вони, як вівці, тупі, байдужі і не розуміють. Боже мій, боже мій!»

Для нього також ясно було, що все те, що зветься людською гідністю, особою, образом і подобою божою, загиджене тут до кінця, «вщент», як кажуть п'яниці, і що винні в цьому не самий тільки провулок та тупі жінки.

Юрба студентів, білих від снігу, весело розмовляючи й сміючись, пройшла повз нього. Один з них, високий і тонкий, спинився, заглянув Васильєву в обличчя і сказав п'яним голосом:

— Наш! Насмоктався, брат? Ага-га, брат! Нічого, гуляй! Катай! Не журись, дядю!

Він узяв Васильєва за плечі і притулився до його щоки мокрими холодними вусами, потім підковзнувся, похитнувся і, махнувши обома руками, крикнув:

— Держись! Не падай!

І, засміявшись, побіг доганяти своїх товаришів.

Крізь гамір почувся голос художника:

— Ви не смієте бити жінок! Я вам не дозволю, чорт би вас забрав! Негідники ви отакі!

У дверях будинку з'явився медик. Він подивився на всі боки і, побачивши Васильєва, сказав стурбовано:

— Ти тут? Послухай, їй-богу, з Єгором просто-таки неможливо нікуди ходити! Що це за людина, не розумію! Скандал почав! Чуєш? Єгоре! — гукнув він у двері.— Єгоре!

— Я вам не дозволю бити жінок! — розлігся нагорі пронизливий голос художника.

Щось важке і незgrabне покотилося вниз по сходах. Це художник летів стрімголов униз. Його, очевидно, випнули.

Він підвівся з землі, обтрусив капелюх і зі злим, обуреним обличчям посварився вгору кулаком і крикнув:

— Падлюки! Куродери! Кровопивці! Я не дозволю вам бити! Бити слабку, п'яну жінку! Ах, ви...

— Єгоре... Ну, Єгоре... — почав благати медик.— Даю тобі слово честі, вже більше ніколи не піду з тобою вдруге. Слово честі!

Художник потроху заспокоївся, і приятелі пішли додому.

— «Несамохіть до журних берегів,— заспівав медик,— мене приваблює незнана сила...»

— «А ось і млин... — підтягнув трохи згодом худож-

ник,— уже він розвалився...» Який сніг валить, мати божа! Гришко, чого ти пішов? Боягуз ти, баба та їй годі.

Васильєв ішов позаду приятелів, дивився їм у спини і думав:

«Що-небудь з двох: або нам тільки здається, що проституція — зло, і ми перебільшуємо, або ж, якщо проституція й справді таке зло, як звичайно думають, то ці мої милі приятели такі самі рабовласники, гнобителі і вбивці, як ті мешканці Сирії та Каїра, що їх малюють у «Ниві». Вони тепер співають, регочуть, розумно розмовляють, але хіба не вони оце експлуатували голод, неуцтво і тупість? Вони — я був свідком. До чого ж тут іхня гуманність, медицина, живопис? Науки, мистецтва і високі почуття цих душогубів нагадують мені сало в одному анекдоті. Два розбійники зарізали в лісі жебрака: стали ділити проміж себе його одежду і знайшли в торбині шматок свинячого сала. «Дуже до речі,— сказав один з них,— давай закусимо». — «Що ти, як можна? — жахнувся другий.— Хіба ти забув, що сьогодні середа?» I не стали істи. Вони, зарізавши людину, вийшли з лісу з певністю, що вони постники. Так і ці, купивши жінок, ідуть і думають тепер, що вони художники і вчені...»

— Послухайте, ви! — сказав він сердито й гостро.— Чого ви сюди ходите? Невже, невже ви не розумієте, як це жахливо? Ваша медицина каже, що кожна з цих жінок умирає передчасно від сухот або чого-небудь іншого; мистецтва кажуть, що морально вона вмирає ще раніше. Кожна з них умирає через те, що на своєму віку приймає середнім числом, припустімо, п'ятсот чоловіків. Кожну вбиває п'ятсот чоловіків. В числі цих п'ятисот — ви! Тепер, якщо ви обидва за все життя побуваєте тут та в інших подібних місцях по двісті п'ятдесят разів, то значить, на обох вас припаде одна вбита жінка! Хіба це не зрозуміло? Хіба це не жахливо? Убити вдвох, утрьох, вп'ятьох одну дурну, голодну жінку! Ах, та хіба це не жахливо, боже мій?

— Так і знов, що цим скінчиться,— сказав художник, кривлячись.— Не слід було зв'язуватись з цим дурнем і бовдуром! Ти думаєш, що тепер у тебе в голові великі думки, ідеї? Ні, чорт знає що, а не ідеї! Ти зараз дивишся на мене з ненавистю й огидою, а по-моєму, краще б ти збудував ще двадцять таких будинків, ніж дивитись отак. В цьому твоєму погляді більше пороку, ніж у

всьому провулку! Ходімо, Володю, чорт з ним! Дурень, бовдур і більше нічого...

— Ми, люди, вбиваємо взаємно один одного,— сказав медик.— Це, звичайно, неморальне, але філософією тут не поможеш. Прощай!

На Трубній площі приятелі попрощались і розійшлися. Залишившись сам, Васильєв швидко попростиував бульваром. Йому було страшно темряви, страшно снігу, який пластівцями падав на землю і, здавалося, хотів засипати весь світ; страшно було ліхтарних вогнів, що тъмяно блимили крізь снігові хмари. Душу його опанував несвідомий, малодушний страх. Траплялися звідка назустріч прохожі, але він положливо сторонився від них. Йому здавалося, що звідусіль ідуть і звідусіль дивляться на нього жінки, тільки жінки...

«Починається в мене,— думав він.— Припадок починається...»

VI

Дома лежав він на ліжку і говорив, здригаючись усім тілом:

— Живі! Живі! Боже мій, вони живі!

Він всіляко напружив свою фантазію, уявляв себе самого то братом пропащої жінки, то батьком її, то самою пропащою жінкою з намазаними щоками, і все це сповнювало його жахом.

Йому чомусь здавалося, що він повинен розв'язати питання негайно, хоч би там що, і що питання це не чуже, а його власне. Він напружив сили, поборов у собі розpac і, сівши на ліжко, обхопивши руками голову, став вирішувати: як урятувати всіх тих жінок, яких він сьогодні бачив? Порядок розв'язування всяких питань йому, як людині вченій, був добре відомий. І він, хоч який був збуджений, точно додержував цього порядку. Він пригадав історію питання, його літературу, а о четвертій годині ходив з кутка в куток і намагався пригадати всі ті спроби, що їх тепер роблять для врятування жінок. У нього було дуже багато добрих приятелів і друзів що жили в номерах Фальцфейн, Галашкіна, Нечаєва, Єчкіна... Серед них немало людей чесних і самовідданіх. Декотрі з них намагалися рятувати жінок...

«Усі ці нечисленні спроби,— думав Васильєв,— можна

поділити на три групи. Одні, викупивши з кубла розпусти жінку, наймали її номер, купували її швейну машину, і вона ставала швачкою. І той, хто викупив, волею чи неволею, робив її своєю полюбовницею, потім, скінчивши курс, виїздив і передавав її на руки другому порядному чоловікові, мов яку-небудь річ. І пропаща залишалась пропащаю. Інші, викупивши, теж наймали її окремий номер, купували неодмінну швейну машину, пускали в діло грамоту, проповіді, читання книжок. Жінка жила і шила, поки це було для неї цікаве і нове, а потім, знудьгувавшись, починала потай від проповідників приймати мужчин, або тікала назад туди, де можна спати до третьої години, пити кофе і ситно обідати. Треті, найпалкіші й найсамовідданіші, робили сміливий, рішучий крок. Вони одружувались. І коли нахабна, розпещена або тупа, затурканана тварина ставала дружиною, хазяйкою і потім матір'ю, то це перевертало догори дном її життя і світогляд так, що потім в дружині і матері важко було впізнати колишню преспащу жінку. Так, одруження найкращий і, мабуть, єдиний спосіб».

— Але неможливий! — сказав уголос Васильєв і повалився в постіль.— Я перший не міг би одружитися! Для цього треба бути святым, не вміти ненавидіти і не знати огиди. Але припустімо, що я, медик і художник перемогли себе і одружились, що всі вони повиходять заміж. Але який же висновок? Висновок який? А той висновок, що поки тут, у Москві, вони виходитимуть заміж, смоленський бухгалтер зведе нову партію, і ця партія рине сюди на вакантні місця з саратовськими, нижегородськими, варшавськими... А куди подіти сто тисяч лондонських? Куди подіти гамбурзьких?

Лампа, в якій вигорів гас, почала чадіти. Васильєв не помітив цього. Він знову почав ходити, не перестаючи думати. Тепер уже він поставив питання інакше: що треба зробити, щоб пропащі жінки перестали бути потрібними? Для цього треба, щоб мужчини, які їх купують і вбивають, відчули всю ненормальності своєї рабовласницької ролі і жахнулись. Треба рятувати мужчин.

«Науками і мистецтвами, очевидно, нічого не зробиш...— думав Васильєв.— Тут єдиний вихід — це apostольство».

І він став мріяти про те, як завтра ж увечері він стоятиме на розі провулка і говоритиме кожному прохожому:

— Куди і чого ви йдете? Побійтесь ви бога!

Він звернеться до байдужих візників і їм скаже:

— Чого ви тут стоїте? Чому ж ви не гніваетесь, не обурюєтесь? Адже ви віруєте в бога і знаєте, що це гріх, що за це люди підуть у пекло, чого ж ви мовчите? Правда, вони вам чужі, але й у них є батьки, брати, зовсім такі ж самі, як ви...

Хтось із приятелів сказав одного разу про Васильєва, що він талановита людина. Є таланти письменницькі, сценічні, художницькі, та в нього особливий талант — людський. Він має тонке, досконале чуття до болю взагалі. Як добрий актор відображає в собі чужі рухи і голос, так Васильєв уміє відображати в своїй душі чужий біль. Побачивши слози, він плаче; коло хворого він сам стає хворим і стогне; коли бачить насильство, то йому здається, що насильство чиниться над ним, він лякається, як хлопчик, і, злякавшись, біжить на допомогу. Чужий біль дратує його, збуджує, доводить до стану екстазу й т. ін.

Чи має рацію приятель — не знаю, але те, що переживав Васильєв, коли йому здавалося, що питання розв'язане, було дуже схоже на натхнення. Він плакав, сміявся, говорив уголос ті слова, які скаже завтра, почував гарячу любов до тих людей, які послухають його і стануть поряд з ним на розі провулка, щоб проповідувати; він сідав писати листи, присягався...

Усе це було схоже на натхнення вже й тому, що тривало недовго. Васильєв скоро втомився. Лондонські, гамбурзькі, варшавські своєю масою душили його, як гори душать землю; він торопів перед цією масою, розгублювався; згадував він, що в нього нема дару слова, що він боязний і малодушний, що байдужі люди навряд чи захочуть слухати його, студента-юриста третього курсу, людину несміливу й нікчемну, що справжнє апостольство полягає не в самій тільки проповіді, але і в ділах.

Коли було видно і на вулиці вже гуркотіли екіпажі, Васильєв лежав нерухомо на дивані й дивився в одну точку. Він уже не думав ні про жінок, ні про чоловіків, ні про апостольство. Вся увага його була звернена на душевний біль, який мучив його. То був біль тупий, безпредметний, невизначений, схожий і на тугу і на страх у найвищій мірі, і на розpac. Показати, де той біль, він міг: у грудях, під серцем, але порівняти його не можна було ні з чим. Колись у нього бував сильний зубний біль,

бували плеврит і невралгії, але все це в порівнянні з душевним болем було мізерне. При цьому болі життя уявлялось огидним. Дисертація, прекрасна праця, вже написана ним, улюблені люди, рятування пропащих жінок,— усе те, що вчора ще він любив, або до чого був байдужий, тепер, коли він згадував, дратувало його так само, як гуркіт екіпажів, біганина коридорних, денне світло. Якби тепер хто-небудь перед його очима зробив подвиг милосердя чи обурливе насильство, то на нього і те і друге справило б однаково огидне враження. З усіх думок, що ліниво бродили в його голові, тільки дві не дратували його: одна — що він кожної хвилини має владу вбити себе, друга — що біль не триватиме довше трьох днів. Друге він знав з досвіду.

Полежавши, він устав і, ламаючи руки, пройшовся не з кутка в куток, як звичайно, а по квадрату, вздовж стін. Мигцем він глянув на себе в дзеркало. Обличчя його було бліде й змарніле, скроні запали, очі були більші, темніші, нерухоміші, наче чужі, і виявляли нестерпну душевну муку.

Опівдні в двері постукав художник.

— Григорію, ти дома? — спитав він.

Не діставши відповіді, він постояв з хвилину, подумав і відповів собі по-хохлацьки:

— Нема. В ниверситет пішов, trekлятий хлопець.

І пішов. Васильєв ліг на ліжко і, сховавши голову під подушку, став плакати з болю, і чим рясніше лилися слози, тим жахливішим ставав душевний біль. Коли стемніло, він згадав про ту, повну муки, ніч, що чекає його, і страшний розпач охопив його. Він швидко одягся, вибіг з номера і, покинувши свої двері навстіж, без будь-якої потреби й мети вийшов на вулицю. Не питуючи себе, куди йти, він швидко пішов Садовою вулицею.

Сніг сипав, як учора; була відлига. Засунувши руки в рукава, тремтячи і лякаючись стукоту, дзвінків конки і прохожих, Васильєв пройшов Садовою до Сухаревої башти, потім до Красних воріт, звідси звернув на Басманну. Він зайшов у шинок і випив велику склянку горілки, але від того не стало легше. Дійшовши до Розгуляя, він повернув праворуч і пішов провулками, в яких не був раніше ні разу в житті. Він дійшов до того старого мосту, де шумить Яуза і звідки видно довгі ряди вогнів у вікнах Красних казарм. Щоб відвернути свій душевний біль яким-

небудь новим відчуттям або більшим болем, не знаючи, що робити, плачучи і тримтися, Васильєв розстебнув пальто і сюртук і підставив свої голі груди вогкому сніговій вітрові. Але й це не зменшило болю. Тоді він нагнувся через поруччя мосту і подивився вниз, на чорну, бурхливу Яузу, і йому захотілось кинутися сторч головою, не з огиди до життя, не заради самогубства, а щоб хоч забитися і одним болем відвернути другий. Але чорна вода, темрява, порожні береги, вкриті снігом, були страшні. Він здригнувся й пішов далі. Пройшовся він вздовж Красних казарм, потім назад і спустився в якийсь гай, з гаю знову на міст...

«Ні, додому, додому! — думав він.— Дома, здається, легше...»

І він пішов назад. Вернувшись додому, він зірвав з себе мокре пальто і шапку, почав ходити вздовж стін і невтомно ходив до самого ранку.

VII

Коли на другий день ранком прийшли до нього художник і медик, він у розірваній сорочці і з покусаними руками метався по кімнаті і стогнав від болю.

— Бога ради! — заридав він, побачивши приятелів.— Ведіть мене, куди хочете, робіть, що знаєте, але, бога ради, швидше рятуйте мене! Я вб'ю себе!

Художник зблід і розгубився. Медик теж мало не заплакав, але, вважаючи, що медики в усіх випадках життя повинні бути спокійні й серйозні, сказав холодно:

— Це в тебе припадок. Та це нічого. Підемо зараз до лікаря.

— Куди хочете, тільки, бога ради, швидше!

— Ти не хвілюйся. Треба боротися з собою.

Художник і медик тримтися руками одягли Васильєва і вивели його на вулицю.

— Михайло Сергійович давно вже хоче з тобою познайомитись,— говорив дорогою медик.— Він дуже мила людина і чудово знає своє діло. Скінчив він у 82 році, а практика вже величезна. З студентами поводиться по-товариськи.

— Швидше, швидше,— квапив Васильєв.

Михайло Сергійович, повний, білявий лікар, зустрів приятелів чемно, солідно, холодно і посміхнувся однією тільки щокою.

— Мені художник і Майєр говорили вже про вашу хворобу,— сказав він.— Дуже радий прислужитися. Ну? Сідайте, прошу вас...

Він посадив Васильєва у велике крісло коло стола і присунув до нього ящик з цигарками.

— Ну? — почав він, погладжуючи коліна.— Візьмемось до діла. Скільки вам років?

Він ставив запитання, а медик відповідав. Він спитав, чи не був батько Васильєва хворий на які-небудь особливі хвороби, чи не пив запоєм, чи не відзначався жорстокістю або якими-небудь дивацтвами. Те ж саме спитав про його діда, матір, сестер і братів. Дізнавшись, що його мати мала чудовий голос і грава часом у театрі, він раптом пожвавівся і спитав:

— Пробачте, а не пригадаєте, чи не був театр у вашої матусі пристрастю?

Минуло хвилин з двадцять. Васильєву надокучило, що лікар погладжує коліна і говорить усе про те саме.

— Скільки я розумію ваші запитання, доктор,— сказав він,— ви хочете знати, спадкова моя хвороба, чи ні. Вона не спадкова.

Далі лікар спитав, чи не було у Васильєва в молодих літах яких-небудь потайних пороків, ударів у голову, захоплень, дивацтв, виняткових пристрастей. На половину запитань, що їх звичайно ставлять старанні лікарі, можна не відповісти без будь-якої шкоди для здоров'я, але в Михайла Сергійовича, у медика і художника були такі обличчя, начебто, якби Васильєв не відповів хоч на одне запитання, то все пропало б. Дістаючи відповіді, лікар нащось записував їх на папірці. Дізнавшись, що Васильєв скінчив уже на природничому факультеті і тепер на юридичному, лікар задумався...

— Минулого року він написав чудову працю...— сказав медик.

— Вибачте, не перебивайте мене, ви заважаєте мені зосередитися,— сказав лікар і посміхнувся однією щокою.— Так, звичайно, і це грає роль в анамнезі. Форсована розумова праця, перевтома... Так, так... А горілку ви п'єте? — звернувся він до Васильєва.

— Дуже рідко.

Минуло ще двадцять хвилин. Медик став півголосом висловлювати свою думку про найближчі причини при-

падку і розказав, як позавчора він, художник і Васильєв ходили в С—в провулок.

Байдужий, стриманий, холодний тон, яким його приятелі і лікар говорили про жінок і про нещасний провулок, здався йому надзвичайно дивним...

— Доктор, скажіть мені тільки одно,— стримуючи себе, щоб не бути грубим, сказав він,— проституція зло чи ні?

— Голубчику, хто ж перечить? — сказав лікар з таким виразом, начебто давно вже розв'язав для себе всі ці питання.— Хто перечить?

— Ви психіатр? — спітав грубо Васильєв.

— Так, психіатр.

— Може, всі ви й маєте рацію! — сказав Васильєв, підводячись і починаючи ходити з кутка в куток.— Може! Але мені все це здається дивним! Що я був на двох факультетах — у цьому вбачають подвиг; за те, що я написав працю, яка через три роки буде кинута й забута, мене вихваляють до небес, а за те, що про пропащих жінок я не можу говорити так само байдуже, як про ці стільці, мене лікують, називають божевільним, співчувають!

Васильєву чомусь раптом стало нестерпно жалко і себе, і товаришів, і всіх тих, кого він бачив позавчора, і цього лікаря, він заплакав і впав у крісло.

Приятелі запитливо дивилися на лікаря. Той з таким виразом, начебто чудово розумів і слози, і розпач, начебто почував себе спеціалістом у цій галузі, підійшов до Васильєва і мовчки дав йому випити якихось крапель, а потім, коли той заспокоївся, роздяг його і почав досліджувати чутливість його шкіри, коліnnі рефлекси тощо.

І Васильєву полегшало. Коли він виходив від лікаря, йому вже було совісно, гуркіт екіпажів не здавався йому дратівним і тягар під серцем ставав все легшим і легшим, наче танув. В руках у нього було два рецепти: на одному був бромістий калій, на другому морфій... Усе це вживав він і раніше!

На вулиці він постояв трохи, подумав і, попрощавшись з приятелями, ліниво подався до університету.

КНЯГІНЯ

У великі так звані «Красні» ворота Н-ського чоловічого монастиря в'їхала коляска, запряжена четвернею ситих, гарних коней; ієромонахи і послушники, що стояли юрбою біля дворянської половини гостиного корпусу, ще здаля по кучеру й по конях впізнали в дамі, яка сиділа в колясці, свою добру знайому, княгиню Віру Гаврилівну.

Старик у ліvreї стрибнув з козел і допоміг княгині вийти з екіпажа. Вона підняла темну вуаль і не поспішаючи підійшла до всіх ієромонахів під благословення, потім ласково кивнула послушникам і попрямувала до покоїв.

— Шо, скучили без своєї княгині? — говорила вона монахам, які вносили її речі. — Я у вас цілий місяць не була. Ну, ось приїхала, дивіться на свою княгиню. А де отець архімандрит? Боже мій, я палаю від нетерпіння! Чудовий, чудовий старик! Ви повинні пишатися, що у вас такий архімандрит.

Коли ввійшов архімандрит, княгиня захоплено скрикнула, схрестила на грудях руки й підійшла до нього під благословення.

— Ні, ні! Дайте мені поцілувати! — сказала вона, хапаючи його за руку й жадібно цілуючи її тричі. — Яка я рада, святий отче, що, нарешті, бачу вас! Ви, мабуть, забули свою княгиню, а я щохвилини в думках жила у вашому милому монастирі. Як у вас тут добре! В цьому житті для бога, вдалині від суетного світу, є якась особливана принадність, святий отче, яку я почуваю всією душою, але передати словами не можу!

У княгині почервоніли щоки й набігли сльози. Говорила вона без угаву, палко, а архімандрит, старик років сімдесяті, серйозний, некрасивий і сором'яливий, мовчав, лише інколи говорив уривчасто й по-військовому:

— Так точно, ваше сіятельство... слухаю... розумію...

— Надовго зволили завітати до нас? — спітав він.

— Сьогодні я переночую у вас, а завтра поїду до Клавдії Миколаївни — давно ми вже не бачидися, а після-завтра знову до вас і проживу днів три-четири. Хочу у вас тут відпочити душою, святий отче...

Княгиня любила бувати в N-ському монастирі. Останні два роки вона облюбувала це місце й приїжджала сюди майже кожного літнього місяця й жила днів по два, по три, а іноді й по тижню. Сором'яливі послушники,тиша, низькі стелі, запах кипарису, скромна закуска, дешеві занавіски на вікнах — все це зворушувало її, розчулювало її схиляло до споглядання та хороших думок. Досить їй було побути в покоях півгодини, як їй починало здаватися, що вона теж сором'ялива й скромна, що від неї пахне кипарисом; минуле відпливало кудись далеко, втрачало свою ціну й княгиня починала думати, що, незважаючи на свої двадцять дев'ять років, вона дуже схожа на старого архімандрита й так само, як і він, народжена не для багатства, не для земної величі й кохання, а для життя тихого, прихованого від світу, присмеркового, як покої...

Буває так, що в темну келію постника, що поринув у молитви, раптом ненароком зазирне промінь або сяде біля вікна келії пташка й заспіває свою пісню, суворий постник мимоволі посміхнеться, і в його грудях з-під тяжкої скорботи про гріхи, як з-під каменя, раптом поллється струмком тиха, безгрішна радість. Княгині здавалося, що вона приносила з собою ззовні таку саму втіху, як промінь чи пташка. Її привітна, весела посмішка, лагідний погляд, голос, жарти, взагалі вся вона, маленька, струнка, вдягнена у просте чорне плаття, своєю появою мала збуджувати в простих, суворих людей почуття зворушенні й радості. Кожний, дивлячись на неї, мав думати: «Бог послав нам ангела...» І, почуваючи, що кожний мимоволі думає це, вона посміхалась ще привітніше й намагалась бути схожою на пташку.

Напившись чаю і відпочивши, вона вийшла погуляти. Сонце вже сіло. Від монастирського квітника повіяло на

княгиню запашною вологою щойно політої резеди, з церкви долинув тихий спів чоловічих голосів, який здаля здавався дуже приемним і журливим. Правили всеношну. В темних вікнах, де кротко блимали лампадні вогники, в тінях, у постаті старика-ченця, який сидів на паперті біля ікони з карнавкою, було написано стільки безтурботного спокою, що княгині чомусь захотілося плакати..

А за ворітами, на алеї між стіною і березами, де стоять лави, був уже зовсім вечір. Повітря темнішало швидко-швидко... Княгиня пройшлась по алеї, сіла на лаву і задумалась.

Вона думала про те, що добре б оселитися на все життя в цьому монастирі, де життя тихе й безтурботне, як літній вечір; добре б забути зовсім про невдачного, розпушного князя, про своє величезне багатство, про кредиторів, які турбують її щодня, про свої нещаства, про покоївку Дашу, в якої сьогодні вранці був зухвалий вираз обличчя. Добре б усе життя сидіти тут на лаві й крізь стовбури беріз дивитися, як унизу під горою клаптями бродить вечірній туман, як далеко-далеко над лісом чорною хмарою, схожою на вуаль, летять на ноцівлю граки, як два послушники — один верхи на рябому коні, другий пішки — женуть коней на нічне і, зрадівши свободі, пустують, як малі діти; іх молоді голоси дзвінко лунають у нерухомому повітрі, і можна розібрati кожне слово. Добре сидіти й прислухатися до тиші: то вітер подме й торкне верховіття беріз, то жаба зашелестить у торішньому листі, то за стіною годинник на дзвіниці проб'є чверть... Сидіти б нерухомо, слухати і думати, думати, думати...

Мимо пройшла баба з торбою. Княгиня подумала, що добре б спинити цю бабу й сказати їй що-небудь ласкаве, задушевне, допомогти їй... Але баба ні разу не оглянулася й повернула за ріг.

Трохи згодом на алеї показався високий мужчина з сивою бородою й у брилі. Порівнявшись з княгинею, він скинув бриля і вклонився, і по його великій лисині та гострому, горбатому носі княгиня впізнала в ньому лікаря Михайла Івановича, який років п'ять тому служив у неї в Дубовках. Вона згадала, що хтось ій казав, що минулого року у цього лікаря померла дружина, і їй захотілося поспівчувати йому, розрадити.

— Доктор, ви, мабуть, мене не впізнаєте? — спитала вона, привітно посміхаючись.

— Ні, княгине, впізнав,— сказав лікар, скидаючи ще раз бриля.

— Ну, спасибі, а то я думала, що й ви забули свою княгиню. Люди пам'ятають тільки своїх ворогів, а друзів забувають. І ви приїхали помолитись?

— Я тут щосуботи ночую, з обов'язку. Я тут лікую.

— Ну, як поживаєте? — спитала княгиня, зітхаючи.— Я чула, у вас померла дружина! Яке нещастя!

— Так, княгине, для мене це велике нещастя.

— Що вдієш! Ми повинні з покорою терпіти нещастя. Без волі провидіння жоден волос не падає з голови людини.

— Так, княгине.

На привітну, лагідну посмішку княгині і її зітхання лікар відповідав холодно й сухо: «Так, княгине». І вираз обличчя в нього був холодний, сухий.

«Що б іще сказати йому?» — подумала княгиня.

— Скільки ж це ми з вами не бачились, однаке! — сказала вона.— П'ять років! За цей час стільки води в море спливло, стільки сталося змін, аж подумати страшно! Ви знаєте, я заміж вийшла... з графині стала княгинею. І вже встигла розлучитися з чоловіком.

— Так, я чув.

— Багато бог послав мені випробувань! Ви, мабуть, теж чули, я майже розорилася. За борги мого нещасного чоловіка продали в мене Дубовки і Кир'яково, і Соф'їно. Залишилися в мене тільки Барабаново та Михальцево. Страшно оглянутися назад: скільки змін, нещасть різних, скільки помилок!

— Так, княгине, багато помилок.

Княгиня трохи збентежилася. Вона знала свої помилки; всі вони були до такої міри інтимні, що тільки сама вона могла думати їх говорити про них. Вона не стрималася і спитала:

— Ви про які помилки думаете?

— Ви згадали про них, виходить, знаєте... — відповів лікар і посміхнувся.— Чого ж про них говорити!

— Ні, скажіть, доктор. Я буду вам дуже вдячна! І, будь ласка, не церемоньтесь зо мною. Я люблю слухати правду.

— Я вам не суддя, княгине.

— Не суддя? Яким ви тоном говорите, значить, знаєте щось. Скажіть!

— Коли бажаєте, то будь ласка. Тільки, на жаль, я не вмію говорити і мене не завжди можна зрозуміти.

Лікар подумав і почав:

— Помилок багато, але, власне, головна з них, на мою думку, це загальний дух, яким... який панував в усіх ваших маєтках. Бачите, я не вмію висловлюватися. Тобто головне — це нелюбов, огіда до людей, яка почувалася буквально в усьому. На цій огіді у вас була побудована вся система життя. Огіда до людського голосу, до облич, до потилиць, кроків... одним словом, до всього, що становить людину. Біля всіх дверей і на сходах стоять гладкі, грубі й лініві гайдуки в ліvreях, щоб не пускати в дім непристойно вбраних людей; в передпокії стоять стільці з високими спинками, щоб під час балів і прийомів лакеї не бруднили потилицями шпалер на стінах; в усіх кімнатах шершаві килими, щоб не було чути людських кроків; кожного, хто входить, обов'язково попереджають, щоб він говорив тихше і менше і щоб не говорив того, що може погано вплинути на уяву і нерви. А у вашому кабінеті не подають людині руки й не просять її сідати, так само, як зараз ви не подали мені руки й не запросили сісти...

— Будь ласка, якщо хочете! — сказала княгиня, подаючи руку й посміхаючись.— Справді, сердитися через таку дрібницю...

— Та хіба я серджусь? — засміявся лікар, але одразу ж спалахнув, скинув бриля і, розмахуючи ним, заговорив палко: — Одверто кажучи, я давно вже чекав нагоди, щоб сказати вам все все... Тобто я хочу сказати, що ви дивитесь на всіх людей по-наполеонівському, як на м'ясо для гармат. Але в Наполеона була хоч яка-небудь ідея, а у вас, крім огиди, нічого!

— У мене огіда до людей! — посміхнулася княгиня, знизуочуючи з подивом плечима.— У мене!

— Так, у вас! Вам потрібні факти! Будь ласка! У Михальцеві у вас живуть з ласки троє колишніх ваших кухарів, які посліпли у ваших кухнях від пічного жару. Все, що є на десятках тисяч ваших десятин здорового, сильного й красивого, все взяте вами й вашими підлабузниками в гайдуки, лакеї, в кучери. Вся ця двонога живинá виховалася в лакействі, об'їлася, огрубіла, втратила образ і подобу, одним словом... Молодих медиків, агрономів, учителів, взагалі інтелігентних працівників, боже мій, відривають від діла, від чесної праці й змушують заради

шматка хліба брати участь у різних лялькових комедіях, від яких соромно стає кожній порядній людині! Той чи інший молодий чоловік не прослужить і трьох років, як стає лицеміром, підліпайлом, ябедником... Добре це? Ваші управителі-поляки, ці піdlі шпигуни, всі ці Казіміри та Каєтани гасають з ранку до ночі по десятках тисяч десятин і на догоду вам стараються здерти з одного вола три шкури. Дозвольте, я висловлююсь без системи, та це дарма! Простий люд у вас не мають за людей. Та й тих князів, графів і архіереїв, які приїжджали до вас, ви визнавали лише як декорацію, а не як живих людей. Але головне... головне, що мене найбільше обурює,— мати понад мільйон статку й нічого не зробити для людей, нічого!

Княгиня сиділа здивована, злякана, ображена, не знаючи, що сказати і як поводитись. Ніколи раніше з нею не розмовляли таким тоном. Неприємний, сердитий голос лікаря та його незgrabна, заікувата мова спричиняли в її ушах і голові різкий, стукотливий шум, а потім їй стало здаватися, що жестикулюючий лікар б'є її своїм брилем по голові.

— Неправда! — вимовила вона тихо й благальним голосом.— Для людей я багато доброго зробила, це ви самі знаєте!

— Та годі вам! — вигукнув лікар.— Невже ви ще продовжуєте вважати вашу благодійницьку діяльність чимсь серйозним і корисним, а не ляльковою комедією? То ж була комедія з початку до кінця, то була гра в любов до близьнього, найодвертіша гра, яку розуміли навіть діти й дурні баби! Взяти хоч би цей, як його? — калікопритульний дім для безрідних старух, у якому мене ви змусили бути чимсь на зразок головного лікаря, а самі були почесною опікункою. О, господи, боже наш, що за установа мила! Збудували дім з паркетними підлогами та з флюгером на покрівлі, зібрали по селах з десяток старух і змусили їх спати під байковими ковдрами, на простиралах з голландського полотна та істи леденці.

Лікар злорадно пирснув у бриль і продовжував швидко й заікаючись:

— Була гра! Нижчі притулкові чини ховають ковдри й простирала під замок, щоб старухи не бруднили — нехай сплять, бісові баби, на підлозі! Старуха не сміє ні на ліжко сісти, ні кофту надягти, ні по гладенькому паркету пройти. Все зберігалося для параду й ховалося від старух, як від

злодіїв, а старухи потай харчувалися й одягалися христа ради, і день, і ніч благали бога, щоб швидше піти з-під арешту та від спасенних напучень ситих падлюк, яким ви доручили доглядати старух. А вищі чини що робили? Це просто чудово! Отак разів зо два на тиждень, увечері, скачуть тридцять п'ять тисяч кур'єрів і оголошують, що завтра княгіня, тобто ви, будете в притулку. Це значить, що завтра треба кидати хворих, одягатися й іхати на парад. Добре, приїжджаю. Старухи в усьому чистому, новому, вже вишикувані в ряд і ждуть. Біля них ходить відставна гарнізонна криса, смотритель з своєю солоденькою, ябедницькою усмішечкою. Старухи позіхають і переглядаються, але ремствувати бояться. Ждемо. Скаче молодший управитель. Через півгодини після нього старший управитель, потім головний управитель контори економії, потім ще хтось і ще хтось... скачуть без кінця! У всіх таємничі, урочисті обличчя. Ждемо, ждемо, переступаємо з ноги на ногу, поглядаємо на годинник — все це в гробовому мечтанні, бо всі ми ненавидимо один одного й на ножах. Минає година, друга, і ось, нарешті, показується вдалині коляска, і... і...

Лікар зайдовся тонким сміхом й вимовив тоненьким голоском:

— Ви виходите з коляски, і старі відьми за командою гарнізонної криси починають співати: «Коль славен наш господь в Сионе, не может изъяснить язык...» Непогано?

Лікар зареготав басом і махнув рукою, немов бажаючи показати, що від сміху він не може вимовити жодного слова. Сміявся він важко, різко, з міцно зципленими зубами, як сміються недобрі люди, і по його голосу, обличчю й блискучих, трошки зухвалих очах можна було зрозуміти, що він глибоко зневажав і княгиню, і притулок, і старух. В усьому, що він так невміло й грубо розповів, не було нічого смішного й веселого, але реготав він з задоволенням і навіть з радістю.

— А школа? — продовжував він, важко дихаючи від сміху. — Пам'ятаєте, як ви виявили бажання самі вчити мужицьких дітей? Мабуть, дуже добре навчали, бо незабаром усі хлопчіс'ка порозбігалися, так що потім довелося шмагати іх і наймати за гроши, щоб вони ходили до вас. А пам'ятаєте, як ви побажали власноручно годувати соскою немовлят, матері яких працюють у полі? Ви ходили по селу й плакали, що немовлят цих нема до ваших послуг — всі матері брали іх з собою в поле. Потім ста-

роста наказав матерям по черзі залишати своїх немовлят вам на потіху. Дивна річ! Усі тікали від ваших благодіянь, як миші від кота! А чому це? Дуже просто! Не тому, що народ у нас темний і невдачний, як ви пояснювали завжди, а тому, що в усіх ваших витівках, прощайте мені за слово, не було ні на шеляг любові й милосердя! Було саме тільки бажання забавлятися живими ляльками й нічого іншого... Хто не вміє відрізняти людей від болонок, той не повинен братися до благодійництва. Запевняю вас, між людьми й болонками — велика різниця!

У княгині страшенно билося серце, у вухах в неї стукотіло, і все ще їй здавалося, що лікар б'є її своїм брилем по голові. Лікар говорив швидко, палко й негарно, з заїканням і надмірною жестикуляцією; для неї було тільки зрозуміло, що з нею говорить грубий, невихованій, злій, невдачний чоловік, але чого він хоче від неї і про що говорить — вона не розуміла.

— Ідіть собі! — сказала вона плачливим голосом, підносячи дотори руки, щоб заслонити свою голову від лікарського бриля.— Ідіть собі!

— А як ви поводитеся з своїми службовцями! — продовжував обурюватись лікар.— Ви їх за людей не маєте і третируєте, як найпослідущих шахраїв. Наприклад, дозвольте вас спитати, за що ви мене звільнили? Служив десять років вашому батькові, потім вам, чесно, не знаючи ні свят, ні відпусток, заслужив любов усіх на сто верст навколо, і раптом одного чудового дня мені заявляють, що я вже не служу! За що? Досі не розумію! Я доктор медицини, дворянин, студент Московського університету, батько родини, така мізерна й нікчемна дрібнота, що мене можна вигнати в шию без пояснення причин! Навіщо зо мною церемонитися? Я чув потім, що дружина, без моого відома, потай ходила до вас тричі просити за мене й ви її не прийняли ні разу. Кажуть, плакала в передпокої. І я цього ніколи не прошу їй, покійниці! Ніколи!

Лікар замовк і зціпив зуби, напружені придумуючи, що б таке ще сказати дуже неприємне, мстиве. Він щось згадав, і нахмурене, холодне обличчя його раптом просіяло.

— Взяти хоч би ваше ставлення до цього монастиря! — заговорив він з жадібністю.— Ви ніколи нікого не щадили, і чим святіше місце, тим більше шансів, що йому перепаде на горіхи від вашого милосердя й ангельської кротості. Чого ви їздите сюди? Чого вам тут у ченців

треба, дозвольте вас спитати? Що вам Гекуба, і що ви Гекубі? Знов-таки розвага, гра, знущання з людської особистості й більше нічого. Адже в чернечого бога ви не вірите, у вас у серці свій власний бог, до якого ви дійшли своїм розумом на спіритичних сеансах; на обряди церковні ви дивитесь вибачливо, до обідні та до всеношної не ходите, спите до полуудня... чого ж ви сюди їздите?.. У чужий монастир ви ходите з своїм богом і гадаєте, що монастир вважає це за превелику честь для себе! Авжеж! Ви спитайте-но, між іншим, скільки коштують ченцям ваші візити? Ви зволили приїхати сюди сьогодні ввечері, а позавчора вже тут був верхівець, посланий з економії попередити, що ви сюди збираєтесь. Цілій день учора готовили для вас покої й чекали. Сьогодні прибув авангард — нахабна покоївка, яка раз у раз бігає через двір, шелестить, чіпляється з запитаннями, розпоряджається... терпіти не можу! Сьогодні ченці весь день були на сторожі: адже якщо вас не зустріти з церемонією — біда! Архієреїві поскаржитесь! «Мене, ваше преосвященство, ченці не люблять. Не знаю, чим я їх прогнівила. Правда, я велика грішниця, але ж я така нещасна!» Вже одному монастиреві була через вас нагінка. Архімандрит — зайнята, вчена людина, у нього й хвилини нема вільної, а ви раз у раз кличете його до себе в покої. Ніякої поваги ні до старості, ні до сану. Хай би хоч жертвували багато, не так би вже прикро було, а то ж за весь час ченці від вас і ста карбованців не мали!

Коли княгиню турбували, не розуміли, кривдили й коли вона не знала, що їй говорити й робити, то звичайно вона починала плакати. І тепер кінець кінцем вона затулила обличчя й заплакала тонким, дитячим голоском. Лікар раптом замовк і подивився на неї. Обличчя його спокійніло й стало суорим.

— Пробачте мені, княгине,— сказав він глухо.— Я піддався злому почуттю й забувся. Це недобре.

І, конфузливо кашлянувши, забуваючи надії бриля, він швидко відійшов від княгині.

На небі вже мерехтіли зорі. Мабуть, по той бік монастиря сходив місяць, бо небо було ясне, прозоре й ніжне. Вздовж білої монастирської стіни безшумно шугали каражани.

Годинник повільно вибив три четверті якоїсь години, мабуть, дев'ятої. Княгиня підвельась і тихо пішла до воріт.

Вона почувала себе скривденою і плакала, і їй здавалося, що і дерева, і зорі, і кажани жаліють її, і годинник вибив мелодійно тільки для того, щоб поспівчувати їй. Вона пла-кала й думала про те, що добре б їй на все життя піти в монастир: тихими літніми вечорами вона гуляла б самотньо по алеях, скривджена, ображена людьми, які її не розуміють, і тільки один бог та зоряне небо бачили б сльози страждальниці. У церкві ще тривала всеношна. Княгиня зупинилась і прислухалась до співу; як гарно цей спів звучав у нерухомому, темному повітрі! Як солодко під цей спів плакати й страждати!

Прийшовши до себе в покої, вона подивилася в дзеркало на своє заплакане обличчя й попудрилась, потім сіла вечеряти. Ченці знали, що вона любить мариновану стерлядь, дрібні грибки, малагу і прості медяники, від яких у роті пахне кипарисом, і щоразу, коли вона приїжджала, подавали їй все це. Споживаючи грибки й запиваючи їх малагсю, княгиня мріяла про те, як її остаточно розорять і покинуть, як усі її управителі, прикажчики, конторники та покойвики, для яких вона так багато зробила, зрадять її й почнуть говорити грубощі, як усі люди,— скільки їх є на землі, нападатимуть на неї, будуть лихословити, сміятися; вона зречеться свого князівського титулу, розкошів і товариства, піде в монастир, і нікому жодного слова докору; вона молитиметься за ворогів своїх, і тоді всі раптом зрозуміють її, прийдуть до неї просити прощення, та вже буде пізно..

А після вечері вона опустилася в кутку перед іконою навколошки й прочитала дві глави з євангелія. Потім покойвка постелила їй постіль, і вона лягла спати. Потягаючись під білим покривалом, вона солодко і глибоко зітхнула, як зітхають після плачу, заплющила очі й стала засинати...

Бранці вона прокинулась і глянула на свій годинничок: було пів на десяту. На килимі біля ліжка тяглася вузенька, яскрава смуга світла від променя, що йшов з вікна і ледве-ледве освітлював кімнату. За чорною занавіскою на вікні дзвижчали мухи.

«Рано!» — подумала княгиня й заплющила очі.

Потягаючись і ніжачись у ліжку, вона згадала вчорашию зустріч з лікарем і всі ті думки, з якими вчора вона заснула; згадала, що вона нещасна. Потім вона згадала про чоловіка, який живе в Петербурзі, управителів, сусідів,

лікаря, знайомих чиновників... Довгий ряд знайомих чоловічих облич промайнув в її уяві. Вона посміхнулась і подумала, що якби ці люди зуміли проникнути в її душу й зрозуміти її, то всі вони були б біля її ніг...

О чверть на дванадцяту вона покликала покоївку.

— Давайте, Дашо, одягатися,— сказала вона томно.— А втім, спершу скажіть, щоб запрягали коней. Треба до Клавдії Миколаївни їхати.

Вийшовши з покоїв, щоб сідати в екіпаж, вона примуржилася від яскравого денного світла й засміялася від задовolenня: день був напрочуд гарний! Оглядаючи примурженими очима ченців, які зібралися біля ганку провести її, вона привітно закивала головою й сказала:

— Прощавайте, мої друзі! До післязавтра.

Її приємно здивувало, що разом з монахами біля ганку був і лікар. Обличчя його було бліде й сувере.

— Княгине,— сказав він, скидаючи бриля й винувато посміхаючись,— я вже давно чекаю вас тут. Пробачте, бога ради... Недобре, мстиве почуття захопило мене вчора, і я наговорив вам... дурниць. Одним словом, я прошу прощення.

Княгиня привітно посміхнулась і простягла до його губів руку. Він поцілував і почервонів.

Стараючись бути схожою на пташку, княгиня пурхнула в екіпаж і закивала головою на всі боки. На душі в неї було весело, ясно й тепло, і сама вона почувала, що її усмішка надзвичайно ласкова й лагідна. Коли екіпаж покотив до воріт, потім курним шляхом повз хати й сади, повз довгі чумацькі валки та богоомольців, що низкою йшли в монастир, вона все ще мрежилася й лагідно посміхалася. Вона думала про те, що немає вищої насолоди, як усюди вносити з собою теплоту, світло й радість, прощати обrazy й привітно усміхатися ворогам. Зустрічні мужики кланялися їй, коляска м'яко шаруділа, з-під коліс здіймалися хмарі куряви, які заносив вітер на золотаве жито, і княгині здавалося, що її тіло гойдається не на подушках коляски, а на хмарах, і що сама вона схожа на легку, прозору хмаринку...

— Яка я щаслива! — шепотіла вона, заплющуючи очі.— Яка я щаслива!

НУДНА ІСТОРІЯ

(Із записок старої людини)

I

Є в Росії заслужений професор Микола Степанович та-
кий-то, таємний радник і кавалер; у нього так багато росій-
ських та іноземних орденів, що коли йому доводиться
одягати їх, то студенти величують його іконостасом. Зна-
йомства в нього найаристократичніші, принаймні за остан-
ні 25—30 років в Росії нема й не було такого знаменитого
вченого, з яким він не був би близько знайомий. Тепер
приятелювати йому ні з ким, але якщо говорити про ми-
нуле, то довгий список його славних друзів закінчується
такими іменами, як Пирогов, Кавелін і поет Некрасов, які
обдарували його найщирішою і теплою дружбою. Він є
членом усіх російських і трьох закордонних університетів.
І таке інше, і таке інше. Все це і ще багато чого, що
можна було б ще сказати, становить те, що називається
моїм ім'ям.

Це мое ім'я популярне. В Росії воно відоме кожній пись-
менній людині, а за кордоном воно згадується з кафедр з
додачею відомий і шановний. Належить воно до числа тих
небагатьох щасливих імен, лаяти чи згадувати які всує се-
ред публіки і в пресі вважається ознакою поганого тону.
Так воно й повинно бути. Адже з моїм ім'ям тісно зв'язане
поняття про людину славнозвісну, дуже обдаровану і
безперечно корисну. Я працьовитий і витривалий, як вербл-
люд, а це важливо, і талановитий, а це ще важливіше. До
того ж, до речі сказати, я вихований, скромний і чесний
чоловік. Ніколи я не сунув свого носа в літературу і в

політику, не шукав популярності в полеміці з неуками, не виголошував промов ні на обідах, ні на могилах своїх товаришів... Взагалі на моєму ученому імені немає жодної плями і поскаржитись йому нема на що. Воно щасливе.

Той, хто носить це ім'я, тобто я, являю собою людину шістдесяти двох років, з лисою головою, з вставними зубами і з невиліковним *tic'om*. Наскільки близкуче і красиве мое ім'я, настільки сірий і бридкий я сам. Голова і руки в мене тримтять від слабості; шия, як в однієї тургеневської геройні, схожа на ручку контрабаса, груди запалі, спина вузька. Коли я говорю або читаю, рот у мене кривиться набік; коли посміхаюся — все обличчя вкривається старечо-мертвотними зморшками. Нічого поважного немає в моїй жалюгідній постаті; хіба тільки, коли я буваю хворий *tic'om*, у мене з'являється якийсь особливий вираз, який у кожного, хто гляне на мене, напевно, викликає сувору переконливу думку: «Мабуть, ця людина скоро помре».

Викладаю я, як і раніш, непогано: як і раніш, я можу затримати увагу слухачів на протязі двох годин. Моя пристрасність, літературність викладу і гумор роблять майже непомітними недоліки моого голосу, а він у мене сухий, різкий і співучий, як у ханжі. А пишу я погано. Той шматочок моого мозку, який завідує письменницькою здібністю, відмовився служити. Пам'ять моя ослабла, в думках недосить послідовності і, коли я викладаю їх на папері, мені щоразу здається, що я втратив чуття до їхнього органічного зв'язку, конструкція одноманітна, фраза бідна й несмілива. Часто пишу я не те, що хочу; коли пишу кінець, не пам'ятаю початку. Часто я забиваю звичайні слова, і завжди мені доводиться витрачати багато енергії, щоб уникати в листі зайвих фраз і непотрібних вставних речень — те і те виразно свідчить про занепад розумової діяльності. І дивно, чим простіший лист, тим болісніше мое напруження. За науковою статтею я почиваю себе набагато вільнішим і розумнішим, ніж за вітальним листом чи доповідною запискою. Ще одне: писати по-німецькому чи по-англійському для мене легше, ніж по-російському.

Щодо моого теперішнього способу життя, то насамперед я повинен відзначити безсоння, від якого страждаю останнім часом. Коли б мене спитали: що є тепер головною і основною рисою твого існування? Я відповів би: безсоння. Як і раніше, за звичкою, рівно опівночі я роздягаюсь і лягаю в ліжко. Засинаю я скоро, але о другій годині про-

кидаюсь, і з таким почуттям, ніби зовсім не спав. Доводиться вставати з ліжка і засвічувати лампу. Годину чи дві я ходжу з кутка в куток по кімнаті і розглядаю давно знайомі картини і фотографії. Коли набридає ходити, сідаю за свій стіл. Сиджу я нерухомо, ні про що не думаючи і не почуваючи ніяких бажань; якщо переді мною лежить книга, то машинально я присуваю її до себе і читаю без будь-якого інтересу. Так, недавно, за одну ніч я прочитав машинально цілий роман з дивною назвою: «Про що співали ластівка». Або ж я, щоб зайняти свою увагу, примушую себе рахувати до тисячі, або уявляю обличчя кого-небудь з товаришів і починаю пригадувати: в якому році і за яких обставин він вступив на службу? Люблю прислухатися до звуків. То через дві кімнати від мене швидко промовить що-небудь уві сні моя дочка Ліза, то дружина пройде через залу з свічкою і неодмінно упустить коробку з сірниками, то рипне шафа, що розсихається, або несподівано загуде пальник у лампі — і всі ці звуки чомусь хвилюють мене.

Не спати вночі — значить, кожної хвилини почувати себе ненормальним, а тому я з нетерпінням чекаю ранку і дня, коли я маю право не спати. Минає багато томливого часу, перш ніж закричить надворі півень. Це мій перший благовісник. Як тільки він прокричить, я вже знаю, що за годину внизу прокинеться швейцар і, сердито кашляючи, піде навіщось нагору по сходах. А потім за вікнами почне мало-помалу блянуть повітря, залишають на вулиці голоси...

День починається в мене приходом дружини. Вона заходить до мене в спідниці, незачесана, але вже вмита, від неї пахне квітковим одеколоном, і вигляд у неї такий, ніби вона ввійшла ненавмисно, і щоразу говорить одне і те ж саме:

— Пробач, я на хвилинку... Ти знову не спав?

Потім вона гасить лампу, сідає біля стола і починає говорити. Я не пророк, але наперед знаю, про що йтиме мова. Щоранку одне й те ж саме. Звичайно, після тривожних розпитувань про мое здоров'я, вона раптом згадує про нашого сина офіцера, який служить у Варшаві. Після двадцятого числа кожного місяця ми посилаємо йому по п'ятдесяти карбованців — це головним чином і є темою для нашої розмови.

— Звичайно, це нам важко, — зітхає дружина, — але поки він остаточно не став на ноги, ми повинні допомагати

йому. Хлопчик в чужому краю, платня маленька... Проте, якщо хочеш, у наступному місяці ми пошлемо йому не п'ятдесят, а сорок. Як ти гадаєш?

Щоденний досвід міг би переконати дружину, що витрати не стають меншими від того, що ми часто говоримо про них, але дружина моя не визнає досвіду і акуратно кожного ранку розповідає і про нашого офіцера, і про те, що хліб, хвалити бога, став дешевий, а цукор подорожчав на дві копійки — і все це таким тоном, неначе розказує мені новину.

Я слухаю, машинально підтакую і, мабуть, від того, що не спав ніч, дивні, непотрібні думки опановують мене. Я дивлюсь на свою дружину і дивуюсь, як дитина. Із здивуванням я запитую себе: невже ця стара, дуже повна, незграбна жінка, з тупим виразом дріб'язкової турботи і страху перед шматком хліба, з поглядом, отуманеним повсякчасними думками про борги і нестатки, що вміє говорити тільки про витрати і посміхатися тільки дешевизні — невже ця жінка була колись тією самою тоненькою Варею, яку я палко покохав за добрий, ясний розум, за чисту душу, красу і, як Отелло Дездемону, за «співчуття» до моєї науки? Невже це та сама дружина моя Варя, яка колись породила мені сина?

Я напружено вдивляюсь в обличчя крихкотілої, незграбної старухи, шукаю в ній свою Варю, але від минулого в ній зберігся тільки страх за мое здоров'я, та ще манера мою платню називати нашою платнею, мою шапку — нашою шапкою. Мені боляче дивитися на неї, і, щоб потішити її хоч трохи, я дозволяю їй говорити що завгодно і навіть мовчу, коли вона несправедливо судить про людей або докоряє мені за те, що я не займаюсь практикою і не видаю підручників.

Кінчається наша розмова завжди однаково. Дружина раптом згадує, що я ще не пив чаю, і лякається.

— Чого ж це я сиджу? — каже вона, підводячись. — Самовар давно на столі, а я тут базікаю. Яка я стала безпам'ятна, господи!

Вона швидко іде і зупиняється біля дверей, щоб сказати:

— Ми Єгору винні за п'ять місяців. Ти це знаєш? Не слід запускати платню слугам, скільки разів я казала! Віддати за місяць десять карбованців значно легше, ніж за п'ять місяців — п'ятдесят!

Вийшовши за двері, вона знову зупиняється і каже:

— Нікого мені так не шкода, як нашу бідолашну Лізу.

Дівчинка вчиться в консерваторії, завжди буває в гарному товаристві, а одягнена бозна-як. Така шубка, що на вулицю соромно вийти. Була б вона чия-небудь інша, це б ще нічого, але ж усі знають, що її батько знаменитий професор, таємний радник!

І, докоривши мені за моє ім'я і чин, вона, нарешті, виходить. Так починається мій день. Продовжується він не краще.

Коли я п'ю чай, до мене заходить моя Ліза, в шубці, в шапочці і з нотами, вже зовсім готова, щоб іти в консерваторію. Їй двадцять два роки. На вигляд вона молодша, вродлива і трошки схожа на мою дружину замолоду. Вона ніжно цілує мене в скроню і в руку і каже:

— Здрастуй, татусю. Ти здоровий?

В дитинстві вона дуже любила морозиво, і мені часто доводилося водити її в кондитерську. Морозиво було для неї мірилом усього прекрасного. Якщо їй хотілося похвалити мене, то вона казала: «Ти, тату, вершковий». Один пальчик здався в неї фісташковим, другий вершковим, третій малиновим і т. д. Звичайно, коли вранці вона приходила до мене вітатися, я садовив її до себе на коліна і, цілуочи її пальчики, промовляв:

— Вершковий... фісташковий... лимонний...

І тепер, за давньою звичкою, я цілую Лізині пальці і бурмочу: «фісташковий... вершковий... лимонний...», але виходить у мене зовсім не те. Я холодний, як морозиво, і мені соромно. Коли заходить до мене дочка і торкається губами моєї скроні, я здригаюсь, немов у скроню жалить мене бджола, напружену посміхаюся і відвERTAю своє обличчя. З того часу, як я хворію на безсоння, в моєму мозку гвіздком сидить запитання: дочка моя часто бачить, як я, старик, славетна людина, болісно червонію від того, що винен лакею; вона бачить, як часто турбота про дрібні борги примушує мене кидати працю і цілими годинами ходити з кутка в куток і думати, але чому ж вона жодного разу потай від матері не прийшла до мене і не шепнула: «Батьку, ось мій годинник, браслети, сережки, плаття... Застав усе це, тобі потрібні гроші...»? Чому вона, бачачи, як я і мати, піддавшись фальшивому почуттю, намагаємося приховати від людей свої нестатки, чому вона не відмовиться від дорогої втіхи займатися музикою? Я б не прий-

няв ні годинника, ні браслетів, ні жертв, боронь боже,— мені не це потрібно.

До речі, згадую я і про свого сина, варшавського офіцера. Це розумна, чесна і твереза людина. Але мені мало цього. Я думаю, коли б у мене був батько старик і коли б я зінав, що в нього бувають хвилини, коли він соромиться своєї бідності, то офіцерське місце я віддав би кому-небудь іншому, а сам найнявся б робітником. Подібні думки про дітей отрують мене. До чого вони? Таїти в собі зло почутия проти звичайних людей за те, що вони не герої, може тільки обмежена чи озлоблена людина. Але годі про це.

О десятій без чверті треба йти до моїх мілих хлопчиків читати лекцію. Одягаюся і йду по дорозі, яка знайома мені вже тридцять років і має для мене свою історію. Ось великий сірий будинок з аптекою; тут колись стояв маленький будиночок, а в ньому була портерна; в цій портерній я обмірковував свою дисертацію і написав першого любовного листа Варі. Писав олівцем, на аркуші з заголовком «*Historia morbi*»¹. Ось бакалійна крамничка; колись хазяйнував у ній жидок, який продавав мені в борг цигарки, потім товста баба, яка любила студентів за те, що «у кожного з них мати є»; тепер сидить рудий купець, зовсім байдужий чоловік, який п'є чай з мідного чайніка. А ось похмурі, давно не ремонтовані університетські ворота; нудьгуючий двірник у кожусі, мітла, купи снігу... На новоприбулого хлопчика, який приїхав з провінції і уявляє, що храм науки й справді храм, такі ворота не можуть справити здорового враження. Взагалі, ветхість університетських будівель, похмурість коридорів, кіптява на стінах, брак світла, сумовитий вигляд східців, вішалок і лав посідають в історії російського пессимізму одне з перших місць серед сприятливих причин... Ось і наш сад. З того часу, як я був студентом, він, здається, не став ні кращим, ні гіршим. Я його не люблю. Було б набагато розумніше, коли б замість чахлих лип, жовтої акації і ріденького, стриженої бузку росли тут високі сосни і гарні дуби. Студент, настрій якого здебільшого створюється обстановкою, на кожному кроці, там, де він учиться, повинен бачити перед собою тільки високе, сильне і витончене... Борони його боже від чахлих дерев, розбитих шибок, сірих стін і дверей, оббитих подертою клейонкою.

¹ Історія хвороби.

Коли підходжу я до свого ганку, двері розчиняються і мене зустрічає мій давній товариш по службі, ровесник і тезко швейцар Микола. Впустивши мене, він крякає і каже:

— Мороз, ваше превосходительство!

Або ж, коли моя шуба мокра, то:

— Дощик, ваше превосходительство!

Потім він біжить поперед мене і відчиняє на моєму шляху всі двері. В кабінеті він бережно знімає з мене шубу і в цей час встигає розповісти мені яку-небудь університетську новину. Завдяки близькому знайомству між усіма університетськими швейцарами і сторожами, йому відоме все, що діється на чотирьох факультетах, у канцелярії, в кабінеті ректора, в бібліотеці. Чого тільки він не знає! Коли у нас злобою дня буває, наприклад, відставка ректора чи декана, то я чую, як він, розмовляючи з молодими сторожами, називає кандидатів і тут же пояснює, що такого-то не затвердить міністр, такий-то сам відмовиться, потім вдається в фантастичні подробиці про якісь таємничі папери, одержані в канцелярії, про секретну розмову, що відбулася нібито у міністра з попечителем, і т. ін. Якщо виключити ці подробиці, то загалом він майже завжди має рацію. Характеристики, які він робить кожному з кандидатів, своєрідні, але теж вірні. Якщо вам треба довідатись, в якуму році хто захищав дисертацію, вступив на службу, вийшов у відставку чи помер, то покличте до себе на допомогу дивовижну пам'ять цього солдата, і він не тільки назве вам рік, місяць і число, але й повідомить також про подробиці, якими супроводились ті чи інші обставини. Так пам'ятати може тільки той, хто любить.

Він охоронець університетських переказів. Від своїх попередників-швейцарів він дістав у спадщину багато легенд з університетського життя, додав до цього багатства багато свого добра, добутого за час служби, і якщо хочете, то він розкаже вам багато довгих і коротких історій. Він може розказати про надзвичайніх мудреців, які знали все, про чудових трудівників, які не спали цілими тижнями, про численних мучеників і жертв науки; добро торжествує у нього над злом, слабіший завжди перемагає сильного, мудрий дурного, скромний гордого, молодий старого... Нема потреби приймати всі ці легенди і небилиці за чисту монету, але процідіть їх, і у вас на фільтрі залишиться те, що потрібно: наші добрі традиції і імена справжніх героїв, визнаних усіма.

У нашому товаристві всі відомості про світ учених вичерпуються анекдотами про надзвичайну неуважливість старих професорів і двома-трьома дотепами, які приписуються то Груберу, то мені, то Бабухіну. Для освіченого товариства цього мало. Коли б воно любило науку, учених і студентів так, як Микола, то його література давно б уже мала цілі епогеї, сказання і житія, яких, на жаль, вона не має тепер...

Розповівши мені новину, Микола надає своєму обличчю суворого виразу, і в нас починається ділова розмова. Якби в цей час хто-небудь сторонній послухав, як Микола вільно поводиться з термінологією то, мабуть, міг би подумати, що це учений, замаскований солдатом. До речі, розмови про ученість університетських сторожів дуже перебільшенні. Правда, Микола знає понад сотню латинських назв, уміє зібрати скелет, іноді приготувати препарат, розсмішити студентів якою-небудь довгою вченовою цитатою, але, наприклад, нехитра теорія кровообігу для нього й тепер така сама темна, як і двадцять років тому.

За столом у кабінеті, низько нахилившись над книгою чи препаратом, сидить мій проректор Петро Гнатович, прад'ювотий, скромний, але безталанний чоловік, років тридцяти п'яти, уже лисий і з великим животом. Працює він з ранку до ночі, читає дуже багато, чудово пам'ятає все прочитане — і в цьому відношенні він не людина, а золото; в усьому ж іншому — це ломовий кінь, або, як інакше кажуть, учена туриця. Характерні риси ломового коня, що відрізняють його від таланту, такі: кругозір його вузький, і різко обмежений спеціальністю; поза своєю спеціальністю він наївний, як дитина. Пам'ятаю, якось уранці я зайшов до кабінету і сказав:

— Уявіть собі, яке нещастя! Кажуть, Скобелев помер.

Микола перехрестився, а Петро Гнатович повернувся до мене і спитав:

— Який це Скобелев?

Вдруге — це було трохи раніше — я оголосив, що помер професор Перов. Наймиліший Петро Гнатович спитав:

— А що він читав?

Здається, якби заспівала в нього під самим вухом Патті, зробили напад на Росію полчища китайців, стався землетрус, він не поворухнувся б жодним членом і спокійнісінько дивився б примурженим оком у свій мікроскоп. Одним словом, до Гекуби йому немає ніякого діла. Я до-

рого заплатив би, щоб подивитись, як цей сухар спить зі своєю дружиною.

Друга риса: фанатична віра в непогрішимість науки і, головним чином, всього того, що пишуть німці. Він упевнений в самому собі, в своїх препаратах, знає мету життя, і зовсім не знайомий з сумнівами і розчаруваннями, від яких сивіють таланти. Рабське схиляння перед авторитетами і відсутність потреби самостійно мислити. Переконати його в помилковості чого-небудь важко, сперечатися з ним неможливо. Спробуй-но посперечатися з людиною, яка глибоко переконана, що найкраща наука — медицина, найкращі люди — лікарі, найкращі традиції — медичні. Від недобого медичного минулого уціліла тільки одна традиція — білий галстук, який носять тепер лікарі; а для ученого і взагалі для освіченої людини можуть існувати тільки традиції загальноуніверситетські, без найменшого поділу їх на медичні, юридичні і т. п., але Петрові Гнатовичу важко погодитися з цим, і він ладен сперечатися з вами до страшного суду.

Майбутнє його уявляється мені ясно. За все своє життя він приготує кілька сотень препаратів надзвичайної чистоти, напише багато сухих, дуже пристойних рефератів, зробить з десяток добросовісних перекладів, але пороху не вигадає. Для пороху потрібні фантазія, винахідливість, уміння вгадувати, а в Петра Гнатовича нема нічого подібного. Коротше кажучи, це не хазяїн в науці, а робітник.

Я, Петро Гнатович і Микола говоримо напівголосно. Нам трошки ніяково. Почуваєш щось особливе, коли за дверима морем гуде аудиторія. За тридцять років я не звик до цього почуття і почуваю його щоранку. Я нерво-во застібаю сюртук, задаю Миколі зайві запитання, серджусь... Схоже на те, ніби я боюсь, але це не боязкість, а щось інше, чого я не можу ні назвати, ні описати.

Без усякої потреби я дивлюсь на годинник і кажу:

— Що ж? Треба йти.

І ми йдемо в такому порядку: попереду Микола з препаратами або з атласами, за ним я, а за мною, скромно, з похиленою головою, виступає ломовий кінь; або ж, коли пстрібно, попереду на носилках несуть труп, за трупом іде Микола і т. д. Коли я з'являюся, студенти встають, потім сідають, і гомін моря раптово вщухає. Настає штиль.

Я знаю, про що читатиму, але не знаю, як читатиму, з чого почну і чим закінчу. В голові немає жодної готової фрази.

Але досить мені тільки оглянути аудиторію (вона збудована в мене амфітеатром) і промовити стереотипне «в минулій лекції ми спинилися на...», як фрази довгою низкою вилітають з моєї душі і — почалося! Говорю я нестремно швидко, пристрасно і, здається, нема такої сили, яка могла б перепинити хід моєї промови. Щоб читати добре, тобто не нудно і з користю для слухачів, треба, крім таланту, мати ще вправність і досвід, треба мати найвиразніше уявлення про свої сили, про тих, кому читаєш, і про те, що є предметом твоєї промови. Крім того, треба бути людиною собі на умі, стежити пильно і ні на секунду не втрачати поля зору.

Добрий диригент, передаючи думку композитора, робить відразу двадцять справ: читає партитуру, махає паличкою, стежить за співаком, робить рух у бік то барабана, то волторни і таке ін. Так само і я, коли читаю. Переді мною півтораста облич, не схожих одне на одне, і триста очей, що дивляться мені просто в вічі. Мета моя — перемогти цю багатоголову гідро. Якщо я кожної хвилини, поки читаю, маю виразне уявлення про ступінь її уваги і про силу розуміння, то вона в моїй владі. Другий мій супротивник сидить у мені самому. Це — нескінченна різноманітність форм, явищ і законів і безліч ними обумовлених своїх і чужих думок. Кожної хвилини я повинен спрітно вихоплювати з цього величезного матеріалу найважливіше і найпотребніше і так само швидко, як тече моя мова, надавати своїй думці такої форми, яка була б доступна розумінню гіди і збуджувала б її увагу, причому треба пильно стежити, щоб думки передавалися не в міру їхнього нагромадження, а в певному порядку, необхідному для правильної компановки картини, яку я хочу намалювати. Далі я намагаюся, щоб промова моя була літературна, визначення короткі і точні, фраза по можливості проста і красива. Кожної хвилини я повинен осаджувати себе і пам'ятати, що в моєму розпорядженні — тільки година і сорок хвилин. Одним словом, роботи чимало. В один і той же час доводиться зображені з себе і ученого, і педагога, і оратора, і погано буде, якщо оратор переможе в вас педагога і ученого, або навпаки.

Читаєш чверть, півгодини, і от помічаєш, що студенти починають поглядати на стелю, на Петра Гнатовича, один полізе за хусточкою, другий сяде зручніше, третій посміхнеться своїм думкам... Це значить, що увага стомлена. Треба

вжити заходів. Користуючись першою нагодою, я кажу який-небудь каламбур. Всі півтораста облич широко посміхаються, очі весело блищають, чуги ненадовго шум моря... Я теж сміюсь. Увага освіжилася, і я можу продовжувати.

Ніякі суперечки, ніякі розваги та ігри ніколи не давали мені такої насолоди, як читання лекції. Тільки на лекції я міг весь віддаватися пристрасті і розумів, що натхнення не вигадка поетів, а існує насправді. І я думаю, Геркулес після найпікантнішого з своїх подвигів не відчував такої солодкої знемоги, яку переживав я кожного разу після лекцій.

Це було колись. А тепер на лекціях я почиваю тільки муку. Не минає й півгодини, як я починаю відчувати непереборну слабкість у ногах і в плечах; сідаю в крісло, але сидячи читати я не звик; через хвилину підвожусь, продовжуя стоячи, потім знову сідаю. В роті сохне, голос починає хрипнути, в голові паморочиться... Щоб приховати від слухачів свій стан, я раз у раз п'ю воду, кашляю, часто сякаюсь, неначе мені заважає нежить, говорю не в лад каламбури і, кінець кінцем, оголошуя перерву раніш, ніж треба. Але, головним чином, мені соромно.

Мої сумління і розум кажуть мені, що найкраще, що я міг би тепер зробити,— це прочитати хлопчикам прощальну лекцію, сказати ім останнє слово, благословити їх і поступитися своїм місцем людині, яка молодша і сильніша за мене. Але нехай судить мене бог, у мене бракує мужності зробити по совісті.

На нещастя, я не філософ і не богослов. Мені добре відомо, що поживу я ще не більше півроку; здавалося б, тепер мене повинні б більш за все цікавити питання про загробний морок і про ті видіння, які відвідають мій могильний сон. Та чомусь душа моя не хоче знати цих питань, хоч розум і усвідомлює всю їхню важливість. Як двадцять тридцять років тому, так і тепер, перед смертю, мене цікавить сама тільки наука. Випускаючи останній подих, я все-таки віритиму, що наука є найважливіше, найпрекрасніше і найпотребініше в житті людині, що вона завжди була і буде найвищим проявом любові і що тільки нею одною людина переможе природу і себе. Віра ця, можливо, наївна і несправедлива в своїй основі, але я не винен, що вірю так, а не інакше; перемогти ж у собі цієї віри я не можу.

Та не в цьому річ. Я тільки прошу зглянутися на мою

слабість і зрозуміти, що відірвати від кафедри і учнів людину, яку доля кісткового мозку цікавить більше, ніж кінцева мета всесвіту, це дорівнює тому, якби взяли її та й забили в труну, не дожидаючись, поки вона помере.

Від безсоння і внаслідок напруженої боротьби із зростаючою слабістю зі мною діється щось дивне. Серед лекції до горла враз підступають слози, починають свербіти очі, і я почиваю палке, істеричне бажання простягнути вперед руки і голосно поскаржитися. Мені хочеться прокричати гучним голосом, що мене, славетну людину, доля засудила до смертної кари, що через яких-небудь півроку тут в аудиторії хазяйнуватиме вже інший. Я хочу прокричати, що я отруєний; нові думки, яких не знав я раніш, отруїли останні дні моого життя і продовжують жалити мій мозок, як москіти. І в цей час мое становище уявляється таким жахливим, що мені хочеться, щоб усі мої слухачі жахнулися, схопилися з місць і в панічному страху, з розпачливим криком кинулися до виходу.

Нелегко переживати такі хвилини.

II

Після лекції я сиджу в себе дома і працюю. Читаю журнали, дисертації або готуюся до чергової лекції, іноді пишу що-небудь. Працюю з перервами, через те, що доводиться приймати відвідувачів.

Чути дзвінок. Це товариш прийшов поговорити про справи. Він заходить до мене з капелюхом, з палицею і, простягаючи до мене те і те, каже:

— Я на хвилину, на хвилину! Сидіть, collegal Тільки два слова!

Насамперед ми намагаємося показати один одному, що ми обидва надзвичайно чепці і дуже раді бачити один одного. Я садовлю його в крісло, а він садовить мене; при цьому ми обережно погладжуємо один одного по таліях, торкаємося гудзиків, і схоже на те, неначе ми обмацуємо один одного і боїмся обплектися. Обидва сміємося, хоч не говоримо нічого смішного. Сівши, нахиляємося один до одного головами і починаємо говорити напівголосно. Як би сердечно ми не ставилися один до одного, ми не можемо не підсоліджувати нашої розмови всякою китайщиною, на зразок: «ви цілком справедливо зауважили», або «як я

вже мав честь вам сказати», не можемо, щоб не репетати, коли хто-небудь з нас скаже дотеп, хоча б і невдалий. Скінчивши говорити про справу, товариш поривчасто підводиться і, помахуючи капелюхом у бік моєї праці, починає прощатися. Знову обмацуємо один одного і сміємось. Проводжаю до передпокою; тут допомагаю товаришеві одягнути шубу, але він всіляко ухиляється від цієї високої честі. Потім, коли Єгор відчиняє двері, товариш запевняє мене, що я простуджуся, а я вдаю, що ладен іти за ним навіть на вулицю. І коли, нарешті, я повертаюся до себе в кабінет, обличчя мое все ще продовжує посміхатися, мабуть, по інерції.

Трохи згодом — знову дзвінок. Хтось входить у передпокій, довго роздягається і кашляє. Єгор доповідає, що прийшов студент. Я кажу: проси. Через хвилину заходить до мене молодий чоловік приємної зовнішності. Ось уже рік, як ми з ним перебуваємо в напружених відносинах: він препогано відповідає мені на екзаменах, а я ставлю йому одиниці. Таких молодців, яких я, висловлюючись студентською мовою, ганяю й провалюю, у мене щороку набирається чоловік сім. Ті з них, які не складають екзаменів через нездібність або через хворобу, звичайно несуть свій хрест терпляче і не торгується зі мною; торгується ж і ходять до мене додому тільки сангвініки, широкі натури, яким зволікання на екзаменах псує апетит і заважає акуратно відвідувати опера. До перших я ставлюсь поблажливо, а других ганяю на протязі цілого року.

— Сідайте,— кажу я гостеві,— що скажете?

— Пробачте, професор, що турбую...— починає він, заїкаючись і не дивлячись мені в обличчя.— Я б не насмілився турбувати вас, якби не... Я складав у вас екзамен уже п'ять разів і... і зрізався. Прошу вас, будьте ласкаві, поставте мені «задовільно», тому що...

Аргумент, який всі ледарі наводять на свою користь, завжди один і той же: вони чудово склали з усіх предметів і зрізались тільки на моєму, і це тим більш дивно, що з моого предмету вони вчилися завжди дуже старанно і знають його чудово; а зрізались вони завдяки якомусь незрозумілому непорозумінню.

— Пробачте, мій друже,— кажу я гостеві,— поставити вам «задовільно» я не можу. Підіть ще почитайте лекції і приходьте. Тоді побачимо.

Пауза. У мене з'являється бажання трошки помучити

студента за те, що пиво і оперу він любить більше, ніж науку, і я кажу зітхаючи:

— По-моєму, найкраще, що ви можете тепер зробити, це зовсім залишити медичний факультет. Якщо з вашими здібностями вам ніяк не вдається скласти екзамен, то, очевидно, у вас немає ні бажання, ні покликання бути лікарем.

Обличчя сангвініка витягується.

— Пробачте, професор,— посміхається він,— але це було б з моого боку щонайменше дивно. Провчитися п'ять років і раптом... піти!

— Авеж! Краще втратити даремно п'ять років, ніж потім усе життя віддавати справі, якої не любиш.

Але зараз же мені стає шкода його, і я поспішаю сказати:

— А втім, як знаєте. Отже, почитайте ще трошки і приходьте.

— Коли? — глухо запитує ледар.

— Коли хочете. Хоч завтра.

І в його добрих очах я читаю: «Прийти-то можна, але ж ти, тварюка, знову мене проженеш!»

— Звичайно,— кажу я,— ви не станете ученішим від того, що складатимете у мене екзамен ще п'ятнадцять разів, але це виховає у вас характер. І за це спасибі.

Настає мовчанка. Я підвожусь і чекаю, коли піде гість, а він стойть, дивиться на вікно, куйовдить свою борідку і думає. Стaє нудно.

Голос у сангвініка приємний, соковитий, очі розумні, насмішкуваті, обличчя благодушне, трохи пом'яте від частого вживання пива і довгого лежання на дивані; напевно, він міг би розповісти мені багато цікавого про оперу, про свої любовні пригоди, про товаришів, яких він любить, але, на жаль, говорити про це не годиться... А я б з охотою послухав.

— Професор! даю вам слово честі, що коли ви поставите мені «задовільно», то я...

Як тільки справа дійшла до «слова честі», я махаю руками і сідаю за стіл. Студент думає ще хвилину і каже сумовито:

— В такому разі прощайте... Вибачте.

— Прощайте, мій друже. На все добре.

Він нерішуче йде в передпокій, повільно одягається там і, вийшовши навулицю, певно, знову довго думає; нічого

не придумавши, крім «старого чорта» на мою адресу, він іде в поганий ресторан пити пиво і обідати, а потім до себе додому спати. Пухом земля тобі, чесний трудівник!

Третій дзвінок. Входить молодий лікар у новій чорній парі, в золотих окулярах і, звичайно, в білому галстуці. Рекомендується. Прошу сідати і питаю, чого зволить. Не без хвилювання молодий жрець науки починає говорити мені, що цього року він склав екзамен на докторанта і що йому залишається тепер тільки написати дисертацію. Йому хотілося б попрацювати в мене, під моїм керівництвом, і він був би вельми вдячний мені, коли б я дав йому тему для дисертації.

— Дуже радий бути корисним, колего,— кажу я,— але давайте спочатку домовимося відносно того, що таке дисертація. Під цим словом звичайно розуміють твір, що є продуктом самостійної творчості. Чи не так? А твір, написаний на чужу тему і під чужим керівництвом, називається інакше...

Докторант мовчить. Я спалахую і схоплююсь з місця.

— Чого ви всі до мене ходите, не розумію? — кричу я сердито.— Крамничка у мене чи що? Я не торгую темами! В тисячу перший раз прошу вас усіх дати мені спокій! Пробачте за неделікатність, але мені, нарешті, це набридло!

Докторант мовчить, і тільки біля його вилиць виступає легка краска. Обличчя його виявляє глибоку пошану до моого славетного імені і ученості, а по очах його я бачу, що він зневажає і мій голос, і мою жалюгідну постать, і нервову жестикуляцію. В своєму гніві я здаюсь йому диваком.

— У мене не крамничка! — серджуясь я.— І дивна річ! Чому ви не хочете бути самостійним? Чому вам така огидна свобода?

Говорю я багато, а він усе мовчить. Кінець кінцем я поволі вгамовуюсь і, зрозуміло, здаюсь. Докторант дістане від мене тему, якій гріш ціна, напише під моїм наглядом нікому не потрібну дисертацію, з гідністю витримає нудний диспут і здобуде непотрібний йому вчений ступінь.

Дзвінки можуть лунати один за одним без кінця, але я тут обмежусь тільки чотирма. Б'є четвертий дзвінок, і я чую знайомі кроки, шурхіт плаття, любий голос...

Вісімнадцять років тому помер мій товариш-окуліст і залишив після себе семирічну дочку Катю і тисяч шістдесят грошей. В своєму заповіті він призначив опікуном мене.

До десяти років Катя жила в моїй сім'ї, потім її віддали до інституту, і вона жила в мене тільки в літні місяці, під час канікул. Займатися її вихованням мені ніколи було, бачив я її тільки вряди-годи, і тому про дитинство її можу сказати дуже небагато.

Перше, що я пам'ятаю і люблю згадувати, це надзвичайну довірливість, з якою вона ввійшла в мій дім, лікувалася в лікарів і яка завжди світилася на її личку. Бувало сидить де-небудь осторонь з підв'язаною щокою і неодмінно дивиться на що-небудь з увагою; чи бачить вона в цей час, як я пишу і перегортаю сторінки книг, чи як порається дружина, чи як кухарка на кухні чистить картоплю, чи як грається собака, у неї завжди незмінно очі виявляли одне, а саме: «Все, що діється на цьому світі, все чудове і розумне». Вона була допитлива і дуже любила говорити зі мною. Бувало сидить за столом проти мене, стежить за моїми рухами і задає запитання. Їй цікаво знати, що я читаю, що роблю в університеті, чи не боюся трупів, куди діваю свою платню.

- Студенти б'ються в університеті? — питає вона.
- Б'ються, люба.
- А ви ставите їх на коліна?
- Ставлю.

І їй було смішно, що студенти б'ються і що я ставлю їх на коліна, і вона сміялася. Це була лагідна, терпляча і добра дитина. Не раз мені доводилося бачити, як у неї відбирали що-небудь, карали даремно чи не задовольняли її цікавості; в цей час до постійного виразу довірливості на її обличчі домішувався ще смуток — і тільки. Я не вмів заступатися за неї, а тільки, коли бачив смуток, у мене з'являлося бажання пригорнути її до себе і пожаліти тоном старої няньки: «Сирітко моя люба!»

Пам'ятаю також, вона любила гарно одягатися і близкатись духами. В цьому відношенні вона була схожа на мене. Я теж люблю красиву одежду і гарні духи.

Шкодую, що в мене не було часу і бажання простежити початок і розвиток пристрасті, яка цілком уже оволоділа Катею, коли їй було чотирнадцять-п'ятнадцять років. Я говорю про її пристрасну любов до театру. Коли вона приїжджала до нас на канікули з інституту і жила в нас, то ні про що вона не говорила з таким задоволенням і з таким запалом, як про п'єси і акторів. Своїми постійними розмовами про театр вона стомлювала нас. Дружина й

діти не слухали її. Тільки у мене невистачало мужності відмовляти їй в своїй увазі. Коли в ній з'являлося бажання поділитися своїм захватом, вона заходила до мене в кабінет і говорила благальним тоном:

— Миколо Степановичу, дозвольте мені поговорити з вами про театр!

Я показував їй на годинника і казав:

— Даю тобі півгодини. Починай.

Пізніше вона почала привозити з собою цілими дюжинами портрети акторів і актрис, на яких молилася; потім спробувала кілька разів брати участь в аматорських виставах і кінець кінцем, коли скінчила курс, заявила мені, що вона народилася бути актрисою.

Я ніколи не поділяв театральних захоплень Каті.

По-моєму, якщо п'єса хороша, то, щоб вона справила належне враження, нема потреби утруднити акторів; можна обмежитися самим тільки читанням. Якщо ж п'єса погана, то ніяка гра не зробить її хорошою.

Замолоду я часто відвідував театр, і тепер разів два на рік сім'я бере ложу і возить мене «провітри». Звичайно, цього недосить, щоб мати право судити про театр, але я скажу про нього трохи. На мою думку, театр не став кращим, ніж був тридцять — сорок років тому. Як і раніш, ні в театральних коридорах, ні в фойє я ніяк не можу знайти склянку чистої води. Як і раніш, капельдинери штрафують мене за мою шубу на двогривений, хоч у носінні теплого одягу зими нема нічого поганого. Як і раніш, в антрактах грає без всякої потреби музика, яка додає до враження від п'єси ще нове, непрошене. Як і раніш, чоловіки в антрактах ходять в буфет пити спиртні напої. Якщо не видно прогресу в дрібницях, то марно я став би шукати його і в великому. Коли актор, з голови до ніг обплутаний театральними традиціями і забобонами, намагається читати простий, звичайний монолог «Бути чи не бути» не просто, а чомусь неодмінно з шипінням і з судорогами в усьому тілі, або коли він намагається переконати мене за всяку ціну, що Чацький, який розмовляє багато з дурнями і кохає дурну, дуже розумна людина і що «Лихо з розуму» не нудна п'єса, то на мене від сцени віє тією ж самою рутиною, яка нудна мені була ще сорок років тому, коли мене частували класичними завиваннями і биттям по персах. І кожного разу виходжу я з театру консервативним більше, ніж коли входжу туди.

Сентиментальну і довірливу юрбу можна переконати в тому, що театр в теперішньому його вигляді є школа. Але хто знайомий з школою в справжньому її розумінні, того на цей гачок не спіймаєш. Не знаю, що буде через п'ятдесят — сто років, але за теперішніх умов театр може служити тільки розвагою. Та розвага ця надто дорога для того, щоб продовжувати користуватися нею. Вона відбирає у держави тисячі молодих, здорових і талановитих чоловіків і жінок, які, коли б не присвячували себе театрів, могли б бути добрими лікарями, хліборсбами, учительками, офіцерами; вона відбирає у публіки вечірні години — найкращий час для розумової праці і товариських розмов. Не кажу вже про грошові витрати і про ті моральні втрати, яких зазнає глядач, коли бачить на сцені неправильно трактоване убивство, перелюбство чи наклеп.

А Катя була зовсім іншої думки. Вона запевняла мене, що театр, навіть у теперішньому його вигляді, вище від аудиторії, вище від книг, вище від усього на світі. Театр — це сила, що поєднує в собі одній усі мистецтва, актори ж — місіонери. Ніяке мистецтво і ніяка наука зокрема неспроможні впливати так сильно і так вірно на людську душу, як сцена, і недарма через це актор середньої величини користується в державі набагато більшою популярністю, ніж найкращий учений чи художник. І ніяка публічна діяльність не може дати такої насолоди і задоволення, як сценична.

І одного чудового дня Катя вступила в трупу і поїхала, здається, в Уфу, повізши з собою багато грошей, силу-силенну рожевих надій і аристократичні погляди на справу.

Перші її листи з дороги були надзвичайні. Я читав їх і просто дивувався, як це невеликі аркушки паперу можуть містити в собі стільки молодості, душевної чистоти, святої наївності і разом з тим тонких, слухних міркувань, які могли б зробити честь доброму чоловічому розуму. Волгу, природу, міста, які вона відвідувала, товаришів, свої успіхи і невдачі вона не описувала, а сспівувала; кожний рядок дихав довірливістю, яку я звик бачити на її обличчі, і при всьому тому безліч граматичних помилок, а розділових знаків майже зовсім не було.

Не минуло й півроку, як я одержав дуже поетичного і захопленого листа, що починається словами: «Я покохала». До цього листа було додано фотографію, що зображала молодого чоловіка з голеним обличчям, в крислатому капе-

люсі і з пледом, перекинутим через плече. Дальші листи були, як і до того, чудові, але вже з'явилися в них розділові знаки, зникли граматичні помилки і дуже запахло від них мужчиною. Катя почала писати мені про те, що добре б де-небудь на Волзі збудувати великий театр не інакше, як на паях, і залучити до цієї справи багате купецтво і власників пароплавів; грошей було б багато, збори величезні, актори грали б на товариських умовах... Можливо, все це і справді добре, але мені здається, що подібні вигадки можуть виходити тільки з чоловікої голови.

Як би там не було, півтора-два роки, очевидно, усе було гаразд: Катя кохала, вірила в свою справу і була щаслива; але потім в листах я став помічати явні ознаки занепаду. Почалося з того, що Катя поскаржилася мені на своїх товаришів — це перший і найlixовісніший симптом; якщо молодий учений чи літератор починає свою діяльність з того, що гірко скаржиться на учених чи літераторів, то це значить, що він уже стомився і не годиться для діла. Катя писала мені, що її товариши не відвідують репетиції і ніколи не знають ролей; у постановці безглазих п'ес і в манері триматися на сцені помітна у кожного з них повна зневага до публіки; в інтересах збору, про який тільки й говорять, драматичні актриси принижуються до виконання шансонеток, а трагіки співають куплети, в яких сміються з чоловіків-рогоносців і з вагітності зрадниць-жінок і т. д. Взагалі треба дивуватися, як це до цього часу не загинула ще провінціальна справа і як вона може триматися на такій тонкій і гнилій жилоці.

У відповідь я послав Каті довгого і, призначатися, дуже нудного листа. Між іншим я писав їй: «Мені часто доводилося розмовляти з стариками-акторами, найблагороднішими людьми, які обдаровували мене своєю приязню; із розмов з ними я міг зрозуміти, що їхньою діяльністю керує не стільки їх власний розум і воля, скільки мода і настрій суспільства; кращим з них доводилося на своєму віку грati і в трагедії, і в оперетці, і в паризьких фарсах, і в феєріях, і завжди однаково їм здавалося, що вони йшли прямим шляхом і приносили користь. Отже, як бачиш, причину зла треба шукати не в акторах, а глибше, в самому мистецтві і у ставленні до нього всього суспільства». Цей мій лист тільки роздратував Катю. Вона мені відповіла: «Ми з вами співаємо з різних опер. Я вам писала не про благородних людей, які обдаровували вас своєю приязню, а про зграю

пройдисвітів, що не мають нічого спільного з благородством. Це табун диких людей, які потрапили на сцену тільки через те, що їх не прийняли б ніде в іншому місці, і які називають себе артистами тільки через те, що нахабні. Жодного таланту, але багато бездарностей, п'янць, інтриганів, плетунів. Не можу вам висловити, як гірко мені, що мистецтво, яке я так люблю, потрапило в руки ненависних мені людей; гірко, що найкращі люди бачать зло тільки здалеку, не хочуть підійти близче і замість того, щоб заступитися, пишуть важким стилем загальні фрази і нікому не потрібну мораль...» і так далі, все в такому роді.

Минуло ще трохи часу, і я одержав такого листа: «Мене нелюдськи обмануто. Не можу далі жити. Розпорядіться моїми грішми, як це вважатимете за потрібне. Я любила вас, як батька і єдиного моого друга. Простіть».

Виявилося, що і її він належав теж до «табуну диких людей». Пізніше з деяких натяків я міг догадатися, що була спроба заподіяти собі смерть. Здається, Катя пробувала отруїтися. Треба думати, що вона потім була серйозно хвора, бо наступного листа я одержав уже з Ялти, куди, напевно, її послали лікарі. Останній лист її до мене містив у собі просьбу по можливості швидше вислати їй в Ялту тисячу карбованців і закінчувався він так: «Пробачте, що лист такий похмурий. Вчора я поховала свою дитину». Проживши в Криму близько року, вона повернулася додому.

Подорожувала вона близько чотирьох років і за всі ці чотири роки, треба признастися, я грав по відношенню до неї досить непринадну і чудну роль. Коли раніш вона сказала мені, що йде в актриси, і потім писала мені про своє кохання, коли її періодично опановував дух марнотратства і мені раз у раз доводилося, за її вимогою, висилати їй то тисячу, то дві карбованців, коли вона писала мені про свій намір померти і потім про смерть дитини, то кожного разу я розгублювався і всі мої турботи про її долю виявлялися тільки в тому, що я багато думав і писав довгі, нудні листи, яких я міг би зовсім не писати. А тимчасом я ж заступав її рідного батька і любив її, як дочку!

Тепер Катя живе за півверсти від мене. Вона найняла квартиру з п'яти кімнат і умеблювала її досить комфортabelно і з властивим їй смаком. Коли б хто взявся змалювати її обстановку, то переважаючим настроєм в картині вийшли б лінощі. Для лінивого тіла — м'які кушетки, м'які

табуретки, для лінівих ніг — килими, для лінівого зору — линючі, вицвілі або матові кольори, для лінівої душі — у великій кількості на стінах дешеві віяла і дрібні картини, в яких оригінальність виконання переважає над змістом, над міру багато столиків і поличок, заставленіх зовсім не потрібними речами, що не мають цінності, безформні клапті замість занавісок... Усе це разом з боязню яскравих кольорів, симетрії і простору, крім душевних лінощів, свідчить ще й про зіпсуття природного смаку. Цілими днями Катя лежить на кушетці і читає книги, переважно романі і повісті. З дому вона виходить тільки раз на день, після полуночі, щоб побачитися зі мною.

Я працюю, а Катя сидить недалеко від мене на дивані, мовчить і кутається в шаль, наче їй холодно. Чи то від того, що вона симпатична мені, чи то від того, що я звик до її частих відвідувань, коли вона була ще дівчинкою, її присутність не заважає мені зосередитися. Коли-не-коли я запитую її машинально про що-небудь, вона коротко відповідає; або ж, щоб відпочити хвилинку, я повертаюся до неї і дивлюсь, як вона, замислившись, переглядає який-небудь медичний журнал чи газету. І в цей час я помічаю, що на обличчі її вже немає колишнього виразу довірливості. Вираз тепер холодний, байдужий, неуважливий, як у пасажирів, яким доводиться довго чекати поїзда. Одягнена вона, як і раніше, гарно і просто, але недбало; видно, що сукні і зачіски дістається немало від кушеток і качалок, на яких вона лежить цілими днями. І вже вона не допитлива, як була раніше. Запитань вона вже мені не задає, немовби все вже пізнала в житті й не сподівається почути нічого нового.

Наприкінці четвертої години в залі і у вітальні починається рух. Це з консерваторії повернулася Ліза і привела з собою подруг. Чути, як грають на роялі, пробують голоси і рे�goчуть; в їдалні Єгор накриває стіл і бряжчить посудом.

— Прощайте,— каже Катя.— Сьогодні я не зайду до ваших. Хай пробачать. Ніколи. Приходьте.

Коли я проводжаю її до передпокою, вона суворо оглядає мене з голови до ніг і каже з досадою:

— А ви все худнете! Чому ви не лікуєтесь? Я зайду до Сергія Федоровича і запрошу. Нехай огляне вас.

— Не треба, Катю.

— Не розумію, на що ваша сім'я дивиться! Гарні, нічого казати.

Вона поривчасто одягає свою шубку, і в цей час з її недбало зробленої зачіски неодмінно падають на підлогу дві-три шпильки. Поправляти зачіску їй лінъки і ніколи: вона сяк-так ховає розтріпані локони під шапочку і виходить.

Коли я входжу в ідалю, дружина питає мене:

— У тебе була зараз Катя? Чому ж вона не зайдла до нас? Це навіть дивно...

— Мамо! — каже їй докірливо Ліза. — Якщо не хоче, то й бог з нею. Не на коліна ж нам ставати.

— Як собі хочеш, це зневага. Сидіти в кабінеті три години і не згадати про нас. А втім, як собі хоче.

Варя й Ліза ненавидять Катю. Зненависть ця мені незрозуміла і, мабуть, щоб розуміти її, треба бути жінкою. Я ручуся головою, що з тих півтораста молодих чоловіків, яких я майже щодня бачу в своїй аудиторії, і з тієї сотні літніх, яких мені доводиться зустрічати щотижня, навряд чи знайдеться хоч один такий, який умів би зrozуміти ненависть і огиду до Катиного минулого, тобто до позашлюбної вагітності і до незаконної дитини; і водночас я ніяк не можу пригадати жодної такої знайомої мені жінки чи дівчини, яка свідомо чи інстинктивно не мала б у собі цих почуттів. І це не тому, що жінка доброчесніша і чистіша від чоловіка: адже доброчесність і чистота мало відрізняються від пороку, якщо вони не вільні від злого почуття. Я пояснюю це просто відсталістю жінок. Сумне співчуття і біль совісті, які відчуває сучасний чоловік, коли бачить нещастя, набагато більше говорять мені про культуру й моральне зростання, ніж ненависть і огіда. Сучасна жінка така сама слізлива і груба серцем, як і за часів середньовіччя. І на мою думку, цілком розумно роблять ті, які радять їй виховуватися, як чоловік.

Дружина не любить Каті ще за те, що вона була актризою, за невдячність, за гордість, за ексцентричність і за всі ті численні пороки, які одна жінка завжди уміє знаходити в іншій.

Крім мене і моєї сім'ї, у нас обідають ще дві-три подруги дочки і Олександр Адольфович Гнеккер, Лізин по-клонник і претендент на її руку. Це молодий блондин, не старший тридцяти років, середнього зросту, дуже повний, широкоплечий, зrudими баками біля вух і з нафабреними вусиками, які надають його повному, гладенькому обличчю якогось іграшкового виразу. Одягнений він у дуже корот-

кий піджак, в кольорову жилетку, в картаті штани, дуже широкі зверху і дуже вузькі знизу, і в жовті черевики без каблуків. Очі в нього опуклі, як у рака, галстук схожий на рапачу шийку, і мені навіть здається, що весь цей молодий чоловік пахне раковим супом. Буває він у нас щодня, але ніхто в моїй сім'ї не знає, якого він походження, де вчився і на які кошти живе. Він не грає і не співає, але має якесь відношення і до музики і до співів, продає десь чиєсь роялі, буває часто в консерваторії, знайомий з усіма знаменитостями і розпоряджається на концертах; судить він про музику з великим авторитетом і, я помітив, з ним охоче всі погоджуються.

Багаті люди завжди мають коло себе нахлібників; науки і мистецтва теж. Здається, нема на світі такого мистецтва чи науки, які були б вільні від присутності «сторонніх тіл» на зразок цього пана Гнеккера. Я не музикант і, можливо, помиляюся відносно Гнеккера, якого, до того ж, мало знаю. Але занадто вже підозрілими здаються мені його авторитет і та гідність, з якою він стоїть біля роялю і слухає, коли хто-небудь співає чи грає.

Будьте ви сто раз джентльменом і таємним радником, але якщо у вас є дочка, то ви нічим не гарантовані від того міщанства, яке часто вносять у ваш дім і в ваш настрій залицяння, сватання і весілля. Я, наприклад, ніяк не можу помиритися з тим урочистим виглядом, який буває у моєї дружини кожного разу, коли сидить у нас Гнеккер, не можу так само помиритися з тими пляшками лафіту, портвейну, і хересу, які ставляться тільки заради нього, щоб він наочно переконався, як широко й розкішно ми живемо. Не переношу я і уривчастого Лізиного сміху, якого вона навчилася в консерваторії, і її манери мружити очі в той час, коли у нас бувають мужчини. А головне, я ніяк не можу зрозуміти, чому це до мене щодня ходить і щодня зі мною обідає істота, зовсім чужа моїм звичкам, моїй науці, всьому ладові моого життя, зовсім не схожа на тих людей, яких я люблю. Дружина і покоївка таємниче шепочуть, що «це жених», але я все-таки не розумію його присутності; вона викликає в мені таке ж здивування, як коли б зі мною за стіл посадили зулуса. І мені також здається дивним, що моя дочка, яку я звик вважати дитиною, любить цей галстук, ці очі, ці м'які щоки.

Раніше я любив обід чи був до нього байдужим, а тепер він не викликає в мені нічого, крім нудьги і роздратування.

З того часу, як я став превосходительством і побував деканом факультету, сім'я моя визнала чомусь за потрібне зовсім змінити наше меню і обідні порядки. Замість тих простих страв, до яких я звик, коли був студентом і лікарем, тепер мене годують супом-пюре, в якому плавають якісь білі сосульки, і нирками в мадері. Генеральський чин і відоме ім'я відібрали в мене назавжди і щі, і смачні пироги, і гуску з яблуками, і ляща з кашею. Вони ж відібрали в мене і покоївку Агашу, балакучу і смішливу бабусю, замість якої подає тепер обід Єгор, тупий і гордовитий хлопець, з білою рукавичкою на правій руці. Антракти короткі, та здаються занадто довгими, бо їх нічим заповнити. Вже нема колишніх веселощів, невимушених розмов, жартів, сміху, нема взаємних пестоощів і тієї радості, яка хвилювала дітей, дружину і мене, коли ми сходилися бувало в ідалльні; для мене, занятої людини, обід був годиною відпочинку і побачення, а для дружини і дітей святом, правда, коротким, але світлим і радісним, коли вони знали, що я на півгодини належу не науці, не студентам, а лише їм самим і більш ні кому. Нема вже більше уміння п'яніти від однієї чарки, нема Агаши, нема ляща з кашею, нема того гомону, яким завжди зустрічалися маленькі обідні скандали, як от бійка під столом кішки з собакою, чи падіння пов'язки з Катиної щоки в тарілку з супом.

Описувати теперішній обід так само несмачно, як і їсти його. На обличчі в дружини — урочистість, удавана поважність і звичайний вигляд заклопотаності. Вона неспокійно оглядає наші тарілки і каже: «Я бачу, вам печеня не подобається... Скажіть: адже не подобається?». I я повинен відповідати: «Даремно ти непокоїшся, люба, печеня дуже смачна». А вона: «Ти завжди за мене заступаєшся, Миколо Степановичу, і ніколи не скажеш правди. Чому ж Олександр Адольфович так мало ів?» I все в такому роді протягом всього обіду. Ліза уривчасто рे�гоче і мружить очі. Я дивлюсь на обох, і тільки ось тепер за обідом для мене цілком ясно, що внутрішнє життя обох давно вже вислизнуло з-під мого нагляду. В мене таке почуття, немовби колись я жив дома із справжньою сім'єю, а тепер обідаю в гостях у несправжньої дружини і бачу несправжню Лізу. Сталася в обох різка зміна, я прогавив той довгий процес, по якому ця зміна відбувалася, і не дивно, що я нічого не розумію. Чому стала зміна? Не знаю. Можливо, вся біда в тому, що дружині й дочці бог не дав такої сили, як

мені. З дитинства я звик протистояти зовнішнім впливам і досить загартував себе; такі житеїські катастрофи, як слава, генеральство, перехід від достатків до життя невідповідного до своїх коштів, знайомства із знаттю і т. ін., ледве зачепили мене, і я лишився цілий і непошкоджений, а на слабких, незагартованих дружину і Лізу все це звалилося, як велика снігова брила, і здавило їх.

Панночки і Гнеккер розмовляють про фуги, контрапункти, про співаків і піаністів, про Баха і Брамса, а дружина, побоюючись, щоб її не запідозріли в музичному неуцтві, співчутливо посміхається їм і бурмоче: «Це чудово... Невже? Скажіть...» Гнеккер солідно єсть, солідно говорить дотепи і побажливо вислухує зауваження панночок. Часом у нього з'являється бажання поговорити поганою французькою мовою, і тоді він чомусь вважає за потрібне величати мене *votre excellence*¹.

А я похмурий. Видимо, я всім їм заважаю, і вони заважають мені. Ніколи раніше я не почував антагонізму станів, але тепер мене мучить саме щось до цього подібне. Я намагаюся відшукувати в Гнеккера самі тільки погані риси, скоро знаючу їх і мучуся, що на його женихівському місці сидить людина не моого кола. Присутність його погано впливає на мене ще і в іншому відношенні. Звичайно, коли я залишаюся сам з собою чи буваю в товаристві людей, яких люблю, я ніколи не думаю про свої заслуги, а якщо починаю думати, то вони здаються мені такими мізерними, неначе я став ученим тільки вчора; а в присутності таких людей, як Гнеккер, мої заслуги здаються мені височеною горою, вершина якої ховається в хмарах, а біля підніжжя ворушаться ледве помітні для ока Гнеккери.

Після обіду я іду до себе в кабінет і закурюю там свою люлечку, єдину на весь день, що залишилася від давньої поганої звички диміти з ранку до ночі. Коли я курю, до мене входить дружина і сідає, щоб поговорити зі мною. Так само, як і вранці, я наперед знаю, про що у нас буде розмова.

— Треба б нам з тобою поговорити серйозно, Миколо Степановичу,— починає вона.— Я про Лізу... Чому ти не звернеш уваги?

— Тобто?

— Ти вдаєш, що нічого не помічаєш, але це не гарно.

¹ Ваше превосходительство.

Не можна бути байдужим... Гнеккер має щодо Лізи наміри... Що ти скажеш?

— Що він погана людина, я не можу сказати, бо не знаю його, але що він мені не подобається, про це я говорив тобі вже тисячу разів.

— Але так не можна... Не можна...

Вона встає і ходить, хвилюючись.

— Так не можна ставитись до серйозного кроку...— каже вона.— Коли йдеться про щастя дочки, треба відкинути все особисте. Я знаю, він тобі не подобається... Гарәзд... Якщо ми відмовимо йому тепер, розладнаємо все, то чим ти поручишся, що Ліза все життя не нарікатиме на нас? Женихів тепер не бозна-скільки, і може статися, що не трапиться іншої партії... Він дуже кохає Лізу і, очевидно, подобається їй... Звичайно, у нього немає певного становища, та що ж робити? Бог дасть, згодом влаштується куди-небудь. Він з порядної родини і багатий.

— Звідки тобі це відомо?

— Він казав. У його батька в Харкові великий будинок і під Харковом маєток. Одним словом, Миколо Степановичу, тобі неодмінно треба поїхати в Харків.

— Навіщо?

— Ти розвідаєш там... У тебе там є знайомі професори, вони тобі допоможуть. Я б сама поїхала, але я жінка. Не можу...

— Не поїду я в Харків,— кажу я похмуро.

Дружина лякається, і на обличчі в неї з'являється вираз гострого болю.

— Ради бога, Миколо Степановичу! — благає вона мене, схлипуючи.— Ради бога, зніми з мене цей тягар! Я страждаю!

Мені стає боляче дивитися на неї.

— Добре, Варю,— кажу я лагідно.— Якщо хочеш, то, будь ласка, я поїду в Харків і зроблю все, що ти хочеш.

Вона притискує до очей хусточку і йде до себе в кімнату плакати. Я залишаюся сам.

Трохи згодом приносять лампу. Від крісел і лампового ковпака лягають на стіни і підлогу знайомі, давно на бридлі тіні, і коли я дивлюсь на них, мені здається, що вже ніч і що вже починається мое прокляте безсоння. Я лягаю в ліжко, потім встаю і ходжу по кімнаті, потім знову лягаю... Звичайно після обіду, перед вечором, мое нервове збудження досягає свого найвищого градусу. Я по-

чинаю без причини плакати і ховаю голову під подушку. В цей час я боюся, щоб хто-небудь не зайдов, боюся раптово померти, соромлюся своїх сліз, і загалом створюється в душі щось нестерпне. Я почиваю, що далі я не можу бачити ні своєї лампи, ні книги, ні тіней на підлозі, не можу чути голосів, які лунають у вітальні. Якась невидима й незрозуміла сила грубо штовхає мене геть з моєї квартири. Я скоплююсь, похапцем одягаюсь і обережно, щоб не помітили домашні, виходжу на вулицю. Куди йти?

Відповідь на це питання у мене давно вже сидить в мозку: до Каті.

III

Як звичайно, вона лежить на турецькому дивані чи на кушетці і читає що-небудь. Побачивши мене, вона ліниво підводить голову, сідає і простягає мені руку.

— А ти все лежиш,— кажу я, помовчавши трохи і відпочивши.— Це нездороно! Ти б узялася до чого-небудь!

— Га?

— Ти б, кажу, взялася до чого-небудь.

— До чого? Жінка може бути тільки простою робітницею або актрисою.

— Ну, що ж? Якщо не можна в робітниці, іди в актриси. Мовчить.

— Заміж би виходила,— кажу я напівжартома.

— Нема за кого. Та й нема чого.

— Так жити не можна.

— Без чоловіка? Велике діло! Мужчин скільки завгодно аби була охота.

— Це, Катю, негарно.

— Що негарно?

— Та ось те, що ти зараз сказала.

Помітивши, що я засмучений, і бажаючи згладити погане враження, Катя каже:

— Ходімо. Ідіть сюди. Ось.

Вона веде мене в маленьку, дуже затишну кімнатку й говорить, показуючи на письмовий стіл:

— Ось... Я приготувала для вас. Тут ви працюватимете. Приїжджайте щодня і привозьте з собою роботу. А там дома вам тільки заважають. Будете тут працювати? Хочете?

Щоб не засмутити її відмовою, я відповідаю їй, що працюватиму в неї і що кімната мені дуже подобається. Потім ми обое сідаємо у затишній кімнатці і починаємо розмовляти.

Тепло, затишна обстановка і присутність симпатичної людини викликають в мені тепер не почуття задоволення, як колись, а сильне бажання поскаржитись і побурочати. Мені здається чомусь, що коли я поремствую й поскаржуясь, то мені стане легше.

— Погане діло, моя люба,— починаю я зітхаючи.— Дуже погане...

— Що таке?

— Бачиш, в чому річ, друже мій. Найкраще є найсвятіше право королів — це право помилування. І я завжди почував себе королем, бо користувався цим правом безмежно. Я ніколи не судив, був вибачливим, охоче прощав усіх направо і наліво. Де інші протестували і обурювались, там я тільки радив і переконував. Все своє життя я дбав тільки про те, щоб моя присутність не була неприємною для сім'ї, студентів, товаришів, для слуг. І таке мое ставлення до людей, я знаю, виховувало всіх, кому доводилося бути коло мене. Але тепер я вже не король. У мені діється щось таке, що личить тільки рабам: в голові моїй вдень і вночі снують злі думки, а в душі звили собі гніздо почуття, яких я не знав раніше. Я і ненавиджу, і зневажаю, і гніваюсь, і обуррююсь, і боюсь. Я став занадто суворий, вимогливий, дратівливий, нечесний, підозріливий. Навіть те, що колись давало мені привід тільки сказати ще один каламбур і добродушно посміятися, породжує в мені тепер важке почуття. Змінилася в мені і моя логіка: раніше я зневажав тільки гроши. А тепер маю зле почуття не до грошей, а до багатіїв, ніби вони винні; раніше ненавидів насильство і сваволю, а тепер ненавиджу людей, які чинять насильство, ніби винні тільки вони, а не всі ми, що не уміємо виховувати один одного. Що це значить? Якщо нові думки і нові почуття виникли від зміни переконань, то звідки могла взятися ця зміна? Хіба світ став гірший, а я країцій, чи раніш я був сліпий і байдужий? Якщо ж ця зміна сталася від загального занепаду фізичних і розумових сил — адже я хворий і щодня втрачаю на вазі,— то стан мій жалюгідний; значить, мої нові думки ненормальні, нездорові, я повинен соромитись їх і вважати нікчемними...

— Хвороба тут ні до чого,— перебиває мене Катя.— Просто у вас відкрилися очі, от і все. Ви побачили те, чого раніш чомусь не хотіли помічати. По-моєму, на- самперед вам треба остаточно порвати з сім'ю і піти від неї.

— Ти говориш нісенітниці.

— Ви вже не любите їх, чого ж тут кривити душою? І хіба це сім'я? Нікчеми! Якби сьогодні вони померли, завтра ж ніхто не помітив би їхньої відсутності.

Катя зневажає дружину й дочку так само сильно, як ті її ненавидять. Навряд чи можна в наш час говорити про право людей, зневажати один одного. Але якщо стати на Катину точку зору і визнати таке право існуючим, то все-таки побачиш, що вона має таке ж право зневажати дружину й Лізу, як ті її ненавидіти.

— Нікчеми,— повторює вона.— Ви обідали сьогодні? Як же це вони не забули покликати вас до їдалні? Як це вони до цього часу пам'ятають ще про ваше існування?

— Катю,— кажу я суворо,— прошу тебе замовчати.

— А ви думаете, мені весело говорити про них? Я була б рада зовсім їх не знати. Послухайте ж мене, мій дорогий: покиньте все і їдьте. Їдьте за кордон. Чим скоріше, тим краще.

— Що за дурниці! А університет?

— І університет так само. Що він вам? Все одно ніякого пуття. Викладаєте ви вже тридцять років, а де ваші учні? Чи багато у вас знаменитих учених? Порахуйте-но! А щоб розмножувати цих лікарів, які експлуатують не-уцтво і наживають сотні тисяч, для цього не треба бути талановитою і хорошою людиною. Ви зайвий.

— Боже мій, яка ти різка! — жахаєсь я.— Яка ти різка. Замовчи, інакше я піду! Я не умію відповідати на твої різкості!

Входить покоївка і кличе нас пити чай. Біля самовара наша розмова, хвалити бога, міняється. Після того, як я вже поскаржився, мені хочеться дати волю іншій своїй старечій слабості — спогадам. Я розповідаю Каті про своє минуле і, на превеликий подив, згадую такі подробиці, про які я навіть не підозрівав, що вони ще збереглися в моїй пам'яті. А вона слухає мене з розчуленням, з гордістю, затамувавши подих. Особливо я люблю розповідати їй про те, як я колись учився в семінарії і як мріяв вступити до університету.

— Бувало гуляю я по нашему семінарському саду... — розповідаю я. — Донесе вітер з якого-небудь далекого шинку терликання гармонії і пісню або промчить мимо семінарського паркана тройка з дзвониками, і цього вже цілком досить, щоб почуття щастя враз наповнило не тільки груди, але навіть живіт, ноги, руки... Слухаєш гармонію чи затихаючі дзвоники, а сам уявляєш себе лікарем і малюєш картини — одна за одну країці. І от, як бачиш, мрії мої здійснилися. Я маю більше, ніж смів мріяти. Тридцять років я був улюбленим професором, мав чудових товаришів, користувався почесною популярністю. Я кохав, одружився з палкої любові, мав дітей. Одним словом, якщо оглянутися назад, то все мое життя уявляється мені красивою, талановито зробленою композицією. Тепер мені залишається тільки не зіпсувати фіналу. Для цього треба померти полюдському. Якщо смерть і справді небезпека, то треба зустріти її так, як це личить учителеві, ученому і громадянину християнської держави: бадьоро і з спокійною душою. Але я псує фінал. Я потопаю, біжу до тебе, прошу допомоги, а ти мені: потопайте, це так і треба.

Та от у передпокой лунає дзвоник. Я і Катя пізнаємо його і кажемо:

— Це, мабуть, Михайло Федорович.

І справді, через хвилину входить мій товариш — філолог, Михайло Федорович, високий, ставний, років п'ятдесяти, з густим сивим волоссям, з чорними бровами і голених. Це добра людина і чудовий товариш. Походить він із старовинної дворянської фамілії, досить щасливої і талановитої, що відіграє помітну роль в історії нашої літератури і освіти. Сам він розумний, талановитий, дуже освічений, але не без дивацтв. До деякої міри всі ми химерні і всі ми диваки, але його дивацтва являють собою щось виключне і небезпечне для його знайомих. Між останніми я знаю чимало таких, які за його дивацтвами зовсім не бачать його численних достоїнств.

Увійшовши до нас, він повільно знімає рукавички і говорить бархатним басом:

— Здрастуйте. Чай п'єте? Це дуже до речі. Страшенно холодно.

Потім він сідає до столу, бере собі склянку і зразу ж починає говорити. Найхарактерніше в його манері говорити, це постійний жартівливий тон, якась мішанина філософії в базіканням, як у шекспірівських гробокопателів.

Він завжди говорить про серйозне, але ніколи не говорить серйозно. Міркування його завжди гострі, лайливі, але завдяки лагідному, рівному, жартівливому тону якось так виходить, що гострість і лайка не ріжуть вуха і до них скоро звикаєш. Щовечора він приносить з собою штук п'ять-шість анекdotів з університетського життя і з них звичайно починає, коли сідає за стіл.

— Ох, господи! — зітхає він, насмішкувато ворушачи своїми чорними бровами. — Бувають же на світі такі коміки!

— А що? — питає Катя.

— Іду я сьогодні з лекції і зустрічаю на сходах цього старого ідіста, нашого NN... Іде і, як звичайно, виставив наперед своє коняче підборіддя і шукає, кому б поскаржитися на свою мігрень, на дружину і на студентів, які не хочуть відвідувати його лекції. Ну, думаю, побачив мене — тепер загинув, пропало діло...

І так далі в такому роді. Або ж він починає так:

— Був учора на публічній лекції нашого ZZ. Дивуюсь, як ця наша *alma mater*¹, не проти ночі згадуючи, наважується показувати публіці таких бельбасів і патентованіх тупиць, як цей ZZ. Адже це європейський дурень! Даруйте, другого такого по всій Європі вдень із свічкою не знайдеш! Читає, можете собі уявити, неначе леденець смокче: сю-сю-сю... Злякається, погано розбирає свій рукопис, жалюгідні думки ледве-ледве рухаються із швидкістю архімандрита, що іде на велосипеді, а головне, ніяк не розбереш, що він хоче сказати. Нудота страшenna, мухи дохнуть. Цю нудоту можна порівняти тільки хіба з тією, яка буває в нас в актовому залі на річному акті, коли читають традиційну промову, щоб її чорт уяв.

І зразу ж різкий перехід:

— Років три тому, ось Микола Степанович пам'ятає, довелося мені читати цю промову. Жарко, душно, мундир давить під пахвами — просто смерть! Читаю півгодини, годину, півтори години, дві години... «Ну, думаю, хвалити бога, залишилося ще тільки десять сторінок». А в кінці у мене були такі чотири сторінки, що можна було зовсім не читати, і я розраховував їх випустити. Отже, залишилося, думаю, тільки шість. Та, уявіть собі, поглянув мигцем вперед і бачу: в першому ряді сидять поруч якийсь

¹ Мати-кормилиця (лат.).

генерал із стрічкою і архієрей. Бідолахи задубіли від нудьги, витріщають очі, щоб не заснути, а проте намагаються зобразити на своїх обличчях увагу і вдають, що мое читання їм зрозуміле і подобається. Ну, думаю, коли подобається, то нате ж вам! На злість! Взяв і прочитав усі чотири сторінки!

Коли він говорить, то посміхається в нього, як взагалі у насмішкуватих людей, самі тільки очі і брови. В очах у нього в цей час немає ні ненависті, ні зlostі, але багато гостроти і тієї особливої лисячої хитрості, яку можна помітити тільки у дуже спостережливих людей. Якщо продовжувати говорити про його очі, то я помітив ще одну їх особливість. Коли він бере від Каті склянку, чи вислуховує її зауваження, чи проводжає її поглядом, коли вона за чимсь ненадовго виходить з кімнати, то в його погляді я помічаю щось лагідне, молитовне, чисте...

Покоївка прибирає самовар і ставить на стіл великий шматок сиру, фрукти і пляшку кримського шампанського, досить поганого вина, яке Катя полюбила, коли жила в Криму. Михайло Федорович бере з етажерки дві колоди карт і розкладає пасьянс. Як він запевняє, деякі пасьянси вимагають великої кмітливості й уваги, а проте, розкладаючи їх, він не перестає розважати себе розмовою. Катя уважно стежить за його картами і більше мімікою, ніж словами, допомагає йому. Вина за весь вечір вона випиває не більше двох чарок, я випиваю чверть склянки, решта пляшки припадає на долю Михайла Федоровича, який може пити багато і ніколи не п'яніє.

За пасьянсом ми розв'язуємо різні питання, переважно вищого порядку, причому найбільше дістаеться тому, що ми найбільше любимо, тобто науці.

— Наука, хвалити бога, віджила свій вік,— каже Михайло Федорович спрковола.— Вона своє вже відспівала. Так-то. Людство починає вже відчувати потребу замінити її чим-небудь іншим. Виросла вона на ґрунті забобонів, викохана забобонами і являє собою тепер таку ж квінт-есенцію забобонів, як її віджилі бабусі: алхімія, метафізика і філософія. І справді, що вона дала людям? Адже між ученими європейцями і китайцями, які не мають у себе ніяких наук, різниця зовсім незначна, суто зовнішня. Китайці не знали науки, але що вони від цього втратили?

— І мухи не знають науки,— кажу я,— та що ж із цього?

— Ви даремно гніваетесь, Миколо Степановичу. Адже я це кажу тут, між нами... Я обережніший, ніж ви думаете, і не стану говорити це публічно, хай бог боронить! В масі живе забобон, що науки і мистецтва вищі від землеробства, торгівлі, вищі від ремесел. Наша секта живиться цим забобоном, і не мені з вами руйнувати його. Хай бог боронить!

За пасьянсом перепадає на горіхи й молоді.

— Здрібніла нині наша публіка,— зітхає Михайлло Федорович.— Не кажу вже про ідеали і таке інше, але хоча б працювати і думати уміли до пуття! От уже справді: «Печально я дивлюсь на наше покоління».

— Так, страшенно здрібніли,— погоджується Катя.— Скажіть, за останні п'ять-десять років чи був у вас хоч один видатний?

— Не знаю, як в інших професорів, в себе щось не пригадую.

— Я бачила на своєму віку багато студентів і ваших молодих учених, багато акторів... Що ж? Жодного разу не мала щастя зустрітися не тільки з героєм чи талантом, але навіть просто з цікавою людиною. Все сіре, бездарне, надуте претензіями...

Всі ці розмови про здрібність справляють на мене кожного разу таке враження, наче я ненавмисно підслушав негарну розмову про свою дочку. Мені прикро, що обвинувачення огульні і побудовані на таких давно заяложених загальних місцях, таких жупелах, як здрібність, відсутність ідеалів чи посилання на прекрасне минуле. Всяке обвинувачення, навіть якщо воно висловлюється в дамському товаристві, повинно бути сформульоване з можливою точністю, інакше воно не обвинувачення, а пусте лихослів'я, негідне порядних людей.

Я старик, служу вже тридцять років, але не помічаю ні здрібніості, ні відсутності ідеалів і не думаю, щоб тепер було гірше, ніж колись. Мій швейцар Микола, досвід якого в даному разі має свою ціну, каже, що теперішні студенти не кращі і не гірші від колишніх.

Коли б мене спитали, що мені не подобається в теперішніх моїх учнях, то я відповів би на це не зразу, і неба-тато, але з достатньою точністю. Недоліки їхні я знаю, і мені через це нема потреби вдаватися до туману загальних місць. Мені не подобається, що вони курять тютюн, вживають спиртні напої і пізно одружуються; що вони безтурботні і часто байдужі до такої міри, що терплять

у своєму середовищі голодуючих і не сплачують боргів та-вариству допомоги студентам. Вони не знають нових мов і неправильно висловлюються по-російськи; не далі, як вчора, мій товариш-гігієніст скаржився мені, що йому до-водиться читати вдвічі більше, бо студенти погано знають фізику і зовсім не знайомі з метеорологією. Вони охоче піддаються впливові письменників найновішого часу, на-віть не кращих, але цілком байдужі до таких класиків, як, наприклад, Шекспір, Марк Аврелій, Елікет чи Паскаль, і в цьому невмінні відрізняти велике від малого найбільше виявляється їхня життєва непрактичність. Усі трудні пи-тання, що мають більш чи менш громадський характер (наприклад, переселенське), вони розв'язують підписними листами, а не шляхом наукового дослідження і досвіду, хоч останній шлях є в повному їхньому розпорядженні і якнайбільше відповідає їхньому призначенню. Вони охоче стають ординаторами, асистентами, лаборантами, екстернами і ладні займати ці посади до сорока років, хоч самостійність, почуття свободи і особиста ініціатива в науці не менше потрібні, ніж, наприклад, у мистецтві чи торгівлі. У мене є учні і слухачі, але немає помічників і на-ступників, і тому я люблю їх і розчулююсь, але не пи-шаюся ними і т. д., і т. д.

Подібні вади, хоч би як багато їх було, можуть поро-джувати пессимістичний чи лайлівий настрій тільки в людині легкодухій і боязкій. Всі вони мають випадковий, скороминущий характер і перебувають у цілковитій залеж-ності від життєвих умов; досить якихось десяти років, щоб вони звикли або поступилися своїм місцем іншим, новим вадам, без яких не обйтись і які в свою чергу лякатимуть легкодухих. Студентські гріхи досаждають мені часто, але ця досада ніщо в порівнянні з тією радістю, яку я відчу-ваю вже тридцять років, коли розмовляю з учнями, читаю їм, придивляюсь до їхніх взаємин і порівнюю їх з людьми не їхнього кола.

Михайло Федорович лихословить, Катя слухає, і обое не помічають, в яку глибоку безодню помалу втягує їх така, ніби невинна розвага, як осуд близніх. Вони не по-чувають, як проста розмова поступово переходить в глум і в знуцання і як обое вони починають пускати в хід навіть наклепницькі прийоми.

— Кумедні трапляються суб'єкти,— каже Михайло Фе-дорович.— Вчора приходжу я до нашого Єгора Петровича

і застаю там студіоза, з ваших же медиків, III курсу, здається. Обличчя таке... в добролюбовському стилі, на лобі печать глибокодумності. Розговорилися. «Отакі-то діла, кажу, молодий чоловіче. Читав я, кажу, що якийсь німець — забув його прізвище — добув з людського мозку новий алкалоїд, ідіотин». Що ж ви думаєте? Повірив і навіть на обличчі своєму повагу виявив: знай, мовляв, наших! А то недавно приходжу я в театр. Сідаю, якраз переді мною, в сусідньому ряду, сидять якихось два: один «з насих» і, мабуть, юрист, другий, патлатий — медик. Медик п'яний, як чіп. На сцену — ніякої уваги. Знай себі дрімає та носом клює. Але як тільки який-небудь актор почне голосно читати монолог чи просто підвищить голос, мій медик здригається, штовхає свого сусіда в бік і питає: «Що він говорить? Бла-а-родно?» — Благородно,— відповідає «з насих». «Браво! — горлає медик.— Бла-а-родно. Браво!» Він, бачте, бовдур п'яний, прийшов у театр не за мистецтвом, а за благородством. Йому благородство потрібне.

А Катя слухає і сміється. Сміх у неї якийсь дивний: вдихання швидко і ритмічно-правильно чергуються з видиханнями — схоже на те, ніби вона грає на гармонії,— і на обличчі при цьому сміються самі тільки ніздрі. Настрій мій падає, і я не знаю, що казати. Роздратувавшись, я спалахую, схоплююсь з місця і кричу:

— Замовчіть нарешті! Що ви сидите тут, як дві жаби, і отруюєте повітря своїм диханням? Годі!

І, не дочекавшись, коли вони скінчать лихословити, я збираюся йти додому. Та вже й пора: одинацята година.

— А я ще посиджу трошки,— каже Михайло Федорович.— Дозволяєте, Катерино Володимирівно?

— Дозволяю,— відповідає Катя.

— Bene¹. В такому разі накажіть подати ще пляшечку.

Обоє проводжають мене з свічками до передпокою, і, поки я одягаю шубу, Михайло Федорович каже:

— За останній час ви страшенно схудли і постаріли, Миколо Степановичу. Що з вами? Хворі?

— Так, хворий трошки.

— І не лікуєтесь...— похмуро додає Катя.

— Чому ж не лікуєтесь? Хіба можна так? Береже-

¹ Добре (лат.).

ного, милий чоловіче, бог береже. Вітайте ваших і попрощайтесь пробачення, що не буваю. Цими днями, перед від'їздом за кордон, прийду попрощатись. Неодмінно! На тому тижні іду.

Виходжу я від Каті роздратований, наляканий розмовами про мою хворобу і незадоволений собою. Я себе питав: справді, чи не полікуватися у кого-небудь з товаришів? І зразу ж я уявляю, як товариш, вислухавши мене, відійде мовччи до вікна, подумає, потім обернеться до мене і, стараючись, щоб я не прочитав на його обличчі правди, скаже байдужим тоном: «Поки що не бачу нічого особливого, але все-таки, колего, я радив би вам припинити заняття». І це позбавить мене останньої надії.

У кого нема надій? Тепер, коли я сам ставлю собі діагноз і сам лікую себе, часом я сподіваюся, що мене обманює мое неузвісство, що я помилуюся і щодо білка і цукру, які знаходжу в себе, і щодо серця, і щодо тих набряків, які вже двічі бачив у себе ранками: коли я з ретельністю іпохондрика перечитую підручники терапії і щоденно міняю ліки, мені все здається, що я натрапляю на що-небудь втішне. Яке дріб'язкове все це.

Чи вкрите небо хмарами, чи сяють на ньому місяць і зорі, я кожного разу, повертаючись, дивлюсь на нього і думаю про те, що скоро мене візьме смерть. Здавалося б, у цей час думки мої повинні бути глибокі, як небо, яскраві, разючі... Та ні! Я думаю про себе самого, про дружину, Лізу, Гнеккера, про студентів, взагалі про людей; думаю негарно, дріб'язково, хит्रую перед самим собою, і в цей час мій світогляд можна висловити словами, які знаменитий Аракчеєв сказав в одному з своїх інтимних листів: «Все гарне на світі не може бути без поганого і завжди більше лихого, ніж доброго». Тобто, все гидота, нема для чого жити, а ті шістдесят два роки, які вже прожиті, треба вважати пропащими. Я ловлю себе на цих думках і намагаюся переконати себе, що вони випадкові, тимчасові і сидять в мені не глибоко, але зараз же я думаю:

«Якщо так, то чому ж щовечора тебе тягне до тих двох жаб?»

І я присягаюсь ніколи більше не ходити до Каті, хоч і знаю, що завтра ж знову піду до неї.

Смикаючи біля своїх дверей за дзвоник і потім ідучи нагору сходами, я почиваю, що в мене вже нема сім'ї і

нема бажання повернути її. Ясно, що нові, аракчеєвські думки сидять у мені не випадково і не тимчасово, а володіють усім моїм єством. З хворим сумлінням, сумний, лінивий, ледве ворушачи усім тілом, неначе моя вага збільшилася на тисячу пудів, я лягаю в ліжко і скоро засинаю.

А потім — безсоння...

IV

Настає літо, і життя змінюється.

Одного чудового ранку входить до мене Ліза і каже жартівливим тоном:

— Ходімо, ваше превосходительство. Готово.

Моє превосходительство ведуть на вулицю, садовлять на візника й везуть. Я іду і від нічого робити читаю виїски справа наліво. З слова «трактир» виходить «риткарт». Це згодилося б для баронського прізвища: баронеса Риткарт. Далі іду полем повз кладовище, яке не справляє на мене зовсім ніякого враження, хоч я скоро лежатиму на ньому; потім іду лісом і знову полем. Нічого цікавого. Після двогодинної їзди мое превосходительство ведуть у нижній поверх дачі і поміщають його в невеликій, дуже веселенькій кімнатці з блакитними шпалерами.

Вночі знов безсоння, але вранці я вже не встаю і не слухаю дружини, а лежу в ліжку. Я не сплю, а переживаю сонливий стан, напівзабуття, коли знаєш, що не спиш, але бачиш сни. Опівдні я встаю і сідаю за звичкою до свого стола, але вже не працюю, а розважаю себе французькими книжками в жовтих обкладинках, які присилає мені Катя. Звичайно, було б патріотичніше читати російських авторів, та, признатися, я не маю до них особливої схильності. За винятком двох-трьох стариків, уся сучасна література здається мені не літературою, а своєрідним кустарним промислом, який існує тільки для того, щоб його підтримували, але неохоче користувалися його виробами. Найкращий з кустарних виробів не можна назвати видатним і не можна щиро похвалити його без «але»; те ж саме слід сказати і про всі ті літературні новинки, які я прочитав за останні десять-п'ятнадцять років: жодної видатної, і не обійдешся без «але». Розумно, благородно, але не талановито; талановито, благородно, але не розумно, або, нарешті — талановито, розумно, але не благородно.

Я не скажу, щоб французькі книжки були і талановиті,

і розумні, і благородні. І вони не задовольняють мене. Але вони не такі нудні, як російські: в них можна знайти головний елемент творчості — почуття особистої свободи, чого немає в російських авторів. Я не пам'ятаю жодної такої новинки, в якій автор з першої же сторінки не постарався б обплутати себе всілякими умовностями і контрактами із своїм сумлінням. Один боїться говорити про голе тіло, другий зв'язав собі руки й ноги психологічним аналізом, третьому потрібне «тепле ставлення до людини», четвертий навмисно цілі сторінки розмазує описами природи, щоб йому не закинули тенденційності... Один хоче бути в своїх творах неодмінно міщанином, другий неодмінно дворянином і т. д. Навмисність, обережність, собі на умі, але немає ні свободи, ні мужності писати, як хочеться, а отже, немає й творчості.

Все це стосується так званого красного письменства.

Щождо російських серйозних статей, наприклад, з соціології, з мистецтва тощо, то я не читаю їх просто через побоювання. В дитинстві і юності я чомусь боявся швейцарів і театральних капельдинерів, і цей страх залишився в мене і до цього часу. Я й тепер боюся їх. Кажуть, що страшним здається тільки те, що незрозуміле. І справді, дуже важко розуміти, чому швейцари і капельдинери такі поважні, бундючні і величаво неввічливі. Читаючи серйозні статті, я почуваю такий самий невиразний страх. Надзвичайна поважність, грайливий генеральський тон, фамільярне поводження з іноземними авторами, уміння з гідністю переливати з пустого в порожнє — все це для мене незрозуміле, страшне і все це не схоже на скромність і джентльменськи-спокійний тон, до яких я звик, читаючи наших письменників-лікарів і природників. Не тільки статті, але мені важко читати навіть переклади, які роблять чи редактують російські серйозні люди. Чванливий, вибачливий тон передмов, безліч приміток від перекладача, що заважають мені зосередитися, знаки запитання і «Sic»¹ в дужках, розкидані щедрим перекладачем по всій статті чи книжці, здаються мені замахом і на особу автора і на мою читацьку самостійність.

Одного разу я був запрошений експертом в окружний суд; в антракті один з моїх товаришів-експертів звернув мою увагу на грубе ставлення прокурора до підсудних,

¹ Так (лат.).

серед яких були дві інтелігентні жінки. Мені здається, я анітрохи не перебільшив, відповівши товаришеві, що це ставлення не грубіше від того, яке існує у авторів серйозних статей між собою. Справді, це ставлення таке грубе, що про нього можна говорити тільки з важким почуттям. Один до одного і до тих письменників, яких вони критикують, ставляться вони або надто шанобливо, не шкодуючи своєї гідності, або ж, навпаки, зневажають їх набагато сміливіше, ніж я в цих записках і в думках свого майбутнього зятя Гнеккера. Обвинувачення в неосудності, в нечистоті намірів і навіть у всякого роду кримінальні становлять звичайну прикрасу серйозних статей. А це вже, як люблять висловлюватися в своїх статейках молоді лікарі, *ultima ratio*¹. Такі взаємини неминуче повинні позначатися на звичаях молодого покоління, яке пише, і тому я анітрохи не дивуюсь, що в тих новинках, які придбало за останні десять-п'ятнадцять років наше красне письменство, герої п'ють багато горілки, а героїні недостатньо цнотливі.

Я читаю французькі книжки і поглядаю на вікно, яке відчинене; мені видно зубці моого палісадника, два-три чахлі деревця, а там, далі за палісадником, дорога, поле, потім широка смуга хвойного лісу. Часто я милуюся, як якісь хлопчик і дівчинка, обое біляві і обірвані, деруться на палісадник і сміються з моєї лисини. В іхніх близкучих оченятах я читаю: «Дивись, плішивий!» Це, мабуть, чи не єдині люди, яким нема ніякого діла ні до моєї славетності, ні до чину.

Відвідувачі тепер бувають у мене не кожного дня. Згадаю тільки про відвідини Миколи і Петра Гнатовича. Микола приходить звичайно до мене в свята неначе у справі, але більше для того, щоб побачитись. Приходить він дуже напідпитку, чого з ним ніколи не буває зимою.

— Що скажеш? — питаю я, виходячи до нього в сіні.

— Ваше превосходительство! — каже він, притискуючи руку до серця і дивлячись на мене з захопленням закоханого.— Ваше превосходительство! Покарай мене бог! Убий грім на цьому місці: Гаудеамус ігітур ювенестус!².

І він жадібно цілує мене в плечі, в рукава, в гудзики.

— Все у нас там благополучно? — питаю я його.

¹ Останній довід (лат.).

² Зіпсований початок студентської пісні: «Gaudеamus iгітур, juvenes dum sumus» (будемо веселитись, поки молоді).

— Ваше превосходительство! Як перед істинним...

Він не перестає божитися без будь-якої потреби, скоро набридає мені, і я посилаю його на кухню, де йому подають обідати. Петро Гнатович приїжджає до мене теж у свята спеціально для того, щоб провідати і поділитися зі мною думками. Сидить він у мене звичайно біля столу, скромний, чистенький, розсудливий, не насмілюючись покласти ногу на ногу чи спертися лікtem на стіл, і весь час він тихим, рівним голоском, гладенько й книжно, розповідає мені різні, на його думку, дуже цікаві і пікантні новини, вичитані ним з журналів і книжок. Всі ці новини схожі одна на одну і зводяться до такого типу: один француз зробив відкриття, другий — німець — викрив його, довівши, що це відкриття було зроблено ще в 1870 році якимсь американцем, а третій — теж німець — перехитрив обох, довівши їм, що обидва вони сплохували, визнавши під мікроскопом кульки повітря за темний пігмент. Петро Гнатович, навіть тоді, коли хоче розсмішити мене, розповідає довго, ґрунтовно, наче захищає дисертацію, з докладним переліком літературних джерел, якими він користувався, стараючись не помилитися ні в числах, ні в номерах журналів, ні в іменах, причому говорить не просто Пті, а неодмінно Жан Жак Пті. Трапляється, що він залишається у нас обідати, і тоді протягом усього обіду він розповідає всі ті ж самі пікантні історії, які наганяють нудьгу на всіх, хто обідає. Якщо Гнеккер і Ліза починають при ньому розмову про фуги й контрапункти, про Брамса і Баха, то він скромно опускає очі й конфузиться; йому соромно, що в присутності таких серйозних людей, як я і він, говорять про такі пошлості.

При теперішньому моєму настрої досить п'яти хвилин, щоб він набрид мені так, немов я бачу і слухаю його вже цілу вічність. Я ненавиджу бідолаху. Від його тихого, рівного голосу і книжної мови я марнію, від розповідей тупію... Він має до мене найкращі почуття і говорить зі мною тільки для того, щоб зробити мені приємність, а я плачу йому тим, що дивлюся йому прямо в вічі, немов хочу його загіпнотизувати, і думаю: «іди геть, іди геть, іди геть»... Та він не піддається навіюванню моїх думок і сидить, сидить, сидить...

Поки він сидить у мене, я ніяк не можу позбутися думки: «Дуже можливо, що, коли я помру, його призначати на моє місце», і моя бідна аудиторія здається мені

оазисом, в якому висок струмок, і я з Петром Гнатовичем нелюб'язний, мовчазний, похмурий, неначе в подібних думках винуватий він, а не я сам. Коли він починає, як звичайно, хвалити німецьких учених, я вже не кепкую добродушно, як раніш, а похмуро бурмочу:

— Осли ваші німці...

Це схоже на те, як покійний професор Микита Крилов, купаючись одного разу з Пироговим в Ревелі і розсердившись на воду, що була дуже холодна, вилаєвся: «Падлюки німці!» Поводжусь я з Петром Гнатовичем погано, і тільки коли він виходить і я бачу, як у вікні за палісадником мелькає його сірий капелюх, мені хочеться окликнути його і сказати: «Пробачте мені, голубчику!»

Обід у нас проходить нудніше, ніж зимою. Той самий Гнеккер, якого я тепер ненавиджу і зневажаю, обідає в мене майже щодня. Раніш я терпів його присутність мовчки, а тепер я пускаю на його адресу ущипливі слова, які примушують червоніти дружину і Лізу. Під впливом злого почуття, я часто говорю просто дурниці і не знаю, навіщо говорю їх. Так, трапилося одного разу, я довго дивився з презирством на Гнеккера і ні з того ні з сього випалив:

Орлам трапляється і нижче кур спускатись,
Та курам вже до хмар ніколи не піднятись...

І найдосадніше, що курка-Гнеккер виявляється набагато розумнішим від орла-професора. Знаючи, що дружина і дочка на його боці, він додержується такої тактики: відповідає на мої ущипливі слова вибачливою мовчанкою (з'їхав, мовляв, з глузду старий — що з ним розмовляти?), або ж добродушно кепкує з мене. Треба дивуватися, до якої міри може здрібніти людина! Я можу протягом усього обіду мріяти про те, як Гнеккер виявиться авантюристом, як Ліза і дружина зрозуміють свою помилку і як я дражнитиму їх,— і подібні безглузді мрії в той час, коли однією ногою я стою вже в могилі!

Бувають тепер і непорозуміння, про які я колись мав уявлення тільки з чуток. Хоч як мені совісно, але опишу одне з них, що сталося цими днями після обіду.

Я сиджу в себе в кімнаті і курю люлечку. Входить, як звичайно, дружина, сідає і починає говорити про те, що добре було б тепер, поки тепло і є вільний час, з'їздити в Харків і розвідати там, що за людина наш Гнеккер.

— Гаразд, поїду... — згоджується я.

Дружина, задоволена мною, встає і йде до дверей, але зараз же повертається і каже:

— До речі, ще одне прохання. Я знаю, ти розсердишся, але мій обов'язок попередити тебе... Пробач, Миколо Степановичу, але всі наші знайомі і сусіди почали вже говорити про те, що ти дуже часто буваєш у Каті. Вона розумна, освічена, я не заперечую, з нею приємно провести час, але в твої роки і з твоїм громадським становищем якось, знаєш, дивно знаходити приємність в її товаристві... До того ж, у неї така репутація, що...

Вся кров раптово відливає від моого мозку, з очей сплються іскри, я зривається з місця і, скопивши себе за голову, тупаючи ногами, кричу не своїм голосом:

— Облиште мене! Облиште мене! Облиште!

Мабуть, обличчя мое страшне, голос чудний, бо дружина враз блідне і голосно скрикує якимось теж не своїм, несамовитим голосом. На наш крик вбігають Ліза, Гнеккер, потім Єгор...

— Облиште мене! — кричу я.— Геть! Облиште!

Ноги мої терпнуть, наче їх немає зовсім, я почиваю, як падаю на чиєсь руки, потім недовго чую плач і поринаю в непрітомність, що триває години дві-три.

Тепер про Катю. Вона буває в мене щодня перед вечором, і цього, звичайно, не можуть не помітити ні сусіди, ні знайомі. Вона приїжджає на хвилинку і забирає мене з собою кататися. У неї свій кінь і новенький шарабан, куплений цього літа. Взагалі живе вона на широку ногу: найняла дорогу дачу-особняк з великим садом і перевезла туди всю свою міську обстановку, має двох покоївок, кучера... Часто я питаю її:

— Катю, як ти житимеш, коли розтринькаєш батьківські гроші?

— Там побачимо,— відповідає вона.

— Ці гроші, друже мій, заслуговують більш серйозного ставлення до них. Вони нажиті хорошою людиною, чесною працею.

— Про це ви вже казали мені. Знаю.

Спочатку ми ідемо полем, потім хвойним лісом, який видно з моого вікна. Природа, як і раніш, здається мені чудовою, хоч біс і нашпітує мені, що всі ці сосни і ялини, птахи і білі хмари на небі через три або чотири місяці, коли я помру, не помітять моєї відсутності. Каті подобається

правити конем і приємно, що погода гарна і я сиджу поруч неї. Вона в добром настрої і не говорить різкостей.

— Ви дуже хороша людина, Миколо Степановичу,— каже вона.— Ви рідкісний екземпляр, і нема такого актора, який зумів би зіграти вас. Мене чи, наприклад, Михайла Федоровича зіграє навіть поганий актор, а вас ніхто. І я вам заздрю, страшенно заздрю! Адже що я являю собою? Що?

Вона хвилину думає і питає мене:

— Миколо Степановичу, адже я негативне явище? Так?

— Так,— відповідаю я.

— Гм... Що ж мені робити?

Що відповісти їй? Легко сказати «працюй», або «роздай своє майно бідним», або «пізнай самого себе», і через те, що це легко сказати, я не знаю, що відповісти.

Мої товариши терапевти, коли вчать лікувати, радять «індивідуалізувати кожен окремий випадок». Треба послухатись цієї поради, щоб переконатися, що засоби, які рекомендуються в підручниках, як найкращі і цілком придатні для шаблону, виявляються зовсім непридатними в окремих випадках. Те ж саме і в моральних недугах.

Та відповісти що-небудь треба, і я кажу:

— У тебе, мій друже, занадто багато вільного часу. Тобі треба зайнятися чим-небудь. Справді, чому б тобі знову не піти в актриси, якщо є покликання!

— Не можу.

— Тон і манера в тебе такі, неначе ти жертва. Це мені не подобається, друже мій. Сама ти винна. Пригадай, ти почала з того, що розсердилася на людей і на порядки, але нічого не зробила, щоб ті й ті стали кращими. Ти не боролася зі злом, а стомилася, і ти жертва не боротьби, а свого безсилля. Ну, звичайно, тоді ти була молода, недосвідчена, тепер же все може піти інакше. Справді, іди! Будеш ти працювати, служити святому мистецтву...

— Не лукавте, Миколо Степановичу,— перебиває мене Катя.— Давайте раз назавжди умовимося: говоритимемо про акторів, про актрис, письменників, але дамо спокій мистецтву. Ви чудова, рідкісна людина, але не настільки розумієте мистецтво, щоб по совісті вважати його святым. До мистецтва у вас немає ні почуття, ні слуху. Все життя ви були заняті і вам ніколи було набути це почуття. Взагалі... Я не люблю цих розмов про мистецтво! — продовжує вона нервово.— Не люблю! І так уже опошили його, красненько дякую!

— Хто опошилив?

— Одні опошили його пияцтвом, газети — фамільярним ставленням, розумні люди — філософією.

— Філософія тут ні до чого.

— До чого! Якщо хто філософствує, то це значить, що він не розуміє.

Щоб не дійшло до різкостей, я поспішаю змінити розмову і потім довго мовчу. Тільки коли ми виїжджаємо з лісу і прямуємо до Катиної дачі, я повертаюся до попередньої розмови і питаю:

— Ти все-таки не відповіла мені: чому ти не хочеш іти в актриси?

— Миколо Степановичу, це, нарешті, жорстоко! — скрикує вона і раптом уся червоніє. — Вам хочеться, щоб я вголос сказала правду? Будь ласка, якщо це... це вам подобається! Таланту у мене нема! Таланту нема і... багато самолюбства! От!

Зробивши таке признання, вона відвертає від мене обличчя і, щоб приховати тремтіння рук, сильно смикає за віжки.

Під'їжджаючи до її дачі, ми вже здалеку бачимо Михайла Федоровича, який гуляє біля воріт і нетерпляче чекає нас.

— Знову цей Михайло Федорович! — каже Катя з досадою. — Заберіть його від мене, будь ласка! Набрид, видахнувся... Ну його!

Михайлові Федоровичу давно вже треба їхати за кордон, але він щотижня відкладає свій від'їзд. Останнім часом з ним сталися деякі зміни: він якось змарнів, почав хміліти від вина, чого з ним раніш ніколи не бувало, і його чорні брови починають сивіти. Коли наш шарабан зупиняється біля воріт, він не приховує своєї радості і свого нетерпіння. Він метушливо висаджує Катю і мене, квапиться задавати запитання, сміється, потирає руки, і те лагідне, молитовне, чисте, що я колись помічав тільки в його погляді, тепер розліте по всьому його обличчю. Він радіє, і в той же час йому соромно своєї радості, соромно цієї звички бувати в Каті щовечора, і він вважає за потрібне мотивувати свій приїзд якою-небудь очевидною дурницєю, приміром: «Іхав мимо у справі і дай, думаю, заїду на хвилинку».

Всі троє ми йдемо в кімнати; спочатку п'ємо чай, потім на столі з'являються давно знайомі мені дві колоди карт, великий шматок сиру, фрукти і пляшка кримського шам-

панського. Теми для розмов у нас не нові, все ті ж самі, що були й зимою. Дістаеться і університетові, і студентам, і літературі, і театрів; повітря від лихослів'я стає густіше, задушливіше, і отруюють його своїм диханням уже не дві жаби, як зимою, а цілих три. Крім бархатного, баритонного сміху і реготу, схожого на гармонію, покоївка, яка прислужує нам, чує ще неприємний, деренчливий сміх, яким у водевілях сміються генерали: хе-хе-хе...

V

Бувають страшні ночі з громом, блискавкою, дощем і вітром, які в народі називають горобинами. Одна точнісінько така горобина ніч була і в моєму особистому житті...

Я прокидаюсь після півночі і раптом скоплююсь з ліжка. Мені чомусь здається, що я зараз нагло помру. Чому здається? В тілі немає жодного такого відчуття, яке вказувало б на скорий кінець, але душу мою гнітить такий жах, ніби я раптом побачив величезну зловісну заграву.

Я швидко засвічує вогонь, п'ю воду просто з графина, потім поспішаю до відчиненого вікна. Погода надворі чудова. Пахне сіном і чимось ще дуже приємним. Видно мені зубці палісадника, сонні чахлі деревця біля вікна, дорогу, темну смугу лісу; на небі спокійний, дуже яскравий місяць і жодної хмаринки. Тиша, не ворухнеться жодний листок. Мені здається, що все дивиться на мене і прислухається, як я вмиратиму...

Страшно. Зачиняю вікно і біжу до ліжка. Мацаю в себе пульс і, не знайшовши на руці, шукаю його на скронях, потім у підборідді і знову на руці, і все це в мене холодне, слизьке від поту. Дихання стає дедалі частіше, тіло тремтить, усі нутрощі рухаються, на обличчі і на лисині таке відчуття, неначе на них сідає павутиння.

Що робити? Покликати сім'ю? Ні, не треба. Я не розумію, що робитимуть дружина і Ліза, коли ввійдуть до мене.

Я ховаю голову під подушку, заплющую очі і жду, жду... Спині моїй холодно, вона ніби втягується всередину, і таке в мене почуття, неначе смерть підійде до мене неодмінно ззаду, потихеньку...

— Ківі-ківі! — лунає раптом писк у нічній тиші, і я не знаю, де це: в моїх грудях, чи на вулиці?

— Ківі-ківі!

Боже мій, як страшно! Випив би ще води, але вже страшно розплющити очі і боюсь підвести голову. Жах у мене несвідомий, тваринний, і я ніяк не можу зрозуміти, чому мені страшно: чи тому, що хочеться жити, чи тому, що мене чекає новий, ще незазнаний біль?

Нагорі за стелею хтось чи то стогне, чи то сміється... Прислухаюсь. Трохи згодом на сходах чути кроки. Хтось поквапно іде вниз, потім знову нагору. Через хвилину кроки знову чути внизу; хтось спиняється біля моїх дверей і прислухається.

— Хто там? — кричу я.

Двері відчиняються, я сміливо розплющую очі і бачу дружину. Обличчя в ній бліде і очі заплакані.

— Ти не спиш, Миколо Степановичу? — питає вона.

— Чого тобі?

— Ради бога, піди до Лізи і подивися на неї. З нею щось діється...

— Добре... з охотою... — бурмочу я, дуже задоволений тим, що я не сам.— Добре... Одну хвилину.

Я іду за своєю дружиною, слухаю, що вона каже мені, і нічого не розумію від хвилювання. По східцях стрибають світлі плями від її свічки, тримтять наші довгі тіні, ноги мої плутаються в полах халата, я задихаюсь і мені здається, що за мною хтось женеться і хоче скопити мене за спину. «Зараз умру тут, на цих сходах,— думаю я.— Зараз...» Та от минули сходи, темний коридор з італійським вікном і входимо в Лізину кімнату. Вона сидить на ліжку в самій сорочці, звісивши босі ноги, і стогне.

— Ах, боже мій... ах, боже мій! — бурмоче вона, мрежачись від нашої свічки.— Не можу, не можу...

— Лізо, дитино моя,— кажу я.— Що з тобою?

Побачивши мене, вона скрикує і кидається мені на шию.

— Тату мій добрий... — ридає вона,— тату мій хороший.. Крихітка мій, миленький... Я не знаю, що зі мною... Тяжко!

Вона обнімає мене, цілує і лепече пестливі слова, які я чув від неї, коли вона була ще дитиною.

— Заспокойся, дитино моя, бог з тобою,— кажу я.— Не треба плакати. Мені самому тяжко.

Я стараюсь укрити її, дружина дає її пити, і обє ми безладно товчимося біля ліжка, своїм плечем я штовхаю її

в плече, і в цей час мені пригадується, як ми колись разом купали наших дітей.

— Та допоможи ж їй, допоможи! — благає дружина.— Зроби що-небудь!

Що ж я можу зробити? Нічого не можу. На душі у дівчини якийсь тягар, але я нічого не розумію, не знаю, і можу тільки бурмотіти:

— Нічого, нічого... Це минеться... Спи, спи...

Як навмисно, в нашому дворі лунає раптом собаче виття, спочатку тихе і нерішуче, потім голосне, у два голоси. Я ніколи не надавав значення таким прикметам, як виття собак чи крик сови, але тепер серце мое болісно стискається, і я поспішаю пояснити собі це виття.

«Дурниці...— думаю я.— Вплив одного організму на інший. Мое сильне нервове напруження передалося дружині, Лізі, собаці, от і все... Цією передачею пояснюються передчуття, передбачення...»

Коли я, трохи згодом, повертаюсь до себе в кімнату, щоб написати для Лізи рецепт, я вже не думаю про те, що скоро помру, але просто на душі важко, нудно, так що навіть шкода, що я не помер нагло. Довго я стою посеред кімнати нерухомо і придумую, що б таке прописати для Лізи, але стогін за стелею замовкає, і я вирішу нічого не прописувати, і все-таки стою...

Тиша мертвa, така тиша, що, як висловився якийсь письменник, навіть у вухах дзвенить. Час іде повільно, смуги місячного світла на підвіконні не змінюють свого положення, немов застигли. Світанок ще не скоро.

Та ось у палісаднику скрипить хвіртка, хтось крадеться і, відламавши від одного з чахлих деревець гілочки, обережно стукає нею по вікну.

— Миколо Степановичу! — чую я шепіт.— Миколо Степановичу!

Я відчиняю вікно, і мені здається, що я бачу сон: під вікном, притулившись до стіни, стоїть жінка в чорному вбранні, яскраво освітлена місяцем, і дивиться на мене великими очима. Обличчя її бліде, суворе і фантастичне від місяця, як мармурове, підборіддя тремтить...

— Це я...— каже вона.— Я... Катя!

При місячному свіtlі всі жіночі очі здаються великими і чорними, люди вищими і блідішими, і тому, мабуть, я не пізнав її в першу хвилину.

— Чого тобі?

— Пробачте,— каже вона.— Мені раптом чогось стало нестерпно важко... Я не витримала і поїхала сюди... У вас у вікні світилося і... і я вирішила постукати... Вибачте... Ах, коли б ви знали, як мені було важко! Що ви зараз робите?

— Нічого... Безсоння.

— У мене якесь передчуття було. А втім, дурниці.

Брови її підводяться, очі блищають від сліз, і все обличчя освітлюється, мов сяйвом, знайомим, давно небаченим виразом довірливості.

— Миколо Степановичу! — каже вона благально, простягаючи до мене обидві руки.— Дорогий мій, прошу вас... благаю... Якщо ви не зневажаєте моєї дружби і поваги до вас, то виконайте мое прохання!

— Що таке?

— Візьміть від мене мої гроші!

— Ну, от ішо що вигадала! Навіщо мені твої гроші?

— Ви поїдете куди-небудь лікуватися... Вам треба лікуватися. Візьмете? Так? Голубчику, так?

Вона жадібно вдивляється в моє обличчя і повторює:

— Так? Візьмете?

— Ні, мій друже, не візьму...— кажу я.— Спасиби.

Вона повертається до мене спиною і схиляє голову. Мабуть, я відмовив їй таким тоном, який не допускав дальших розмов про гроші.

— Ідь додому спати,— кажу я.— Завтра побачимось.

— Значить, ви не вважаєте мене своїм другом? — питает вона сумно.

— Я цього не кажу. Але гроші твої тепер мені не допоможуть.

— Пробачте...— каже вона, знизивши голос на цілу октаву.— Я розумію вас... Позичати в такої людини, як я... у відставної актриси... А втім, прощайте...

І вона йде так швидко, що я не встигаю навіть сказати їй прощай.

VI

Я в Харкові.

Через те, що боротися з теперішнім моїм настроєм було б марно, та я й не в силі, то я вирішив, що останні дні моого життя будуть бездоганні хоч з формального боку; якщо я не правий по відношенню до своєї сім'ї, що я добре усвідомлюю, то старатимуся робити так, як вона хоче.

В Харків їхати, так в Харків. До того ж за останній час я так збайдужів до всього, що мені зовсім однаково, куди їхати: в Харків, у Париж, чи в Бердичів.

Приїхав я сюди годині о дванадцятій дня і зупинився в готелі, недалеко від собору. У вагоні мене закачало, про-дуло протягом, і тепер я сиджу на ліжку, тримаюся за голову і чекаю *tic'a*. Треба було б сьогодні ж поїхати до знайомих професорів, та немає охоти й сили.

Входить коридорний лакей-старик і питає, чи є в мене постільна білизна. Я затримую його хвилину на п'ять і за-даю йому кілька питань про Гнеккера, заради якого я приїхав сюди. Лакей виявляється уродженець Харкова, знає це місто, як свої п'ять пальців, але не пам'ятає жодного такого будинку, який носив би прізвище Гнеккера. Розпитую про маєтки — те ж саме.

В коридорі годинник б'є першу годину, потім другу, потім третю... Останні місяці моєго життя, поки я чекаю смерті, здаються мені набагато довшими за все мое життя. І ніколи раніш я не умів так миритися з повільністю часу, як тепер. Колись, бувало, коли чекаєш на вокзалі поїзда чи сидиш на екзамені, чверть години здаються вічністю, а тепер я можу всю ніч сидіти нерухомо на ліжку і зовсім байдуже думати про те, що завтра буде така ж довга, сіра ніч, і післязавтра...

В коридорі б'є п'ять годин, шість, сім... Стає темно.

В цьоці тупий біль — це починається *tic*. Щоб зайняти себе думками, я стаю на колишню свою точку зору, коли не був байдужим, і питаю: навіщо я, славетна людина, таємний радник, сиджу в цьому маленькому номері, на цьому ліжку з чужою сірою ковдрою? Навіщо я дивлюсь на цей дешевий бляшаний умивальник і слухаю, як в коридорі деренчить поганенький годинник? Хіба все це гідне моєї слави і моєго високого становища серед людей? І на ці запитання я відповідаю собі посмішкою. Смішна мені моя наївність, з якою я колись замолоду перебільшував значення слави і того виключного становища, яким нібито користуються знаменитості. Я відомий, мое ім'я вимовляють з благоговінням, мій портрет був і в «Ниве» і у «Всемирной иллюстрации», свою біографію я читав навіть в одному німецькому журналі — і що ж з цього? Сиджу я один-однією в чужому місті, на чужому ліжку, тру долонею свою хвору щоку... Сімейні чвари, немилосердність кредиторів, грубість залізничної обслуги, незручності паспортної системи,

дорога і нездорова їжа в буфетах, загальна неосвіченність і грубість у взаєминах — усе це і багато іншого, що було б надто довго перелічувати, стосується мене не менше, ніж першого-ліпшого міщанина, відомого тільки для свого провулка. В чому ж виявляється виключність моого становища? Припустімо, що я знаменитий тисячу разів, що я герой, яким пишається моя батьківщина; в усіх газетах пишуть бюллетені про мою хворобу, поштою йдуть вже до мене співчутливі адреси від товаришів, учнів і публіки, але все це не перешкодить мені померти на чужому ліжку в тузді, в цілковитій самотності... В цьому, звичайно, ніхто не винен, але, грішний чоловік, не люблю я свого популярного імені. Мені здається, ніби воно мене обмануло.

Годині о десятій я засинаю і, незважаючи на тіс, сплю міцно і спав би довго, коли б мене не розбудили. На початку другої години раптом лунає стукіт у двері.

— Хто там?

— Телеграма!

— Могли б і завтра,— серджусь я, одержуючи від коридорного телеграми.— Тепер я вже не засну вдруге.

— Пробачте. У вас горить світло, я думав, що ви не спите.

Я розпечатую телеграму і насамперед дивлюся на підпис: від дружини. Що їй треба?

«Вчора Гнеккер таємно повінчався з Лізою. Повертайся».

Я читаю цю телеграму і лякаюсь ненадовго. Лякає мене не Лізин і Гнеккерів вчинок, а моя байдужість, з якою я зустрічаю звістку про їхнє весілля. Кажуть, що філософи і справжні мудреці байдужі. Неправда, байдужість — це параліч душі, передчасна смерть.

Знову лягаю я в ліжко і починаю вигадувати, якими б зайняти себе думками. Про що думати? Здається, все вже передумане і нічого немає такого, що було б тепер здатне розбурквати мою думку.

Коли розвидняється, я сиджу в постелі, обнявши руками коліна, і від нічого робити намагаюся піznати самого себе. «Пізнай самого себе» — чудова і корисна порада; школа тільки, що стародавні люди не догадалися вказати спосіб, як користуватися цією порадою.

Коли мені раніше хотілося зрозуміти кого-небудь чи себе, то я брав до уваги не вчинки, в яких все умовне, а бажання. Скажи мені, чого ти хочеш, і я скажу, хто ти.

І тепер я екзаменую себе: чого я хочу?

Я хочу, щоб наші дружини, діти, друзі, учні любили в нас не ім'я, не форму і не ярлик, а звичайних людей. Іще чого? Я хотів би мати помічників і спадкоємців. І ще чого? Я хотів би прокинутися років через сто і хоч одним оком поглянути, що буде з наукою. Хотів би ще пожити років з десять... Далі що?

А далі нічого. Я думаю, довго думаю і нічого не можу ще придумати. І скільки б я не думав і куди б не розкидалася мої думки, для мене ясно, що в моїх бажаннях немає чогось головного, чогось дуже важливого. В моїй пристрасності до науки, в моєму бажанні жити, в цьому сидінні на чужому ліжку і в прагненні пізнати самого себе, в усіх думках, почуттях і поняттях, які я маю про все, нема чогось загального, що зв'язувало б усе це в одне ціле. Кожне почуття і кожна думка живуть у мені окремо, і в усіх моїх міркуваннях про науку, театр, літературу, учнів і в усіх картинах, які малює моя уява, навіть найуміліший аналітик не знайде того, що називається загальною ідеєю чи богом живої людини.

А якщо нема цього, то, значить, і нічого нема.

При такій убогості досить було серйозної хвороби, страху перед смертю, впливу обставин і людей, щоб усе те, що я раніш вважав своїм світоглядом і в чому бачив сенс і радість свого життя, перевернулося догори дном і розлетілося на шматки. Отже, нічого дивного немає, що останні місяці свого життя я затъмарив думками і почуттями, гідними раба і варвара, що тепер я байдужий і не помічаю світанку. Коли в чоловіку немає того, що вище і сильніше від усіх зовнішніх впливів, то, справді, досить для нього доброго нежитю, щоб втратити рівновагу і почати бачити в кожному птахові сову, в кожному звукові чути собаче виття. І весь його пессимізм чи оптимізм з його великими і малими думками в цей час мають значення тільки симптому і більше нічого.

Я переможений. Якщо так, то нема чого ще думати, нема чого розмовляти. Сидітиму і мовчки ждатиму, що буде.

Вранці коридорний приносить мені чай і номер місцевої газети. Машинально я прочитую оголошення на першій сторінці, передову, уривки з газет і журналів, хроніку... Між іншим в хроніці я знаходжу таке повідомлення: «Вчора з кур'єрським поїздом прибув у Харків наш відомий уче-

ний, заслужений професор Микола Степанович такий-то і зупинився в такому-то готелі».

Очевидно, гучні імена створюються для того, щоб жити осібно, поза тими, хто їх носить. Тепер мое ім'я спокійно гуляє по Харкову; місяців через три воно, вирізьблене золотими буквами на могильному пам'ятнику, блищаємо, як саме сонце,— і це в той час, коли я буду вже вкритий мономом...

Легенький стук у двері. Комусь я потрібен.

— Хто там? Увійдіть!

Двері відчиняються, і я, здивований, роблю крок назад і поспішаю загорнути поли свого халата. Переді мною стоїть Катя.

— Здрастуйте,— каже вона, важко дихаючи від ходьби по сходах.— Не чекали? Я теж... Теж сюди приїхала.

Вона сідає і продовжує, заїкаючись і не дивлячись на мене:

— Чому ж це ви не вітаєтесь? Я теж приїхала... сьогодні... Довідалась, що ви в цьому готелі, і прийшла до вас.

— Дуже радий бачити тебе,— кажу я, знизуючи племіна,— але я здивований... Ти наче з неба звалилася. Чого ти тут?

— Я? Так... просто взяла й приїхала.

Мовчанка. Раптом вона поривчасто встає і йде до мене.

— Миколо Степановичу! — каже вона, бліднучи і стискаючи на грудях руки.— Миколо Степановичу! Я не можу довше так жити! Не можу! Ради істинного бога, скажіть скоріше, що ж хвилину: що мені робити? Кажіть, що мені робити?

— Що ж я можу сказати? — дивуюсь я.— Нічого я не можу.

— Кажіть же, благаю вас! — продовжує вона, задихаючись і тримтячи всім тілом.— Клянусь вам, що я не можу довше так жити! Сил моїх немає!

Вона падає на стілець і починає ридати. Вона закинула назад голову, ламає руки, тупоче ногами; капелюшок її звалився з голови і теліпався на резинці, зачіска розтріпалася.

— Допоможіть мені! Допоможіть! — благає вона.— Не можу я довше!

Вона виймає з своєї дорожньої сумочки хусточку і разом з нею витягає кілька листів, які з її колін падають на

підлогу. Я підбираю їх з підлоги і на одному з них пізнаю почерк Михайла Федоровича і ненавмисне прочитую шматочок якогось слова «пристрасн...»

— Нічого я не можу сказати тобі, Катю,— кажу я.

— Дспоможіть! — ридає вона, хапаючи мене за руку і цілуочи її. — Адже ви мій батько, мій єдиний друг! Адже ви розумні, освічені, довго жили! Ви були учителем! Кажіть же: що мені робити?

— По совісті, Катю: не знаю...

Я розгубився, сконфужений, зворушений риданням і ледве стою на ногах.

— Давай, Катю, снідати,— кажу я, вимушено посміхаючись.— Годі плакати!

І зараз же я додаю ослаблим голосом:

— Мене скоро не стане, Катю...

— Хоч одне слово, хоч одне слово! — плаче вона, простягаючи до мене руки.— Що мені робити?

— Дивачка, справді...— бурмочу я.— Не розумію! Така розумна і раптом — на тобі! розплакалась...

Настає мовчанка. Катя поправляє зачіску, надіває капелюшок, потім мне листи і запихає їх в сумочку — і все це мовчки і не поспішаючи. Обличчя, груди і рукавички в неї мокрі від сліз, але вираз обличчя вже сухий, суворий.. Я дивлюсь на неї, і мені соромно, що я щасливіший від неї. Відсутність того, що товариші-філософи називають загальнюю ідеєю, я помітив у собі тільки незадовго перед смертю, на схилі свого віку, а ось душа цієї бідолахи не знала і не знатиме притулку все життя, все життя!

— Давай, Катю, снідати,— кажу я.

— Ні, дякую,— відповідає вона холодно.

Ще одна хвилина минає в мовчанці.

— Не подобається мені Харків,— кажу я.— Занадто вже сіро. Якесь сіре місто.

— Так, мабуть, що й так... Некрасиве... Я не надовго сюди... Мимоїздом. Сьогодні ж поїду.

— Куди?

— В Крим... тобто на Кавказ.

— Так. Надовго?

— Не знаю.

Катя встає і, холодно посміхнувшись, не дивлячись на мене, простягає мені руку.

Мені хочеться спитати: «Значить, на похороні в мене не будеш?» Але вона не дивиться на мене, рука в неї

холодна, наче чужа. Я мовчки проводжаю її до дверей... Ось вона вийшла від мене, йде довгим коридором, не оглядаючись. Вона знає, що я дивлюся ій услід і, певно, на повороті оглянеться.

Ні, не оглянулася. Чорне плаття майнуло в останній раз, затихли крохи... Прощай, моя радість!

1889

ГУСЄВ

I

Уже смеркло, скоро ніч.

Гусєв, безстроково-відпукний рядовий, підводиться на койці і говорить стиха:

— Чуеш, Павле Івановичу? Мені один солдат у Сучані розказував оце: іхнє судно, як вони йшли, на рибину наїхало та й днище собі проломило.

Людина невідомого звання, до якої він звертається і яку всі в судновому лазареті звуть Павлом Івановичем, мовчить, ніби не чує.

І знову настаєтиша... Вітер гуляє у снастях, стугонить гвинт, хлюпають хвилі, риплять койки, але до того всього давно вже звикло вухо, і здається, що все навколо спить у тиші. Нудно. Ті троє хворих — двоє солдат і один матрос — що цілий день грали у карти, вже сплять і марята.

Здається, починає похитувати. Койка під Гусєвим поволі піднімається і опускається, ніби зітхає — і отак раз, вдруге і втретє... Щось стукнулося об підлогу і забряжчало: мабуть, упав кухоль.

— Вітер з цепу зірвався... — каже Гусєв, прислухаючись.

На цей раз Павло Іванович кашляє і відповідає роздратовано:

— То в тебе судно на рибу наїхало, то вітер з цепу зірвався... Хіба вітер звірюка, чи що, щоб зриватися з цепу?

— Так хрещені кажуть.

— I хрещені такі ж неуки, як ти... Мало чого вони кажуть! Треба свою голову мати на плечах і міркувати. Безглазда людина.

Павло Іванович страждає від морської хвороби. Коли хитає, він звичайно сердиться і дратується від найменшої дрібниці. А сердитися, на думку Гусєва, зовсім нема чого. Що дивного або незвичайного, хоч би, наприклад, у рибі або у вітрі, що зривається з цепу? Припустимо, що риба з гору завбільшки і що脊на в неї тверда, як у осетра; також припустимо, що там, де кінець світу, стоять товсті кам'яні мури, а до мурів прикуті люті вітри... Якщо вони не зірвалися з цепу, то чому ж вони гасають по всьому морю, як навіжені, і рвуться, наче собаки? Якщо їх не приковують, то куди вони діваються, коли буває тихо?

Гусев довго думає про риб, з гору завбільшки, і про товсті заіржавлені ланцюги, потім йому стає нудно, і він починає думати про рідний край, куди тепер повертається він після п'ятирічної служби на Далекому Сході. Уявляється йому величезний став, занесений снігом... На одному боці ставу фарфоровий завод цеглистою кольору, з високим димарем і з хмарами чорного диму; на другому боці — село... З двору, п'ятого від краю, іде санями брат Олексій; позад нього сидять синок Ванька, у великих ваянках, і дівчинка Акулька, теж у ваянках. Олексій напідпитку, Ванька сміється, Акульчого обличчя не видно — закуталася.

«Хоч би дітей не поморозило...» — думає Гусев. — Дай їм, господи, — шепоче він, — ума-розуму, щоб батьків поважали і розумніші за батька-матір не були...

— Тут потрібні нові підметки, — марить басом хворий матрос. — Так, так!

Думки у Гусєва уриваються, і замість ставу раптом ні з того, ні з цього з'являється велика бичача голова без очей, а коняка і сани вже не їдуть, а кружляють у чорному диму. Та він все-таки радіє, що побачив рідних. Радість захоплює в нього дух, бігає мурашками по тілу, тремтить у пальцях.

— Дав бог побачитись! — марить він, але зразу ж розплющає очі і шукає навпомацькі воду.

Він п'є і лягає, і знову їдуть сани, потім знову бичача голова без очей, дим, хмари... I так до світанку.

Спочатку в темряві вимальовується синє кружальце — це кругле віконечко; потім Гусєв помалу починає розрізняти свого сусіда по койці, Павла Івановича. Він спить сидячи, бо лежачи він задихається. Обличчя в нього сіре, ніс довгий, гострий, очі, через те, що він страшенно схуд, величезні; скроні запали, борода ріденька, волосся на голові довге... Дивлячись на це обличчя, ніяк не добереш, якого він звання: чи пан, чи купець, чи мужицького звання? Судячи по виразу обличчя і довгому волоссу — він ніби постник, монастирський послушник, а прислухаєшся до його слів — виходить ніби і не чернець. Від кашлю, задухи і від своєї хвороби він зовсім знесилився, важко дихає і ворушить пересохлими губами. Помітивши, що Гусєв дивиться на нього, він повертається до нього обличчям і каже:

— Я починаю здогадуватися... Так... Я тепер чудово все розумію.

— Що ви розумієте, Павле Івановичу?

— А от що... Мені ввесь час здавалося дивним, як це ви, тяжко хворий, замість того, щоб бути в людських умовах, опинились на пароплаві, де і задуха, і спека, і хитавиця, все, одним словом, загрожує вам смертю, а тепер для мене все ясно... Так... Ваші лікарі здали вас на пароплав, щоб відчепитися від вас. Набридло з вами возитися, з тварюками... Грошей ви ім не платите, — клопіт з вами, та й звітність своїми смертями псуєте — виходить, тварюки! А позбутися вас не важко... Для цього треба тільки, по-перше, не мати совісті і людяності і, по-друге, обдурити начальство на пароплаві. Першу умову можна б і не рахувати, щодо цього ми артисти, а друге завжди щастить виконати, маючи деякий навик. У юрбі чотирьох сотень здорових солдатів і магросів п'ять хворих не впадаєть у вічі; ну, загнали вас на пароплав, перемішали із здоровими, нашвидку перелічили і нічого поганого не помітили серед метушні, а коли пароплав відплів, то й побачили: на палубі валяються паралізовані та сухотні в останньому градусі.

Гусєв не розуміє Павла Івановича; гадаючи, що це йому докоряють, він каже, виправдуючись:

— Я лежав на палубі через те, що сил не було; коли нас з баржі на пароплав перегружали, я дуже змерз.

— Чорт зна що! — провадить далі Павло Іванович. — Головне, прекрасно знають, що ви не витримаєте цього великого переходу, а все-таки здають вас сюди! Ну, припустімо, до Індійського океану ви доїдете, а потім що? Страшно подумати... І це подяка за вірну, бездоганну службу!

Павло Іванович дивиться люто, гидливо морщиться і говорить, задихаючись:

— От би кого в газетах розписати так, щоб пір'я по-летіло!

Двоє хворих солдатів і матрос прокинулись і вже грають у карти. Матрос напівлежить на койці, солдати сидять біля нього на підлозі і в дуже незручних позах. В одного солдата права рука у пов'язці і на кисті намотана ціла шапка, так що карти тримає він під правою пахвою або в ліктевому згині, а ходить лівою рукою. Сильно хитає. Не можна ні встати, ні чаю напитись, ні ліки прийняти.

— Ти денщиком служив? — запитує Павло Іванович у Гусєва.

— Точно так, денщиком.

— Боже мій, боже мій,— каже Павло Іванович і сумно хитає головою.— Вирвати людину з рідного гнізда, тягти п'ятнадцять тисяч верст, потім довести до сухот і... і для чого все це, власне кажучи? Для того, щоб зробити з нього денщика для якого-небудь капітана Копейкіна або мічмана Дірки. Як багато логікі!

— Це не так важко, Павле Івановичу. Встанеш ранком, чоботи почистиш, самовар поставиш, кімнати прибереш, а там і робити нічого. Поручик цілісінський день планти креслить, а ти хочеш — богу молись, хочеш — книжки читай, хочеш — на вулицю йди. Дай бог кожному таке життя.

— Справді добре! Поручик планти креслить, а ти цілий день на кухні сидиш і за рідним краєм сумуєш... Планти... Не в плантах суть, а в житті людському! Життя не повторюється, щадити його треба.

— Воно, звісно, Павле Івановичу, поганій людині ніде пощасти нема, ні вдома, ні на службі, та коли ти живеш правильно, слухаєшся, то яка ж кому потреба тебе кривдити? Пани освічені, розуміють... За п'ять років я ні разу в карцері не сидів, а били, дай бог пам'ять, не більше як один раз...

— За що?

— За бійку. В мене рука важка, Павле Іванович. Зайшли до нас у двір чотири манзи; дрова носили, чи що там — не пам'ятаю. Ну, стало мені нудно, я ім того, боки нам'яв, в одного проклятущого з носа кров заюшила... Поручик побачив через вікно, розсердився та й дав мені в ухо.

— Дурна, жалюгідна ти людина... — шепоче Павло Іванович. — Нічого ти не розумієш.

Він зовсім змучився від хитавиці і заплющив очі; голова в нього то відкидається назад, то опускається на груди. Кілька разів пробує він лягти, але нічого в нього не виходить: не дає ядуха.

— А за що це ти чотирьох манз побив? — питає він трохи згодом.

— Так. У двір зайшли, я й побив.

І настаєтиша... Картярі грають години дві, з азартом, з лайкою, та хитавиця стомлює і їх; вони кидають карти і лягають. Знову уявляється Гусєву великий став, завод, село... Знову їдуть сани, знову Ванька сміється, а дурна Акулька розхристала кожух і виставила ноги: мовляв, дивіться, люди добрі, в мене не такі валянки, як у Ваньки, а нові.

— Оде вже шостий рік пішов, а все ще розуму нема! — марить Гусєв. — Замість того, щоб ноги задирати, ти б краще дядькові служивому напитися принесла. Гостинця дам.

Ось Андрон з кремневою рушницею на плечі несе забитого зайця, а за ним чвалає дряхлій жид Ісайчик і пропонує йому поміняті зайця на шматок мила; ось чорна теличка в сінях, ось Домна сорочку шиє і чогось плаче, а от знову бичача голова без очей, чорний дим..

Нагорі хтось голосно крикнув, пробігло кілька матросів; здається, протягли через палубу щось громіздке або щось тріснуло. Знову пробігли... Чи не сталося якесь нещастя? Гусев підводить голову, прислухається і бачить: двоє солдатів і матрос знову грають у карти; Павло Іванович сидить і ворушить губами. Душно, немає сили дихати, хочеться пити, а вода тепла, противна... Хитавиця не зменшується.

Раптом з солдатом-картярем робиться щось дивне... Він називає черви бубнами, плутається в рахунку і впускає карти, потім злякано і по-дурному посміхається і обводить усіх поглядом.

— Я зараз, братці... — каже він і лягає на підлогу.

Усі здивовані. До нього гукають, він не озивається.

— Степане, може, тобі погано? Га? — питає другий солдат з пов'язкою на руці. — Може, попа покликати? Га?

— Ти, Степане, води напийсь... — каже матрос. — На, братіку, пий.

— Ну, що ти його по зубах кухлем б'еш? — сердиться Гусєв. — Хіба не бачиш, дурна макітра?

— Що?

— Що? — перекривляє Гусєв. — В нього вже духу нема, помер! От тобі й що! Такий народ нерозумний, господи ти боже мій...

III

Хитавиці нема, і Павло Іванович повеселішав. Він уже не сердиться. Обличчя в нього хвалькувате, задирливе і насмішкувате. Він ніби хоче сказати: «Так, зараз я скажу вам таку штуку, що ви всі від сміху полопаєтесь». Кругле віконечко відчинене, і на Павла Івановича подуває м'який вітерець. Чути голоси, хлюпання весел по воді... Під самісінським віконцем хтось скиглить тоненьким, неприємним голоском: напевне, китаець співає.

— Так, от ми й на рейді, — каже Павло Іванович, глузливо посміхаючись. — Ще який-небудь один місяць, і ми в Росії. Ось як, вельмишановні панове солдафони. Прийду в Одесу, а звідти прямо в Харків. У Харкові в мене літератор приятель. Прийду до нього і скажу: ну, брат, залиш на часинку свої паскудні сюжети про всякі бабські амури і про красоти природи і викривай двоногу мерзоту... Ось тобі теми...

Хвилину він про щось думає, потім говорить:

— Гусєв, а ти знаєш, як я обдурив іх?

— Кого, Павле Івановичу?

— Та цих самих... Розумієш, тут на пароплаві є тільки перший і третій класи, причому в третьому класі дозволяють їхати самим тільки мужикам, тобто хамам. А якщо ти в піджаку і хоч здалеку скидаєшся на пана або на буржуза, то будь ласка ідь у першому класі. Хоч лусни, а викиладай п'ятсот карбованців. Навіщо, питаю, завели ви такий порядок? Чи не хочете піднести тим престиж російської інтелігенції? «Аж ніяк. Не пускаємо вас просто тому,

що в третьому класі не можна їхати порядній людині: надто вже погано і паскудно». Так? Дякую, що так піклуєтесь про порядних людей. Але ж в усякому разі, чи погано там, чи хороше, а п'ятисот карбованців у мене нема. Казни я не грабував, інородців не експлуатував, контрабандою не займався, нікого не засік до смерті, а тому судіть: чи маю я право сидіти в першому класі, а тим більше зараховувати себе до російської інтелігенції? Але їх логікою не проймеш... Довелося вдатися до обману. Надів я сірячину та великі чоботи, скорчив п'яну хамську пику і йду до агента: «Давай, кажу, ваше високоблагородіє, квиточок...»

— А ви самі якого звання? — питає матрос.

— Духовного. Мій батько був чесним попом. Завжди говорив сильним світу сього правду у вічі і за це багато страждав.

Павло Іванович втомився говорити і задихається, але все-таки провадить далі:

— Так, я завжди кажу у вічі правду... Я нікого і нічого не боюся. В цьому відношенні між мною і вами — різниця величезна. Ви люди темні, сліпі, затуркані, нічого ви не бачите, а що бачите, того не розумієте... Вам кажуть, що вітер з цепу зривається, що ви тварюки, печеніги, ви й вірите; по ший вас б'ють, ви ручку цілуєте; пограбує вас яка-небудь звірюка в єнотовій шубі і потім кине вам золотий на чай, а ви: «дозвольте, пане, ручку». Парії ви, жалюгідні люди... Я ж інша річ. Я живу свідомо, я все бачу, як бачить орел або яструб, коли літає над землею, і все розумію. Я втілення протесту. Бачу сваволю — протестую, бачу ханжу і лицеміра — протестую, бачу торжествуючу свиню — протестую. І я непереможний, ніяка іспанська інквізиція не може примусити мене замовкнути. Так... Відріж мені язика — буду протестувати мімікою, замуруй мене в льох — буду волати звідти так, що мене за версту буде чути, або заморю себе голодом, щоб на їхньому чорному сумлінні одним пудом більше було, убий мене — з'являтимусь привидом. Всі знайомі кажуть мені: «Ну ѿ нестерпна ж ви людина, Павле Івановичу!» Пишаюсь та-кою репутацією. Прослужив на Далекому Сході три роки, а залишив після себе пам'ять на сто років: з усіма посварився. Приятелі пишуть з Росії. «Не приїжджай». А я ось візьму та на зло їй приїду... Так... оце життя, я розумію. Це можна назвати життям.

| Гусєв не слухає і дивиться крізь віконечко. На прозорій, ніжно-бірюзовій воді похитується човен, весь залитий сліпучим, гарячим сонцем. В ньому стоять голі китайці, простягають вгору клітки з канарейками і кричат:

— Співає! Співає!

Об човен стукнувся другий човен, пробіг паровий катер. А ось ще човен: сидить у ньому гладкий китаець і єсть паличками рис. Ліниво колишеться вода, ліниво літають над нею білі чайки.

«Оцього б жирного по шиї змазати...» — думає Гусєв, дивлячись на гладкого китайця і позіхаючи.

Він дрімає, і йому здається, що вся природа дрімає. Час летить швидко. Непомітно минає день, непомітно спускаються сутінки... Пароплав не стоїть уже на місці, а йде кудись далі.

IV

Минає два дні. Павло Іванович уже не сидить, а лежить; очі в нього закриті, ніс став ніби гострішим.

— Павле Івановичу! — гукає до нього Гусєв.— А, Павле Івановичу!

Павло Іванович розпліщає очі і ворушить губами.

— Вам нездорово?

— Нічого... — відповідає Павло Іванович, задихаючись.— Нічого, навіть, навпаки... краще... Бачиш, я вже й лежати можу... Полегшало...

— От і слава богу, Павле Івановичу.

— Як порівняєш себе з вами, шкода мені вас... бідолах. Легені в мене здорові, а кашель цей від шлунку... Я можу витримати пекло, а не те, що Червоне море! До того ж, я ставлюсь критично і до хвороби своєї, і до ліків. А ви... ви темні... Тяжко вам, дуже, дуже тяжко!

Хитавиці немає, тихо, але зате душно і гаряче, як у бані; не тільки говорити, але й слухати важко. Гусєв обняв коліна, поклав на них голову і згадує про рідний край. Боже мій, в таку спеку яка насолода думати про сніг і холод! Ідеш на санях; раптом коні злякалися чогось і понесли... Не розбираючи ні доріг, ні канав, ні ярів, мчать вони, як шалені, через усе село, через став, повз завод, потім полем... «Держи! — гукають на все горло заводські і зустрічні.— Держи!» Але нащо держати! Нехай різкий, холодний вітер б'є в обличчя і кусає руки, нехай грудки

снігу, підкинуті копитами,падають на шапку, за комір, на шию, на груди, нехай вищать полоззя і рвуться посторонки й орчики, чорт їх забери! А яка насолода, коли перекидаються сани і летиш з усього розмаху в замет, просто обличчям у сніг, а потім підведешся весь білий, з бурульками на вусах; ні шапки, ні рукавиць, пояс розв'язався... Люди регочуть, собаки гавкають...

Павло Іванович розплющає наполовину одне око, дивиться ним на Гусєва і запитує тихо:

— Гусєв, твій командир крав?

— А хто ж його знає, Павле Івановичу! Ми не знаємо, до нас не доходить.

І потім багато часу минає в мовчанні. Гусєв думає, марить і раз у раз п'є воду: юому важко говорити, важко слухати і боїться він, щоб з ним не заговорили. Минає година, друга, третя; настає вечір, потім ніч, але він не помічає цього, а все сидить і думає про мороз.

Чути, ніби хтось зайшов до лазарету, лунають голоси, але минає хвилин п'ять і все замовкає.

— Царство небесне, вічний спокій,— говорить солдат з пов'язкою на руці.— Неспокійна була людина!

— Що? — питає Гусєв.— Хто?

— Помер. Допіру нагору понесли.

— Ну, що ж,— бурмоче Гусєв, позіхаючи.— Царство небесне.

— Як по-твоєму, Гусєв? — питає після деякої мовчанки солдат з пов'язкою.— Буде він у царстві небесному чи ні?

— Про кого ти?

— Про Павла Івановича.

— Буде... мучився довго. І те сказати, з духовного звання, а у попів рідні багато. Замолять.

Солдат з пов'язкою сідає на койку до Гусєва і говорить стиха:

— І ти, Гусєв, не жилець на цьому світі. Не доїдеш ти до Росії.

— Хіба лікар або фельдшер казав? — запитує Гусєв.

— Не те, щоб хто казав, а видно... Людину, котра скоро помре, відразу видно. Не їси ти, не п'єш, схуд — дивитися страшно. Сухоти, одним словом. Я кажу не для того, щоб тебе тривожити, а до того, що, може, ти захочеш причаститися та соборуватися. А коли гроши в тебе є, то здав би ти їх старшому офіцерові.

— Я додому не написав... — зітхає Гусєв. — Помру — і не знатимутъ.

— Знатимутъ, — говорить басом хворий матрос. — Коли помрещ, тут запишуть до вахтового журналу, в Одесі дадуть військовому начальнику виписку, а той пошле до волості чи куди треба...

Гусєву стає моторошно від такої розмови, і починає його мучити якесь бажання. П'є він воду — не те; тягнеться до круглого віконечка і вдихає гаряче, вологе повітря — не те; намагається думати про рідний край, про мороз — не те... Нарешті йому здається, що коли він ще хоч одну хвилину пробуде в лазареті, то неодмінно задихнеться.

— Тяжко, братці... — каже він. — Я піду нагору. Відведіть мене ради Христа нагору!

— Добре, — згоджується солдат з пов'язкою. — Ти не дійдеш, я тебе віднесу. Держись за шию.

Гусев обнімає солдата за шию, той обхоплює його здоровою рукою і несе нагору. На палубі покотом сплять безстроково-відпукні солдати і матроси; їх так багато, що важко пройти.

— Ставай долі, — тихо говорить солдат з пов'язкою. — Йди за мною помалу, тримайся за сорочку...

Темно. Нема вогнів ні на палубі, ні на щоглах, ні на морі навколо. На самому носу стоїть нерухомо, як статуя, вартовий, але схоже на те, ніби він теж спить. Здається, що пароплав поліщений на власну волю і йде, куди хоче.

— В море тепер Павла Івановича кинуть... — каже солдат з пов'язкою. — В мішок та у воду.

— Еге. Порядок такий.

— А дома в землі краще лежати. Все-таки мати прийде на могилку та поплаче.

— Звісно.

Запахло гноем і сіном. Понуривши голови, стоять біля борту бики. Один, два, три... вісім штук! А ось і маленька конячка. Гусев простягає руку, щоб погладити її, та вона мотнула головою, вищирала зуби і хоче вкусити його за рукав.

— Проклята... — сердиться Гусев.

Обидва, він і солдат, тихо пробираються на ніс, потім стають біля борту і мовчки дивляться то вгору, то вниз. Вгорі глибоке небо, ясні зорі, спокій ітиша — точнісінько як вдома на селі, а внизу — темрява і безладдя. Невідомо, навіщо шумлять високі хвилі. На яку хвилю не глянеш —

кожна намагається піднятися вище за усіх, і давить, і жене другу; на неї з шумом, виблискуючи своєю білою гривою, налітає третя, така ж лята і потворна.

Море не має ні розуму, ні жалощів. Якби пароплав був трохи менший і зроблений не з товстого заліза, хвилі розбили б його без жалю і пожерли б усіх людей, не розбираючи святих і грішних. У пароплава теж безглуздий і жорстокий вираз. Ця носата потвора преться вперед і ріже на своєму шляху мільйони хвиль; вона не боїться ні темряви, ні вітру, ні простору, ні самотності, їй усе байдуже, і коли б океан мав своїх людей, то вона, потвора, давила б їх, не розбираючи теж святих і грішних.

— Де ми тепер? — запитує Гусєв.

— Не знаю. Певно, в океані.

— Не видно землі...

— Та де! Кажуть, тільки за сім днів побачимо.

Обидва солдати дивляться на білу піну, що відсвічує фосфором, мовчать і думають. Першим порушує мовчанку Гусєв.

— А нічого нема страшного,— каже він.— Тільки моторошно, ніби у темному лісі сидиш, а якби, скажімо, спустили зараз на воду шлюпку і офіцер наказав би їхати за сто верст у море рибу ловити — поїхав би. Або, скажімо, хрещений упав би зараз у воду — упав би і я за ним. Німця чи там манзу не став би рятувати, а за хрещеним поліз би.

— А вмирати страшно?

— Страшно. Мені господарства шкода. Брат у мене вдома, знаєш, не статечний: п'яниця, бабу даремно б'є, батьків не шанує. Без мене все пропаде, і батько із старою, так і дивись, з торбою підуть. Однак, брат, ноги в мене не стоять, та й душно тут... Ходімо спати.

V

Гусєв повертається до лазарету і лягає на койку. Як і раніше, мучить його невиразне бажання, і він ніяк не може зrozуміти, що йому треба. У грудях тисне, в голові стукає, в роті так пересохло, що важко ворухнути язиком. Він дрімає і марить і, замучений кошмарами, кашлем і задухою, на ранок міцно засипає. Сниться йому, що в казармі тільки що витягли хліб з печі, а він вліз у піч і па-

риться в ній березовим віником. Спить він два дні, а на третій опівдні приходять згори двоє матросів і виносять його в лазарету.

Його зашивають у парусину і, щоб він став важчим, вкладають разом з ним два залізні колосники. Зашитий у парусину, він стає схожий на моркув або на редьку: при голові широко, а до ніг вузько... Перед заходом сонця виносять його на палубу і кладуть на дошку; один кінець дошки лежить на борту, другий на ящику, поставленому на табуреті. Навколо стоять безстроково-відпукні і команда без шапок.

— Благословен бог наш,— починає священик,— завжди, нині і прісно, і во віki віkів!

— Амінь! — співають троє матросів.

Безстроково-відпукні і команда хрестяться і поглядають убік на хвилі. Дивно, що людину зашили в парусину і що вона полетить зараз у хвилі. Невже це може трапитися з кожним?

Священик посишає Гусєва землею і кланяється. Співають «вічну пам'ять».

Вахтовий трохи підіймає кінець дошки, Гусев сповзає з неї, летить униз головою, потім перевертається в повітрі і — шубовсть! Піна вкриває його, і одну мить здається, що він обгорнутий мереживом, та минула ця мить — і він зникає у хвилях.

Він швидко йде на дно. Чи дійде? До дна, кажуть, чотири версти. Пройшовши сажнів вісім — десять, він починає йти тихше і тихше, розміreno похитується, ніби роздумує, і, підхоплений течією, вже мчить убік швидше, ніж униз.

Та ось зустрічає він на шляху зграйку рибок, яких звуть лоцманами. Побачивши темне тіло, рибки спиняються, наче вкопані, і раптом усі відразу завертають назад і зникають. Менше як за хвилину вони швидко, наче стріли, знову налітають на Гусєва і починають зигзагами пронизувати навколо нього воду...

Після того з'являється інше темне тіло. Це акула. Вона поважно і неохоче, ніби не помічаючи Гусєва, підпливає під нього, і він спускається їй на спину, тоді вона перевертається догори черевом, ніжиться у теплій прозорій воді і лініво розкриває пащу з двома рядами зубів. Лоцмани в захопленні; вони спинилися і дивляться, що буде далі. Погравшись тілом, акула неохоче підставляє під нього

пащу, обережно торкається зубами, і парусина розривається на всю довжину тіла, від голови до ніг; один колосник випадає і, перелякавши лоцманів, ударивши акулу в бік, швидко йде на дно.

А вгорі в цей час, на тому боці, де заходить сонце, громадяться хмари; одна хмара схожа на тріумфальну арку, друга на лева, третя на ножиці... З-за хмар виходить широкий зелений промінь і простягається до самої середини неба; трохи згодом поряд з ним лягає фіолетовий, поруч з цим золотий, потім рожевий.. Небо стає ніжно-бузковим. Дивлячись на це чудове, чарівне небо, океан спочатку хмуриється, та скоро сам набирає барв ласкових, радісних, пристрасних, яким людською мовою і назв не прибереш.

1890

ЗМІСТ

<i>Н. Крутікова.</i> Гордість російського народу	5
<i>Смерть чиновника.</i> Переклад С. Воскрекасенка	41
<i>Злій хлопчик.</i> Переклад О. Копиленка	44
<i>Довідка.</i> Переклад Д. Білоуса	47
<i>Товстий і тонкий.</i> Переклад С. Воскрекасенка	50
<i>Трагік.</i> Переклад О. Вишні	52
<i>У Москві на Трубній площі.</i> Переклад С. Скляренка	56
<i>Орден.</i> Переклад С. Воскрекасенка	60
<i>Репетитор.</i> Переклад С. Скляренка	63
<i>Книга скарг.</i> Переклад С. Воскрекасенка	66
<i>Екзамен на чин.</i> Переклад Д. Білоуса	68
<i>Хірургія.</i> Переклад А. Хуторяна	72
<i>Хамелеон.</i> Переклад А. Хуторяна	76
<i>Маска.</i> Переклад А. Хуторяна	80
<i>Устриці.</i> Переклад О. Вишні	85
<i>Капітанський мундир.</i> Переклад А. Хуторяна	89
<i>У бані.</i> Переклад М. Рильського	95
<i>Коняче прізвище.</i> Переклад О. Вишні	102
<i>Єгер.</i> Переклад Є. Кротевича	106
<i>Зловмисник.</i> Переклад А. Хуторяна	111
<i>Мертвє тіло.</i> Переклад І. Сенчінка	115
<i>Унтер Пришибеєв.</i> Переклад А. Хуторяна	120
<i>Сонний одур.</i> Переклад Є. Кротевича	124
<i>Горе.</i> Переклад А. Хуторяна	128
<i>Шило в мішку.</i> Переклад Ф. Маківчука	133
<i>Туга.</i> Переклад А. Хуторяна	137
<i>Дітвора.</i> Переклад Ю. Збанацького	142
<i>Анюта.</i> Переклад Д. Бобиря	148
<i>Жарт.</i> Переклад О. Гончара	152

Агафія. Переклад Є. Кротевича	156
Кошмар. Переклад І. Сенченка	166
Дами. Переклад Є. Кротевича	179
Хористка. Переклад І. Сенченка	183
Учитель. Переклад Д. Бобиря	189
Неспокійний гість. Переклад С. Воскрекасенка	196
Пасажир 1-го класу. Переклад С. Воскрекасенка	202
Нахлібники. Переклад О. Гончара	209
В суді. Переклад С. Воскрекасенка	215
Мрії. Переклад А. Хуторяна	222
Ванька. Переклад О. Гончара	230
Вороги. Переклад А. Хуторяна	234
Темнота. Переклад Є. Кротевича	246
Полінька. Переклад І. Щербіни	250
Беззахисна істота. Переклад О. Вишні	255
Дома. Переклад І. Щербіни	260
Володя. Переклад О. Копиленка	269
Щастя. Переклад І. Сенченка	281
Сирена. Переклад М. Рильського	290
Пошта. Переклад Д. Бобиря	296
Сопілка. Переклад Є. Кротевича	302
Утікач. Переклад С. Воскрекасенка	309
Хлопчики. Переклад Ю. Збанацького	316
Каштанка. Переклад А. Хуторяна	322
Спати хочеться. Переклад А. Хуторяна	341
Степ. Переклад А. Хуторяна	347
Неприємність. Переклад Д. Бобиря	433
Красуні. Переклад О. Копиленка	450
Припадок. Переклад А. Хуторяна	458
Княгиня. Переклад Д. Бобиря	479
Нудна історія. Переклад І. Буше	490
Гусев. Переклад М. Вовченка	544

Редактор *Н. Андріанова*
Художник *К. Калугін*
Художній редактор *А. Девянін*
Техн. редактор *О. Олешкевич*
Коректор *О. Супруненко*

А. П. ЧЕХОВ. Избранные сочинения. Том 1.
(На украинском языке)

БФ 00796. Здано на виробництво 16/XII-1953 р.
Підписано до друку 12/II-1954 р.
Формат паперу 84 × 108₃₂. Папер. арк. 8,75.
Друк. аркушів 28,7 + 5 вкл. Обліково видавн.
аркушів 30,471. В друк. аркуші 68 800 зн.
Зам. 231. Тираж 15 000.

Надруковано з матриць Харківської книжкової фабрики
ім. Фрунзе в 4-ій поліграффабриці Головвидаву
Міністерства культури УРСР,
м. Київ, пл. Калініна, 2.

**Сканування: Ярошенко Олександр
м. Січеслав
2018 р.**

31400